

Собор Паризької Богоматері

Віктор Гюго

Кілька років тому, оглядаючи собор паризької богоматері чи, точніше кажучи, нишпорячи в ньому, автор цієї книги виявив у темнім закутку однієї з веж начертане на стіні слово:

'ΑΝΑΓΚΗ[1]

Ці досить глибоко вкарбовані в камінь, почорнілі від часу великі грецькі літери, у формі й розміщенні яких було щось притаманне готичній каліграфії, літери, які немовби свідчили про те, що начертані вони рукою людини середньовіччя, а особливо їхній зловісний і фатальний зміст глибоко вразили автора.

Він питав себе, він намагався збагнути, яка то стражденна душа не схотіла покинути світ, не залишивши на чолі старої церкви цього тавра злочину чи нещастя.

Минув час, і стіну (тепер я вже не пригадую навіть яку) обмазали чи обшкрябали, і напис зник. саме так ось уже протягом двох століть поводяться з чудовими храмами середньовіччя. їх нівечать всіляко — зсередини і зовні. священик їх перефарбовує, архітектор обшкрябує, а згодом приходить юрба, яка їх руйнує.

Отож нічого вже не лишилося від таємничого слова, викарбуваного на стіні похмурої вежі собору паризької богоматері, нічого не лишилось і від невідомої долі, про яку так сумовито розповідало це слово, — нічого, крім нетривкого спогаду. людина, яка начертала це слово на стіні, багато століть тому зникла, так само зникло із стіни храму слово, та й сам храм, може, незабаром зникне з лиця землі. саме це слово й спричинилося до написання цієї книги.

Березень 1831.

КНИГА ПЕРША

I. ВЕЛИКИЙ ЗАЛ

Триста сорок вісім років, шість місяців і дев'ятнадцять днів тому парижани прокинулися від гучного калатання всіх дзвонів за мурами Сіте [2], Університету й Міста.

А проте 6 січня 1482 року не було якимось визначним в історії днем. Не було нічого надзвичайного в події, що з раннього ранку сколихнула і дзвони, і городян Парижа. Не було ні наскоку пікардійців чи бургундців, ні процесії із святими мощами, ні бунту лааських школярів, ні в'їзду "нашого грізного володаря, його милості короля", ні навіть якоїсь цікавої страти злодіїв і злодійок на шибениці біля будинку паризького суду, ні несподіваного приїзду, такого частого в п'ятнадцятому столітті, якогось іноземного посольства у роззолоченому вбранні й прикрашених султанами головних уборах. Тільки два дні тому, на превелику досаду кардинала Бурбонського, кавалькада вершників фламандських послів прибула в Париж, щоб укласти договір про шлюб дофіна з Маргаритою Фландрською [3]. Щоб догодити королю, кардинал був змушений виявляти прихильність до цієї неотесаної галасливої юрби фламандських бургомістрів і в своєму

Бурбонському палаці вшановувати їх показом "прегарних мораліте [4], соті [5] та фарсу", а злива тим часом нищила його розкішні килими, розстелені перед входом до палацу.

Подією, що 6 січня "схвилювала весь простолюд Парижа", як каже Жан де Труа [6], було подвійне, з давніх-давен об'єднане торжество з нагоди дня Богоявлення і свята блазнів.

Цього дня мали запалювати святкове вогнище на Гревському майдані, саджати традиційне деревце біля Бракської каплиці та показувати містерію в Палаці правосуддя. Про це ще напередодні на всіх перехрестях оголосили під звуки сурм герольди пана прево [7], вдягнуті в красиві фіолетові камлотові опанчі з великими білими хрестами на грудях.

Отож із самого ранку, замкнувши свої домівки та крамнички, юрби городян і городянок поспішали звідусіль до названих трьох місць. Кожен обрав собі видовище до смаку: хто вогнище, хто саджання деревця, а хто — містерію. Слід віддати належне споконвічному здоровому глуздові паризьких зівак: більшість їх прямувала на святкове вогнище, що якнайкраще відповідало порі року, або на містерію, до Великого залу Палацу правосуддя, що мав добрі стіни й покрівлю, а бідне, хирляве, тремтяче від холоду деревце одностайно залишали самотнім під січневим небом, на цвинтарі Бракської каплиці.

Народ здебільшого плив широкими вулицями, які ведуть до Палацу правосуддя, бо стало відомо, що фламандські послы, які прибули два дні тому, мають бути на виставі містерії і на виборах папи блазнів, які теж відбуватимуться у Великому залі Палацу.

Нелегко було потрапити того дня до Великого залу, що тоді вважався найбільшим у світі закритим приміщенням. (Щоправда, на той час Со-валь [8] ще не виміряв величезного залу в замку Монтаржі).

Глядачам, що дивилися з вікон навколишніх будинків, запруджений народом майдан видавався морем, до якого з п'яти чи шести вулиць, немов із гирл річок, щохвилини вливалися нові потоки людей. Невпинно зростаючи, хвилі цього натовпу розбивались об виступи будинків, що стирчали тут і там високими мисами у неправильної форми басейні майдану.

Посередині високого готичного [9] фасаду Палацу правосуддя були великі сходи, якими безперервно піднімався й спускався подвійний потік людей, що, розбившись на середній площадці, розливався двома широкими течіями по бічних спусках; великими сходами натовп невинно тік на майдан, як водоспад до озера. Вигуки, регіт, тупіт тисяч ніг зливалися в страшений гамір. Час від часу гамір і крик дужчали, течія, що несла весь натовп до великих сходів, раптом повертала назад, скаламучувалась, вирувала. Це було викликане або стусаном стрільця, або здибленим конем начальника міської сторожі, що наводив порядок. Чудова традиція, яку прево передали конетаблям, конетаблі — кінній сторожі, а кінна сторожа — нашим паризьким жандармам.

У дверях, у вікнах, у слухових віконцях, на дахах кишіли тисячі добродушних городян, спокійних і статечних, — вони споглядали Палац, споглядали галасливий

натовп і не прагнули нічого більше, бо чимало парижан вдовольняється лише спогляданням глядачів, і навіть стіна, за якою щось відбувається, є для них річчю, вартою уваги.

Якби ми, живучи б 1830 році, змогли уявити себе серед цих парижан п'ятнадцятого століття й разом з ними, дістаючи з усіх боків стусани, ледве втримуючись на ногах, увійти до цього величезного залу Палацу правосуддя, такого тісного 6 січня 1482 року, то побачили б видовище, яке зацікавило б і привабило нас; ми б опинилися серед речей настільки стародавніх, що для нас вони здавалися б цілком новими.

Якщо читач не заперечує, ми спробуємо за допомогою уяви відтворити враження, яке справив би на нього і на нас Великий зал, коли б ми переступили його поріг разом з численним натовпом у середньовічних накидках, опанчах, камзолах.

Отож насамперед гул і сліпуче світло. Над головами подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, усіяне золотими геральдичними ліліями по блакитному полю; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків від нас — величезна колона, далі друга, третя, разом уздовж залу сім колон підтримують двійчасте склепіння. Навколо чотирьох перших колон — ятки крамарів, що виблискують скляними виробами та мішурою; навколо трьох останніх — потерті дубові лави, відполіровані штанами позивачів і мантиями прокурорів. Круг залу, вздовж високої стіни, між дверима, між вікнами, між колонами — нескінченна шеренга статуй усіх королів Франції, починаючи від Фарамонда [10]: королів ледачих, з опущеними руками, потупленими очима; королів хоробрих і войовничих, із зухвало піднесеними до неба головами й руками. Далі, у високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, у широких виходах із залу — пишні, тонко різьблені двері; і все це — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розцвічені блакиттю і золотом, які вже тоді трохи потьмяніли і майже зовсім зникли під порохом та павутинням року 1549-го, коли дю Брель захоплювався ними вже тільки за традицією.

Тепер уявіть собі цей величезний довгастий зал, освітлений блідим світлом січневого дня, заповнений строкатим і галасливим натовпом, який пливе уздовж стін, кружляє навколо семи колон, і ви матимете перед собою більш-менш загальну картину, цікаві деталі якої ми постараємося змалювати точніше.

Безперечно, якби Равальяк [11] не вбив Генріха IV, не було б і документів процесу Равальяка, що зберігались у канцелярії Палацу правосуддя; не було б спільників убивства, зацікавлених у тому, щоб згадані документи зникли; отож, не було б і паліїв, змушених, через брак інших можливостей, підпалити канцелярію, щоб згоріли документи, і підпалити Палац правосуддя, щоб згоріла канцелярія; отже, зрештою, не було б і пожежі 1618 року. Досі ще стояв би старий Палац разом із своїм старим залом, і я міг би сказати читачеві: "Підіть подивіться на нього"; і таким чином ми були б звільнені: я — від опису цього залу, читач — від читання цього опису. Це доводить справедливість нової істини: наслідки великих подій — незліченні.

А втім, цілком можливо, що Равальяк не мав ніяких спільників або ж його

спільники, якщо вони були, зовсім не причетні до пожежі 1618 року.

Є ще й інші два, цілком вірогідні, пояснення. Перше, це велика палаюча зірка, у лікоть завдовжки, у стопу завширшки, що впала, як кожному відомо, з неба на Палац 7 березня після півночі. Друге, це чотиривірш Теофіля [12]:

Сумне в Парижі було діло:

Шановна пані Справедливість

Присмак [13] усяких так наїлась,

Що піднебіння [14] геть спалила.

Хоч як би хто думав про це потрійне (політичне, фізичне та поетичне) витлумачення причин пожежі Палацу в 1618 році, на жаль, єдино точний факт — сама пожежа. Мало що залишилося після цієї катастрофи і, головне, після ряду всіляких реставрувань, які знищили те, що пощадила пожежа; так, дуже мало залишилося від цієї першої обителі французьких королів, від цього Палацу — старшого брата Лувру, — який був уже за часів Філіппа Красивого [15] таким старовинним, що в ньому дошукувалися слідів величних будівель, споруджених королем Робертом і описаних Ель-гальдусом [16].

Зникло майже все. Що сталося з кімнатою канцелярії, в якій Людовік Святий "завершив свій шлюбний акт"? [17] Де сад, в якому він, "одягнений у камлотовий камзол, грубого сукна безрукавку й пофарбований чорним сандалом плащ, лежачи на килимі разом з Жуєнвілем", вершив суд? [18] Де покої імператора Сигізмунда? Карла IV? Іоанна Безземельного? Де сходи, з яких Карл VI проголосив свій едикт про помилування? Де та плита, на якій Марсель, у присутності дофіна, зарізав Робера Клермон-ського і маршала Шампанського? [19] Де ті дверцята, на порозі яких було пошматовано булли антипапи Бенедикта [20] і крізь які, одягнені на глум у ризи та митри й примушені привселюдно каятися по всьому Парижу, повернулися назад ті, хто приніс ці булли? Де Великий зал, з його позолотою, блакиттю, готичними стрілами, статуями, колонами, його величезним різьбленим склепінням? А золота кімната? А кам'яний лев, що стояв коло дверей, опутивши голову та підібгавши хвоста, мов ті леви біля Соломонового трону, у покірній позі, як і належить грубій силі перед лицем правосуддя? А розкішні двері? А чудові вітражі? А карбовані залізні окуття, що бентежили Біскорнетта? А витончені різьбярські роботи дю Гансі?.. Що зробив час, що зробили люди з цією красою? Що дано нам замість усього цього, замість цієї галльської історії, замість цього готичного мистецтва? Тяжкі, присадкуваті арки пана де Бросса [21], незграбного будівника порталу Сен-Жерве, — це замість мистецтва; а щодо історії, то нам лишилися тільки велемовні спогади про громіздку колону, які ще досі відлунюють у базіканні усяких Патрю [22].

Це небагато. Повернімося до справжнього Великого залу справжнього старого Палацу.

В одному кінці цього велетенського паралелограма була славнозвісна мармурова плита, така довга, широка й товста, що, як каже тогочасний опис у стилі, здатному збудити апетит Гаргантюа, "такої скиби мармуру" ніколи й ніхто на світі не бачив; на

другому кінці — каплиця, в якій Людовік XI наказав поставити статую, що зображує його колінопреклонним перед пречистою дівою. До цієї ж каплиці він, не журачись тим, що в шерензі королівських статуй, розміщених у залі, залишаються дві порожні ніші, наказав перенести скульптури Людовіка Святого та Карла Великого — двох святих, що їх як французьких королів він вважав за дуже впливових на небі. Ця каплиця, ще нова, побудована тільки шість років тому, була вся в тому чарівному стилі витонченої архітектури, з чудовою скульптурою, чітким і мистецьким карбуванням, яка характеризує у нас кінець готичної ери і продовжується майже до половини шістнадцятого століття у феєричних фантазіях Відродження. Особливо невелика ажурна розета над порталом була шедевром філігранності й вишуканості, наче зірка з мережива.

Посеред залу, навпроти головних дверей, для фламандських послів та інших поважних осіб, запрошених на виставу містерії, збудували і вкрили парчею поміст, що прилягав до стіни і мав окремий вхід, для якого пристосували вікно в коридор при золотій кімнаті.

За звичаєм, містерія мала відбуватися на мармуровій плиті, яку ще зранку приготували для цього. На її розкішній поверхні, подряпаній каблуками судової братії, спорудили досить високу дерев'яну клітку. Верхня частина клітки, відкрита для очей усіх присутніх, мала правити за кін, а закрита килимами середня частина — за лаштунки для лицедіїв. Драбина, безхитро приставлена іззовні, сполучала сцену й лаштунки. Її крутими щаблями мали підніматися й спускатися виконавці. Жоден, навіть найнесподіваніший персонаж, жодна перипетія, жоден сценічний ефект — ніщо не могло обминути цієї драбини. Невинне й гідне пошани дитинство мистецтва й техніки!

Чотири судові пристави Палацу, що мали наглядати за всіма народними розвагами, як у дні свят, так і в дні ексекцій, стояли біля кожного рогу мармурової плити.

Вистава мала розпочатися тільки опівдні з останнім, дванадцятим ударом великого баштового годинника Палацу. Це був, безперечно, дуже пізній час для початку театрального видовища; але треба було обирати годину, зручну для послів.

Отож увесь цей численний натовп чекав ще зранку. Чимало особливо завзятих любителів видовищ тремтіло від холоду перед головними сходами Палацу; дехто навіть запевняв, що перебув ніч, лежачи під брамою, аби мати певність, що ввійде першим. Натовп з хвилини на хвилину зростає, немов та вода у повінь, почав підніматися вздовж стін, випинатися круг колон, виходити з берегів і текти по заглибинах, карнизах, підвіконнях та архітектурних виступах, по всіх опуклостях скульптур. Тому тиснява, нетерплячка, нудьга в цей день повної сваволі й шаленства, сварки, які вибухали, коли хтось ненароком штурхав когось ліктем або підкованим черевиком, чи з будь-якого іншого приводу, втома від тривалого чекання — все це ще задовго до прибуття послів надавало якогось терпкого й гіркого тону гаморові цього люду, що задихався, замкнений, збитий до купи, стиснутий з усіх боків. Звідсіль було чути тільки нарікання й прокльони на адресу фламандців, купецького старшини, кардинала Бурбон-ського,

головного судді Палацу, її величності Маргарити Австрійської, варті з жезлами, холоду, задухи, негоди, єпископа Паризького, папи блазнів, колон, статуй. Нарікання й прокльони з приводу того, що оті двері зачинені, а оте вікно відчинене. Усе це дуже розважало зграї школярів і молодих слуг, розсіяних у натовпі, які до загального невдоволення додавали ще й свої докучливі витівки, свої влідливі жарти і цим підхльостували й без того загальний кепський настрій.

Серед них була група веселих зайдиголів, що видавала вітраж у одному з вікон і, зухвало розсівшись на підвіконні, кидала звідти свої погляди й глузливі дотепи то в зал, то надвір, то в натовп у залі, то в натовп на майдані. їхні пародійні жести, голосні вибухи реготу, глумливі вигуки, якими вони обмінювалися зі своїми товаришами через увесь зал, свідчили про те, що ці школярі не поділяли нудьги і втоми решти присутніх і що вони чудово вміли дивитися на все як на розвагу, а це — допомагало їм терпляче ждати на справжнє видовище.

— Клянуся душею, ви — Жоаннес Фролло де Молендіно! — гукнув один з них до невеличкого білявого пустуна з гарненьким лукавим личком, який примостився на акантах капітелі. — Недарма вас прозвали — Жеан дю Мулен [23], бо ваші руки й ноги подібні до чотирьох крил вітряка. Давно ви тут?

— З ласки диявола, — відповів Жоаннес Фролло, — я тут ось уже понад чотири години і сподіваюся, що їх мені буде зараховано при відпущенні гріхів у чистилищі. Ще о сьомій ранку я чув, як вісім славнозвісних півчих короля Сіцилії завели першого стиха великої меси у Святій каплиці.

— Чудові співаки, — додав перший, — а голоси в них тонші за вістря їхніх ковпаків! Однак, перш ніж правити месу вельмишановному святому Жанові, королю слід було б поспитати самого святого, чи подобаються йому латинські псалми, виконувані з провансальським акцентом.

— Він замовив месу, щоб дати роботу цим клятим півчим сіцилійського короля! — верескливо вигукнула якась стара, що стояла в натовпі під вікном. — Подумати тільки! Тисячу паризьких фунтів за одну службу божу! Та ще з податків за продаж морської риби на паризьких базарах!

— Тихо, стара! — озвався товстий і статечний городянин, який стояв біля торгівки рибою і тому весь час затуляв собі носа. — Месу треба було правити. Чи, може, ви хочете, щоб король знову захворів?

— Добре сказано, пане Жіль Рогатий, королівський хутряник! — вигукнув малий школяр, який приліпився до колони.

Усі школярі зустріли злощасне прізвисько бідного королівського хутряника вибухом реготу.

— Рогатий! Жіль Рогатий! — вигукували одні.

— *Cornutus et hirsutus!* [24] — вторували інші.

— Атож! — не вгавало мале чортеня з колони. — Чого вони сміються? Вельмиповажаний Жіль Рогатий, брат метра Жеана Рогатого, двірського судді, син метра Майє Рогатого — головного лісничого Венсенського лісу, усі вони — городяни

Парижа, усі батьки й сини жонаті, а отже, й рогаті!

Регіт посилювався. Товстий хутряник мовчки намагався сховатися від звернутих на нього звідусіль поглядів. Проте він марно прів і сопів. Його зусиль вистачало тільки на те, щоб, немов клин, який вбивають у дерево, втискати між плечі сусідів своє багрове з досади й гніву широке апоплексичне обличчя.

Нарешті один з присутніх, такий же гладкий, низенький і статечний, як і хутряник, прийшов йому на допомогу.

— Яка гидота! Де це видано, щоб школярі так зневажали городянина! За моїх часів їх відшмагали б різками, а потім і спалили б на вогнищі з цих самих різок.

Уся зграя школярів загула.

— Гей там! Хто це каркає? Що за лиховісний пугач?

— Стривай! Я його знаю, — сказав один, — це метр Андрі Мюньє.

— Це ж один з чотирьох присяжних бібліотекарів університету! — додав другий.

— У цій лавочці всього по чотири [25], — вигукнув третій, — чотири земляцтва, чотири факультети, чотири свята, чотири економи, чотири виборці, чотири бібліотекарі.

— Чудово, — підтримав його Жеан Фролло, — то нехай їх чотири чорти і вхоплять!

— Мюньє, ми спалимо твої книжки!

— Мюньє, ми відлупцюємо твого слугу!

— Мюньє, ми полапаємо твою жінку!

— Добру товстулю пані Ударду!

— Яка вона свіжа й весела, мов уже вдовичка!

— Хай вам чорт! — пробурмотів метр Андрі Мюньє.

— Метре Андрі, — знову озвався із своєї колони Жеан, — замовкни, а то я впаду тобі на голову.

Метр Андрі глянув угору, зміряв, здавалося, очима висоту колони, вагу шибеника, про себе помножив їх на квадрат швидкості й замовк. Жеан, лишившись переможцем, тріумфуючи, вів далі:

— А я зробив би це, хоча я й брат архідиякона.

— Ну й гарні ж наші університетські сановники! У такий день, як сьогодні, не вшанували наших привілеїв! У Місті деревце та вогнище, у старому Сіте — містерія, вибори папи блазнів і фламандські посли, а в Університеті — нічого!

— А проте майдан Мобер досить великий! — сказав один із школярів, які розмістилися на підвіконні.

— Геть ректора, виборців, економів! — вигукнув Жеан.

— Треба сьогодні ввечері на Веселому Полі влаштувати святкове вогнище з книжок метра Андрі! — озвався другий.

— Із пюпітрів писарів! — додав його сусіда.

— І з жезлів педелів!

— Із плювальниць деканів!

— І з буфетів економів!

— І з скриньок виборців!

— Із ослінчиків ректора!

— Геть, — загув знову малий Жеан, — геть метра Андрі, педелів, писарів, богословів, медиків і законників, економів, виборців, ректора!

— Та це просто кінець світу! — затуляючи вуха, пробурчав метр Андрі.

— Про вовка промовка. Он наш ректор іде майданом! — крикнув один з тих, що сиділи на вікні.

Усі швидко обернулися до майдану.

— Невже це справді наш шановний ректор, метр Тібо? — спитав Жеан Фролло, який, приліпившись до однієї з внутрішніх колон, не міг бачити, що діється зовні.

— Так, так, — відповіли йому, — це він, звичайно, це він, метр Тібо, ректор!

То був справді ректор і всі університетські сановники, які урочистим походом вирушили зустрічати послів і саме перетинали Палацовий майдан. Школярі, притулившись на підвіконні, зустріли їх глузливими та іронічними вигуками.

У ректора, який очолював похід, влучив перший, найдошкульніший залп в'їдливих дотепів.

— Добридень, пане ректор! Агов! Добридень, вам кажуть!

— Як же він сюди потрапив, старий гравець? Невже залишив свої кості?

— Як він гарцює на своєму осляті! А в осла вуха коротші, ніж у ректора!

— Агов! Добридень, пане ректор Тібо! *Tybalde aleator!* [26] Старий дурень! Старий гравець!

— Нехай вам бог помагає! Чи багато разів цієї ночі випадала вам подвійна шістка?

— Ох, яка препогана у нього пика, сіра, виснажена, пом'ята. Це все від пристрасі до гри в кості!

— Куди це ви так трюхикаєте, Тібо? *Tybalde ad dados* [27], задом до Університету і передом до міста?

— Він їде наймати помешкання на вулиці Тіботоде [28], — крикнув Жеан дю Мулен.

Зграя школярів громовими голосами, шалено аплодуючи, повторила цей каламбур.

— Ви їдете на вулицю Тіботоде шукати помешкання, правда, пане ректор, партнере диявола?

Потім дійшла черга й до інших сановників.

— Геть педелів! Геть жезлоносців!

— Скажи-но, Робене Пуспен, а ото хто такий?

— Це Жільбер де Сюльї, *Gilbertus de Soliaco*, канцлер Отенського коледжу.

— Стривай, ти зручніше примостився, на ось мій черевик, жбурни йому в пику!

— *Saturnalitas mittimus esse nuces* [29].

— Геть усіх шістьох богословів з їхніми білими стихарями!

— Так ото богослови! А я гадав, це ті шість білих гусок, що їх дала місту свята Женев'єва за маєток Ронї!

— Геть медиків!

— Геть диспути на визначені й довільні теми!

— Лови мою шапчину, канцлере святої Женей'єви! Ти скривдив мене! Це правда; він віддав моє місце в нормандському земляцтві малому Аска-ніо Фальцаспада з провінції Бурж, тому що він італієць!

— Це несправедливо, — погодилися всі школярі. — Геть канцлера святої Женев'єви!

— Гей ви, метре Жоакен де Ладеор! Гей ви, Луї Даюіль! Гей, ви, Ламбере Октеман!

— До дідька економа німецького земляцтва!

— І капеланів Святої Каплиці з їхніми сірими хутряними накидками: *cum tunicis grisis!*

— *Seu de pellibus grisis fourratis!* [30]

— Гей ви, магістри мистецтв! Усі, хто в гарних чорних, і всі, хто в гарних червоних мантиях!

— Непоганий хвіст у ректора!

— Можна подумати, що це венеційський дождь, який їде на заручини з морем [31].

— Дивись, Жеане! Каноніки з храму святої Женев'єви!

— Під три чорти каноницьку братію!

— Абате Клод Шоар! Докторе Клод Шоар! Ви шукаєте Марію ля Жіффард?

— Вона на вулиці Глатіньї.

— Вона гріє ліжку королю розпусників.

— Вона сплачує йому свої чотири деньє — *quator denarios*.

— *Aut unum bombum!* [32]

— Ви хочете сказати — з кожного носа?

— Друзі, ось метр Сімон Санген, виборець від пікардійського земляцтва, а позад нього сидить його жінка!

— *Post equitem sedet atra cura!* [33]

— Сміливіше, метре Сімон!

— Добридень, пане виборець!

— Добраніч, пані виборчихо!

— Які ж вони щасливі, їм усе видно, — сказав, зітхаючи, Жоаннес де Молендіно, що, немов птах, ще й досі сидів серед листя капітелі.

Тим часом присяжний бібліотекар Університету, метр Андрі Мюньє, нахилився до вуха королівського хутрянника, метра Жіля Рогатого.

— Кажу вам, добродію, це кінець світу. Ніколи серед школярів ще не було такої розбещеності, а всьому виною прокляті вигадки нашого століття — гармати, серпентини, бомбарди [34], а головне — друкарство, ця нова чума з Німеччини. Немає уже ні манускриптів, ні книжок. Друкарство нищить книжкову торгівлю. Настає кінець світу.

— Я це добре бачу хоча б з того, як процвітає торгівля оксамитом, — сказав хутрянник.

У цю мить пробило дванадцятю.

— А-а!.. — одностайно вихопилось в усього натовпу.

Школярі принишкли. А потім зчинилася велика метушня, зачовгали ноги,

заколихалися голови, почулося кашляння і сякання; кожен улаштувався, примощувався, приставав до котроїсь із груп. І ось запала цілковита тиша: усі витягли шиї, застигли, пороззявляли роти, звернули погляди до мармурової плити... але ніхто й ніщо на ній не з'явилося. Чотири судові пристави, як і досі, нерухомо стояли на своїх місцях, немов чотири розмальовані статуї. Усі погляди звернулися до помосту, призначеного для фламандських послів. Двері все ще були зачинені, поміст — порожній.

Натовп із самого ранку чекав на три речі: полудень, послів Фландрії та містерію. Вчасно прибув тільки полудень.

Це було вже занадто.

Натовп зачекав ще одну, дві, три, п'ять хвилин, чверть години; ніхто не з'являвся: поміст був порожній; сцена — німа.

Тим часом нетерплячка перейшла в обурення. Тут і там чути було вигуки незадоволення, правда, поки що притишені. "Містерію! Містерію!" — глухо бурмотів натовп. Збудження зростало. Буря, ще тільки глухо гуркочучи, носилася над цим людським морем. Перший спалах блискавки викликав Жеан дю Мулен.

— Містерію, і к бісу фламандців! — крикнув він щосили, звиваючись вужем навколо своєї капітелі.

Натовп заплескав у долоні, повторюючи:

— Містерію! Під три чорти Фландрію!

— Давайте містерію, негайно! — вів далі школяр. — А то, мабуть, доведеться повісити суддю Палацу, і це буде для нас і комедія, і мораліте.

— Добре сказано, — закричала юрба, — а для початку повісимо варту. Це викликало бурхливі схвальні вигуки. Чотири бідолахи пристави пополотніли й перезирнулися. Натовп рушив на них, і вони вже бачили, як тоненька дерев'яна балюстрада, що відділяла їх від юрби, вигинається під її натиском.

Момент був критичний.

— На шибеницю! На шибеницю! — кричали звідусіль.

У цю мить піднісся вже описаний нами килим лаштунків, утворюючи прохід для людини, сама тільки поява якої враз зупинила натовп, перетворивши, немов чарами, його гнів на зацікавленість.

— Тихше! Тихше! — почулося з усіх боків.

Якийсь чоловік, тремтячи всім тілом, раз у раз вклоняючись, невпевнено рушив, мало не стаючи на коліна, до самого краю мармурової плити.

Тим часом запанувала тиша, чути було тільки легкий невиразний гул, що завжди витає над мовчазною юрбою.

— Шановні городяни і шановні городянки, — промовив чоловік, — ми матимемо честь декламувати й виставляти перед їх превелебністю паном кардиналом чудове мораліте, яке називається "Праведний суд пречистої діви Марії". Сам я гратиму Юпітера. Їх превелебність кардинал зараз супроводить вельмишановне посольство герцога Австрійського, яке оце затрималося, щоб вислухати урочисту промову пана

ректора Університету біля брами Боде. Тільки-но їх превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо.

Безперечно, що тільки втручання самого Юпітера могло врятувати чотирьох бідолашних приставів. Якби ми мали щастя самі вигадувати цю цілком вірогідну історію і слідом за тим мусили б за неї відповідати перед шановною пані Критикою, то ні в якому разі не можна було б висунути проти нас класичного правила: *Nec deus intersit* [35]. Зрештою одяг пана Юпітера був дуже гарний і теж сприяв заспокоєнню натовпу, повернувши до себе його увагу. Одягнений у кільчастий, вкритий чорним оксамитом панцир із золотими цятками, Юпітер мав на голові дворогий ковпак, прикрашений шишками з позолоченого срібла, і, коли б його обличчя не було нарум'янене й наполовину заховане під пишною бородою, коли б він не тримав у руці вкритої блискітками трубки із позолоченого картону, з якої стирчала поріzana на смужки бляха і в якій досвідчене око легко могло пізнати блискавку, коли б його ноги не були обтягнуті трико тілесного кольору і обвиті, як у греків, стрічками, — його можна було б порівняти з бретонським стрільцем із загону герцога Беррійського.

II. П'ЄР ГРЕНГУАР

Поки юпітер виголошував промову, загальне задоволення й захоплення, викликані його вбранням, поступово розвіювались, а коли він дійшов до злосчастного кінця: "Тільки-но їх превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо", — голос його заглушила буря вигуків.

— Негайно починайте містерію! Містерію! — кричала юрба. А серед усіх голосів вирізнявся голос Жоаннеса де Молендіно, що пронизував загальний галас, мов той пищик на ярмарку в Німі.

— Починайте зараз же! — верещав школяр.

— Геть Юпітера і кардинала Бурбонського! — горлали Робен Пуспен і решта школярської братії, яка розсілася на вікні.

— Давайте мораліте! — вторила юрба. — Негайно, зараз же, бо інакше мішок і мотузку на комедіантів і кардинала!

Нещасний Юпітер, переляканий і приголомшений, зблід під рум'янами, впустив свою блискавку, схопив у руку ковпак, почав уклонятися й, тремтячи, бурмотіти:

— їх превелебність... послі... принцеса Маргарита...

Він не знав, що казати. Насправді боявся, що його повісять...

Повісить юрба за те, що він примушує її чекати, повісить кардинал за те, що не чекав його. Так чи інакше, він бачив перед собою тільки безодню, чи то пак, шибеницю.

На щастя, якийсь чоловік надумав виручити його з біди й узяти відповідальність на себе.

Цей незнайомець стояв по той бік балюстради, на вільній площі навколо мармурової плити, досі ніхто не помічав його, бо він спирався на колону, яка закривала від усіх його довгу й сухорляву постать. Це був високий, худий, блідий блондин з блискучими очима й усміхненими устами, ще молодий, хоча зморшки вже поорали його чоло та щоки; він був одягнений у чорну саржеву одежину, потерту і лиснючу від

часу. Він підійшов до мармурової плити й подав знак нещасному страждальцеві. Але той, розгубившись, не бачив його.

Незнайомець ступив крок уперед.

— Юпітере! — сказав він. — Мій дорогий Юпітере! Той знову нічого не почув.

Нарешті високий блондин, якому урвався терпець, крикнув йому мало не в саме вухо:

— Мішеле Жіборн!

— Хто мене кличе? — вигукнув Юпітер, немов раптово прокинувшись зі сну.

— Я, — відповів незнайомець у чорному.

— А! — промовив Юпітер.

— Починайте негайно, — провадив той, — виконуйте волю народу. Я берусь уласкавити головного суддю, а він заспокоїть пана кардинала.

Юпітер зітхнув з полегкістю.

— Шановні городяни, — вигукнув він щосили, звертаючись до натовпу, який не переставав його лаяти, — ми зараз почнемо!

— Eroe, Jupiter! Plaudite, cives! [36] — закричали школярі.

— Слава! Слава! — ревнула юрба.

Залунав грім оплесків і навіть після того, як Юпітер уже зник за килимом, зал двигтів од вітальних вигуків.

Тим часом чоловік, що так магічно обернув "бурю в затишшя", як каже наш любий старий Корнель [37], скромно повернувся у сутінь своєї колони і, напевно, залишився б там таким же непомітним, нерухомим і мовчазним, коли б його звідти не витягли дві молоді жінки, які, сидючи в першому ряді глядачів, побачили, як він розмовляв з Мішелем Жібор-ном — Юпітером.

— Метре! — гукнула його одна з них і подала знак, щоб він наблизився.

— Що ви, моя мила Лієнардо, — промовила її сусідка, молода, приваблива і по-святковому вбрана, що робило її сміливою, дівчина. — Вони ж не духовна особа, тому до них слід звертатись не "метр", а "месір".

— Месір! — повторила Лієнарда. Незнайомий підійшов до балюстради.

— Чого бажають панни? — чемно спитав він.

— О, нічого! — збентежившись, пробурмотіла Лієнарда. — Це моя сусідка Жіскетта Жансієн хоче вам щось сказати.

— Та що ви, — зашарівшись, промовила Жіскетта. — Це Лієнарда сказала до вас "метр", а я їй тільки пояснила, що вам треба казати "месір".

Обидві дівчини опустили очі. Незнайомець, який був не від того, щоб порозмовляти, розглядав їх, усміхаючись.

— Виходить, вам нічого мені сказати, панночки?

— Ох, нічогісінько! — відповіла Жіскетта. — Нічогісінько! — повторила Лієнарда.

Високий молодий блондин зібрався був відійти, але обидві цікаві дівчини не мали бажання зректися своєї здобичі.

— Месір! — з навальністю води, що зриває греблі, або жінки, яка зважається на

щось, промовила Жіскетта. — Ви знаєте того вояка, що гратиме роль пречистої діви в містерії?

— Ви хочете сказати — роль Юпітера? — спитав незнайоμεць.

— Ах, так, — вигукнула Лієнарда. — Ото дурненька! Отже, ви знаєте Юпітера?

— Мішеля Жіборна? — перепитав він знову. — Так, панно.

— Яка в нього пишна борода! — сказала Лієнарда.

— А чи гарне буде те, що вони зараз показуватимуть?.. — соромливо спитала Жіскетта.

— Дуже гарне, панно, — відповів незнайоμεць без найменшого вагання.

— Що ж це буде? — поцікавилася Лієнарда.

— Мораліте "Праведний суд пречистої діви Марії", панно.

— Ах! Це щось нове, — сказала Лієнарда. Настала хвилина мовчанки. Її порушив незнайоμεць.

— Так, це зовсім нове мораліте, якого ще не виставляли.

— Отже, це не те, що його давали два роки тому, у день приїзду папського посла, — спитала Жіскетта, — коли троє гарненьких дівчат грали...

— Сирен, — підказала Лієнарда.

— І зовсім голі, — додав незнайоμεць.

Лієнарда соромливо опустила очі, а Жіскетта, глянувши на неї, і собі. Незнайоμεць, усміхаючись, вів далі:

— Це було дуже цікаве видовище. А сьогоднішнє мораліте написане спеціально на честь принцеси Фландрської.

— А чи співатимуть пасторалі? — спитала Жіскетта.

— Що ви! — заперечив незнайоμεць. — У мораліте? Не треба плутати різних жанрів. Якби це було соті, тоді інша річ!

— Шкода! — промовила Жіскетта. — А тоді, біля фонтана Понсо, чоловіки і жінки грали дикунів, які билися між собою і прибирали різних поз, співаючи побожних пісень і пасторалей.

— Те, що годиться для папського посла, — досить сухо зауважив незнайоμεць, — не годиться для принцеси.

— А коло них, — вела далі Лієнарда, — змагалися музики, граючи на різних духових інструментах величні мелодії.

— А щоб перехожі могли освіжитися, — підхопила Жіскетта, — з трьох отворів фонтана били молоко, вино та солодкий напій. Пили хто хотів.

— А трохи нижче фонтана Понсо, — не вгавала Лієнарда, — поблизу церкви святої Тройці, показували пантоміму "Страсті господні".

— Ще б пак не пам'ятати! — вигукнула Жіскетта. — Господь бог на хресті, а обабіч — розбійники.

Тут молоді цокотухи, захопившись спогадами про приїзд папського посла, заторохтіли разом.

— А трохи ближче, біля воріт Малярів, було багато людей у дуже пишних убраннях.

— А пам'ятаєш, як коло фонтана святого Інокентія мисливець гнався за ланню під гучні звуки мисливських рогів і гавкання псів?

— А поблизу паризької різниці спорудили поміст, що мав зображати Дьєпську фортецю!

— А коли папський посол наблизився, пригадуєш, Жіскетто, — фортецю взяли приступом і всім англійцям поперерізували горлянки.

— І біля брами Шатле теж були чудові лицедії!

— І на мосту Міняйл, устеленому килимами, теж!

— А коли під'їхав папський посол, над містом випустили понад двісті дюжин різних птахів. Це було прегарно, Ліенардо.

— Сьогодні буде ще краще, — нарешті сказав їхній співрозмовник, який слухав дівчат трохи роздратовано.

— Ви обіцяєте нам, що ця містерія буде цікава? — спитала Жіскетта.

— Безумовно! — відповів той і додав гордовито: — Я автор цієї містерії, панночки.

— Справді? — вигукнули вражені дівчата.

— Справді! — відповів поет, запишавшись. — Точніше кажучи, нас двоє: Жеан Маршан, який напиляв дощок і збудував сцену, і я, який написав цей твір. Мене звуть П'єр Гренгуар!

Навряд чи сам автор "Сіда" вимовив би з більшою гордістю: "П'єр Корнель!"

Читачі мали змогу помітити, що від хвилини, коли Юпітер зник за килимом, і доти, доки автор нового мораліте несподівано розкрив своє інкогніто перед наївно захопленими Жіскеттою та Ліенардою, минуло досить багато часу. Факт, вартий уваги: увесь цей натовп, ще кілька хвилин тому такий галасливий, тепер з добродушною лагідністю спокійно чекав, звирившись на слова комедіанта. Це є новим доказом тієї і дотепер повсякденно підтверджуваної нашими театрами вічної істини, що найкращий засіб примусити глядачів терпляче очікувати, — це запевнити їх у негайному початку вистави.

Однак школяр Жеан не дрімав.

— Гей, ви! — раптом вигукнув він серед загального спокійного очікування, яке змінило бурю. — Де ж Юпітер? Пані богородиця? Чортові штукарі, ви що, знущаєтеся з нас? Виставу, виставу! Починайте, а то почнемо ми!

Цього було досить.

З глибини сцени долинули високі й низькі звуки музичних інструментів; килим трохи відхилився. З-за нього вийшли чотири строкато вбрані й нарум'янені персонажі, видряпались по стрімкій драбині і, дійшовши до верхньої площадки, вишикувалися перед глядачами, вітаючи їх низьким поклоном. Музика затихла. Містерія почалася.

Ці чотири особи, діставши за свої поклони щедрю винагороду — гучні оплески, серед побожної тиші почали декламувати пролог, від якого ми читача милосердно звільняємо. Зрештою, як це буває і в наш час, глядачів значно більше захоплювали костюми дійових осіб, ніж їхні слова. І справді, глядачі мали рацію. Виконавці були одягнені у напівжовті, напівбілі костюми, які різнилися лише гатунком тканини.

Вбрання першого було із золотої та срібної парчі, другого — з шовку, третього — з шерсті, четвертого — з полотна. Перший тримав у правій руці палаш, другий — два золоті ключі, третій — терези, четвертий — лопату. А на допомогу важкодумам, які, незважаючи на всю ясність цих атрибутів, все ж могли не зрозуміти їх значення, на подолі парчевого одягу було вигаптувано великими чорними літерами: "Я — шляхта", шовкового — "Я — духовний стан", шерстяного — "Я — торгівля", полотняного — "Я — селянський стан". Серед цих алегоричних постатей кожний уважний глядач міг легко розрізнити двох персонажів чоловічої статі — по їхньому короткому одягу і капелюхах, тоді як обидві жіночі алегорії були убрані в довгий одяг і мали на голові чепці.

Тільки дуже недоброзичлива людина могла не зрозуміти з поетичного пролога, що Селянський стан одружений з Торгівлею, а Духовний стан — із Шляхтою і що обидва щасливі подружжя мали чудового золотого дельфіна[38], якого хотіли присудити найвродливішій дівчині. Отож вони ходили по всьому світу, шукаючи й питаючи таку красуню, і, відкинувши одну по одній королеву Голконди, принцесу Трапезунда, доньку великого хана та багатьох інших жінок, Селянський і Духовний стани, Шляхта і Торгівля прийшли відпочити на мармуровій плиті Палацу правосуддя, виголошуючи перед шановною аудиторією стільки сентенцій та афоризмів, софізмів, означень і поетичних фігур, скільки можна було почути лише під час іспитів на факультеті словесності, коли магістри складають їх на звання ліценціатів.

Усе це було справді прекрасно!

Однак серед юрби, яку чотири алегоричні постаті наввипередки заливали потоками метафор, жодне вухо не було таким уважним, жодне серце — таким тремтливим, жодне око — таким напруженим, жодна шия — такою витягнутою, як вухо, серце, око та шия автора — поета, нашого славного П'єра Гренгуара, який кілька хвилин тому не зміг устояти перед спокусою назвати своє ім'я двом гарненьким дівчатам.

Відійшовши на кілька кроків за свою колону, він звідти слухав, дивився, завмирав від насолоди. Відгомін прихильних оплесків, якими глядачі привітали початок пролога, все ще бринів у його серці, і Гренгуар був заглиблений у той стан блаженного споглядання, з яким автор серед завмерлої від захвату численної аудиторії слухає акторів, з чиїх уст злітають його думки.

О достойний П'єр Гренгуар!

Хоча й сумно нам про це казати, але його захоплення було швидко порушене. Тільки-но П'єр Гренгуар наблизив свої уста до цього п'яного келиха радості й тріумфу, як до нього долучилася крапля гіркоти.

Якийсь обідраний жебрак, затертий у натовпі, не маючи змоги збирати милостиню і, певно, не вдовольнившись знайденим у кишенях сусідів, бажаючи привернути до себе увагу й подаяння, вирішив сісти десь на видноті. Отож він, коли почали читати перші вірші пролога, видряпався по колонах помосту, підготованого для послів, на карниз, що облямовував нижню частину балюстради, й примостився там, намагаючись своїм лахміттям та відразливою раною, що зяяла на його правиці, викликати зацікавленість і милосердя юрби. А втім, він не говорив ні слова.

Поки він мовчав, дія пролога відбувалася без перешкод, так тривало б і далі, якби, на лихо, школяр Жоаннес з верхівки своєї колони не помітив жебрака та його кривляння. Несамовитий сміх охопив молодого пустуна, й він, не турбуючись тим, що перериває виставу, порушує загальну зосередженість, весело вигукнув:

— Гляньте на того хирляка, що онде жебрає!

Той, хто коли-небудь кидав камінь у болото з жабами чи стріляв у зграю птахів, може собі уявити враження, яке справили ці слова, що пролунали як постріл серед загальної тиші та уваги. Гренгуар здригнувся, наче його вдарило електричним струмом. Пролог раптом увірвався, і всі голови обернулися до жебрака, а той, анітрохи не збентежившись, побачив у цій обставині нагоду мати добрі жнива і, напівзаплющивши очі, заходився жалісно виводити:

— Подайте, що ласка ваша!

— Стривайте, — вів далі Жоаннес, — клянусь душею, це Клопен Труйльфу! Гей, ти, друже! Напевно, твоя рана дуже тобі заважала на нозі, що ти переніс її на руку?

І, кажучи це, він з мавпячою спритністю кинув дрібну срібну монету в засмальцьований капелюх, якого жебрак тримав у своїй хворій руці. І оком не змигнувши, жебрак прийняв і милостиню, і знуцання, жалібно тягнучи своєї:

— Подайте, що ласка ваша!

Цей епізод розважив глядачів, багато з них, очолювані Робеном Пуспеном і всіма школярами, жваво аплодували незвичайному дуєтові, що його серед пролога зімпровізували — своїм верескливим голосом — школяр і своїм байдужо-монотонним скиглінням — жебрак.

Гренгуара це вразило і розгнівало, але він швидко отямився і, навіть не удостоївши двох порушників тиші зневажливим поглядом, щосили закричав чотирьом персонажам на сцені:

— Грайте далі, хай йому чорт! Далі!

У цю мить він відчув, що хтось тягне його за полу камзола. Гренгуар з досадою обернувся і через силу примусив себе усміхнутися. Він не міг не всміхнутися. Це Жіскетта Жансієн, просунувши свою гарненьку ручку через балюстраду, у такий спосіб намагалась привернути до себе його увагу.

— Месіре, — спитала молода дівчина, — хіба вони гратимуть далі?

— Аякже, — відповів Гренгуар, досить вражений цим запитанням.

— Коли так, месіре, — попросила вона, — чи не будете ви ласкаві пояснити мені...

— Те, що вони казатимуть? — перебив Гренгуар. — Будь ласка! Слухайте...

— Та ні, — заперечила Жіскетта, — поясніть те, що вони казали досі. Гренгуар підскочив, наче людина, якій торкнулися до відкритої рани.

— Чортове дурноголове дівчисько! — пробубонів він крізь зуби. З цієї хвилини Жіскетта геть усе втратила в його очах.

Тим часом актори послуухались його наказу, і глядачі, побачивши, що вистава триває, знову стали прислухатися, хоч, внаслідок події, що так несподівано розірвала пролог на дві частини, вони проґавили чимало красот п'єси. Гренгуар з жалем подумав

про це. Все ж таки поступово запала тиша, школяр замовк. Жебрак перелічував монети, і спектакль продовжувався.

Це був справді чудовий твір, який, на нашу думку, трохи переробивши, можна було б використати і сьогодні. Фабула, дещо розтягнута й ма-лозмістовна — на ті часи явище нормальне — була проста, і Гренгуар у глибині душі щиро захоплювався її ясністю. Само собою зрозуміло, що чотири алегоричні постаті, обійшовши три частини світу і не знайшовши пристойного способу позбутися свого золотого дельфіна, трошки втомилися. Це дало нагоду виголосити похвальне слово чудо-рибі, з тисячами тонких натяків на молодого нареченого Маргарити Фландрської, який у той час перебував у сумному відлюдді в Амбуазькому замку і аж ніяк не думав, що Селянський і Духовний стани, Шляхта і Торгівля заради нього обійшли весь світ. Отже, вищезгаданий дельфін був молодий, був гарний, був дужий і, найголовніше (о величне джерело всіх королівських чеснот!), він був сином лева Франції. Я тверджу, що ця смілива метафора просто чудова і що в день, присвячений алегоріям та епіталамам на честь короля, природознавство, яке процвітало в театрі, анітрохи не бентежив той факт, що лев породив дельфіна. Саме це рідкісне поєднання і є доказом поетичного натхнення. Проте, якщо підійти критично, то поет міг би таки розвинути цю чудову думку, не потребуючи двохсот рядків віршів. Щоправда, за розпорядженням пана прево вистава мала тривати з дванадцятої до четвертої години, а треба ж акторам щось говорити! Зрештою, юрба слухала терпляче.

Несподівано, саме в розпалі суперечки між Торгівлею та Шляхтою, у ту хвилину, коли Селянський стан виголошував напрочуд гарний вірш:

Ніколи ще в лісах не бачили величнішого звіра,

двері, що вели на приготований для послів поміст, які досі так недоречно були зачинені, зненацька ще недоречніше відчинилися, і гучний голос прислужника раптом сповістив:

— Його превелебність монсеньйор кардинал Бурбонський!

III. ПАН КАРДИНАЛ

Гідний Гренгуар! Гуркіт великих подвійних петард на честь Іванового дня, залп двадцяти аркебузів, постріл тієї славнозвісної гармати з башти Більї, яка за часів облоги Парижа, у неділю 29 вересня 1465 року [39], з одного удару поклала одразу сімох бургундців, вибух усього порохового складу біля брами Тампль — усе разом не оглушило б його в цей урочистий і драматичний момент так, як оті кілька слів, проголошені прислужником: "Його превелебність монсеньйор кардинал Бурбонський".

І зовсім не тому, що П'єр Гренгуар боявся чи зневажав пана кардинала. Йому не були властиві ні така малодушність, ні така зарозумілість. Справжній еклектик, як висловлюються сьогодні, Гренгуар належав до тих стійких і благородних умів, урівноважених і спокійних, які завжди вміли у всьому додержуватися золотої середини, *stare in dimidio rerum*, і, сповнені здорового глузду та ліберальної філософії, водночас віддавали належне й кардиналам. Дорогоцінне, невмируще плем'я філософів! Здається, що мудрість, немов нова Аріадна, дала їм клубок ниток, і вони розмотуючи його від

створення світу, проходять крізь лабіринт усіх справ людських. Вони трапляються в усіх епохах, завжди однакові, тобто завжди відповідають епосі. Якщо поминути П'єра Гренгуара, який, коли б нам пощастило зобразити його так, як він на це заслуговує, міг би бути їхнім представником у п'ятнадцятому столітті, то безперечним є те, що саме їхній дух запалював старого дю Бреля, коли він у шістнадцятому столітті писав ці наївно величні, гідні всіх віків слова: "Я парижанин родом і па-ризіанин словом, бо грецькою мовою "parrhisia" означає "свобода слова", якої я додержувався навіть по відношенню до монсеньйорів кардиналів, до дядька й брата монсеньйора принца Конті, але все ж таки з пошаною до їхнього високого стану і не ображаючи нікого з їхнього почту, а це вже немала заслуга".

Отже, у прикрому враженні, яке справила на П'єра Гренгуара поява кардинала, не було ні ненависті, ні зневаги до нього, навіть навпаки: у нашого поета було надто багато здорового розуму й дуже зношена одежина, щоб не вміти оцінити нагоди, яка донесе до превелебного вуха не один натяк пролога, а особливо прославлення дельфіна, сина лева Франції. Та не користолобство керує шляхетною натурою поетів. Я припускаю, що коли б єство поета визначити числом десять, то, аналізуючи і, як каже Рабле, "фармакополізуючи" його, хімік знайшов би в ньому одну десяту частину користолобства, а дев'ять десятих — самолюбства. Отож коли перед кардиналом розчинилися двері, ці дев'ять десятих Гренгуарового самолюбства, які розбухли й роздулися під впливом народного захоплення, набрали таких надзвичайних розмірів, що придушили собою непримітну молекулу користолобства, щойно визначену нами в духовному єстві поетів, а ця, між іншим, коштвна молекула — баласт реальності й людської природи, без якої поети не могли б торкнутися землі. Гренгуар втішався, відчуваючи, спостерігаючи, так би мовити, зливаючись із цією масою глядачів, хай не дуже вишуканих, але вражених, онімілих від нескінченних тирад, що кожної хвилини били джерелом з усіх частин його епіталами. Запевняю, що Гренгуар сам поділяв цей загальний блаженний настрій і що, всупереч Лафонтену [40], який на виставі своєї комедії "Флорентинець" питав: "Що за йолоп написав цю нісенітницю?", Гренгуар радо спитав би сусіда: "Чий цей шедевр?" Тепер можете собі уявити, яке враження справила на нього раптова й невчасна поява кардинала.

Побоювання Гренгуара цілком справдилося. Прибуття його превелебності сколихнуло аудиторію. Усі голови повернулися до помосту. У залі зчинився шум. "Кардинал! Кардинал!" — повторювали всі. Злощасний пролог урвався вдруге.

Кардинал на якусь мить затримався в дверях, що вели на поміст. І поки він байдужим поглядом озирає аудиторію, гамір дужчав. Кожен хотів якнайкраще бачити кардинала. Кожен намагався підняти голову вище за плече сусіда.

Це була справді високопоставлена особа, і споглядання її було рівноцінне будь-якому видовищу. Шарль, кардинал Бурбонський, архієпископ і граф Ліонський, примас усієї Галлії, був посвоячений з Людовіком XI через свого брата П'єра, сеньйора де Боже, одруженого із старшою донькою короля, і водночас через свою матір Агнесу Бургундську був посвоячений з Карлом Сміливим [41]. Отож домінуючими, типовими і

характерними рисами вдачі примаса всієї Галлії були: гнучкий розум придворного та обожнювання ним усякої влади. Можна собі уявити той величезний клопіт, що йому завдавало таке подвійне посвоячення, і ті підводні скелі вищого світу, між якими мусив лавірувати, немов човен, його розум, щоб не розбитися ні об Людовіка, ні об Карла, цих Сцілли й Харібду, які вже поглинули герцога Немурського і конетабля Сен-Поля [42]. Милістю неба кардинал досить щасливо прослизнув між обома рифами і без перешкод прибув до Рима. Але хоч він уже й перебував у гавані, або, точніше кажучи, саме тому, що перебував у гавані, кардинал ніколи не міг спокійно згадувати про різні пригоди своєї мінливої політичної кар'єри, сповненої небезпек і труднощів, які йому доводилося тривалий час переборювати. Тому він мав звичку повторювати, що 1476 рік був для нього "чорним і білим", розуміючи під цим, що того року він втратив свою матір, герцогиню Бурбонську, та свого двоюрідного брата, герцога Бургундського, і що другий траур приніс йому втіху після першого.

А втім, він був добродушною людиною, весело жив, з насолодою попивав королівське вино з виноградника Шальо, не гребував товариством Рішарди ла Гармуаз і Томаси ла Сальярд, охочіше роздавав милостиню гарненьким дівчатам, ніж старим жінкам, і всім цим здобув велику прихильність простолюду Парижа. Він появлявся неодмінно в супроводі невеликого почту єпископів і знатних абатів, галантних, веселих, завжди готових погуляти; і не раз добродішні парафіянки храму Сен-Жермен Д'Оксер, проходячи попід яскраво освітленими вікнами Бурбонського палацу, посвященницькому обурювались, чуючи, як ті самі голоси, що тільки-но правили для них вечерню, тепер під дзенькіт келихів виспівували вакхічну пісеньку "Bibamus paraliter" [43] — улюблену примовку папи Бенедикта XII, який додав до тіари третю корону[44].

Безперечно, що саме ця заслужено здобута кардиналом популярність оберігла його, коли він з'явився в залі, від ворожих вихваток юрби, ще недавно такої невдоволеної й зовсім не схильної виявляти пошану до якогось там кардинала, тим більше в день, коли вона мала обирати папу. Та парижани не злопам'ятні, до того ж, примусивши почати виставу, добродушні городяни вже гадали, що вони взяли гору над кардиналом, і цього тріумфу їм було досить. Зрештою кардинал Бурбонський був красунем чоловіком, у чудовій пурпуровій мантиї, яку він умів носити надзвичайно вишукано, а це означало, що всі жінки, тобто більшість аудиторії, були за нього. Безумовно, було б несправедливим і нетактовним зустріти шиканням кардинала за те, що він примусив їх ждати, якщо цей кардинал — вродливий чоловік і з такою вишуканістю носить свою пурпурову мантию.

Отже він увійшов, привітав присутніх тією успадкованою від своїх попередників усмішкою, яку сильні світу цього приберігають для юрби, і повільно попрямував до свого оббитого ясно-червоним оксамитом крісла, думаючи, здавалось, про щось зовсім інше. Його кортеж (тепер ми б назвали його генеральним штабом) з єпископів і абатів увійшов за ним на поміст, а це ще дужче посилило галас і цікавість юрби. Кожен навперебій хапався показати, назвати, довести іншому, що знає хоч одного з них: хто, якщо його не зраджує пам'ять, Марсельського єпископа Алоде, хто — першого каноніка

абатства Сен-Дені, хто — абата з Сен-Жермен-де-Пре, Робера де Леспінаса, цього розпусного брата однієї з коханок Людовіка XI; при цьому виникали численні непорозуміння й суперечки. Щодо школярів, то вони брутально лаялись. Це був їхній день, їхнє свято блазнів, їхні сатурналиї — щорічна оргія писарчуків та школярської братії. Не було такої непристойності, яка б того дня не вважалася за освячену законом. До того ж серед натовпу були такі розпусні жіночки, як Сімона Чотири-Фунти, Агнеса Тріска, Робіна Цапонога. Як же відмовити собі в приємності полихословити, побогохулити в такий день, у такому теплому товаристві попів і гулящих дівчат? І вони не відмовляли собі в цьому; серед невгаваючого гамору лунав страхітливий концерт з богохульства і брутальних дотепів, виконуваний розгнущаними язиками писарчуків і школярів, язиками, яких цілий рік стримував страх перед розпеченим залізом Людовіка Святого. Бідолашний Людовік Святий! Як вони знущалися з нього в його ж власному Палаці правосуддя! Кожен школяр обрав серед новоприбулих духовних осіб свою жертву — чорну, сіру, білу чи фіолетову сутану. Що ж до Жоаннеса Фролло де Молендіно, то він, як брат архідиякона, зухвало напався на пурпурову мантію, і, вп'явшись своїми нахабними очима в кардинала, співав на все горло:

— *Sarra repleta mero!* [45] Усі ці вигуки, які ми тут наводимо без прикраси, на науку читачеві, губилися в загальному гаморі, не досягши помосту для знатних осіб. А втім, кардинала вони навряд чи зачепили б, адже всякі вольності в цей день увійшли в звичай. До того ж кардинал, як про це яскраво свідчив вираз його обличчя, мав інший клопіт, і цей клопіт невідступно йшов за ним і майже водночас із ним ступив на поміст — це було посольство Фландрії.

Посольство якщо й непокоїло кардинала, то не тому, що він був далекоглядним політиком або надавав великого значення можливим наслідкам одруження його найяснішої кузини Маргарити Бургундської з його найяснішим кузенком Карлом, кронпринцом Віденським: його мало обходило питання, чи довго триватиме штучно зліплена "добра згода" між герцогом Австрії та королем Франції та як сприйме король Англії зневагу, виявлену до його доньки. Кардинал щовечора безтурботно пив королівське вино з виноградинка Шальо, і гадки не маючи, що одного чудового ранку кілька пляшок цього ж вина (щоправда, вже перевіреного й дещо підправленого лікарем Котье), від щирого серця надісланого Едуардові IV Людовіком XI, колись звільнять Аюдовіка XI від Едуарда IV. "Високоповажане посольство герцога Австрійського" не завдавало кардиналові жодної з цих турбот, але гнітило його іншим. Бо й справді, хіба, як про це вже згадано на початку, не досить, що він, Шарль де Бурбон, був змушений ушановувати і приймати якихось там міщан; він, француз, веселий, витончений любитель бенкетів — якихось фламандських хлебтунів пива, і до того ж на людях. Безперечно, це була одна з найнеприємніших ролей, яку йому будь-коли доводилося грати на догоду королю.

Проте, коли прислужник гучно оголосив: "Пани посли герцога Австрії", він, з виразом найбільшої люб'язності (настільки він опанував це мистецтво), обернувся до дверей. Годі й казати, що весь зал зробив те саме.

І ось попарно, з великою статечністю, що гостро контрастувала з грайливою легкістю церковного почту кардинала, увійшли сорок вісім послів Максиміліана Австрійського, очолювані преподобним отцем Жеаном, абатом із Сен-Бертена, канцлером ордена Золотого руна, і Жаком де Гуа, сйором Добі, верховним суддею міста Рента.

У залі запала глибока тиша. Тільки іноді її порушував приглушений сміх у відповідь на дивовижні прізвища та міщанські звання, що їх, плутаючи й перекручуючи, безладно оголошував прислужник після того, як новоприбулі один по одному байдуже називали себе. Це були: метр Лоїс Рьолоф, старшина міста Лувена; месір Клаїс Етюельд, старшина Брюсселя; месір Поль де Байост; сйор Вуармізель, головний суддя Фландрії; метр Жеан Колегенс, бургомістр міста Антверпена; метр Жорж де ла Мер, перший старшина Гента; метр Гельдольф ван дер Хаге, перший старшина того ж міста, і сйор де Бірбек, і Жеан Піннок, і Жеан Дімерзель, і т. ін., і т. ін., і т. ін. — судді, старшини, бургомістри; бургомістри, старшини, судді — всі урочисті, надуті, бундючні, вбрані в оксамит і шовк, у чорних оксамитових шапках з великими китицями із золотих кіпрських ниток. А все ж у кожного було славне фламандське обличчя, сповнене гідності й суворості, подібне до тих, які так яскраво й виразно виступають з чорного тла Рембрандтового "Нічного дозору"; у цих людей було начебто написано на чолі, що Максиміліан Австрійський мав рацію "цілковито" звіритися, як було сказано в його маніфесті, "на їхній здоровий розум, мужність, досвідченість, чесність та передбачливість".

А втім, за винятком одного. Це був чоловік з тонким, розумним, лукавим обличчям — мордочкою мавпи й дипломата водночас. І хоча він скромно звався "Гійом Рім, радник і пенсіонарій [46] міста Гента", кардинал ступив три кроки йому назустріч і привітав його низьким поклоном.

На ті часи мало хто знав, хто такий Гійом Рім. Людина виняткового розуму, яка за доби революції могла б опинитись на гребені подій і досягти дуже високого становища, він у п'ятнадцятому столітті був змушений обмежуватись лукавими підступами і, як каже герцог Сен-Сімон [47], вдіяти тихою сапою". Зрештою, його було визнано найвидатнішим "майстром підступу" в Європі: він спільно з Людовіком XI плів інтриги і часто докладав рук до секретних справ короля. Але всього цього не знала юрба, яку здивувала незвичайна чемність кардинала з цим непоказним фламандським міським радником.

IV. МЕТР ЖАК КОППЕНОЛЬ

У той час, коли пенсіонарій міста гента та їх превелебність обмінювалися низькими поклонами і напівголосно запевняли один одного в своїй глибокій пошані, поруч Гійома Ріма, наче бульдог біля лиса, з'явився якийсь високий, широколиций і широкоплечий чоловік. Його повстяний капелюх і шкіряна куртка здавались прямою на пишному тлі оксамитів та шовків. Гадаючи, що сюди випадково проліз якийсь конюх, прислужник заступив йому дорогу.

— Гей, друже! Сюди не можна!

Чоловік у шкіряній куртці відштовхнув його плечем.

— Чого цей телепень від мене хоче? — гримнув він таким гучним голосом, що весь зал звернув увагу на цю дивну розмову. — Ти що, не бачиш, що я належу до цього товариства?

— Ваше ім'я? — спитав прислужник.

— Жак Коппеноль.

— А звання?

— Панчішник, власник крамниці у Генті під вивіскою "Три ланцюжки".

Прислужник подався назад. Оголошувати про старшин і бургомістрів, ну, нехай вже так, але про панчішника — це вже занадто! Кардинал був як на голках. Увесь натовп прислухався й приглядався. Ось уже два дні, як їх превелебність робить усе можливе, щоб обтесати цих фламандських ведмедів, зробити їх хоч трохи соліднішими, і раптом така брутальна вихватка. Але тут до прислужника, хитро посміхаючись, підійшов Гійом Рім і тихесенько прошепотів:

— Можете доповісти так: метр Жак Коппеноль, секретар ради старшин міста Гента.

— Прислужнику, — голосно повторив кардинал, — можете доповісти: метр Жак Коппеноль, секретар ради старшин славнозвісного міста Гента!

Це була помилка. Гійом Рім сам би непомітно все владнав, але Коппеноль почув слова кардинала.

— Ні, істинний хрест! — вигукнув він громовим голосом. — Панчішник! Чуєш, прислужнику? Не більше й не менше! Істинний хрест! Панчішник, і край, чим це погано? Їх величність ерцгерцог не раз знаходив свою рукавичку у моїх панчохах! [48]

Вибухнули сміх і оплески. Парижани уміють одразу зрозуміти дотеп і гідно оцінити його.

Додамо, що і Коппеноль, і всі навколо були з простолюду, а це й зумовило таке швидке, просто блискавичне їх взаєморозуміння. Гордовита вихватка фламандського панчішника, який принизив пихатих вельмож, водночас збудила у всіх цих простих душах почуття власної гідності, ще таке невиразне й приглушене в п'ятнадцятому столітті. Він їм рівня, оцей панчішник, який дав відсіч самому монсеньйорові кардиналу. Це дуже солодка втіха для бідняків, навчених коритися навіть слугі судового пристава, підпорядкованого кардинальському прихвосневі — абату монастиря святої Женев'єви.

Коппеноль гордо вклонився кардиналові, і той ввічливо відповів поклоном на уклін всемогутнього городянина, якого побоювався й сам Людовік XI. Потім, під насмішкуватим і сповненим почуття зверхності поглядом Гійома Ріма, що його Філіпп де Комін [49] назвав "муж розумний і лукавий", вони зайняли свої місця: кардинал — збентежений і стурбований, Коппеноль — спокійний і самовпевнений. Безперечно, цей останній думав про те, що кінець кінцем титул панчішника не гірший за інші й що Марія Бургундська, мати тієї Маргарити, яку він сьогодні віддає заміж, побоювалася б його менше, коли б він був кардиналом, а не панчішником. Бо ж не кардинал збунтував гентських городян проти фаворитів Марії Бургундської — дочки Карла Сміливого; не

кардинал, а він, своїм словом підбурих народ проти її сліз та благань, коли, ще принцесою Фландр-ською, вона прийшла до підніжжя ешафота благати свій народ пощадити її улюбленців; а йому, панчішникові, досить було підняти руку в шкіряному нарукавнику, щоб ваші голови, вельможні панове Гі Емберкур і канцлер Гійом Гюгоне, злетіли з плечей!

Та прикrostі для бідолашного кардинала не скінчились, і, опинившись у такому поганому товаристві, він мусив випити до дна келих гіркоти.

Читач, мабуть, ще не забув нахабного жебрака, який з самого початку пролога сидів, учепившись за карниз кардинальського помосту. Коли прибули вельможні гості, він і не подумав залишити зручне місце, і в той час, як прелати й послі набивалися на поміст, наче справжні фламандські оселедці в бочку, він, поклавши ногу на ногу і сперши їх на архітрав, зручно вмовстився; це було небаченим зухвальством, але увага всіх була зосереджена на іншому, і ніхто одразу цього не помітив. А він, здавалося, теж не помічав того, що відбувалося в залі. З безжурністю справжнього неаполітанця жебрак серед загального гамору хитав головою й час від часу машинально повторював: "Подайте, коли ваша ласка!"

Мабуть, він один з усіх присутніх не зволив повернути голову туди, де сперечалися прислужник з Коппенолем. І от, волею випадку, панчішник з Гента, до якого народ уже відчув палку симпатію і до якого тепер звернулись усі погляди, сів у першому ряді на помості, саме під жебраком. Яке ж було загальне здивування, коли фламандський посол, глянувши на цього пройдисвіта, дружньо поплескав його по вкритому лахміттям плечу. Жебрак обернувся. Обидва здивувались, упізнали один одного, обличчя обох засяяли від радості, потім, зовсім не зважаючи на глядачів, панчішник і жебрак, тримаючись за руки, почали перешіптуватися, причому лахміття Клопена Труйльфу, розкинуте по золотавій парчі помосту, було схоже на гусінь на апельсині.

Незвичайність цієї дивної сцени викликала такий вибух нестримних веселощів і радості, що кардинал одразу ж звернув на це увагу; він трохи нахилився, але із свого місця міг розгледіти тільки лахміття Труйльфу. Вирішивши, що жебрак просить милостиню, і обурившись із такого зухвальства, кардинал крикнув:

— Пане головний суддя, киньте-но цього пройдисвіта в річку.

— Істинний хрест, монсеньйоре кардинал, — сказав Коппеноль, не випускаючи руки Клопена, — це ж мій приятель!

— Слава! Слава! — заревіла юрба. З цього моменту метр Коппеноль у Парижі, як і в Генті, здобув "велике довір'я" народу, бо люди такого складу, як каже Філіпп де Комін, завжди "завойовують його", коли поведуться так невимушено.

Кардинал прикусив губу. Він нахилився до свого сусіда, абата храму святої Женев'єви, і стиха промовив:

— Ну й дивних же послів прислав до нас ерцгерцог, щоб сповістити про прибуття принцеси Маргарити!

— Ваша превелебність, — зауважив абат, — ви надто чемні з цими фламандськими свиньми. *Margaritas ante porcos* [50].

— Скажіть краще: *porcos ante Margaritam* [51], — відповів, посміхаючись, кардинал.

Увесь почет у сутанах виявив захоплення від цього каламбура. Це трохи втішило кардинала: він поквитався з Коппенолем — його дотеп мав не менший успіх.

Тепер нехай ті з наших читачів, які, висловлюючись сучасним стилем, здатні узагальнювати образи та поняття, дозволять нам спитати їх, чи вони виразно уявляють собі вигляд, що його мав у ту хвилину просторий[52] паралелограм Великого залу Палацу правосуддя? Посеред залу, біля західної стіни, височів широкий і пишний поміст, вкритий парчею; на нього, крізь невеличкі стрілчасті двері, один по одному входять поважні особи, імена яких пронизливим голосом урочисто виголошує прислужник. На перших лавах помосту вже розсілося чимало шанованих людей, убраних у горностай, оксамит і пурпур. Довкола цього помосту, де панує тиша й благопристойність, під ним, перед ним, з усіх боків — великий натовп і неймовірний гамір. Тисяча очей розглядає обличчя кожного, хто сидить на помості, тисяча уст повторює пошепки кожне назване ім'я. Безперечно, це видовище цікаве й гідне уваги глядачів. Але там, у кінці залу, що означає та подоба кону з чотирма строкато убраними кривляками нагорі й чотирма внизу? Хто цей блідий чоловік у чорному одязі, що стоїть біля підмостків? О любий читачу, та це ж П'єр Гренгуар із своїм прологом!

Ми зовсім забули про нього!

А саме цього він і боявся.

З тієї хвилини, як увійшов кардинал, Гренгуар вдавався до всяких засобів, щоб урятувати свій пролог. Насамперед він наказав виконавцям, які раптом замовкли, продовжувати і говорити голосніше; потім, побачивши, що їх ніхто не слухає, він припинив виставу і протягом перерви, що тривала ось уже з чверть години, не переставав тупотіти ногами, шаленіти, волати до Жіскетти й Аієнарди, намовляти своїх сусідів, щоб вони вимагали продовження прологу; та все було марно. Ніхто не зводив очей з кардинала, з послів і з помосту, де, наче в фокусі, схрещувалися погляди всього великого кола глядачів. Додамо, хоч нам і важко це визнавати, що пролог почав уже трохи набридати слухачам, коли його превелебність кардинал своєю появою так безжалісно урвав його. Бо, зрештою, на помості відбувався той самий спектакль, що й на мармуровій плиті: конфлікт між Селянським і Духовним станами, Шляхтою і Торгівлею. Ї більшість глядачів воліла бачити їх живими — з плоті й крові, дивитися, як вони рухаються, дихають, діють серед фламандського посольства і серед єпископського почту, в мантиї кардинала, у куртці Коппеноля, — аніж бачити нарум'янених, причепурених, схожих на солом'яні опудала, у жовтих і білих туніках, в які убрав їх Гренгуар.

Проте, коли наш поет помітив, що гамір трохи стих, він вдався до хитрощів, які могли б урятувати становище.

— Добродію, — звернувся він до одного із своїх сусідів, добродушного товстуна з терпеливим виразом обличчя, — а що якби ми почали знову?

— Що саме? — спитав сусід.

— Та містерію! — сказав Гренгуар.

— Як собі знаєте, — відповів сусід.

Це напівсхвалення вдовольнило Гренгуара, і він сам узявся до діла: змішавшись із натовпом, він став кричати на різні голоси: "Починайте містерію з початку! З початку!"

— Хай йому чорт! — промовив Жоаннес де Молендіно. — Чого це вони там у кінці залу репетують? (Гренгуар справді галасував за чотирьох). Скажіть-но, друзі, хіба містерія не закінчилася? Вони хочуть її знову почати? Це не годиться!

— Не годиться, не годиться! — закричали школярі. — Геть містерію! Геть!

Гренгуар, надсаджуючись, кричав щораз дужче: "Починайте! Починайте!"

Цей галас привернув увагу кардинала.

— Пане головний суддя! — звернувся він до високого чоловіка в чорному, що стояв недалеко від нього, — чого це вони там виють, мов чорти у пеклі?

Головний суддя був якоюсь подобою чиновника-амфібії, різновидом кажана судового стану: він водночас скидався на щура і на птаха, на суддю і на солдата.

Він підійшов до кардинала і, хоч дуже боявся викликати невдоволення, заїкаючись, пояснив причину непристойної поведінки натовпу: мовляв, дванадцята година настала ще до прибуття його превелебності, і комедіанти змушені були почати виставу, не дочекавшись його превелебності.

Кардинал вибухнув сміхом.

— Клянусь честю, панові ректору Університету слід було б зробити так само. Як ви гадаєте, метре Гійом Рім?

— Монсеньйоре, — відповів Гійом Рім, — вдовольнімося й тим, що ми уникли половини містерії. Це все ж таки виграш.

— Чи можна дозволити цим гультипакам продовжувати їхній фарс? — спитав суддя.

— Продовжуйте, продовжуйте! — відповів кардинал. — Мені байдуже. Я тим часом почитаю требник.

Суддя підійшов до краю помосту і, жестом руки встановивши тишу, проголосив:

— Городяни, корінні й новоприбулі мешканці Парижа! Бажаючи задовольнити і тих, хто хоче слухати містерію, і тих, хто взагалі не хоче її слухати, його превелебність наказує продовжувати виставу.

Обом сторонам довелося скоритись. Але і автор, і публіка ще довго не могли пробачити цього кардиналові.

Персонажі на сцені знову заходилися читати свої повчальні вірші, і Гренгуар сповнився надії, що хоч кінець його твору буде вислухано. Проте й цій його надії, як і попереднім ілюзіям, не судилося здійснитись.

Щоправда, глядачі трохи притихли, але Гренгуар не помітив, що, коли кардинал наказав продовжувати виставу, на помості ще залишалися вільні місця і що слідом за фламандськими послами прибули нові учасники урочистої церемонії, прізвища й звання яких, оголошувані прислужником, вклинювалися в його діалог, завдаючи твору величезної шкоди. Бо такі й справді, уявіть собі, читачу, верескливий голос прислужника, який між двома віршами, а то й між двома піввіршами театральної дії робить отакі вставки:

— Метр Жак Шармолю, королівський прокурор при церковному трибуналі!

— Жеан д'Арле, королівський зброєносець, начальник рицарської нічної сторожі міста Парижа!

— Месір Галіо де Женуалак, рицар, сеньйор де Брюссак, начальник королівської артилерії!

— Метр Дре-Раг'є, наглядач вод і лісів короля і володаря нашого на землях Франції, Шампані та Брі!

— Метр Дені де Мерсьє, доглядач будинку сліпих у Парижі! І т. ін., і т. ін., і т. ін.

Це ставало нестерпним.

Такий дивний супровід, що перешкоджав слухати виставу, обурював Гренгуара тим більше, що зацікавленість глядачів, як йому здавалося, мала дедалі зростати; його творові бракувало тільки одного — уваги слухачів. Бо справді, важко уявити собі дотепнішу й драматичнішу перипетію. В той час, коли вже відомі нам чотири персонажі пролога й далі нарікали на своє скрутне становище, раптом перед ними власною персоною з'явилася Венера, *vera incessu patuit dea* [53], убрана в чудовий камзол з вигаптуванням на ньому кораблем — гербом Парижа. Вона прибула особисто вимагати дофіна, обіцяного найвродливішій жінці світу. Юпітер, громи якого гриміли за лаштунками, підтримував її домагання, і богиня вже мала от-от здобути перемогу, тобто, просто кажучи, одружитися з дофіном, як тут з'явилася юна дівчина у білому шовковому вбранні з маргариткою в руці (недвозначне уособлення Маргарити Фландрської). Вона прийшла змагатися з Венерою. Несподіваний ефект: раптова зміна розвитку дії. Після тривалої суперечки Венера, Маргарита й інші персонажі вирішують передати справу на розгляд праведного суду пречистої діви Марії. У п'єсі була ще одна чудова роль — донна Педро, короля Месопотамії. Та через вимушені перерви важко було зрозуміти, чого він вплутався у п'єсу. Усі ці персонажі вилазили на сцену по драбині.

Але все зійшло нанівець. Жодну з цих красот п'єси ніхто не відчув і не зрозумів. Здавалося, з тієї хвилини, як прибув кардинал, немов якась невидима й чарівна нитка раптом відвернула всі очі від мармурової плити до помосту, від південного кінця залу до західного. І ніщо не могло перебороти ці чари. Усі очі були прикуті до помосту, і новоприбулі, і їхні прокляті прізвища, і їхні вбрання — все це безперестанку відвертало увагу глядачів. Гренгуар був у розпачі. Крім Жіскетти й Лієнарди, які час від часу, коли Гренгуар смикав їх за рукав, оберталися до сцени, та гладкого терпеливого сусіда, ніхто не слухав, ніхто не дивився на нещасне, усіма покинуте мораліте. Гренгуар бачив тільки профілі глядачів.

З яким болем спостерігав він, як поступово розвалюється споруда його слави й поезії! І подумати тільки, ще так недавно цей натовп, палаючи від нетерпіння скоріше почути початок його твору, мало не збунтувався проти головного судді, а тепер, коли його бажання виконане, він більше не звертає уваги на те саме мораліте, початок якого так одноставно зустрів привітальними вигуками! Ось він, вічний приплив і відплив народної прихильності! А за хвилину до того мало не повісили судових приставів! Чого б не дав Гренгуар, щоб знову повернути ту солодку мить!

Нудний монолог прислужника нарешті закінчився. Усі, хто мав прибути, прибули, і Гренгуар зітхнув з полегкістю. Комедіанти мужньо почали декламувати. Але що це? Раптом панчішник, метр Коппеноль, підводиться з місця, і Гренгуар чує, як серед загальної уваги він виголошує таку мерзенну промову:

— Шановні городяни й дворяни Парижа! Я не розумію, істинний хрест, не знаю, що ми тут робимо. Щоправда, я бачу в тому кутку, на тих підмостках, якихось людей, що нібито збираються битись. Не знаю, чи це те, що ви звете "містерія", але воно не цікаве. Вони тільки язиками мелють, і більш нічого. Ось уже чверть години я жду бійки. Вона не починається. Це боягузи, які тільки те й роблять, що шпигають один одного словами. Треба було викликати бійців з Лондона або Роттердама, і тоді б ви побачили такі кулачні бої, що їх і на майдані було б чути. А оті лише жаль викликать. Нехай би вони затанцювали мавританський танець або якусь іншу кумедну штуку утнули! Це не те, що мені казали. Мені обіцяли свято блазнів з виборами папи. Ми в Генті теж маємо свого папу блазнів, і, істинний хрест, не гіршого за інших. Ми це робимо так. Збирається така ж, як і тут, юрба. Потім кожен по черзі просовує голову в спеціальний отвір і робить гримасу. Той, хто викривиться найогидніше, за схваленням усіх обирається на папу. Он як! Це надзвичайно цікаво. Хочете, щоб ми обрали вашого папу за звичаєм моєї країни? Це, в усякому разі, веселіше, ніж слухати цих базік. Якщо й вони хочуть погримасувати, допустимо і їх до гри. Яка ваша думка, шановні городяни? Серед нас є досить чудернацьких типів обох статей, щоб посміятися по-фламандському, і чимало бридких пик, а тому можна сподіватися на чудові гримаси.

Гренгуар хотів був відповісти. Та з гніву й обурення йому відібрало мову. До того ж ці міщани, підлещені титулом "дворяни", сприйняли пропозицію панчішника, який уже набув популярності, з таким запалом, що про опір не могло бути й мови. Лишалось тільки пливати за течією. Гренгуар затулив обличчя руками, бо не мав плаща, яким би міг закрити голову так, як це зробив Агамемнон Тіманта [54].

V. КВАЗІМОДО

В одну мить усе було готове для здійснення ідеї Коппеноля. Городяни, школярі, писарська братія взялися до діла. Невелику капличку проти мармурової плити було обрано за сцену для показу гримас. Гарненька розета над дверима, коли з неї вибили шибку, утворила кам'яне кільце, крізь яке учасники змагань мали просовувати голови. Щоб дістатися до кільця, досить було вилізти на дві бочки, невідомо звідки принесені й поставлені одна на одну. Вирішили, що кожний кандидат, чи то чоловік, чи жінка (бо можна було обрати й папесу), для збереження яскравості й свіжості враження від гримаси мав перебувати з закритим обличчям у капличці аж до моменту свого виступу. Не минуло й хвилини, як капличка заповнилася учасниками змагань, і двері за ними зачинились.

Коппеноль із свого місця усім розпоряджався, усім диригував, усьому давав лад. Під час метушні кардинал, не менш прикро вражений, ніж Гренгуар, посилаючись на невідкладні справи та вечерню, разом із своїм почтом залишив зал, і та сама юрба, яку так схвилювало його прибуття, навіть не звернула уваги на те, що він пішов. Тільки

Гійом Рім помітив, що його превелебність утік. Увага натовпу, немов сонце, здійснювала свій круговорот: виникнувши в одному кінці залу і затримавшись якийсь час посередині, вона перейшла тепер на протилежний кінець. І мармурова плита, і вкритий парчею поміст уже відіграли свою роль, тепер настала черга каплиці Людовіка XI. З цієї хвилини всяк міг шаліти, як хотів. У залі лишилися самі фламандці та різний набрід.

Почали показувати гримаси. Перша пика, яка з'явилась у віконці, була з червоними вивернутими повіками, з роззявленим, немов паща, ротом, з чолом, поморщеним, як гусарські чоботи часів Наполеона, вона викликала такий шалений вибух реготу серед усіх цих мужаїв, що Гомер, мабуть, подумав би, що то боги. Однак Великий зал був зовсім не схожий на Олімп, і нещасний Гренгуарів Юпітер розумів це краще за всіх. З'явилася друга гримаса, за нею третя, потім ще одна, потім ще, і за кожним разом регіт і радісне тупотіння ніг дедалі дужчали. Це видовище мало в собі щось запаморочливе, щось могутнє, п'янке й заворожуюче, силу, поняття якої важко відтворити в уяві сьогоднішніх читачів.

Уявіть собі низку облич, які, змінюючи одне одне, зображають собою всі геометричні фігури — від трикутника до трапеції, від конуса до много-гранника; вирази всіх людських почуттів, від гніву до хтивості; усі віки — від зморщок новонародженої дитини до зморщок близької до смерті старої жінки, усі релігійні фантастичні образи — від Фавна до Вельзевула; усі профілі тварин — від пащі до дзьоба, від рила до морди. Уявіть собі, що всі потвори з Нового мосту, ці скам'янілі під рукою Жермена Пілона [55] кошмари, починають оживати, дихати й по черзі приходять глянути нам в обличчя своїми палаючими очима; що всі машкари венеціанського карнавалу миготять перед вами; словом, уявіть безперервний калейдоскоп людських облич.

Оргія ставала дедалі більше фламандською. Навіть Тенірс [56] не зміг би досконало відтворити її; уявіть у вигляді вакханалії битву, зображену Сальватором Роза [57]. Вже не було ні школярів, ні послів, ні городян, ні чоловіків, ні жінок; зникли Клопен Труйльфу, Жіль Лекорню, Сімона Чо-тири-Фунти, Робен Пуспен. Усе змішалось в загальному безумстві. Великий зал являв собою величезне горно зухвальства й безсоромності, в якому кожен рот видавав крик, кожне обличчя корчило гримасу, кожне тіло потворно звивалось. Усе вило й ревіло. Химерні обличчя, що, скрегочучи зубами, викривлялися в отворі розети, були немов солом'яні віхті, кинуті в полум'я, А над усією цією юрбою, наче над казаном, здіймався якийсь їдкий, гострий, пронизливий, свистячий звук, подібний до дзижчання гедзя.

— Ой-ой! Хай йому чорт!

— Дивись, яка пика!

— Ет, нічого не варта.

— Давайте іншу!

— Гійометто Можерпюї, поглянь лише на цю бичачу морду. Якби до неї та ще роги, був би точнісінько твій чоловік.

— Іншу!

- Клянусь папським черевом! А це що за пика?
- Гей, ти! Це шахрайство! Дозволено показувати тільки обличчя.
- Ну й клята П'єретта Кальбот! На все здатна!
- Слава! Слава!
- Я задихаюся!
- А он у того вуха ніяк не пролазять! І так далі, і так далі...

Треба, однак, віддати належне нашому другові Жеанові. Він один серед цього шабашу не залишив свого місця і, як юнга за щоглу, тримався за верхівку колони. Він біснувався, шаленів. Його рот був широко роззявлений, і з нього виривався такий вереск, якого вже не було чути — але не тому, що його перекривав надзвичайної сили загальний гамір, а тому, що вереск Жеана вже перейшов за той поріг різких звуків, які здатен сприймати людський слух — тобто перевищив дванадцять тисяч коливань у секунду за Совером або вісім тисяч — за Біо [58].

Щодо Гренгуара, то він спершу розгубився, але потім швидко опанував себе. Він уже звик до зрадливості долі.

— Продовжуйте! — втретє крикнув він своїм машинам-комедіантам. Гренгуар, широко ступаючи, походжав перед мармуровою плитою, і раптом йому спало на думку й собі показатися через віконечко каплиці, хоча б тільки заради того, щоб потішитися, скрививши гримасу до цієї невдячної юрби. "Але ні, — міркував він далі, — це було б недостойно мене; ніякої помсти! Борімося до кінця! — казав він сам до себе. — Влада поезії над народом велика; я спрямую його на добру путь. Побачимо, що переможе — гримаси чи художнє слово".

Та ба! Він залишився єдиним глядачем своєї містерії. Тепер стало ще гірше, ніж було досі. Гренгуар бачив тільки спини. А втім, я помиляюсь. Той терпеливий товстун, з яким він в один з критичних моментів уже радився, і далі сидів обличчям до естради. Що ж до Жіскетти та Лієнарди, то вони вже давно втекли.

Гренгуар був до глибини душі зворушений вірністю свого єдиного глядача. Він підійшов до нього і заговорив, обережно смикаючи його за руку (бо товстун, спершись на балюстраду, куняв):

- Дякую вам, добродію.
- За що, пане? — спитав товстун, позіхаючи.

— Я бачу, — відповів поет, — що вам псує настрої: увесь цей гамір, який перешкоджає спокійно слухати мораліте. Та будьте певні: ваше ім'я знатимуть нащадки. Будь ласка, скажіть, як вас звуть?

- Рено Шато, хранитель печатки паризької тюрми Шатле, до ваших послуг.
- Пане, ви тут єдиний прихильник муз, — сказав Гренгуар.
- Ви дуже ласкаві, пане, — відповів хранитель печатки Шатле.

— Ви єдина людина, — вів далі Гренгуар, — яка уважно слухала містерію. Сподобалась вона вам?

— Гм, гм! — відповів товстун, ще не зовсім прокинувшись, — воно справді досить кумедно.

Гренгуарові довелося задовольнитися цією похвалою, бо грім оплесків, змішаний з гучними схвальними вигуками, раптом урвав їхню розмову. Папу блазнів було обрано.

— Слава! Слава! Слава! — ревля юрба.

Пика, яка в ту мить красувалася в отворі розети, була й справді гідна подиву. Після всіх п'ятикутних, шестикутних і всяких інших химерних облич, котрі одне за одним з'являлися в цьому віконці, не досягаючи того ідеалу гротесковості, який у збудженій оргією уяві створила собі юрба, тільки така неповторно бридка гримаса могла вразити це збіговисько й викликати бурхливе захоплення. Навіть сам метр Коппеноль аплодував їй; і навіть Клопен Труйльфу, який теж брав участь у змаганнях (і бог свідок, якого високого ступеня потворства могло досягти його обличчя), визнав себе переможеним. Ми зробимо те саме. Ми не будемо й намагатися відтворити в уяві читача чотиригранного носа, цього підковоподібного рота, маленького, майже прикритого рудою щетинистою бровою, лівого ока, тоді як праве зовсім зникало під величезною бородавкою, кривих, тут і там повиломлюваних зубів, схожих на зубчастий мур фортеці, потріскану губу, на яку звисав, немов бивень слона, зуб, цього роздвоєного підборіддя. Та ще важче відтворити вираз цього обличчя, якусь суміш злоби, здивування і смутку. А тепер уявіть собі, якщо зможете, цей образ.

Визнання було одностайним. Усі кинулися до каплиці. Звідти, тріумфуючи, вивели щасливого обранця — папу блазнів. І тільки тепер подив і захоплення досягли своєї вершини. Гримаса була його справжнім обличчям.

Скоріше, він увесь являв собою гримасу. Величезна голова, вкрита рудою щетиною; між плечима — здоровенний горб, а другий, такий же, на грудях; дивовижна будова стегон і ніг, настільки вигнутих, що вони сходилися тільки в колінах і були схожі на два серпи, з'єднані ручками; широкі ступні, потворні руки. І при всій цій потворності — якийсь грізний вираз сили, спритності та відваги, — дивний виняток із споконвічного правила, за яким і сила, і краса є наслідком гармонії. Ось якого папу обрали собі блазні.

Здавалось, що це розбитий і невдало спаяний велетень.

Коли ця подоба циклопа з'явилася на порозі каплиці, нерухома, кремезна і майже однакова завширшки і завдовжки, "квадратна в своїй основі", за словами однієї великої людини, то по її напівчервоному, напівфію-летовому одягу, всіяному срібними дзвіночками, і передусім по її непере-вершеній потворності юрба одразу впізнала, хто це, і закричала в один голос:

— Це ж Квазімодо, дзвонар! Це Квазімодо, горбань із Собору Паризької богоматері! Квазімодо одноокий! Квазімодо кривоногий! Слава! Слава!

Як бачимо, бідолаха мав багатий набір прізвиськ.

— Стережіться, вагітні жінки! — гукали школярі.

— І ті, що хочуть завагітніти! — додав Жоаннес. Жінки й справді затуляли обличчя руками.

— Ох! Огидна мавпа! — сказала одна.

— Така ж зла, як і бридка, — додавала друга.

— Це чорт, — кидала третя.

— Я, на лихо, живу біля собору й цілісіньку ніч чую, як він блукає по даху.

— Разом з котами.

— Він завжди на наших дахах.

— І зурочує нас крізь димарі.

— Одного вечора ця крива пика зазирнула до мене у віконце. Я подумала, що то якийсь мужчина. Ну й злякалася ж!

— Я певна, що він літає на шабаш. Якось він залишив мітлу в ринві на моєму даху.

— О бридка пика!

— О мерзенна душа!

— Тьху!

Чоловіки, навпаки, були в захваті й плескали в долоні.

Квазімодо, причина цього сум'яття, все ще стояв у дверях каплиці, нерухомий, похмурий і серйозний, дозволяючи милуватися собою.

Один школяр, здається Робен Пуспен, підбіг ближче і зареготав йому просто в обличчя. Квазімодо взяв його за пояс і відкинув кроків на десять у натовп. І все це мовчки.

Захоплений метр Коппеноль підійшов до нього.

— Істинний хрест! Найсвятіший отче, досконалішої потворності я ніколи в житті не бачив. Ти гідний бути папою навіть у Римі, не тільки в Парижі.

Кажучи це, він весело поплескав його по плечу. Квазімодо не ворухнувся.

Коппеноль вів далі:

— З такою мацапурою, як ти, я б радо гульнув, нехай би це мені коштувало навіть дюжину новісіньких турських ліврів! Що ти на це скажеш?

Квазімодо мовчав.

— Істинний хрест! — вигукнув панчішник. — Ти що, глухий? Дзвонар і справді був глухий.

Тим часом поведінка Коппеноля починала, видно, дратувати Квазімодо; він раптом обернувся до нього і так страшно заскреготав зубами, що фламандський велетень позадкував, немов бульдог перед кицькою.

І тоді навкруг цієї дивовижної постаті утворилося коло остраху й пошани радіусом щонайменше п'ятнадцять кроків. Якась стара жінка пояснила метру Коппенолу, що Квазімодо глухий.

— Глухий! — зайшовся грубим фламандським реготом панчішник. — Істинний хрест! Та це ж неперевершений папа!

— Стривай! Я знаю його! — вигукнув Жеан, спустившись нарешті із своєї капітелі, щоб краще розгледіти Квазімодо. — Це ж дзвонар мого брата архідиякона. Добридень, Квазімодо!

— Чорт, а не людина! — сказав Робен Пуспен, усе ще не отямившись від свого падіння. — Подивися на нього — горбань. Почне йти — кульгавий. Гляне на тебе — одноокий. Заговориш до нього — глухий. Та чи є хоч язик у цього Поліфема?

— Він говорить, коли захоче, — сказала стара. — Він оглух від дзвонів. Він не німий.
— Тільки цього ще йому бракує, — зауважив Жеан.
— Та й одне око у нього зайве, — докинув Робен Пуспен.
— Е, ні, — розсудливо промовив Жеан. — Одноокий значно більший каліка, ніж сліпий. Бо одноокий бачить, чого він позбавлений.

Тим часом усі жебраки, усі слуги, усі злодюжки разом із школярами гуртом рушили до шафи судових писарчуків по картонну тіару та блазенську мантию папи. Квазімодо мовчки, навіть з якоюсь гордовитою покорою дозволив одягнути себе. Потім його посадили на строкато розмальовані ноші. Дванадцять членів братства блазнів підняли його на плечі; якась гірка і погордлива радість розцвіла на похмурому обличчі циклопа, коли він побачив біля своїх викривлених ніг голови усіх цих гарних, струнких чоловіків. Потім, за встановленим звичаєм, уся процесія галасливих обідранців перед тим, як рушити вулицями й перехрестями Парижа, почала обхід внутрішніх галерей Палацу правосуддя.

VI. ЕСМЕРАЛЬДА

Ми щасливі повідомити наших читачів про те, що під час усіх цих подій Гренгуар і його мораліте трималися непохитно. Спонукувані ним актори невтомно виголошували слова твору, а Гренгуар невтомно їх слухав. Він примирився з галасом і вирішив не здаватися до кінця, все ще сподіваючись привернути увагу глядачів до своєї мораліте. Цей промінь надії став ще ясніший, коли Гренгуар побачив, що Квазімодо, Коппеноль і галасливий кортеж папи блазнів з великим шумом залишає зал. Юрба жадібно кинулася слідом за ними.

— Чудово! — промовив він сам до себе. — Нарешті всі ці бешкетники йдуть геть.

На жаль, "бешкетниками" були всі глядачі. В одну мить Великий зал збезлюдів.

Правду кажучи, кілька глядачів ще залишилось, одні сиділи самотньо, інші юрмилися групами навкруг колон; це були старі люди, діти, яким набридли галас і метушня. Кілька школярів усе ще сиділи на підвіконнях і звідти дивились на майдан.

"Ну що ж, — подумав Гренгуар, — і цих досить, щоб дослухати до кінця мою мораліте. Їх, правда, мало, зате це публіка добірна, освічена".

Та за кілька хвилин з'ясувалося, що симфонія, яка мала справити особливо сильне враження при появі пречистої діви, не може бути виконана. Гренгуар згадав, що всіх його музикантів захопила з собою процесія папи блазнів.

— Не зважайте, грайте далі! — вигукнув він стоїчно.

Поет підійшов до групи городян, що, як йому здавалося, говорили про його твір. Ось уривок розмови, який він почув:

— Метре Шенто, ви знаєте Наваррський особняк, що належав панові де Немуру?

— Авжеж, це той, що проти Бракської каплиці.

— Так оце недавно казна здала його в оренду живописцеві Гійому Александру за шість паризьких фунтів і вісім сольдів на рік.

— Як зростає орендна плата!

— Ну що ж! — зітхаючи, подумав Гренгуар. — Зате інші слухають.

— Друзі! — зненацька крикнув один з молодих пустунів, які примостилися на підвіконні. — Есмеральда! Есмеральда на майдані!

Це слово справило магічний ефект. Усі, хто ще залишався у залі, повторюючи: "Есмеральда! Есмеральда!", кинулись до вікон, вилазили на підвіконня, щоб побачити, що діється на майдані.

Водночас на вулиці почулися гучні оплески.

— Що там за Есмеральда? — у розпачі стискаючи руки, промовив Гренгуар. — О боже мій! Тепер, очевидно, настала черга видивлятись у вікна.

Він повернувся до мармурової плити й побачив, що спектакль припинився. Саме в цей час мав з'явитися Юпітер із своєю блискавкою. Але він стояв нерухомо внизу біля сцени.

— Мішель Жіборн! — розгнівано крикнув поет. — Де ти запропастився? Твій вихід! Лізь нагору!

— На жаль, не можу, — відповів Юпітер, — якийсь школяр забрав драбину.

Гренгуар глянув на сцену: драбина й справді зникла. Усяке сполучення між зав'язкою та розв'язкою його містерії було перерване.

— Дурень! — пробурмотів він. — І навіщо йому здалася ця драбина?

— Щоб глянути на Есмеральду, — жалібно пояснив Юпітер. — "Стривай, — сказав цей школяр, — ось нікому не потрібна драбина", — і забрав її.

Це був останній удар. Гренгуар сприйняв його покірливо.

— Ідіть усі к бісу! — гукнув він до комедіантів. — Якщо мені заплатять, я розрахуюся з вами.

Після цього він, похнюпивши голову, відступив, але останнім, як відступає, зазнавши поразки, хоробрий полководець.

Спускаючись крутими сходами Палацу, він цідив крізь зуби: "Ну й збіговисько віслюків та дурнів ці парижани! Приходять, щоб послухати містерію, і зовсім її не слухають. Їх усе цікавило: Клопен Труйльфу, кардинал, Коппеноль, Квазімодо, сам чорт, тільки не пречиста діва. Коли б я знав, був би показав вам пречистих дів, йолопи, аякже! А я сам? Прийшов подивитися на обличчя глядачів, а побачив тільки спини! Бути поетом і мати успіх, гідний якогось невдахи-шахрая! Щоправда, й Гомер жебракував по грецьких селищах, а Назон помер у вигнанні серед москови-тів [59]. Але хай мене дідько вхопить, коли я знаю, що воно таке "Есмеральда"! І що це за слово! Циганське, чи що?"

КНИГА ДРУГА

I. ВІД ХАРІБДИ ДО СЦІЛЛИ

У січні смеркає рано. На вулицях вже посутеніло, коли Гренгуар вийшов з Палацу правосуддя. Ця темрява була йому до душі; Гренгуарові хотілось якомога скоріше дістатися до якоїсь безлюдної вулички, щоб там на дозвіллі поміркувати і дати філософові покласти першу пов'язку на рану поета. Зрештою, філософія була тепер його єдиним притулком, бо він не мав де переночувати. Після блискучого провалу його театральної спроби він не наслідювався повернутись до помешкання, яке займав на

Складській вулиці, проти Сінної пристані. Гренгуар розраховував, що, одержавши від пана прево винагороду за епіталаму, він сплатить піврічний борг — комірне метрові Гійому Ду Сіру, відкупникові міського мита з торговців худобою, борг, який становив дванадцять паризьких сольдів — тобто в дванадцять разів більше того, що він мав на цім світі, з штаньми, сорочкою і капелюхом включно.

Знайшовши тимчасовий притулок під хвірткою тюрми при Святій Каплиці, Гренгуар хвилину розмірковував, на якій з паризьких вулиць обрати собі пристановище на ніч. Раптом він пригадав, що минулого тижня бачив на Шевській вулиці, біля дверей будинку одного з радників парламенту, кам'яну приступку, з якої сідають верхи на мулів, і подумав, що в разі потреби вона могла б стати чудовою подушкою для жебрака або поета. Він подякував долі, яка послала йому таку щасливу думку. Та саме в ту мить, коли Гренгуар збирався перейти Палацовий майдан, щоб заглибитися в покручений лабіринт Сіте, де старі вулиці-сестриці: Бондарська, Старосуконна, Шевська, Єврейська та ін. вулами звиваються ще й сьогодні, але вже з дев'ятиповерховими будинками, він побачив процесію папи блазнів, яка з великим галасом, яскраво освітлена смолоскипами, під звуки його, Гренгуарового, оркестру, теж виходила з Палацу правосуддя і мчала йому назустріч. Це видовище знову роз'ятрило рану його зневаженого самолюбства. Він утік. Невдача з містерією сповнила душу Гренгуара гіркотою, і все, що нагадувало йому сьогоднішнє свято, дратувало й загострювало біль.

Він хотів піти мостом Сен-Мішель, та по ньому бігали діти із смолоскипами й вертушками.

— Хай їм чорт, цим потішним вогням! — пробурмотів Гренгуар і повернув до мосту Міняйл. На будинках, перед входом на міст, висіло три великих полотнища із зображеннями короля, дофіна і Маргарити Фландрської та шість малих, на яких були намальовані "парсуни" ерцгерцога Австрійського, кардинала Бурбонського, вельможного пана де Боже, принцеси Жанни Французької, позашлюбного сина герцога Бурбонського і ще бозна-кого; усе було освітлене смолоскипами. Юрба була в захваті.

— Щасливий художник — Жеан Фурбо! — тяжко зітхнувши, мовив Гренгуар і повернувся спиною до полотнищ. Перед ним простягалася вулиця; вона, здавалося, була така темна й безлюдна, що Гренгуар сподівався сховатись у ній від святкового гомону й блиску. Гренгуар заглибився в неї. За якусь мить він, зачепившись об щось ногою, спіткнувся й упав. Це була в'язка гілочок із святкового деревця, яку судові писарчуки з нагоди торжества поклали вранці під дверима одного з голів суду. Гренгуар мужньо зніс і цю нову прикрість. Він підвівся й пішов до річки. Поминувши вежі цивільного та кримінального суду й пройшовши вздовж високого муру королівських садів піщаним, небрукованим берегом, де болото сягало йому до кісточок, Гренгуар дістався до західної частини Сіте і якийсь час розглядав острівця Коров'ячого перевізника, який тепер щез під бронзовим конем Нового мосту. Цей острівця видавався Гренгуарові якоюсь чорною масою, відділеною від нього вузьким струмком, який невиразно білів у темряві. При мерехтінні тьмяного вогника можна було розгледіти якусь ніби хижку, схожу на вулик; у ній перевізник корів знаходив

притулок на ніч.

"Щасливий перевізник корів! — подумав Гренгуар. — Ти не мрієш про славу, не пишеш епіграм! Тобі нема діла до королів і бургундських принцес, які одружуються! Ти не знаєш інших маргариток, окрім тих, які твої корови скубуть на зелених квітневих лужках. А я, поет, освистаний, тремчу від холоду, я заборгував дванадцять сольдів, мої підметки такі прозорі, що могли б замінити шибки у твоєму ліхтарі. Спасибі тобі, перевізнику корів. Вигляд твоєї хижки дає відпочинок моїм очам, і це допоможе мені забути Париж!"

З ліричного екстазу Гренгуара вивів вибух великої подвійної петарди, який раптом пролунав з благословенної хижки. Це перевізник вносив свою частку в святкові розваги й розважався потішними вогнями.

Від цього вибуху в Гренгуара мороз пішов поза шкірою.

— Прокляте свято! — вигукнув він. — Невже ти переслідуватимеш мене скрізь? О боже мій! Навіть біля хижки перевізника корів. — Потім він поглянув на Сену, що котила свої хвилі біля його ніг, і страшна спокуса охопила його.

— Ох, — сказав він, — з якою радістю я втопився б, коли б вода не була така холодна!

І тоді він у відчаї вирішив: якщо не можна втекти від папи блазнів, полотнищ Жеана Фурбо, святкового деревця, потішних вогнів і петард, то він зухвало кине́ться в саме серце свята й піде на Гревський майдан.

"Там я принаймні, — подумав він, — дістану із святкового вогнища якусь головешку, щоб зігрітися, й зможу повечеряти хоч крихітками з тих трьох величезних цукрових кренделів у вигляді королівських гербів, що виставлені для частування паризького люду".

II. ГРЕВСЬКИЙ МАЙДАН

Тепер залишився тільки ледь помітний слід від колишнього Гревського майдану: це чарівна башточка, що займає його північний кут. Але і її вже майже поховано під грубою мазнею, яка заліплює її чіткі грані, і, мабуть, незабаром башточка зникне зовсім, затоплена цією повинню нових будинків, що так швидко поглинає всі старі споруди Парижа.

Люди, що, як і ми, ніколи не проходять Гревським майданом, не глянувши із співчуттям і симпатією на цю бідну башточку, затиснуту між двома будівлями часів Людовіка XV, легко можуть відтворити в своїй уяві ансамбль будівель, до яких вона належала, і весь готичний майдан XV століття.

Як і сьогодні, він мав форму неправильної трапеції, оточеної з одного боку набережною, а з трьох інших — рядом високих, вузьких і похмурих будинків. Удень можна було милуватися різноманітністю цих, оздоблених кам'яними або дерев'яними скульптурними прикрасами, споруд, що вже й на той час були довершеним зразком будівель всіляких стилів середньовіччя, якщо повертатись від п'ятнадцятого століття до одинадцятого; від прямокутних вікон, що починали витісняти стрілчасті, до напівкруглих романських, на зміну яким знову прийшли стрілчасті і які разом з ними

ще прикрашали другий поверх старовинного будинку Роландової башти на розі майдану і набережної Сени, біля Чинбарної вулиці. Уночі серед цієї маси будинків можна було розгледіти лише чорну зубчасту лінію дахів, що розгорталися навколо майдану ланцюгом гострих кутів. Однією з докорінних відмін між колишніми й теперішніми містами є та, що сьогодні на майдани та вулиці дивляться фасади будинків, а колись на них дивились причілки з гостроверхими дахами. Ось уже два століття, як будинки повернулися фасадами до вулиць.

У центрі східної сторони майдану височіла громіздка, змішаного стилю будівля, що складалася з трьох суміжних приміщень. Вона мала три назви, які пояснювали її історію, її призначення й архітектуру: "Будинок дофіна", бо тут мешкав Карл V, коли він ще був дофіном; "Торговельна палата", бо в ній містилась міська ратуша; "Будинок з колонами" (*domus ad piloria*), бо ряд товстих колон підтримував три його поверхи.

Тут було все, що могло знадобитися мешканцям такого славного міста, як Париж: каплиця, щоб молитися; зал для судових засідань, щоб чинити суд і в разі потреби — розправу над королівськими підданими; а під самим дахом — арсенал, повний вогнепальної зброї. Городяни Парижа знають, що для збереження привілеїв міста самих молитов і позовів часто буває не досить, а тому на одному з горищ вони мають в запасі кілька надійних, хоч і заіржавлених аркебузів.

Гревський майдан уже й тоді справляв зловісне враження, що виникає від жахливих спогадів, зв'язаних з цим майданом, і вигляду похмурої ратуші Домініка Бокадора, спорудженої на місці "Будинку з колонами". Слід сказати, що постійна шибениця й ганебний стовп, або, як тоді казали, "правосуддя й драбина", поставлені поряд, серед майдану, особливо примушували відвертати очі від цього фатального місця, де вмирало стільки людей, повних сил і життя, де через п'ятдесят років по тому народилася "гарячка Сен-Вальє" — ця хвороба страху перед ешафотом, найпотворніша з усіх хвороб, оскільки вона походить не від бога, а від людей.

Втішно думати — зауважимо мимохідь — що кара на смерть, атрибути якої ще триста років тому своїми залізними колесами, кам'яними шибеницями, усіма своїми вмурованими в брук знаряддями для тортур захищували Гревський майдан, майдан Ринку, майдан Дофіна, перехрестя Трауар, Свинячий ринок, цей відразливий Монфокон, заставу Сержантів, Котячий майдан, ворота Сен-Дені, Шампо, ворота Боде, ворота Сен-Жак, не беручи до уваги безлічі шибениць, споруджених єпископами, прево, капітулами, абатами, пріорами, які мали право чинити суд; не рахуючи страт злочинців, яких топили в Сені за рішенням суду — втішно думати, що сьогодні ця стародавня володарка феодального суспільства, поступово втративши весь свій обладунок, усю пишноту мук, свою каральну вигадку і фантазію, свої тортури, для яких кожні п'ять років перероблялося шкіряне ложе у Великому Шатле, нині майже зникла з наших законів і наших міст, цькована з кодексу в кодекс, гнана з місця на місце, і володіє у нашій величезній Парижі лише одним збезчещеним куточком — Гревським майданом, однією мізерною гільйотиною, боязкою, стривоженою, соромливою, яка, завдавши свій удар, швидко зникає, немов боїться, що її схоплять на місці злочину.

III. BESOS PARA GOLPES[60]

Поки П'єр Гренгуар прийшов на Гревський майдан, він зовсім змерз. Щоб не попасти у штовханину на мосту Міняйл і не бачити полотнищ Жеана Фурбо, він пішов через міст Мельників; але по дорозі колеса єпископських млинів забризкали його болотом, і поетів блаженський одяг весь змок. До того ж йому здавалося, що після провалу його мораліте він ще більше замерз. Саме через це він і поспішив до святкового вогнища, яке яскраво палахкотіло серед майдану. Але великий натовп тісним колом оточував вогонь.

— Клятї парижани! — промовив Гренгуар сам до себе, бо, як справжній драматург, він був схильний до монологів. — Бач, тепер вони заступають вогонь, а мені так треба хоч трохи тепла. Мої черевики промокли, та ще оці проклятї млини вилили на мене потоки своїх сліз. Чортів паризький єпископ із своїми млинами! Цікаво мені знати, навіщо єпископові млини? Чи не думає він змінити сан єпископа на професію мірошника? Якщо йому для цього бракує лише моїх прокльонів, то я клену його самого, і його собор, і його млини. Ану спробуємо, чи не розступляться ці зіваки. І взагалі, що вони там роблять? Вони гріються. Гарна розвага! Вони дивляться, як палає сотня в'язок хмизу. Гарне видовище!

Придивившись краще, він помітив, що біля королівського вогнища натовп створив значно ширше коло, ніж треба для того, щоб грітися, і що зібралися ці люди не тільки тому, що тут палала сотня в'язок хмизу.

На широкому, вільному просторі між натовпом і вогнищем танцювала молода дівчина.

Гренгуар, цей філософ-скептик, цей іронічний поет, був настільки зачарований сліпучим видінням, що в першу хвилину не міг зрозуміти, хто ця дівчина, — людська істота, фея чи ангел.

Вона була невисока, а здавалася високою, настільки зграбною була її тонка постать. Вона була смуглява, та легко було догадатися, що при денному світлі її шкіра повинна мати чудовий золотавий полиск, як у ан-далузок та римлянок. Маленька ніжка теж була як у андалузки: так легко ступала вона у своєму гарненькому черевичку. Дівчина танцювала, кружляла, пурхала на старому перському килимі, недбало кинутому їй під ноги. І щоразу, коли її сяюче личко оберталось до вас, її великі чорні очі спалахували блискавицею.

Усі погляди були прикуті до неї, усі роти роззявлені. Вона танцювала під рокіт баскійського тамбурина, який її округлі дівочі руки підносили над головою. Тоненька, жвава, немов оса, у своєму золотистому корсажі, барвистій сукні, що надималася від швидкого танцю, з оголеними плечима, струнками ніжками, що мелькали з-під спідниці, чорним волоссям, сяючими очима — вона, здавалося, була неземною істотою.

"Дивовижно, — подумав Гренгуар. — Це саламандра, це німфа, це богиня, це вакханка з гори Менад!"

Цієї миті одна коса "саламандри" розплелася, і мідна монета, що була до неї прив'язана, покотилася по землі.

— Е ні, — сказав поет, — вона циганка. Міраж розвіявся.

Дівчина знову почала танцювати. Вона підняла із землі дві шпаги, притулила вістрями до чола і заходилася обертати їх в одному напрямі, сама кружляючи в протилежному. Справді, це була звичайнісінька циганка. Та хоч яким великим було розчарування Гренгуара, картина не втратила для нього своєї принади й чарівності. Яскраво-червоне світло святкового вогнища осявало дівчину, мерехтіло на обличчях людей, на смуглявому чолі танцюристки і кидало блідий відблиск, змішаний з коливанням людських тіней, в глиб майдану, на старовинний чорний, потрісканий фасад "Будинку з колонами" — з одного боку та на розпростерті кам'яні рамена шибениці — з другого.

Серед тисяч освітлених полум'ям вогнища облич було одне, на якому ще більше, ніж на інших, відбивалося захоплення танцівницею. Це було суворе, замкнуте й похмуре обличчя якогось чоловіка. Невідомий, одяг якого не можна було розглядіти за натовпом, мав з вигляду не більше тридцяти п'яти років, а проте був уже лисий. Тільки на скронях у нього лишилося кілька пасом рідкого і вже сивіючого волосся; його високе й широке чоло почало вкриватися зморшками, але в запалих очах виблискували молодечий запал, жадоба життя, глибока пристрасть. Він не зводив очей з циганки, і поки шістнадцятирічна дівчина безтурботно танцювала й пурхала, викликаючи захоплення натовпу, його обличчя ставало дедалі похмуріше. Час від часу посмішка і зітхання зустрічались на його устах, але посмішка була ще більш гірка, ніж зітхання.

Нарешті дівчина, задихавшись, зупинилася, і народ любовно почав їй аплодувати.

— Джалі! — покликала циганка.

І Гренгуар побачив, як до неї підбігла гарненька біла маленька кізка, прудка, жвава, з блискучою шерстю, з позолоченими ріжками й копитцями, в золоченому нашійнику; досі він її не помічав — кізка весь час лежала на краєчку килима й дивилася, як танцювала її господиня.

— Джалі, — сказала танцівниця, — тепер твоя черга.

І, присівши, дівчина граціозно простягла до кізочки свій тамбурин.

— Джалі, — спитала вона, — який тепер місяць року?

Кізка підняла передню ніжку й стукнула ратичкою один раз по тамбурину. Справді, був перший місяць — січень. Натовп зааплодував.

— Джалі, — знову спитала дівчина, перевернувши тамбурин другим боком, — яке у нас сьогодні число?

Джалі підняла свою позолочену ратичку і вдарила шість разів у тамбурин.

— Джалі, — провадила далі циганка, знову перевернувши тамбурин, — котра зараз година?

Джалі вдарила сім разів, і ту ж мить баштовий годинник "Будинку з колонами" вибив сьому. Народ був у захваті.

— Це чаклунство! — промовив зловісний голос у натовпі. То був голос лисого чоловіка, який не зводив з циганки очей.

Вона затремтіла і обернулася, але пролунали оплески й заглушили цей загрозливий

вигук. Дівчина знову звернулася до кізки.

— Джалі, як ходить метр Гішар Гран-Ремі, капітан міських стрільців, під час процесії на стрітення?

Джалі стала на задні ніжки й почала мекати, пересуваючись так кумедно й поважно, що всі глядачі зайшлися реготом від цієї пародії на святенницьке благочестя капітана стрільців.

— Джалі, — знову спитала дівчина, підбадьорена дедалі більшим успіхом, — а як виголошує промову королівський прокурор духовного суду метр Жак Шармолю?

Кізочка сіла й замекала, так дивно підкидаючи передні ніжки, що все в ній — інтонація, поза, рухи — одразу нагадали Жака Шармолю, бракувало тільки поганої французької і латинської вимови.

Натовп аплодував щосили.

— Святотатство! Блюзнірство! — знову почувся голос лисого чоловіка. Циганка обернулася.

— Ах, — промовила вона, — знову цей лихий чоловік!

Потім, закопилівши нижню губу, дівчина зробила гримасу, яка, очевидно, була їй притаманна, повернулася на каблучку й почала збирати в тамбурин пожертви глядачів.

Великі срібняки, малі срібняки, ліарди з орлом сипалися дощем. Аж ось танцюристка наблизилась до Гренгуара. Гренгуар так необачно засунув руку в кишеню, що циганка зупинилась.

— Хай йому чорт! — сказав поет, знайшовши на дні своєї кишені те, що там було, тобто нічого. А молода дівчина все стояла біля нього, дивлячись великими очима, і, простягнувши до нього тамбурин, чекала. Чоло Гренгуара вкрилося великими краплями поту.

Якби в його кишені були всі скарби П'єру, він без вагання віддав би їх танцівниці, але Гренгуар не мав золота П'єру, до того ж і Америка на той час ще не була відкрита.

Несподіваний випадок виручив його.

— Ти заберешся звідси, циганська сарано? — крикнув пронизливий голос із найтемнішого кутка майдану.

Дівчина злякано обернулась. Це вже крикнув не лисий чоловік, голос був жіночий, нестямний і злий.

Проте цей крик, що так налякав циганку, розвеселив юрбу хлопчаків, які вештались по майдану.

— Це затворниця Роландової башти! — закричали вони, нестримно регочучи. — Це лахмітниця галасує! Мабуть, вона ще не вечеряла? Понесімо їй недоїдків із святкових столів.

І вони кинулися до "Будинку з колонами".

Тим часом Гренгуар, скориставшись із збентеження танцівниці, зник. Вигуки хлопчаків нагадали йому, що він теж не вечеряв, і поет побіг за ними, але у маленьких пустунів ноги були прудкіші, ніж у нього: коли він опинився біля столів, на них уже

нічого не було. Не лишилося навіть жалюгідної перепічки по п'ять сольдів за фунт. Тільки намальовані у 1434 році Мат'є Вітерном стрункі королівські лілеї, перевиті з трояндами, прикрашали стіни. Це була мізерна вечерея.

Невесело лягати спати без вечері, а ще сумніше не повечеряти й не знати, де ночуватимеш. Гренгуар опинився саме в такому становищі. Ні хліба, ні притулку; з усіх боків його гнітила скрута, і він вважав її надто суворою. Він давно вже дійшов тієї істини, що Юпітер створив людину в нападі мізантропії і що все своє життя мудрецеві доводиться боротися проти долі, яка тримає його філософію в стані облоги. Що ж до нього, то облога ніколи не була такою жорстокою, як цього разу; Гренгуар відчував, як його шлунок уже б'є на сполох, і вважав, що це дуже погано з боку долі руйнувати його філософію за допомогою голоду.

З меланхолійних роздумів, у які він дедалі більше поринав, його зненацька вивів дивовижний, хоч і сповнений ніжності, спів. Це співала юна циганка.

Від її голосу, як і від її танцю та від її краси, віяло чимось незбагненим і чарівним, чимось чистим і дзвінким, легким і окриленим, якщо можна так сказати. Це було нескінченне наростання мелодій, несподіваних рулад, а потім прості музичні фрази, переплетені гострими і різкими звуками, потім варіації гам, які могли б збентежити навіть соловейка, але в яких усе ж таки завжди зберігалася гармонія. М'які переливи октав здійсмалися та опускались, як і перса молодії співачки. Її вродливе чарівне личко надзвичайно жваво відбивало всю примхливість її пісні, від пристрасного захвату до величної цнотливості. Здавалося, що співає то пустотливе дівчисько, то королева.

Циганка співала незнайомою Гренгуарові мовою, здавалося, вона сама не знала якою, бо вираз обличчя виконавиці мало відповідав змістові слів.

Наприклад, цей чотиривірш в її устах звучав нестямно весело:

Un cofre de gran riqueza
Hallaron dentro un pilar
Dentro del, nuevas banderas
Con figuras de espantar... [61]

А за хвилину від виразу, якого вона надавала дальшим словам, Гренгуарові на очі навернулися сльози.

Alarabes de cavallo
Sin poderse menear,
Con espadas, y los cuellos,
Ballestas de buen echar... [62]

Та все ж її пісня дихала радістю, і здавалося, що дівчина співає, як пташка, спокійно, безжурно.

Пісня циганки порушила задумливість Гренгуара, — так лебідь порушує гладінь води. Він слухав її з якоюсь насолодою, забуваючи про все. Вперше за довгий час він не відчував страждання.

Але ця мить була короткою.

Той-таки жіночий голос, який урвав танець дівчини, тепер урвав її спів.

— Чи замовкнеш ти, чортова торохтійко?.. — крикнула жінка з того ж темного закутка майдану.

Бідолашна "торохтійка" замовкла. Гренгуар затулив вуха.

— О клята щербата пилка, що знищила ліру! — вигукнув поет. Глядачі теж бурчали.

— К бісу лахмітницю! — чулося звідусіль.

І старе незриме опудало могло б дорого поплатитися за свої нападки на циганку, якби в ту хвилину від неї не відвернула уваги натовпу процесія папи блазнів, яка, оббігши багато вулиць і перехресть, галасливою юрбою ринула із смолоскипами на Гревський майдан. Ця процесія, яку наші читачі бачили, коли вона виходила з Палацу правосуддя, зросла в дорозі, увібравши всіх паризьких пройдисвітів, гульвіс і волоцюг. Отже, коли вона прибула на майдан, це було величне видовище.

Попереду йшли цигани. На чолі, верхи, циганський князь із своїми пішими графами, які тримали вуздечку та стремена; за ним безладно — цигани й циганки із своїми дітьми, які верещали на їхніх плечах; усі — князь, графи, чернь — у лахмітті й мішурі. Далі — королівство Арго [63], тобто весь набрид Франції, розставлений по ранжиру; найдрібніші йшли попереду. Отак проходили по чотири в ряд, з різноманітними "відзнаками" своїх звань у цій дивовижній академії, — переважно каліки, кульгаві, однорукі, кишенькові злодії, лжеепілептики, богомольці, хирляки, удавані паралітики, розпусники, волоцюги, шахраї, палії, тавровані, крути, канюки, мазурики, домушники, — перелік усіх здатен був би втомити самого Гомера. У центрі конклаву [64] мазуриків і домушників ледве можна було розгледіти короля Арго, великого кесаря, який сидів навпочіпки на легенькому візочку, що його тягли два великі собаки. За королівством Арго йшла імперія Галілеї. Гійом Руденький, імператор галілейський, велично виступав у своїй пурпуровій, залитій вином халамиді, оточений жезлоносцями, підданими, писарчуками рахункової палати; перед ним ішли скоморохи, б'ючись між собою і витанцьовуючи якийсь пірричний танець [65]. І завершувала похід корпорація судових писарів у чорних мантиях, під звуки гідної шабашу музики, несучи в руках великі, жовтого воску свічки й завітчані гілочки святкового деревця. У центрі цього натовпу вищі чини братства блазнів несли на своїх плечах ноші, заставлені свічками густіше, ніж рака святої Женев'єви під час чуми. А на ношах, з патерицею, у мантиї і тіарі, сяяв новообраний папа блазнів — дзвонар Собору Паризької богоматері, Квазімодо-горбань.

Кожен загін цієї химерної процесії мав свою особливу музику. Цигани били в балафоси й африканські тамбурини. "Арготинці", зовсім маломузикальний народ, все ще додержувалися віоли, пастушого ріжка і старовинної рюбеби дванадцятого століття. Галілейське царство ненабагато випередило арготинців, у його музиці ледве можна було розрізнити звуки якоїсь жалюгідної ребеки — скрипки дитячого періоду мистецтва, яка мала тільки три тони. Зате навколо папи блазнів у величній какофонії розгорталося все музичне багатство епохи. Воно було тільки у верхніх, середніх і нижніх регістрах ребеки, не кажучи про флейти й мідні інструменти. Ох! Нашому

читачеві вже відомо, що це був оркестр Гренгуара.

Важко змалювати той вираз гордовитої і блаженної радості, якою світилося похмуре й потворне обличчя Квазімодо під час переходу від Палацу правосуддя до Гревського майдану. Вперше в своєму житті він відчув насолоду від задоволеного самолюбства. Досі він знав лише зневагу, презирство до свого становища, огиду до своєї особи. Тому, дарма що був глухий, він, немов справжній папа, тішився привітаннями цієї юрби, яку ненавидів за те, що відчував її ненависть до себе. Що з того, що його народ був тільки збіговиськом блазнів, калік, злодіїв, жебраків? Це все-таки був народ, а він — володар. І він серйозно сприймав усі ці іронічні оплески, усі ці глумливі вияви пошани, до яких, однак, мусимо визнати, домішувався справжній страх. Бо горбань був сильний, бо кривоногий був меткий, бо глухий був злий: три якості, що вгамовували насмішників.

А втім, ми аж ніяк не певні, що новий папа блазнів добре усвідомлював і свої власні почуття, і ті, що їх він викликав у інших людей. Дух, який жив у цьому недоладному тілі, був такий же недовершений і убогий. Отже, те, що Квазімодо відчував у цю мить, було неясне, плутане, туманне. Тільки радість пронизувала його, гордість володіла ним. Це похмуре, жалюгідне обличчя, здавалось, випромінювало сяйво.

І ось саме в ту хвилину, коли сп'янілого від власної величі Квазімодо урочисто проносили повз "Будинок з колонами", юрба з подивом і жахом побачила, як до горбаня кинувся якийсь чоловік і видер з його рук дерев'яну позолочену патерицю, відзнаку блазнівсько-папської гідності.

Цей сміливець був той самий лисий чоловік, який щойно, змішавшись з юрбою, що оточувала циганку, злякав її своїми сповненими погрози і зненависті словами. На ньому було вбрання духовної особи. Тільки-но він вийшов з натовпу, Гренгуар, що доти не помічав, здивовано вигукнув:

— Ти ба! Це ж мій учитель герметики [66], дом [67] Клод Фролло, архідиякон! Якого дідька йому треба від цього паскудного горбаня? Той же його зараз проковтне!

І справді, у натовпі пролунав крик жаху. Страхітливий Квазімодо рвонувся з нош, і жінки відвернулися, щоб не бачити, як він розшматує архідиякона.

Горбань стрибнув на священника, глянув на нього і впав перед ним навколішки.

Священик зірвав з нього тіару, зламав його патерицю, розірвав мішурну мантию.

Квазімодо, низько схиливши голову й схрестивши руки, усе ще стояв навколішках. Потім між ними почався дивний діалог мовою знаків і жестів, бо жоден з них не промовив ні слова. Священик — випростаний, розгніваний, грізний, владний; Квазімодо — розпростертий долі, покірливий, богаючий. А проте, безперечно. Квазімодо міг би розчавити священника одним пальцем.

Нарешті архідиякон грубо струсонув Квазімодо за могутнє плече і жестом наказав йому підвестися і йти за ним.

Квазімодо підвівся.

Тоді братство блазнів, трохи отямившись, спробувало захистити свого папу, так раптово скинутого з трону. Цигани, арготинці й уся корпорація судових писарів

репетуючи оточили священика.

Квазімодо затулив його собою, стиснув свої атлетичні кулаки і, скрегочучи зубами, наче розлючений тигр, глянув на нападників.

Священик знову набрав вигляду своєї похмурої гідності, подав знак Квазімодо й мовчки рушив з майдану.

Квазімодо йшов попереду, розштовхуючи натовп.

Коли вони протиснулися крізь юрбу і перетнули майдан, хмара цікавих зівак спробувала податися за ними. Тоді Квазімодо став в ар'єргарді і, задкуючи, пішов за архідияконом. Приземкуватий, лютий, страшний, скуйовджений, насторожений, він облизував свої ікла дикого кабана, ричав, мов хижий звір, і жестом, а то й самим поглядом відкидав натовп назад.

Їм дали зникнути у вузькій, темній вуличці, куди ніхто не насмівся піти за ними, бо сама згадка про скрегіт зубів Квазімодо заступала їм дорогу.

— Оце так диво! — пробурмотів Гренгуар. — Але де ж, хай йому біс, я знайду собі вечерю?

ІV. ПРИКРОЩІ, НА ЯКІ НАРАЖАЄШСЯ, ПЕРЕСЛІДУЮЧИ ВНОЧІ ГАРНЕНЬКУ ЖІНКУ

Гренгуар попрямував навмання за циганкою. Він бачив, що вона зі своєю кізочкою пішла вулицею Ножарів, і теж рушив за нею.

"А чом би й ні?" — подумав поет.

Гренгуар, досвідчений філософ паризьких вулиць, давно помітив, що ніщо так не сприяє роздумам, як переслідування гарненької жінки, особливо коли не знаєш, куди вона йде. У цьому добровільному зреченні власної волі, у цій забаганці, підпорядкованій забаганці іншої особи (яка про це навіть не догадується), є якась суміш примхливої незалежності і сліпої слухняності, щось середнє між рабством і свободою, і це вабило Гренгуа-ра, який мав складний розум, сповнений сумнівів і нерішучості, розум, що поєднував у собі потроху всі крайності, безперервно вагався між всілякими людськими уподобаннями, що пригнічували одне одне. Себе він радо порівнював з труною Магомета, яка весь час притягується двома магнітами в протилежні сторони і через це вічно хитається між височінню та безоднею, між небом і землею, між занепадом і зльотом, між зенітом і надиром.

Якби Гренгуар жив за наших часів — якою чудовою золотою серединою він був би між класицизмом і романтизмом!

Але він не був настільки первісною людиною, щоб прожити триста років. А шкода! Його відсутність створює прогалину, що так сильно дається взнаки саме в наші дні.

Зрештою, переслідуванню перехожих (особливо жінок), що залюбки робив і Гренгуар, якнайбільше відповідає настрій людини, котра не знає, де переночувати.

Отож він, замислений, ішов за молодою дівчиною, яка, помітивши, що городяни поспішають додому і таверни, єдині торговельні заклади, відкриті цього дня, зачиняються, прискорювала ходу й підганяла свою кізку.

"Кінець кінцем, — розмірковував Гренгуар, — повинна ж вона десь мешкати; а в

циганок добре серце. Хто знає?.."

І крапки, що їх він у думці поставив після цього недомовленого припущення, таїли в собі якісь невиразні, але дуже привабливі сподівання.

Час від часу, минаючи городян, що замикали двері своїх помешкань, він ловив уривки їхніх розмов, які розривали ланцюг його райдужних припущень.

Ось якийсь старий звернувся до другого:

— А знаєте, метре Тібо Фернікль, ну й холоднеча сьогодні. (Гренгу-ар знав про це ще з початку зими).

— Ще й яка, метре Боніфас Дізом. Чи не буде знову така зима, як три роки тому, у вісімдесятому році, коли міра дров коштувала вісім сольдів?

— Це, метре Тібо, ніщо проти зими тисяча чотириста сьомого року, коли мороз стояв від Мартинового дня аж до стрітення. І такий лютий, що в залі засідань судової палати чорнило на пері писаря замерзало що три слова! Через це не можна було вести протокол.

А дві сусідки, стоячи біля вікон із свічками, що потріскували від туману, вели таку розмову:

— Чи розповідав вам чоловік, шановна пані ла Будрак, про нещасний випадок?

— Ні, а що сталося, шановна пані Тюркан?

— Та кінь шановного Жюля Годена, нотаріуса Шатле, перелякався фламандців з їхнім почтом і збив з ніг метра Філіппо Аврілло, облата [68] целестинських монахів.

— Невже?

— Істинна правда!

— Кінь міщанина? О, це вже занадто! Коли б ще кінь рицаря, тоді інша річ!

І вікна зачинились. Але нитка думок Гренгуара вже обірвалася.

На щастя, він швидко віднайшов і зв'язав її кінці завдяки циганці й Джалі, які йшли поперед нього — дві тендітні ніжні й чарівні істоти. Гренгуар захоплювався їхніми маленькими ніжками, гарненькими формами, граціозними рухами; в його уяві вони обоє майже зливались, взаєморозумінням і щирою дружбою нагадуючи молоденьких дівчат, а спритністю, проворністю і легкістю ходи — кізок.

Тим часом з кожною хвилиною на вулицях ставало темніше й тихіше. Уже давно пролунав дзвін, що закликає городян гасити світло й вогонь, і тільки вряди-годи траплявся на вулиці перехожий або блимав у вікні вогник. Ідучи слідом за циганкою, Гренгуар забрів у заплутаний лабіринт вуличок, перехресть і глухих кутів навколо старого цвинтаря Святих-не-порочних. Усі ці вулички були схожі на клубок ниток, переплутаних кошеням. "Ось вулиці, позбавлені всякої логіки!" — подумав Гренгуар, розгубившись серед безлічі поворотів, що по кілька разів приводили його на те саме місце. Проте молода дівчина, все більше прискорюючи ходу, впевнено йшла вперед, — видно, вона добре знала дорогу. Гренгуар напевно б заблудився, якби мимохідь, на повороті однієї з вулиць, не помітив ажурної верхівки восьмигранного ганебного стовпа на ринку, що чітко вирізнялася своїми чорними контурами на тлі освітленого вікна одного з будинків на вулиці Верделе.

Уже кілька хвилин, як він привернув до себе увагу молодої дівчини; вона час від часу тривожно озиралась, а раз, скориставшись з промінчика світла, що вирвався з напівзачинених дверей булочної, раптом зупинилася, щоб пильно розглядіти його з голови до п'ят; після цього Грен-гуар побачив, як вона зробила вже знайому йому гримаску й пішла не зупиняючись далі.

Це трохи збентежило Гренгуара: у чарівній гримасці безперечно була зневага й насмішка. Тож, похиливши голову, він почав рахувати каміння бруківки і пішов за дівчиною на деякій відстані. На одному з поворотів вулиці дівчина зникла з його очей, і раптом він почув її пронизливий крик.

Він прискорив ходу.

Вулиця губилася в темряві. Але просякнуте оливою клоччя, що горіло на розі вулиць у залізній клітці на п'єдесталі статуї пречистої діви, дало змогу Гренгуарові розглядіти циганку, — вона виривалася з рук двох чоловіків, що намагалися затулити їй рота. Бідна, вкрай перелякана кізка наставила на них ріжки й мекала.

— Гей, варто, сюди! — крикнув Гренгуар і хоробро кинувся вперед. Один з чоловіків, які тримали молоду дівчину, обернувся до нього. Він побачив жахливе лице Квазімодо.

Гренгуар не кинувся тікати, але й не ступив жодного кроку вперед.

Квазімодо підійшов до нього, одним помахом руки відкинув його кроків за чотири на брук і, несучи молоду дівчину, що висіла на його плечі, немов шовковий шарф, швидко зник у темряві. Його спільник подався за ним, а бідна кізка, жалібно мекаючи, побігла ззаду.

— Рятуйте! Рятуйте! — кричала нещасна циганка.

— Стійте, негідники, пустіть цю дівку! — прогрімів голос вершника, що несподівано виїхав з-за рогу сусідньої вулиці.

Це був ротмістр королівських стрільців, озброєний з ніг до голови, з шаблею наголо.

Він вирвав із рук остовпілого Квазімодо циганку й посадив поперек свого сідла, а коли страшний горбань, отямившись від подиву, хотів кинутись до нього, щоб відібрати свою здобич, з явилось п'ятнадцять чи шістнадцять озброєних палашами стрільців, які їхали слідом за своїм ротмістром. Загін королівських стрільців перебував у нічному дозорі за наказом месіра Робера д'Естутвіля, начальника сторожі паризького превотства.

Квазімодо оточили, схопили, зв'язали. Він ревів, шаленів, кусався і, коли б це було вдень, то безперечно самий вигляд його обличчя, яке від люті стало ще потворнішим, примусив би втекти весь цей загін. Однак уночі Квазімодо був позбавлений своєї найгрізнішої зброї — потворності.

Спільник Квазімодо під час бійки зник.

Циганка, граціозно випроставшись у сідлі, поклала обидві руки на плечі молодого ротмістра і кілька хвилин дивилася на нього, мов зачарована його доблесним виглядом і щойно поданою їй хороброю допомогою. Надавши своєму ніжному голосові ще більшої

ніжності, вона першою порушила мовчанку:

— Як вас звати, шановний рицарю?

— Ротмістр Феб де Шатопер до ваших послуг, моя красуне! — відповів офіцер, набираючи молодецького вигляду.

— Спасибі, — промовила дівчина.

І, поки ротмістр Феб підкручував свої по-бургундському підстрижені вуса, вона, мов стріла, що падає на землю, зісковзнула з коня й зникла, як блискавка.

— Сто чортів! Мені було б приємніше, якби залишилося це дівчисько! — крикнув молодий офіцер і наказав міцніше зв'язати Квазімодо путами.

— Що вдієш, ротмістре, — сказав один стрілець, — ластівка спурхнула, кажан лишився.

V. ПРИКРОЩІ ТРИВАЮТЬ

Гренгуар, оглушений падінням, усе ще лежав на бруківці біля підніжжя статуї пречистої діви на розі вулиці. Поступово він опритомнював; перші кілька хвилин він ще витав у напівсвідомих, не позбавлених приємності мареннях, в яких ефірно-легкі постаті циганки та кізки змішувалися з важким кулаком Квазімодо. Цей стан тривав недовго. Гостре відчуття холоду в тих частинах тіла, що торкалися бруку, нарешті привело Гренгуара до пам'яті й примусило його свідомість повернутися до дійсності.

— Чого мені так холодно? — спитав він раптом і помітив, що лежить майже посередині стічної канави.

— Чортів горбатий циклоп! — процідив крізь зуби Гренгуар і спробував підвестися. Але він був так оглушений падінням і побитий, що мусив залишитися на місці. А втім, він міг досить вільно рухати однією рукою, отже, заткнувши собі носа, поет скорився своїй долі.

"Паризька грязюка, — подумав він (певен, що ця канава буде йому притулком, — А самотньому в притулку тільки думай та міркуй). — паризька грязюка якась особливо смердюча. В ній, мабуть, багато легкої і азотистої солі. Так принаймні вважає метр Ніколя Фламель та герметики..." [69]

Слово "герметики" раптом навело його на думку про архідиякона Клода Фролло. Він пригадав собі бурхливу сцену, свідком якої нещодавно був, пригадав, що циганка виривалася від двох чоловіків і що у Квазімодо був спільник. І тоді зловісне, гордовите обличчя архідиякона невиразно промайнуло у його спогадах.

"Це було б диво!" — подумав Гренгуар. І, ґрунтуючись на цьому, він заходився споруджувати фантастичну будову гіпотез — цю карткову хатку філософів.

Потім, раптом повернувшись до дійсності, вигукнув:

— От тобі й на! Я замерзаю!

І справді, становище ставало дедалі нестерпнішим. Кожна молекула води в канаві відбирала молекулу тепла з його тіла, і його температура та температура канави починала невблаганно зрівнюватись.

До того ж ще й нова біда впала на нього.

Зграя дітлахів, цих малих босоногих дикунів, які мають безсмертне прізвисько

"гаменів" і споконвіку збивають паризький брук і які щовечора, коли ми дітьми виходили зі школи, кидали в нас камінням тільки за те, що наші штани не були подерті, — така ватага малих бешкетників, анітрохи не зважаючи на сон навколишніх мешканців, регочучи й репетуючи, бігла до того перехрестя, де лежав Гренгуар. Вони тягли за собою щось схоже на лантух, а стукіт їхніх сабо міг би розбудити й мертвого. Гренгуар, душа якого ще не зовсім покинула його грішне тіло, трохи підвівся.

— Гей! Геннекене Дандеш! Гей, Жеане Пенсбурд! — ревли вони. — Старий Есташ Мубон, що торгував залізом на розі вулиці, помер. Ми захопили його сінник і розпалимо зараз святкове вогнище. Сьогодні ж свято на честь фламандців!

Отак гукаючи, вони кинули сінник просто на Гренгуара, до якого підбігли, не помітивши його. Водночас один хлопець схопив віхоть соломи, щоб запалити сінник від світильника, який горів перед статуєю пречистої діви.

— Господи помилуй! — промимрив Гренгуар. — Здається, тепер мені стане надто гаряче!

Момент був критичний. Гренгуар мав опинитися між вогнем і водою. Він зробив надлюдське зусилля, зусилля фальшивомонетника, якого мають зварити живцем і який намагається вирватися, звівся на ноги, відкинув сінник на хлопчаків і побіг.

— Пречиста діво! — заверещали дітлахи. — Торговець залізом повернувся з того світу.

І вони кинулися хто куди.

Поле бою лишилося за сінником. Бельфоре, отець ле Жюж і Коррозе запевняють, що другого дня духовенство цієї парафії урочисто підбрало сінник і перенесло його до ризниці церкви Сент-Оппортюне, де ключар аж до 1789 року мав неабиякий зиск з великого чуда, що його вчинила статуя пречистої діви на розі вулиці Моконсей пам'ятної ночі з 6 на 7 січня 1482 року, самою своєю присутністю вигнавши біса з покійного Есташа Мубона, котрий, щоб обдурити чорта, вмираючи, хитро заховав свою душу в сінник.

VI. РОЗБИТИЙ КУХОЛЬ

Якийсь час Гренгуар біг щодуху, сам не знаючи куди, натикаючись на стіни будинків на поворотах, перестрибуючи через безліч канав, перетинаючи безліч вуличок, безліч глухих кутів, безліч перехресть, шукаючи виходу й проходу через усі повороти Ринкового майдану, досліджуючи в своїм панічному страху те, що чудова латинська мова старовинних хартій називає "*tota via, cheminum et viaria*" [70]. Раптом наш поет зупинився: по-перше, для того, щоб перевести дух, а по-друге, тому, що його, так би мовити, схопила за комір дилема, яка нараз постала перед ним.

— Щось мені здається, метре П'єр Гренгуар, — сказав він сам до себе, притуляючи палець до лоба, — що ви біжите, немов якийсь божевільний. Таж малі бешкетники злякалися вас не менше, ніж ви їх. Здається, ви чули стукіт їхніх сабо, коли вони тікали на південь, тоді як ви мчали на північ. Отож одне з двох: або вони втекли і залишений ними сінник саме і є тим гостинним ложем, якого ви з самого ранку марно шукаєте і яке в чудесний спосіб посилає вам пречиста діва в нагороду за написане на її честь

мораліте; або, можливо, хлопчаки не втекли і, отже, запалили сінник. А це ж якраз і є те чудове вогнище, якого ви так потребуєте, щоб підвестися духом, обсохнути й зігрітися. В обох випадках сінник, чи то як добре вогнище, чи як добре ложе, є подарунком небес. Може, пречиста діва Марія, що стоїть на розі вулиці Моконсей, тільки задля цього й послала смерть Есташеві Мубону, і тікати, мов той пікардієць від француза, залишаючи позад себе те, чого ви шукаєте, Пере Гренгуар, безглуздо; ви — просто дурень!

І, роздивляючись та приглядаючись, приношуючись та прислухаючись, він повернув назад, намагаючись відшукати благословенний сінник. Але даремно. Навкруги були тільки нагромадження будинків, глухі кути, роздоріжжя. Щодалі його більше й більше огортали сумніви та вагання, він плутався і блукав у цій мережі темних вуличок, немов у лабіринті самого замку Турнель. Нарешті втратив терпіння і з пафосом вигукнув:

— Будьте ви прокляті, роздоріжжя! Сам чорт створив вас за образом і подобою своїх вил!

Цей вигук трохи підбадьорив його, а помічений ним у цю мить в кінці довгої та вузької вулички червонуватий відблиск ще більше додав йому духу.

— Слава богу! — і промовив він. — Це горить мій сінник. — І, уявляючи себе керманічем судна, що серед ночі, зазнавши катастрофи, тоне, побожно додав: "Salve, salve, maris stella!" [71]

Стосувалися ці слова з літанії пречистої діви чи сінника — ось про що ми ніколи не дізнаємось.

Та тільки-но він ступив кілька кроків по цій довгій, пологій, небрукованій і чимдалі бруднішій та крутішій вуличці, як помітив щось незвичайне. Вуличка не була безлюдна. Тут і там уздовж неї, до вогника, що мерехтів на її протилежному кінці, чвалали якісь невиразні, безформні постаті. Вони були подібні до незграбних комах, що вночі перелазять з травинки на травинку й повзуть до вогнища пастухів.

Ніщо так не надає людині відваги, як відчуття порожньої кишені. Гренгуар ішов вперед і незабаром наздогнав одну з цих примар, яка тяглася найповільніше. Проходячи, Гренгуар побачив, що це був просто жалюгідний безногий каліка, який рухався, підстрибуючи на руках, немов поранений павук-косар, у якого лишилося тільки дві ноги. Коли Гренгуар проходив мимо цієї павукоподібної істоти з людським обличчям, вона жалісним голосом завела:

— La buona mancia, signor! La buona mancia! [72]

— Хай тебе чорт візьме і мене разом з тобою, коли я розумію, що ти кажеш, — мовив Гренгуар, минаючи його.

Він наздогнав ще одну з цих рухливих брил і придивився до неї. Це був каліка кульгавий, та ще й безрукий, і настільки кульгавий і настільки безрукий, що складна система милиць і дерев'янок, яка його підтримувала, робила його схожим на мулярські підмостки, що рухаються. Гренгуар, який мав нахил до благородних і класичних порівнянь, у думці назвав його живим триніжком Вулкана [73].

Цей живий триніжок, порівнятись із Гренгуаром, привітав його тим, що підсунув свою шапку під саме підборіддя поета, немов миску для гоління, і крикнув майже у вухо:

— *Senor caballero, para comprar un pedaso de pan!* [74]

"Цей теж, — подумав Гренгуар, — начебто говорить, але якоюсь чудернацькою мовою, і якщо він її розуміє, то він щасливіший за мене".

Потім думки його раптом пішли в іншому напрямі, він ляснув себе по лобі й вигукнув:

— До речі, що, в біса, вони хотіли сказати сьогодні вранці тим своїм "Есмеральда"?

Він прискорив ходу, але щось утретє загородило йому дорогу. Те щось, чи, точніше, той хтось, був невеличкий, з бородатим єврейським обличчям сліпеч, який ніби веслував навколо себе палицею і якого вів, наче тягнув на буксирі, великий пес. Сліпий прогулявся з угорським акцентом:

— *Facitote caritatem!* [75]

— Хвалити бога! — сказав П'єр Гренгуар. — Нарешті хоч один заговорив людською мовою. Очевидно, я здаюся їм дуже милосердною людиною, якщо, дарма що мій гаманець геть порожній, у мене просять милостиню. Друже мій, — звернувся він до сліпця, — минулого тижня я продав останню сорочку; тобто, оскільки ви розумієте лише мову Ціцерона: *vendidi hebdomade nuper transita meam ultimam chemisam* [76].

Сказавши це, він одвернувся від сліпого і пішов далі; але сліпий також почав прискорювати ходу, а за ним, поспішаючи та грюкаючи милицями й жебрацькими мисочками об каміння бруку, кинулися й паралітик та безногий. Потім, штовхаючись, наступаючи нещасному Гренгуарові на п'яти, вони завели свою пісню:

— *Caritatem!* [77]. — починав сліпий.

— *La buona mancia!* [78] — підхоплював безногий.

А паралітик, завершуючи музичну фразу, повторював:

— *Un pedaso de pan!* [79] — Гренгуар затулив вуха.

— О стовпотворіння вавілонське! — крикнув він і побіг. Побіг і сліпий. Побіг і паралітик. Побіг і безногий.

А далі, в міру того, як він заглиблювався у вулицю, безногих, сліпих, кульгавих, безруких, однооких і вкритих виразками прокажених ставало більше й більше. Вони вилазили з домів, з сусідніх провулків, з дір підвалів, і всі вили, ревли, скавучали, звиваючись і шкутильгаючи, сунули у напрямку світла, заболочені, немов слимаки після дощу.

Гренгуар, невідступно супроводжуваний своїми трьома переслідувачами, не знаючи добре, чим це скінчиться, ішов розгублений серед натовпу, обходячи кульгавих, переступаючи через безногих, застряючи ногами в цьому мурашнику калік, наче англійський капітан, судно якого загрузло в косяку крабів.

Він спробував повернути назад. Але було вже пізно. Увесь цей легіон, на чолі з трьома жебраками, зімкнувся за ним. І він ішов далі, підштовхуваний нестримним натиском цієї юрби, страхом і водночас запамороченням, що перетворювало все

навколишнє на якийсь кошмарний сон.

Нарешті поет дістався кінця вулиці. Вона виходила на величезний майдан, де мерехтіли тисячі вогників, розсіяних в густому тумані ночі. Гренгуар кинувся туди, сподіваючись, що ноги в нього прудкі й він утече від трьох калік-примар, які причепилися до нього.

— *Onde vas, hombre?* [80] — закричав паралітик і, відкинувши свої милиці, помчав за ним. Ноги в нього були найздоровіші з усіх, які будь-коли ступали паризьким бруком.

Водночас безногий, ставши на обидві ноги, насунув Гренгуарові на голову свою важку, залізну жебрацьку миску, а сліпий палаючими очима глянув йому в обличчя.

— Де я? — спитав поет, заціпенівши від жаху.

— У Дворі чудес, — відповіла якась четверта мара, що наблизилася до них.

— Клянуся душею, що це так! — вигукнув Гренгуар. — Бо я бачу сліпих, які прозріли, і безногих, які бігають; але де ж чудотворець?

У відповідь пролунав вибух зловісного реготу.

Нещасний поет оглядівся навколо. І справді, він опинився у тому страшному Дворі чудес, куди в таку пізню годину ще не попадала жодна порядна людина, в тому зачарованому колі, де безслідно зникали, мов дрібні крихітки, служителі Шатле і міські стражники, які опинялися тут; у городищі злодіїв, цій гидкій бородавці на обличчі Парижа; у канаві для нечистот, з якої щоранку виливався і куди щовечора вливався гниючий потік пороків, жебрацтва й бродяжництва, що завжди заливає вулиці столиць; у потворнім вулику, куди щовечора злітаються зі своєю здобиччю всі трутні суспільного ладу; у лжегоспіталі, де циган, чернець-розстри-га, розпусний школяр, пройдисвіти всіх народностей — іспанці, італійці, німці, волоцюги всіх віросповідань — іудеї, християни, магометани, язичники, всі ті пройдисвіти, які вдень, вкриті намальованими ранами, жебрали, вночі оберталися на розбійників; словом, він опинився у тій величезній гардеробній, де в ту пору одягалися й роздягалися всі лицедії невмирущої комедії, яку грабунок, проституція і вбивство грають на вулицях Парижа.

Це був просторий майдан, неправильної форми й погано вимощений, як і всі тогочасні майдани Парижа. Скрізь палали вогнища, навколо яких кишіли дивні групи людей. Люди ходили сюди й туди, гомоніли. Чути було пронизливий регіт, плач дітей, голоси жінок. Руки й голови цього натовпу, чорні на яскравому тлі вогнищ, описували тисячі химерних рухів. Часом на землі, де тремтів відблиск вогню, змішаний з величезними розпливчастими тінями, можна було побачити пса, подібного до людини, або людину, подібну до пса. Межі рас і видів, здавалося, стерлися в цьому городищі, немов у якомусь пандемоніумі [81]. Чоловіки, жінки, тварини, вік, стать, здоров'я, недуги — все здавалося спільним серед цього люду; все змішувалося до купи, сплутувалося, нашаровувалося одне на одне; кожен мав на собі спільний для всіх відбиток.

При мінливому і тьмяному відблиску вогнищ Гренгуар, незважаючи на свою розгубленість, мав змогу розглядіти навколо всього майдану його мерзенне

облямування — жалюгідні халупи, фасади яких, поточені шашелем, покوروبлені й перехняблені, пронизані одним чи двома освітленими слуховими віконцями, у темряві здавалися йому величезними головами старих жінок, що, сівши в коло, потворні й понурі, дивилися на шабаш, кліпаючи очима.

Це був якийсь новий світ, небачений і нечуваний, потворний, фантастичний світ, що кишив і плазував навколо.

Гренгуар, більше й більше чманіючи від страху, охоплений, мов кліщами, трьома жебраками, оглушений гавканням і виттям юрби, намагався зібратися з думками, щоб пригадати, чи не субота нині, але його зусилля були марні; хід його думок був порушений; і, сумніваючись у всьому, вагаючись між тим, що бачив, і тим, що відчував, він невтомно ставив собі нерозв'язне запитання: "Якщо я існую, то чи існує все навколишнє? Якщо існує навколишнє, то чи існую я?"

У цю мить серед загального гамору в натовпі пролунав різкий крик:

— Ведімо його до короля! До короля!

— Пречиста діво, — пробурмотів Гренгуар, — тутешній король, це, напевно, якийсь цап.

— До короля! До короля! — повторював натовп.

Його потягли. Кожен наввипередки намагався вчепитися в нього. Але три жебраки не пускали з рук своєї здобичі, виривали Гренгуара в інших і ревли: "Він наш!"

Поетів камзол, що вже й до того ледве тримався, віддав богові душу у цій боротьбі.

Коли Гренгуар проходив майданом, його думки прояснилися. Незабаром відчуття реальності знову повернулося до нього. Він уже почав звикати до навколишньої обстановки. У першу хвилину його поетична фантазія, чи, може, просто й прозаїчно кажучи, його порожній шлунок породили якусь імлу, якийсь туман, що стелився між ним і навколишніми предметами, і крізь який він бачив усе немов у кошмарі, у сновидіннях, що роблять хиткими контури, викривляють форми, об'єднують різні предмети у величезні розміром брили, перетворюючи речі на химери, а людей на примари. Поволі ця галюцинація поступилася місцем спокійнішому, розсудливішому сприйманню світу. Дійсність перемагала, вона лізла на очі, плуталась попід ногами і помалу руйнувала всю ту жахливу поезію, що, як йому досі здавалося, оточувала його. Він хоч-не-хоч пересвідчився, що брів не Стіксом, а болотом і що не демони його підштовхували, а злодії, що не про душу його йдеться, а просто про його життя (оскільки йому бракувало того цінного посередника миру, який так успішно стає між бандитом і чесною людиною — гаманця з грішми). Отже, придивившись ближче і більш холоднокровно до цієї оргії, Гренгуар зрозумів, що попав не на шабаш, а до шинку.

Бо й справді, Двір чудес був тільки шинком, але шинком розбійників, червоним не тільки від вина, але й від крові.

Коли нарешті конвой у лахмітті доставив його на місце призначення, видовище, яке він побачив, аж ніяк не могло повернути його до поезії, хоча б навіть до поезії пекла. Це була найпрозаїчніша й найбрутальніша дійсність таверни. Коли б це відбувалося не в п'ятнадцятому столітті, то ми могли б сказати, що Гренгуар від Мікеланджело

опустився до Калло [82].

Навколо великого вогнища, що палало на широкій, круглій кам'яній плиті і своїм полум'ям огортало розжарені до червоного ніжки порожнього в ту хвилину тагана, безладно стояло кілька трухлявих столів, і, очевидно, не було жодного слуги, який би порозставляв їх паралельно або хоч подбав про те, щоб вони не стикалися під такими гострими кутами. На цих столах виблискувало кілька кухлів, з яких стікало вино і брага, а навколо кухлів зібралося безліч п'яних облич, багрових од вогню і вина. Тут якийсь товстопузий веселун дзвінко цілував жирну й дебелу повію. Там лжесолдат, або, кажучи злодійським жаргоном, "штукар", посвистуючи, розмотував пов'язку із своєї фальшивої рани і розминав здорове й міцне коліно, з самого ранку замотане безліччю ганчірок, а якийсь хирляк, навпаки, готував собі на завтра "христову рану" з чистотілу та бичачої крові. Через два столи від них "святенник" у повному облаченні прочанина монотонно гугнявив по складах побожну пісню до цариці небесної. В іншому місці "епілептик-початківець" вчився у досвідченого "епілептика" викликати піну на губах, жуючи мило. Поруч нібито хворий на водянку позбувався своїх мнимих пухлин, причому чотири чи п'ять злодіжок, які сиділи біля того самого стола й сперечалися за вкрадену ввечері дитину, змушені були затуляти носи.

Через два століття усі ці образи, як каже Соваль, "здавалися придворним такими забавними, що для розваги короля були використані у вступі до чотиричастинного балету "Ніч" і виконані в театрі Пті-Бурбон". "Ще ніколи, — додає очевидець, який бачив цей балет 1653 року, — несподівані метаморфози Двора чудес не були так вдало відтворені. Бенсерад [83] підготував нас до цього досить елегантними віршами".

Скрізь лунали грубий регіт і непристойні пісні. Кожен співав по-своєму, просторікував і лаявся, не зважаючи на сусідів. Усі цокалися кухлями, під їхній дзенькіт виникали сварки, бійки, і учасники їх вищербленими кухлями дерли один одному лахміття.

Великий пес сидів, підібгавши хвіст, і дивився на вогонь. До цього гульбища було залучено кілька дітей. Украдена того вечора дитина плакала й кричала. Поряд з нею товстий чотирирічний малюк сидів, звівши ніжки, на надто високій лавці біля стола, що сягав йому до підборіддя, і мовчав. Ще один поважно розмазував по столу лій, що спливав із свічки. Четверта дитина, зовсім маленька, примостившись у грязюці, перекилилась у казан і вишкрябувала його черепком, причому лунали такі звуки, що від них Страдіваріус, мабуть, зомлів би.

Коло вогнища стояла бочка, а на бочці сидів жебрак. Це й був король на своєму троні.

Ті троє, що тримали Гренгуара, притягли його до бочки, і вся галаслива юрба на хвилину принишкла, крім дитини, що шкребла казан.

Гренгуар не насмілювався ні зітхнути, ні підвести очі.

— *Nombre, quita tu sombrero!* [84] — вигукнув один з трьох пройдисвітів, що захопили його.

І перш ніж поет зрозумів, що означають ці слова, другий пройдисвіт стягнув з нього

капельюх. Щоправда, капельюх був зовсім блаґенький, але він ще міг захистити і від сонця, й від дощу. Гренгуар зітхнув.

Тим часом король з висоти своєї бочки повернувся до нього і запитав:

— Це що за негідник?

Гренгуар здригнувся. Цей голос, хоч і сповнений погрози, нагадав йому інший, що цього ж ранку завдав першого удару його містерії, прогугнявивши під час вистави: "Подайте, що ласка ваша!" Він підвів голову — це був справді Клопен Труйльфу.

Хоч і прикрашений регаліями королівської гідності, Клопен Труйльфу був убраний у те саме лахміття. Хіба що тільки виразка на його руці вже зникла. Він тримав ремінного канчука, так званого "вузлуватого", яким за тих часів користувалися міські стражники, щоб відтіснити натовп. На голові у нього був якийсь круглий, вгорі загострений убір, важко було сказати — чи це дитячий ковпачок, чи королівська корона, та обидві ці речі подібні одна до одної.

Гренгуар, упізнавши в королі Двора чудес клятого жебрака з Великого залу, сам не знаючи чому, трохи підбадьорився.

— Метре, — промурмотів він, — Монсенйоре... Сір... Як мені вас величати? — спитав він нарешті, дійшовши до найвищих ступенів титулування і не знаючи, чи ще їх підвищувати, чи знижувати.

— Величай мене як завгодно — монсенйоре, ваша величність або друже. Та не тягни. Що ти можеш сказати на своє виправдання?

"На своє виправдання? — подумав Гренгуар. — Це мені не подобається".

Він почав, затинаячись:

— Я той, що сьогодні вранці...

— Під три чорти! — перебив його Клопен. — Твоє ім'я, негіднику, й нічого більше. Слухай. Ти стоїш перед трьома могутніми володарями: переді мною, Клопеном Труйльфу — королем Алтинів, наслідником великого Кесаря, верховним володарем королівства Арго, перед Матіасом Гуан-гаді Спікалі, князем Циганії та Богемії, — отим жовтолицим дідуганом з ганчіркою круг голови, та перед Гійомом Руссо, імператором Галілеї, отим товстуном, який нас не слухає, а цілує шльондру. Ми — твої судді. Ти ввійшов до королівства Арго, не будучи арготинцем, ти порушив закони нашого міста, ти будеш покараний, хіба що ти харцизник, харпак або швендя, тобто, висловлюючись жаргоном порядних людей, грабіжник, жебрак або волоцюга. Чи належиш ти до них? Виправдуйся, перелічи свої чесноти.

— На жаль, — промовив Гренгуар, — я не маю честі бути кимось із них... Я автор...

— Годі! — вигукнув Труйльфу, не даючи йому докінчити. — Будеш повішений. Це дуже просто, шановні панове городяни! Як ви поведетеся з нами у вас, так ми поведимося з вами у нас. Закони, що їх ви застосовуєте до волоцюг, волоцюги застосовують до вас. І це ваша провина, якщо вони суворі. Треба ж час від часу помилуватися з гримаси порядного городянина, коли його шию обвиває конопляна стьожка. Це надає шибениці більшої статечності. Ну ж бо, друже, роздай мерщій своє лахміттячко цим панночкам. Я накажу тебе повісити, щоб потішити волоцюг, а ти їм

даси свого гаманця, щоб було за що випити. Коли маєш бажання звернутися до бога, то у нас серед різного мотлоху є цілком пристойний кам'яний бог-отець, якого ми вкрали в церкві Сен-П'єр-о-Беф. У твоєму розпорядженні чотири хвилини, щоб накинути йому свою душу. Ця промова звучала моторошно.

— Добре сказано, клянуся душею! Клопен Труйльфу проповідує, мов найсвятіший папа римський! — вигукнув імператор Галілеї, розбиваючи кухоль, щоб черепком підперти ніжку свого стола.

— Вельможні імператори й королі! — промовив Гренгуар холоднокровно (невідомо, як повернулася до нього впевненість, але говорив він рішуче), — схаменіться. Моє ім'я П'єр Гренгуар, я той поет, мораліте якого показували сьогодні вранці у Великому залі Палацу.

— Ах! Це ти, метре! — сказав Клопен. — Був я там, був, їй-бо! Так що ж, друже, може, тому, що ти докучав нам уранці, ми не повинні тебе вішати ввечері?

"Важко мені буде викрутитися з біди", — подумав Гренгуар. Проте зробив ще одну спробу.

— Власне, — мовив він, — не розумію, чому поетів не зараховують до волоцюг. Волоцюгою був Езоп; жебраком — Гомер, злодієм — Меркурій...

Клопен перебив його:

— Ти, мабуть, хочеш забити нам баки своєю тарабарщиною? К бісу, дай себе повісити і не комизся!

— Пробачте, вельможний королю Алтинів, — відповів Гренгуар, відстоюючи свої позиції. — Про це слід подумати... Хвилинку!.. Послухайте... Ви ж не засудите мене, не вислухавши...

Його жалібний голос потонув у гаморі, що панував навколо. Хлопчик ще з більшим, ніж досі, завзяттям, шкрябав свій казан, а на довершення всього якась стара жінка саме поставила на розжарений триніжок сковороду, повну сала; воно шкварчало на вогні, створюючи шум, що нагадував крик дитячої юрби, яка переслідує карнавальну маску.

Тим часом Клопен Труйльфу якусь хвилину радився з князем Циганії та зовсім п'яним імператором Галілеї. Потім пронизливо крикнув:

— Тихо!

І оскільки сковорода та казан не слухалися його й продовжували свій дует, він скочив із своєї бочки, пхнув однією ногою казан так, що той відкотився від дитини на десять кроків, другою — перекинув сковороду й повагом повернувся на свій трон, незважаючи ні на приглушений плач дитини, ні на бурчання старої, вечерея якої згоряла красивим білим вогнем.

Труйльфу подав знак, і князь, і імператор, і харцизники, і швенді утворили навколо нього підкову, в центрі її перебував Гренгуар, якого все ще міцно тримали. Це було півколо, утворене з лахміття, милиць, мішури, вил, сокир, тремтячих від пияцтва ніг, грубих голих рук, гидких, осовілих та отупілих облич. Клопен Труйльфу, немов дож цього сенату, немов король цієї палати лордів, немов папа цього конклаву, підносився

над усім своїм рицарством злиднів, по-перше, завдяки висоті своєї бочки, а по-друге, завдяки якомусь гордовитому, дикому й грізному виразові, що запалював його зіниці й згладжував у його дикому профілі звірячі риси розбійника. Словом, це була морда вепра серед свинячих рил.

— Слухай, — сказав він Гренгуарові, погладжуючи порепаною рукою своє потворне підборіддя, — не розумію, чому б тебе не повісити. Це, здається, викликає у тебе огиду; і це зовсім природно: ви, порядні городяни, до цього не звикли. Ви з цього робите велику справу. Зрештою, ми не бажаємо тобі зла. Ти можеш виплутатися з біди: хочеш пристати до нас?

Можна собі уявити враження, яке справила ця пропозиція на Гренгуара, що втратив надію зберегти життя і ладен уже був скласти зброю. Тепер він знову всіма силами схопився за можливість порятунку.

— Хочу, звичайно, ще й як! — сказав він.

— Ти згоден, — вів далі Клопен, — пристати до товариства коротких клинків?

— Коротких клинків, саме так, — відповів Гренгуар.

— Ти визнаєш себе членом громади вільних городян? — запитав король Алтинів.

— Вільних городян, так.

— Підданим королівства Арго?

— Королівства Арго.

— Волоцюгою?

— Волоцюгою.

— Від щирого серця?

— Від щирого серця.

— Май на увазі, що все одно тебе повісять.

— Хай йому чорт! — вигукнув поет.

— З тією різницею, — незворушно провадив далі Клопен, — що тебе повісять згодом порядні люди, більш урочисто, за рахунок славного міста Парижа, на добрій кам'яній шибениці. Це все-таки втіха.

— Безперечно, — відповів Гренгуар.

— Є ще й інші переваги. Як вільний городянин, ти не платитимеш ні за прибирання вулиць, ні на вбогих, ні за освітлення міста, а кожен порядний городянин Парижа мусить це робити.

— Хай буде так! — сказав поет. — Я волоцюга, підданий королівства Арго, вільний городянин, короткий клинок — все, що хочете. І таким я вже був раніше, вельможний королю Алтинів, бо я — філософ, *et omnia in philosophia, omnes in philosopho continentur* [85], як вам відомо.

Король Алтинів насунив брови.

— Ти за кого мене вважаєш, друже? Що ти мені базикаєш жаргоном угорського єврея? Я не знаю єврейської мови. Я вже навіть і не краду тепер, це для мене занадто низько, я вбиваю. Перерізати горло — так; зрізати гаманець — ні.

Гренгуар силкувався вставити щось на своє виправдання в цей потік слів, які гнів

робив дедалі уривчастішими.

— Прошу пробачити, ваша величність. Це не по-єврейському, це по-латині.

— А я тобі кажу, — запально заперечив Клопен, — що я не єврей і що я накажу тебе повісити, ти, поріддя синагоги, разом з тим нікчемним іудейським гендлярем, що стоїть біля тебе і якого я сподіваюсь незабаром побачити прибитим цвяхами до прилавка, як фальшиву монету!

Говорячи це, Клопен показував пальцем на низенького угорського єврея, який зачепив Гренгуара своїм "facitote caritatem" [86] і який не розуміючи ніякої іншої мови, крім латинської, здивовано спостерігав, як гнів короля Алтинів падає на нього.

Нарешті їх величність Клопен заспокоївся.

— Отже, пройдисвіте, — сказав він, звертаючись до нашого поета, — ти хочеш стати волоцюгою?

— Безперечно, — відповів поет.

— Хотіти — цього ще мало, — промовив похмурий Клопен. — Добрими намірами юшки не заправиш, з ними хіба тільки потрапиш до раю; та рай і Арго — різні речі. Щоб бути прийнятим до Арго, треба довести, що ти на щось здатен, а для цього спробуй обшукати опудало.

— Обшукаю, кого накажете, — відповів Гренгуар.

Клопен подав знак. Кілька арготинців вийшли з кола і за хвилину вернулися. Вони принесли два стовпи на дерев'яних лопатоподібних підставках, що надавали цим стовпам більшої стійкості. Зверху було припасовано поперечну жердину, а все разом являло собою чудову переносну шибеницю, і Гренгуар мав приємність бачити, як її в одну мить поставили перед ним. Нічого їй не бракувало, навіть мотузка, який граціозно гойдався під перекладиною.

"Навіщо це вони майструють?" — занепокоєно подумав Гренгуар. Звук дзвіночків, що долинув до нього, поклав край його тривозі. Дзвеніло опудало, яке волоцюги підвісили за шию до шибениці. Опудало було подібне до того, яким страхають птахів, одягнене в червоне і обвішане такою кількістю дзвіночків та бубонців, що ними можна було б прикрасити упряж тридцяти кастільських мулів. Дзвіночки, поки мотузка гойдалась, дзвеніли, потім помалу почали затихати і нарешті зовсім замовкли, коли опудало, підкоряючись закону маятника, який витіснив водяний і пісковий годинники, повисло нерухомо.

Тоді Клопен показав Гренгуарові на стару розхитану лавку, поставлену під опудалом.

— Лізь сюди!

— Хай йому чорт! — запротестував був Гренгуар, — я можу скрутити собі в'язи. Ваша лава шкутильгає, як двовірш Марціала [87]: одна нога в неї — гекзаметр, друга — пентаметр.

— Лізь! — повторив Клопен.

Гренгуар виліз на лаву і, трохи побалансувавши, нарешті знайшов рівновагу.

— Тепер, — вів далі король Алтинів, — заклади праву ногу за ліву і стань на лівий

носок.

— Ваша величність, — благально промовив Гренгуар, — невже ви так хочете, щоб я зламав руку чи ногу?

Клопен похитав головою.

— Слухай, друже! Ти надто багато базикаєш. Ось коротко, чого від тебе вимагають: ти станеш на носок лівої ноги, як я тобі казав; так ти зможеш дотягтися аж до кишени опудала; ти її обшукаєш і витягнеш звідти гаманець. І якщо все це ти зробиш так, щоб не задзвонив жоден дзвіночок, твоє щастя: ти станеш волоцюгою. Нам залишиться тільки вісім днів лупцювати тебе.

— Боже милостивий! Доведеться бути обережним, — вигукнув Гренгуар. — А якщо дзвіночки задзвенять?

— Тоді тебе повісять. Зрозуміло?

— Нічого не розумію, — відповів Гренгуар.

— Послухай ще раз. Ти обшукаєш опудало і витягнеш гаманець; якщо при цьому дзенькне хоч один дзвіночок — тебе повісять. Розумієш?

— Авжеж, — сказав Гренгуар, — це я розумію. А потім?

— Якщо тобі пощастить украсти гаманець так, щоб ніхто не почув жодного звуку, ти стаєш волоцюгою і тебе лупцюватимуть вісім наступних днів. Сподіваюсь, тепер ти розумієш?

— Ні, ваша величність. Тепер я вже зовсім нічого не розумію. Що ж я на цьому виграю? Повісять — у першому випадку, поб'ють — у другому...

— А бути волоцюгою? — спитав Клопен. — Хіба цього мало? Та й від лупцювання тобі ж користь — це привчить тебе до побоїв.

— Широ вдячний! — відповів поет.

— Ну-бо, жвавніше! — вигукнув король, тупаючи ногою по своїй бочці, що загула, мов величезний барабан. — Обшукай опудало, та й годі. Востаннє попереджаю тебе: якщо почую брязкіт хоча б одного бубонця, ти гойдатимешся замість опудала.

Банда арготинців схвалила слова Клопена оплесками і, утворивши круг шибениці коло, безжалісно реготала. Гренгуар зрозумів, що для них він просто весела розвага, і тому можна всього сподіватися. Отже, крім крихітної надії на успіх у нав'язаному йому страшному випробуванні, він не мав на що розраховувати. Поет вирішив ризикнути, але звернувся з палкою молитвою до опудала, якого збирався обібрати і якого, мабуть, було легше розчулити, ніж волоцюг. Міріади дзвіночків з їхніми мідними язичками здавалися йому міріадами роззявлених гадючих пащ, готових засичати і вжалити його.

— Ох! — пробурмотів він. — Невже можливо, щоб моє життя залежало від найменшого коливання найменшого з цих дзвіночків? О! — додав він, побожно склавши руки. — Дзвіночки, не дзвеніть! Бубонці, не дзеленчіть.

Потім спробував ще раз звернутися до Труйльфу.

— А якщо повіє вітер? — спитав він його.

— Тебе повісять, — відповів той без вагання.

Бачачи, що йому нема на що сподіватися — ні на відстрочку, ні на зволікання, ні на

можливість відкрутитися, Гренгуар мужньо скорився своїй долі. Він оббив правою ногою ліву, піднявся на носок лівої ноги і простяг руку; але в ту мить, коли він торкнувся опудала, його тіло, що спиралося лише на одну ногу, захиталося на лавці, яка стояла тільки на трьох ногах; він машинально схопився за опудало, втратив рівновагу й важко впав на землю, зовсім оглушений фатальним дзвоном безлічі бубонців опудала, яке від поштовху його руки описало коло, а потім велично загойдалося між двома стовпами.

— Прокляття! — вигукнув Гренгуар, падаючи, і лишився лежати ницьма на землі, наче мертвий.

Над своєю головою він чув зловісний передзвін, диявольський регіт волоцюг і голос Труйльфу:

— Підніміть-но цього дурня і негайно повісьте!

Гренгуар підвівся. Опудало вже відчепили, щоб звільнити місце для нього.

Арготинці примусили його вилізти на лаву. Клопен підійшов до нього, накинув йому на шию зашморг і сказав, поплескуючи по плечу:

— Прощай, друже! Тепер ти вже не викрутишся, навіть коли б у твоєму череві були кишки самого папи.

Слово "згляньтєся" завмерло на устах Гренгуара, він озирнувся навколо. Жодної надії: всі реготали.

— Бельвіне де Летуаль, — звернувся король Алтинів до здорового волоцюги, який виступив з юрби, — лізь на поперечку.

Бельвінь де Летуаль спритно виліз на поперечну жердину, і за кілька хвилин Гренгуар, підвівши очі, з жахом побачив його над своєю головою.

— Тепер, — сказав Клопен, — тільки-но я сплесну руками, ти, Андре Рудий, ногою виб'єш з-під нього лаву; ти, Франсуа Шант Прюн, повиснеш на ногах цього пройдисвіта, а ти, Бельвіне, стрибнеш йому на плечі; та всі троє разом — зрозуміли?

Гренгуар здригнувся.

— Готові? — спитав Клопен Труйльфу трьох арготинців, ладних кинутися на Гренгуара, мов троє павуків на муху. Нещасна жертва переживала страхітливі хвилини чекання, поки Клопен спокійно підштовхував ногою у вогонь гілочку виноградної лози, які ще не загорілися. — Готові? — повторив він і вже розвів руки, щоб плеснути в долоні. Ще секунда — і все було б скінчено.

Та раптом Клопен зупинився, немов у нього сяйнула якась несподівана думка.

— Стривайте! — вигукнув він. — Я ж забув. За нашим звичаєм не можна повісити людину, не спитавши, чи не знайдеться жінки, яка захоче його собі взяти. Ну, друже, це твоя остання надія. Одружишся або із шлюхою, або з мотузкою.

Цей циганський звичай, хоч яким дивовижним він міг би здатися читачеві, ще й досі існує і дуже широко викладений у старовинному англійському законодавстві. Дивіться "Нотатки Берінгтона" [88].

Гренгуар зітхнув з полегкістю. Це вже вдруге протягом півгодини він повертався до життя, тому не дуже зважувався вірити у таке щастя.

— Гей! — крикнув Клопен, знову видершись на свою бочку. — Гей! Баби, дівки! Чи знайдеться серед вас яка-небудь відьма або якась гультайка, що захоче взяти собі цього гультая? Гей? Колетто Шарон! Еліза-бето Трувен! Сімоно Жодуїн! Берардо Фануель! Маріє Кульгава! Гонна Довготелеса! Мішелю Женаль! Клодіно Гризи-вуха! Матюріно Жіرونу! Гей! Ізабо ла Тьєрі! Підійдіть подивіться! Мужчина задарма! Хто хоче?

Гренгуар у цьому своєму жалюгідному стані був, безперечно, мало привабливий. Жінки байдуже поставилися до цієї пропозиції. Нещасний чув, як вони відповідали: "Ні, ні, вішайте його — нам усім на втіху".

Все ж таки три жінки вийшли з юрби, щоб подивитися на нього. Першою була товста дівка з квадратним обличчям. Вона уважно оглянула нужденний камзол філософа. Одежина була зношена й мала більше дірок, ніж решітка, на якій смажать каштани. Дівка скривилася.

— Старе дрантя! — пробубоніла вона і звернулася до Гренгуара: — Ану, покажи твій плащ.

— Я загубив його.

— Капелюх?

— Його в мене забрали.

— Черевики?

— Вони вже майже без підметок.

— Гаманець?

— На жаль, — затинаючись, промовив Гренгуар, — я не маю ні деньє.

— То попроси, щоб тебе повісили, та ще й подякуй! — відрізала вона і відвернулася від нього.

Підійшла друга, стара, чорна, зморшкувата, бридка жебрачка, — така огидна, що навіть у Дворі чудес не мала собі рівних. Вона обійшла круг Гренгуара. Той затремтів від страху, що їй захочеться його взяти. Але вона процідила крізь зуби:

— Занадто худий! — і пішла геть.

Третьою була молода жінка, досить свіжа й не дуже погана.

"Врятуй мене!" — стиха промовив до неї неборак. Вона деякий час співчутливо дивилася на нього, потім опустила очі, пом'яла пальцями складку спідниці й зупинилась, не знаючи, що їй робити. Гренгуар пильно стежив за кожним її рухом. Це був останній проблеск надії. "Ні, — нарешті промовила дівчина, — ні! Гійом Вислощок поб'є мене". І вона пірнула в юрбу.

— Не щастить тобі, друже, — сказав Клопен. І, випроставшись на бочці, на велику втіху присутніх, він, наслідуючи оцінщика аукціону, вигукнув:

— Більше ніхто його не хоче? Ніхто не хоче — раз! Ніхто не хоче — два! Ніхто не хоче — три! — Він обернувся до шибениці, кивнув головою і сказав: — Лишився за вами!

Бельвін де Летуаль, Андрі Рудий і Франсуа Шант Прюн підступили до Гренгуара.

У цю мить серед арготинців пролунало:

— Есмеральда! Есмеральда!

Гренгуар затремтів і озирнувся в той бік, звідки долітали вигуки. Юрба розступилася, пропускаючи дівчину — уособлення невинності і вроди. То була циганка.

— Есмеральда! — повторив Гренгуар, вражений, незважаючи на своє хвилювання, тією швидкістю, з якою це магічне слово пов'язало спогади про все, що він пережив цього дня.

Здавалося, що це незвичайне створіння поширювало владу своєї чарівності й краси навіть на Двір чудес.

Арготинці й арготинки покірно давали їй дорогу, а їхні дикі обличчя прояснювалися від самого її погляду.

Вона підійшла своєю легкою ходою до засудженого, гарненька Джалі дріботіла за нею. Гренгуар стояв ні живий ні мертвий. Якийсь час дівчина мовчки дивилася на нього.

— Ви збираєтесь повісити цю людину? — поважно спитала вона Клопена.

— Так, сестро, — відповів король Алтинів, — хіба що ти захочеш узяти його собі за чоловіка.

Вона зробила свою чарівну гримаску, закопиливши нижню губку, й сказала:

— Беру!

Тут Гренгуар твердо повірив: усе, що діється з ним зранку — сон, а це тільки його продовження.

Бо й справді, такий поворот, хоч і приємний, був надто крутий.

З шиї поета зняли зашморг і наказали злізти з лави. Він мусив сісти, — надто великим було потрясіння.

Не сказавши ні слова, князь Циганії приніс глиняний кухоль. Циганка подала його Гренгуарові.

— Киньте ним об землю, — сказала вона. Кухоль розбився на чотири черепки.

Тоді князь Циганії, поклавши їм на чоло свої руки, промовив:

— Брате, вона твоя дружина; сестро, він твій чоловік. На чотири роки. Ідіть!

VII. ПОШЛЮБНА НІЧ

На кілька хвилин наш поет опинився в невеличкій кімнатці із стрілчастим склепінням, затишній, добре наотоплений. Він сидів біля стола, який, здавалося, тільки й чекав, щоб позичити трохи їства з шафки, що висіла на стіні. А потім на Гренгуара чекало добре ліжко і перебування сам на сам з гарненькою дівчиною. Пригода скидалася на чарівну казку. Він серйозно починав вважати себе за одного з її персонажів. Час від часу поет роздивлявся навколо, ніби для того, щоб упевнитися, чи тут ще вогняна колісниця, запряжена двома крилатими химерами, бо тільки вона могла так швидко перенести його з пекла сюди, до раю. Крім того, він час від часу поглядав на діри свого камзола, щоб повернутися до дійсності й не відірватися зовсім від землі. Це була та нитка, за яку він тримався, коли його розум витав у фантастичних просторах.

Дівчина, здавалося, не звертала на нього ніякої уваги. Вона крутилася по кімнаті, то тут, то там пересувала якийсь стільчик, розмовляла із своєю кізкою, часом робила

свою гримаску. Нарешті вона сіла біля стола, і Гренгуар міг досхочу на неї дивитися.

Ви були колись дитиною, читачу, а може, ви настільки щасливі, що лишилися нею й тепер. І, напевно, ви не раз (а щодо мене, то я цьому присвячував цілі дні, найкраще використані дні мого життя) у яскравий сонячний день на березі річки бігали слідом за якоюсь зеленою чи блакитною бабкою, яка, весь час різко змінюючи напрямок свого льоту, перелітала з кущика на кущик, немов цілуючи кінчик кожної гілки. Ви пригадуєте, з яким любовним зацікавленням ваша думка і ваш погляд приверталися до цього маленького вихору пурпурно-лазурових крил, що шелестіли і бриніли, свистіли, гули, в центрі цього вихору тріпотіла невловима форма, затінена самою швидкістю власного руху. Ефірне створіння, яке невиразно вимальовувалося крізь це тріпотіння крилець, здавалося вам химерним, нереальним, — його не можна було торкнутися, не можна було побачити. І коли нарешті бабка сідала відпочивати на гострій верхівці очеретини і ви, затамовуючи подих, могли розгледіти довгі прозорі крила, довгий смалевий одяг, два кришталевих ока, — який подив охоплював вас і як побоювались ви, щоб цей образ знову не перетворився на тінь, а чарівна істота на химеру. Пригадайте ці враження, і ви легко зрозумієте, що відчув Гренгуар, споглядаючи у видимій, відчутній оболонці ту Есмеральду, яку він досі бачив лише невиразно у вихорі танцю, співу та метушні.

Все глибше й глибше він поринав у свої марення.

"Так от що воно таке Есмеральда! — думав він, стежачи за нею замріяним поглядом. — Небесне створіння! Вулична танцівниця! Так багато й так мало! Це вона сьогодні вранці завдала останнього удару моїй містерії, і це вона сьогодні ввечері врятувала мені життя. Мій злий геній! Мій добрий ангел! Чарівна жінка, слово честі! Вона безтямно закохана, коли вирішила здобути мене в такий спосіб. До речі, — раптом підвівшись, сказав він собі, охоплений тим почуттям реальності, яке становило суть його характеру і його філософії, — я не зовсім уявляю, як це сталося, але все-таки я... її чоловік!"

З цією думкою, що відбилася в його очах, він підійшов до дівчини так войовничо і так галантно, що вона відсахнулася.

— Чого вам треба? — запитала вона.

— Ви ще питаєте, божественна Есмеральдо? — відповів Гренгуар так пристрасно, що сам здивувався, почувши власний голос.

Циганка здивовано глянула на нього. — Я не розумію, що ви хочете сказати.

— Та ну! — промовив Гренгуар, дедалі більше запалюючись і думаючи, що він кінець кінцем має справу лише з цнотливістю Двору чудес. — Хіба я не твій, любовню? Хіба ти не моя?

І він простодушно обняв її за стан.

Але циганка вислизнула з його рук, наче в'юн. Вона одним стрибком опинилася на другому кінці комірчини, зігнулась і, тримаючи в руці невеличкий кинджал, випросталася так швидко, що Гренгуар не встиг побачити, звідки цей кинджал у неї взявся; вона стояла розгнівана й горда, стиснувши губи, розрум'янена, немов червоне

яблуко; ніздрі її роздувалися, очі метали блискавиці. Тут і кізочка виступила наперед, наставивши на Гренгуара войовничий лоб, увінчаний двома гарненькими позолоченими і дуже гострими ріжками. Усе це сталося в одну мить.

Барвиста бабка перетворилася на осу і тільки й чекала, щоб ужалити.

Наш філософ сторопів і спантеличено дивився то на кізку, то на дівчину.

— Пречиста діво! — вигукнув він нарешті, отямившись. — Ото дві забіяки!

Циганка теж заговорила:

— А ти, мабуть, дуже зухвалий гультай!

— Пробачте, мадмуазель, — усміхаючись, мовив Гренгуар. — Але навіщо ж тоді ви взяли мене в чоловіки?

— А краще було б, якби тебе повісили?

— Отже, — спитав трохи розчарований у своїх любовних сподіваннях поет, — одружуючись зі мною, ви не мали іншої думки, як тільки врятувати мене від шибениці?

— А яку ж іншу думку могла я мати? Гренгуар прикусив губи.

— От тобі й на! — пробурмотів він. — Виходить, я ще не такий всепереможний у ролі Купідона, як це мені здавалося. Але навіщо ж було розбивати цей бідний кухоль?

Кинджал Есмеральди й роги кізки все ще були готові до оборони.

— Мадмуазель Есмеральдо, — промовив поет, — укладімо перемир'я. Я не писарчук з Шатле й не побіжу повідомляти, що ви в Парижі, під носом у пана прево, тримаєте зброю. А проте вам, напевно, відомо, що вісім днів тому Ноеля Лекривена присуджено до штрафу в десять паризьких сольдів за те, що він носив шпагу. Та мене це не стосується. Переходжу до справи. Клянуся вам вічним спасінням, що без вашої згоди й дозволу я не підійду до вас; але дайте мені повечеряти.

По суті, Гренгуар, як і пан Депрео [89], був "надто мало любострасним". Він не належав до тієї рицарсько-мушкетерської породи, яка здобуває дівчат приступом. У питаннях кохання, як і в усіх інших питаннях, він був прихильником вичікування і поміркованої тактики, отож добра вечерея віч-на-віч з гарненькою дівчиною, особливо, коли людина голодна, здавалася йому чудовим антрактом між прологом та розв'язкою любовної пригоди.

Циганка не відповіла. Вона зробила свою презирливу гримаску, підняла, немов пташка, голову і зайшлася сміхом; маленький кинджал зник так само несподівано, як і з'явився. І Гренгуар не помітив, куди оса сховала своє жало.

А за хвилину на столі опинилися житній хліб, шматок сала, кілька зморщених яблук і глечик браги. Гренгуар пожадливо накинувся на їжу. Слухаючи завзяте бряжчання його залізної виделки об фаянсову тарілку, можна було подумати, що все його кохання перетворилося на апетит.

Сидячи перед ним, дівчина мовчки спостерігала, як він їв, очевидно, її хвилювали зовсім інші думки; вона зрідка усміхалась, її ніжна рука гладила розумну голівку кізочки, що пестливо притулилася до її колін.

Свічка з жовтого воску освітлювала цю сцену ненажерливості та мрійливості.

Втамувавши голод, Гренгуар відчув деякий сором, коли побачив, що на столі

залишилося тільки одне яблуко.

— А ви не хочете їсти, мадмуазель Есмеральдо?

Вона заперечливо похитала головою, звернула задумливий погляд на склепіння комірчини.

"Що їй там зацікавило? — подумав Гренгуар, подивившись на те, що вона розглядала. — Не може бути, щоб їй увагу привертала гримаса цього кам'яного карлика, вирізьбленого в центрі склепіння. Хай йому чорт! З ним я ще можу позмагатися".

Він гукнув:

— Мадмуазель!

Вона, здавалося, не чула його. Він повторив голосніше:

— Мадмуазель Есмеральдо!

Марно. Її думки витали десь далеко, і голос Гренгуара був безсилий привернути їх до себе. На щастя, втрутилася кізочка, яка тихенько смикала свою господиню за рукав.

— Що тобі, Джалі? — жваво спитала циганка, ніби прокинувшись зі сну.

— Вона голодна, — сказав Гренгуар, зрадивши нагоді почати розмову. Есмеральда накришила хліба, і кізочка почала їсти з її долоні. Гренгуар не дав дівчині знову замріятись. Він зважився на делікатне питання.

— Отже, ви не хочете, щоб я був вашим чоловіком? Дівчина пильно подивилася на нього й сказала:

— Ні!

— А коханцем? — знову спитав Гренгуар. Вона зробила гримаску й відповіла:

— Ні!

— А другом? — наполягав поет.

Вона пильно глянула на нього і, хвилину подумавши, промовила:

— Можливо.

Це "можливо", таке дороге для філософів, підбадьорило Гренгуара.

— А чи знаєте ви, що таке дружба? — спитав він.

— Так, — відповіла циганка. — Це означає бути братом і сестрою; це дві душі, які стикаються, не зливаючись, це два пальці однієї руки.

— А кохання? — спитав Гренгуар.

— О кохання! — промовила вона, і голос її затремтів, а очі заблищали. — Це коли двоє стали чимось єдиним. Коли чоловік і жінка зливаються в одного ангела. Це — небо!

При цих словах обличчя вуличної танцівниці засяяло такою красою, що надзвичайно вразила Гренгуара; як здалося йому, вона цілком відповідала майже східній екзальтованості її слів. Її уста, рожеві й чисті, усміхалися, чоло, непорочне й ясне, час від часу затьмарювалося думками, як дзеркало від подиху, а з-під довгих чорних опущених вій випромінювалося якесь невловиме світло, що надавало їй рисам тієї ідеальної ніжності, яку Ра-фаель згодом зумів відтворити в містичному злитті дівочтва, материнства й божественності.

— Яким же треба бути, щоб вам сподобатися? — вів далі Гренгуар.

— Треба бути мужчиною.

— А я? — спитав Гренгуар. — Хто ж я такий?

— У мужчини на голові шолом, у руці — меч, золоті остроги на каблуках.

— Оце так! — сказав Гренгуар. — Виходить, без острогів не можна бути мужчиною?

Ви когось любите?

— Чи я когось кохаю?

— Атож, чи кохаєте?

Вона хвилинку сиділа задумана, потім з якимсь особливим виразом промовила:

— Я про це скоро дізнаюсь.

— А чому не сьогодні ввечері? — ніжно запитав поет. — Чому б вам не покохати мене?

Вона серйозно глянула на нього.

— Я покохаю лише того, хто зможе мене захистити.

Гренгуар почервонів і взяв ці слова до відома. Очевидно, дівчина натякала на те, що він не допоміг їй у критичній ситуації, в якій вона опинилася дві години тому. Цей спогад, стертий з пам'яті іншими пригодами того вечора, знову ожив. Гренгуар ляснув себе по лобі:

— До речі, мадмуазель, мені слід було почати саме з цього. Пробачте мені мою непростиму неухвалюваність. Як же вам пощастило уникнути пазурів Квазімодо?

— О жахливий горбань! — промовила вона, ховаючи обличчя в долонях. І затремтіла, немов її пройняв мороз.

— Справді жахливий. А все-таки, як же ви змогли врятуватися від нього? — повторив своє запитання Гренгуар.

Есмеральда усміхнулася, зітхнула й промовчала.

— А чи знаєте ви, чого він вас переслідував? — знову спитав Гренгуар, намагаючись з якогось іншого боку підійти до теми, що його цікавила.

— Не знаю, — відповіла дівчина і жваво додала: — Та й ви теж гналися за мною. Навіщо ви це робили?

— Слово честі, — запевнив Гренгуар, — я теж не знаю.

Запала тиша. Гренгуар різав своїм ножом стіл, дівчина усміхалась і наче дивилася на щось крізь стіну. Раптом ледь чутним голосом вона почала співати:

Quando las pintadas aves

Mudas estan, y la tierra...[90]

І, несподівано урвавши пісню, почала пестити Джалі.

— Яка гарненька тваринка, — промовив Гренгуар.

— Це моя сестричка, — відповіла дівчина.

— Чому вас звать Есмеральдою? [91] — спитав поет.

— Я про це нічого не знаю.

— А все ж таки?

Вона дістала з-за корсажа невеличку овальну ладанку, що висіла у неї на шиї на

ланцюжку із зерняток лаврового дерева і сильно пахла камфорою. Ця ладанка була обтягнута зеленим шовком і в центрі мала велике зелене скельце, схоже на смарагд.

— Може, через це, — сказала вона.

Гренгуар хотів був узяти ладанку. Есмеральда відсахнулася.

— Не торкайтесь! Це амулет. Або ви пошкодите чарам, або вони вам. Цікавість поета розпалювалась дедалі дужче.

— Хто вам дав її?

Вона притулила палець до уст і сховала амулет на грудях. Гренгуар спробував знову щось спитати, але вона відповідала неохоче.

— Що означає слово "Есмеральда"?

— Не знаю, — відповіла вона.

— А якою це мовою?

— Мабуть, циганською.

— Я так і думав, — промовив Гренгуар, — ви родом не з Франції?

— Про це я нічого не знаю.

— Ви маєте батьків?

У відповідь вона заспівала на мотив старовинної пісні:

Мій батько — наче птах,

Мов пташка — моя мати.

Я вмію без човна перепливати,

Я без човна пливу в річках.

Мов пташка — моя мати,

Мій батько — наче птах.

— Добре, — сказав Гренгуар. — Скільки вам було років, коли ви приїхали до Франції?

— Я була зовсім маленькою.

— А до Парижа?

— Торік. У ту мить, коли ми входили в папські ворота, я побачила, як у повітрі пролетіла очеретянка, — це було наприкінці серпня, — і я сказала собі: зима буде сувора.

— Вона й була такою, — сказав Гренгуар, зрадівши, що нарешті розмова зав'язалась. — Мені весь час доводилось гріти руки, хукаючи на пальці. Виходить, ви маєте дар пророцтва?

Вона знову почала відповідати лаконічно:

— Ні.

— Та людина, яку ви звете циганським князем, це вождь вашого племені?

— Так.

— Це ж він одружував нас, — несміливо зауважив поет. Вона зробила свою звичайну гримаску.

— Я навіть не знаю, як тебе звуть.

— Як мене звуть? Прошу: П'єр Гренгуар.

— Я знаю красивіше ім'я, — сказала вона.

— Недобра! — мовив поет. — Та байдуже, ви мене не розсердите. Послухайте, може, ви мене полюбите, пізнавши краще; крім того, ви розповіли мені свою історію так довірливо, що я не хочу залишатися перед вами в боргу. Отже, ви дізналися, що мене звуть П'єр Гренгуар. Я син сільського нотаря з Гонесса. Мого батька повісили бургундці, а матір зарізали пікардійці під час облоги Парижа, двадцять років тому. В шість років я став сиротою, і подошвою моїх черевиків була тільки бруківка Парижа. Не знаю, як я прожив від шести до шістнадцяти років. То торговка овочами давала мені сливу, то булочник кидав скоринку хліба; увечері я намагався потрапити в руки нічного дозору, який вів мене до в'язниці, де був оберемонок соломи. Усе це, як бачите, не перешкоджало мені рости й худнути. Взимку я грівся на сонці біля під'їзду особняка де Санс, дивуючись, чому це купальські вогні запалюють у липневу спеку. Коли мені минуло шістнадцять років, я захотів визначити своє становище в суспільстві. Поступово випробував усе: пішов у солдати, та не був досить хоробрим, пішов у ченці — та не був досить побожним і до того ж я не вмю пити. З відчаю пішов у підмайстри до теслярів-будівельників, але не був досить сильним. Мені дуже хотілося стати шкільним учителем; щоправда, я не вмів читати, та це мене не спиняло. Незабаром я помітив, що мені для всіх цих занять чогось бракує, і, побачивши, що я ні до чого не придатний, я за власним покликанням став поетом, почав складати вірші. Якщо ти бродяга, то завжди можеш узятися до цього ремесла, і це все ж таки краще, ніж красти, на що мене намовляли деякі злодійкуваті хлопці з моїх друзів. На щастя, одного чудового дня я зустрів дом Клода Фрол-ло, преподобного архідиякона Собору Паризької богоматері. Він виявив до мене співчуття, і йому я маю дякувати за те, що став освіченою людиною, яка знає латинь від "Повинностей" Ціцерона до "Слова про смерть" целестінських ченців. Я розуміюся на схоластиці, на піїтиці, на ритміці й навіть на герметиці — цій премудрості всіх премудростей. Це я автор містерії, яку з надзвичайним успіхом сьогодні виголошували при великому напливі народу в переповненому залі Палацу. Я також написав книгу обсягом шістсот сторінок про страшну комету 1465 року, через яку одна людина збожеволіла. У мене були й інші успіхи. Трохи знаючись на артилерійській справі, я брав участь у спорудженні тієї величезної бомбарди Жеана Мога, що, як ви знаєте, вибухнула на мості Шарантон у день випробування й убила двадцять чотири роззяви. Як бачите, я для вас непогана партія. Далі, я знаю дуже багато цікавих фокусів, яких навчу вашу кізоньку. Наприклад, передражнявати паризького єпископа, цього проклятого святенника, млини якого забризкують перехожих грязюкою, коли вони йдуть мостом Мельників. Крім цього, за містерію я одержу багато грошей, якщо мені за неї заплатять. Отже, я весь до ваших послуг: і я, і мій розум, і мої знання, і моя ученість, я готовий жити з вами, мад-муазель, як ви побажаєте: цнотливо чи весело; як чоловік з жінкою, коли це вам до вподоби; як брат з сестрою, коли ви це вважаєте за краще.

Гренгуар замовк, очікуючи, яке враження справлять на дівчину його слова.

Вона опустила очі.

— Феб, — промовила вона стиха. Потім, звернувшись до поета, спитала: — "Феб" — що це означає?

Гренгуар, не зовсім розуміючи, який зв'язок між його словами й цим запитанням, був не від того, щоб блиснути своєю вченістю. Він відповів поважно:

— Це латинське слово, яке означає "сонце".

— Сонце, — повторила вона.

— Це ім'я чудового стрільця, який був богом, — додав Гренгуар.

— Богом, — повторила циганка, і в її голосі забриніло щось мрійливе й пристрасне.

У цю мить один з її браслетів розстібнувся й упав. Гренгуар швидко нахилився, щоб його підняти; коли він випростався, дівчина й кізочка зчезли. Він почув, як клацнув засув невеличких дверцят, що, очевидно, вели до суміжної комірчини і замикалися зсередини.

"Чи залишила вона мені хоч постіль?" — подумав наш філософ.

Він обійшов комірчину. Єдиними меблями, придатними для снання, була досить довга дерев'яна скриня з різьбленим віком, і коли Гренгуар ліг на ньому, він відчув те, що, мабуть, відчув Мікромегас [92], простягтись на вершині Альп.

— Нічого не вдієш, — сказав поет, вмоштуючися зручніше, — треба підкоритись. Однак яка дивна пошлюбна ніч! А шкода: у цьому весіллі з розбитим кухлем було щось наївне й допотопне, що мені сподобалось.

КНИГА ТРЕТЯ

I. СОБОР БОГОМАТЕРІ

Безперечно, ще й тепер собор Паризької богоматері — велична й чудова будівля. Та хоч яким чудовим лишився Собор старіючи, не можна не вболівати й не обурюватися, дивлячись на ті численні пошкодження й руйнування, яких завдали і час, і люди цій поважній пам'ятці старовини, не шануючи ні Карла Великого, який заклав перший її камінь, ні Філіппа-Августа, який поклав останній.

На обличчі цього старого короля наших соборів поряд із зморшкою завжди знайдеш і шрам. *Tempus edax, homo edacior* [93]. Це я охоче переклав би так: час сліпий, людина нерозумна.

Коли б ми з читачем мали вільну хвилину, щоб розглянути один по одному численні сліди руйнувань, які відбилися на старовинному храмі, то пересвідчилися б, що час у них винен менше, аніж люди, особливо люди мистецтва. Кажу "люди мистецтва", бо знайшлися й такі серед них, які за останні два сторіччя привласнили собі звання архітекторів.

Насамперед, спиняючись тільки на найістотніших прикладах, зауважимо, що в історії архітектури мало залишилося сторінок, кращих за ту, якою є цей фасад, де послідовно і в сукупності постають перед нами три стрілчастих портали, над ними — ажурний карниз з двадцяти восьми ніш із статуями королів; кращих за величезне центральне вікно-розету між двох бокових вікон — наче священик з дияконом та іподияконом, високий і філігранний ряд арок трилистої форми, що на своїх тонких, тендітних колонах тримає важку площадку; нарешті дві похмурі й масивні башти з

шиферними піддашками. Усі ці гармонійні частини прекрасного цілого, споруджені одна над одною у п'ять величезних ярусів, розгортають перед очима, багатобразно і водночас пластично, свої незліченні деталі скульптури, різьби й карбування, могутньо зв'язані у спокійній величі цілого. Все це — величезна кам'яна симфонія, колосальне творіння однієї людини й одного народу, єдине й складне, немов вірші "Іліади" та "Романсеро" [94], з якими воно споріднене; чудовий твір спільних зусиль цілої епохи, на кожному камені якого відбиті сотні виявів фантазії робітника, керованої генієм художника; одне слово, рід могутнього й плідного творіння людського, подібного до творіння божественного, у якого воно перейняло його подвійний характер: різноманітність і вічність.

Те, що ми тут казали про фасад, слід сказати й про весь храм, а сказане про кафедральний собор Парижа стосується всіх християнських храмів середньовіччя. Усе в цьому мистецтві, яке з'явилося само по собі, логічне й пропорційне. Зміряти один палець ноги гіганта — це зміряти його всього.

Але повернімося до фасаду Собору Паризької богоматері, такого, яким він нам видається ще й тепер, коли ми йдемо благоговійно споглядати суворий і могутній храм, що, за словами його літописців, нагонить жах: *quae mole sua terrorem incutit spectantibus* [95].

Трьох важливих частин бракує нині цьому фасаді: насамперед одинадцять східців, які колись підносили його над рівнем землі; не вистачає також нижнього ряду статуй, що стояли в нішах трьох порталів, і верхнього ряду статуй двадцяти восьми найстародавніших королів Франції, що прикрашали галерею першого ярусу, починаючи від Шільдеберга й кінчаючи Філіппом-Августом з королівською державою в руці.

А щодо сходів, то час, повільно й невпинно піднімаючи рівень ґрунту Сіте, примусив їх зникнути, давши дедалі більшому припливу паризького бруку поглинути одного по одному всі одинадцять східців, які посилювали враження величної височини цієї споруди; час дав Соборові, може, більше, ніж забрав у нього, бо саме час вкрив його фасад тим тьмяним кольором віків, завдяки якому період старості пам'ятників стає періодом їхньої краси.

Але хто скинув обидва ряди статуй? Хто спустошив ніші? Хто вирізав саме посередині центрального portalу цю недоладну нову стрілчасту арку? Хто насмілювався вставити туди, поряд з арабесками Біскорнетта, ці позбавлені смаку важкі різьблені двері в стилі Людовіка XV? Люди, архітектори, художники наших часів.

А всередині храму — хто повалив цього колоса, статую святого Христофора, уславлену серед статуй так само, як Великий зал Палацу правосуддя серед інших залів, як шпильаста дзвіниця Страсбурзького собору серед дзвіниць? А безліч статуй, що населяли весь простір між колонами нефа та хорів, уквітчані, виструнчені, кінні, статуї чоловіків, жінок, дітей, королів, єпископів, військових; кам'яні, мармурові, золоті, срібні, мідні, навіть воскові, хто їх брутално вигнав з храму? Не час.

А хто підмінив старовинний готичний вітвар, пишно заставлений раками, ковчежцями, цим великим мармуровим саркофагом, прикрашеним головами ангелів і

хмарами, схожим на архітектурний взірець з церкви Валь-де-Грас або Дому інвалідів? Хто безглуздо вмурував цей громіздкий кам'яний анахронізм у карловінгську кам'яну підлогу роботи Еркандуса? Чи не Людовік XIV, що виконував заповіт Людовіка XIII?

А хто вставив холодні білі шиби замість барвистих вітражів, які приваблювали захоплений погляд наших батьків то до розети головного portalу, то до стрілчастих вікон вітара? Що сказав би який-небудь паламар XVI століття, побачивши цю жалюгідну жовту мазанину, якою наші ван-дали-архієпископи запаскудили свій собор? Він згадав би, що це була фарба, якою кат позначав будинки "затаврованих". Він згадав би палац Пті-Бурбон [96], теж увесь вимазаний у жовтий колір на знак зради конетабля, "такою яскравою жовтою фарбою, — як каже Соваль, — і так добре виготованою, що навіть ціле століття не змогло її знебарвити". Той паламар подумав би, що святе місце осквернили, і втік би.

А якщо ми, не спиняючи погляду на тисячах дрібних проявів варварства, піднімося на самісінький дах Собору, то питаємо себе: що зробили з цією невеличкою чарівною дзвіницею, яка спиралася на точку пересічення трьох нефів, не менш тендітна й не менш смілива, ніж її сусід (теж зруйнований), шпиль Святої Капліці? Вона впиалася в небо набагато глибше від веж — струнка, загострена, дзвінка, ажурна! Один архітектор "доброго смаку" (1787) ампутував її і думав, що досить замаскувати рану цим широким свинцевим пластирем, схожим на покрішку казана.

Отак поводитися з чудовими взірцями мистецтва середньовіччя майже в кожній країні, особливо у Франції. На руїнах Собору можна розрізнити три види пошкоджень, і всі три різною мірою порушують його цілість: насамперед час, який непомітно там і тут пощербив і вкрив іржею всю поверхню будівлі; згодом на нього безладно ринули сліпі й люті за своєю природою політичні та релігійні заклоти, що роздерли багаті шати його скульптур і різьблень, повибивали розети, розірвали намисто з арабесок і статуєток, знищили його статуї — одні за їхні тіари, другі — за їхні корони; і нарешті довершили руйнування моди, чимраз химерніші та безглуздіші, які при неминучому занепаді архітектури, починаючи з анархічних, але пишних відхилень доби Відродження, змінювали одна одну. Моди завдали більших пошкоджень, аніж заклоти. Вони вп'ялися в плоть, вони накинулися на кістяк середньовічного мистецтва; порушили його єдність, вони зрізали, покремсали, вбили форму і символ будівлі, її логіку й красу. А потім вони взялися до відбудови — на це не зважились ні час, ні заклоти. Вони зухвало, керуючись "добрим смаком", прикрасили рани пам'ятника готичної архітектури своїми жалюгідними недовговічними оздобами, мармуровими стрічками, металевими помпонами, яйцеподібними орнаентами, завитками, драпуваннями, обідками, гірляндами, торочками, кам'яними язиками полум'я, бронзовими хмарами, пухкенькими амурчиками і череватими херувимами, які, наче справжня проказа, починають роз'їдати лице мистецтва ще в каплиці Катерини Медічі і через два століття примушують його, змучене й спотворене, сконати в будуарі Дюбаррі [97].

Отже, повторюємо, три види руйнувань, про які ми згадували вище, спотворюють

тепер готичну архітектуру. Зморшки та нарости на шкірі — це справа часу. Сліди насильства, брутальності, побоїв, переламів — це справа заколотів від Лютера до Мірабо [98]. Покалічення, ампутації, вивихи, "реставрації", — це справа нібито грецької та римської, а по суті, варварської роботи професорів, що діють за приписами Вітрувія та Він'йоля [99]. Так чудове мистецтво, яке створили вандалі, вбили академіки. До часу, до заколотів, які принаймні руйнують безсторонньо і не без величі, приєдналося безліч архітекторів, учених, дипломованих, присяжних і визнаних, які руйнували з холодністю та примхливістю поганого смаку, підміняли листям цикорію у стилі Людовіка XV мережива готики, для більшої слави Парфенона. Так осел хвищає конаючого лева, так гусінь точить, гризе й поступово з'їдає старого напівзасохлого дуба.

Який далекий той час, коли Робер Сеналіс, порівнюючи Собор Паризької богоматері з відомим храмом Діани в Ефесі, що був "так уславлений язичниками" і зробив безсмертним Герострата, вважав галльський Собор "пишнішим за довжиною, шириною, висотою та будовою" [100].

Зрештою, Собор Паризької богоматері аж ніяк не є тим, що можна назвати цілісною, завершеною, визначеною пам'яткою. Це вже не романський, але ще й не готичний храм. Ця будова не становить собою певного стилю. Собор Паризької богоматері, на відміну від Турнюського абатства, зовсім не має суворості і могутньої масивності, круглого й широкого склепіння, від наготи якого віє холодом, величній простоті будівель, основою яких є кругла арка. Він не схожий і на собор у Буржі, прекрасну, легку, багатообразну формою споруду, пишну, наїжачену, розквітлу стрілками склепіння. Не можна залічити Собор і до стародавньої сім'ї похмурих, таємничих, приземкуватих, наче придавлених круглим склепінням храмів, схожих, за винятком їхньої стелі, на єгипетські, цілком ієрогліфічних, жрецьких, символічних, більш обтяжених у своїх орнаментах ромбами й зигзагами, ніж квітами, більш квітами, ніж тваринами, більш тваринами, ніж людськими постатями, — творіння скоріше єпископів, ніж архітекторів; це перше перетворення мистецтва, наскрізь пройнятого теократичним та військовим духом мистецтва, що брало свій початок у Східній Римській імперії й дожило до часів Вільгельма Завойовника [101]. Неможливо залічити наш Собор і до другої сім'ї соборів, високих, легких, багатих на вітражі та скульптури; гостроверхих формою, сміливих поставою, общинних і громадянських, як політичні символи; вільних, вибагливих, невгамовних, як твори мистецтва. Це перетворення архітектури, вже не ієрогліфічного, непорушного та жрецького, а художньо прогресивного й народного мистецтва, що починається після повернення з хрестових походів і кінчається за часів Людовіка XI. Отож Собор Паризької богоматері — не суто романського походження, як перші, і не суто арабського походження, як другі.

Це будівля перехідного періоду. Саксонський архітектор закінчував споруджувати перші стовпи нефа, коли стрілчасте склепіння, принесене з хрестових походів, переможно лягло на широкі романські капітелі, призначені тримати тільки півкруглі арки. Стрілчасте склепіння, неподільно пануючи відтоді, визначило стиль побудови

Собору. Скромне й боязке спочатку, це склепіння розвертається, збільшується, але ще стримує себе, ще не сміє злетіти в небо своїми гострими шпильми, як це воно зробило згодом у безлічі чудових соборів. Його ніби ще стримує сусідство важких романських колон.

А втім, ці будови перехідного періоду, від романського стилю до готики, не менш цінні для вивчення, ніж будови чистого стилю. Вони відображають той відтінок у мистецтві, який без них був би втрачений. Це — прищеплення стрілчастого склепіння до півкруглого.

Собор Паризької богоматері є особливо цікавим зразком такої різновидності. Кожен бік, кожен камінь цієї поважної пам'ятки є сторінкою не тільки історії країни, але й історії науки та мистецтва. Звернімо увагу хоча б на головні деталі: тоді як малі Червоні врата і стовпи нефа є чи не найвитонченішим взірцем готики п'ятнадцятого століття, стовпи нефа своїм обсягом і вагою схожі ще на будівлю каролінгського абатства Сен-Жермен-де-Пре, ніби між часом спорудження врат і стовпів нефа ліг проміжок щонайменше шість століть. І навіть герметики вбачали у символічних оздобах великого portalу скорочений зміст їхньої науки, досконалим виразом якої була церква Сен-Жак-де-ла-Бушрі. Отже, романське абатство, філософічна церква, готичне мистецтво, мистецтво саксонське, важкі круглі колони часів Григорія VII [102], символіка герметиків, де Ніколя Фламель передував Лютерові, папське єдиновладдя, розкол церкви Сен-Жер-мен-де-Пре, Сен-Жак-де-ла-Бушрі — усе розплавилось, змішалось, злилось в Соборі Паризької богоматері. Ця головна церква, церква прамати, серед старих церков Парижа є чимось подібним до химери: вона має голову однієї церкви, кінцівки другої, торс — третьої і щось спільне з усіма.

Повторюємо, ці гібридні споруди однаково цікаві і для художника, і для антиквара, і для історика. Вони дають відчуття, наскільки первісною є архітектура, доводячи так само, як і рештки циклопічних будов — єгипетські піраміди, велетенські індуські пагоди — що найбільші пам'ятки минулого, — це творіння не стільки індивідуальні, скільки колективні; це скоріше породження творчих зусиль народу, ніж спалах генія; це внесок нації, нашарування, зроблені віками, осад, що лишився внаслідок випаровувань людського суспільства; словом, свого роду органічні формації. Кожна хвиля часу залишає на пам'ятці свій намів, кожне покоління — свій шар, кожен індивід вмуровує свій камінь. Так роблять бобри, так роблять бджоли, так роблять і люди. Великий символ архітектури, Вавилонська башта — це вулик.

Великі будівлі, як і великі гори — витвори віків. Часто форма мистецтва вже змінюється, а вони все ще не закінчені: *pendent opera interrupta* [103]; вони повільно змінюються, відповідно до вже зміненого мистецтва. Нове мистецтво береться до пам'ятки в тому вигляді, в якому її знаходить, втілюється в неї, уподібнює її до себе, розвиває її відповідно до своєї фантазії і, якщо може, закінчує. Це відбувається спокійно, без зусиль, без протидії, згідно з природним непорушним законом. Це живець, який прищепився, сік, що бродить, рослина, що прийнялася. Безумовно, у цьому послідовному спаюванні багатьох мистецтв на різних висотах однієї і тієї ж

будови є матеріал для багатьох книг, а часто і для всесвітньої історії людства. Людина, митець, особа зникають у цих величезних анонімних масах; людський розум знаходить у них свій вияв і свій загальний підсумок. Час — архітектор, народ — муляр.

Коли розглядати тут тільки європейську, християнську архітектуру, цю молодшу сестру великої архітектури Сходу, то вона постає перед очима величезною формацією, поділеною на три різко відмінних зони, що нашаровуються одна на одну: зона романська [104], зона готична і зона Відродження, яку ми охоче назовемо греко-римською. У романському нашаруванні, що є найстародавнішим і найглибшим, переважає півкругле склепіння, яке знову з'являється, підтримуване грецькою колоною, у найпізнішому, найвищому нашаруванні епохи Відродження. Стрілчасте склепіння перебуває між ними двома. Будівлі, що належать виключно до одного з цих трьох нашарувань, цілком оригінальні, єдині й завершені. Наприклад, абатство Жюмьєж, Реймський собор, церква Святого Хреста в Орлеані. Але ці три зони змішуються й зливаються по краях, немов кольори в сонячному спектрі. Звідси — змішаного стилю пам'ятки, будівлі, що несуть на собі відтінки перехідних епох. Бувають пам'ятки романські своєю основою, готичні — середньою частиною, греко-римські — верхівкою. Це тому, що їх будували шістсот років. Така різновидність трапляється рідко. Її зразком є башта замку Етамп. Пам'ятки двох формацій трапляються частіше. Такий — Собор Паризької богоматері, будова із стрілчастим склепінням, що своїми першими стовпами заглиблюється в ту романську зону, до якої належать портал Сен-Дені і неф церкви Сен-Жермен-де-Пре. Таким є і чудовий напівготичний напівроманський за своїм стилем зал капітулу Бо-шервіля. Такий і Руанський собор, що був би цілком готичним, коли б не врізався вістрям свого центрального шпиля у зону Відродження [105].

А втім, усі ці відтінки й відмінності стосуються зовнішнього вигляду будови. Мистецтво змінило тут тільки оболонку. Сама будова християнського храму лишилася недоторканою. Це той же внутрішній скелет, те ж послідовне розташування частин. Яким би різьбленням та скульптурою не була прикрашена оболонка Собору, завжди під нею знаходиш хоча б у зародковому, початковому стані римську базиліку. Вона незмінно розташовується на землі за постійним законом. Це ті ж два навхрест пересічені нефи, верхня частина яких, заокруглена в абсиду, утворює хори. Це завжди ті самі низенькі бічні нефи для процесій усередині храму або для каплиці, щось на зразок бічних проходів, з якими центральний неф сполучається через проміжки між колонами. На цій непорушній основі кількість каплиць, порталів, дзвіниць, шпилів змінюється безліч разів, відповідно до фантазії століття, народу, мистецтва. Забезпечивши всі вимоги церковної відправи, архітектура робить те, що їй забагнеться. Статуї, вітражі, розети, арабески, різьблені прикраси, капітелі, барельєфи — все це вона поєднує згідно з тим правилом, яке їй до вподоби. Звідси дивовижна зовнішня різноманітність цих будов, в основі яких лежить так багато порядку та єдності. Стовбур дерева — незмінний, розгалуження — химерні.

II. ПАРИЖ З ВИСОТИ ПТАШИНОГО ПОЛЬОТУ

Ми спробували відтворити перед читачем чудовий Собор Паризької богоматері. Ми в загальних рисах згадали майже всі красоти, які він мав у п'ятнадцятому столітті і яких йому бракує сьогодні. Однак ми поминули головне, а саме, — панораму Парижа, що в ті часи відкривалася з висоти його веж.

І справді, коли, довго піднімаючись навіпамацки по темних кручених сходах, що прямовисно пронизують масивні мури дзвіниць, ви несподівано виходили на одну з двох високих, залитих світлом і повітрям площадок, картина, яка одночасно з усіх боків поставала перед вашими очима, була чарівна. Видовище *sui generis* [106], яке легко можуть собі уявити ті наші читачі, котрі мали щастя бачити одне з готичних міст, цілісне, завершене й однорідне, а таких є ще кілька — Нюрнберг у Баварії, Вітторія в Іспанії; або навіть маленькі зразки таких міст, якщо тільки вони добре збереглися, типу Вітре в Бретані чи Нордгаузена в Пруссії.

Париж триста п'ятдесят років тому, Париж п'ятнадцятого століття уже був велетенським містом. Ми, парижани, взагалі помиляємося щодо площі, яку, на нашу думку, Париж зайняв відтоді. Проте Париж з часів Людовіка XI зріс не більше, як на одну третину. Він, безперечно, значно помітніше втратив у красі, аніж набув у розмірі.

Париж, як відомо, виник на стародавньому острові Сіте, що має форму колиски. Піщаний берег цього острова був його першим валом, а Сена — першим ровом. Багато століть Париж існував як острів з двома мостами, одним на півночі, другим на півдні, і двома передмостовими укріпленнями, що були водночас його брамами і його фортецями — Великим Шатле на правому березі та Малим Шатле — на лівому.

Згодом, з часів першої королівської династії, Париж, занадто стиснутий на своєму острові і не маючи вже змоги на ньому розвернутися, перекинувся через річку. Тоді перший пояс мурів та веж вривався в поля обабіч Сени, за обома Шатле. Від цієї старовинної огорожі ще до минулого століття зберігалися деякі сліди; нині від неї лишилися тільки спогади, кілька легенд та брами Боде, чи Бодуайє, *porta Bagauda*. Поступово потік будинків, невтомно виштовхуваний із серця міста, виступає з берегів, підточує, нищить і стирає цю загату. Філіпп-Август ставить йому нову греблю. Він заковує Париж у ланцюг товстих башт, високих і міцних. Понад сто років будинки тиснуться один до одного, нагромаджуються і, наче вода в басейні, все вище підносять свій рівень. Вони починають заглиблюватися в землю, вони нарощують поверх на поверх, пнуться один на одного, вириваються вгору, наче стиснута рідина, і кожен з них намагається стати на голову вище від своїх сусідів, щоб захопити трохи повітря. Вулиці щораз більше поглиблюються й звужуються; площі забудовуються і щезають. Нарешті будинки перестрибують через мур Філіп-па-Августа і весело, безладно й пустотливо розбігаються по рівнині. Там вони вільно викроюють собі серед ланів сади, влаштовуються якомога зручніше.

Починаючи з 1367 року, місто настільки розлилося за міські мури, що виникла потреба в новій огорожі, особливо на правому березі. Карл V спорудив її. Але таке місто, як Париж, зростає безупинно. Тільки такі міста і стають столицями. Це уловина, куди зливаються всі географічні, політичні, моральні, інтелектуальні стоки

країни, скеровані всі природні нахили народу; це, так би мовити, джерела цивілізації і водночас водоймища, де безперервно, крапля за краплею, століття за століттям згромаджуються торгівля, промисловість, духовна сила, народонаселення — усе, що є родючим, усе, що є життєдайним, усе, що є душою нації. І огорожа Карла V поділяє долю огорожі Філіппа-Августа. З кінця п'ятнадцятого століття будівлі перестрибують, переступають через неї, а передмістя поширюється далі. У шістнадцятому столітті здається, що огорожа ніби корчиться на очах і щораз більше стикається навколо старого міста. Вже до п'ятнадцятого століття — що на ньому ми й зупинимось — Париж стер три концентричні кільця мурів, зародком яких, за часів Юліана Відступника, були Мале та Велике Шатле. Могутнє місто розірвало на собі один по одному чотири пояси огорож — так на дитині рветься торішній одяг, з якого вона виросла. За Людовіка XI серед цього моря будинків де-не-де стирчали групи напівзруйнованих башт, залишки стародавньої огорожі, що височіли, мов вершини горбів у повінь, мов архіпелаги старого Парижа, затопленого припливом нового міста.

Відтоді Париж ще зазнав змін, що, на жаль, не тішать нам око, але тепер він переступив уже тільки одну огорожу — огорожу Людовіка XV, цю нікчемну ліплянку з грязі й плювка, гідну короля, що її спорудив, гідну поета, що її оспівав.

Мур, обмуровуючий Париж, робить Париж мурмотливим.

У п'ятнадцятому столітті Париж ще був поділений на три міста, цілком відмінних і відокремлених одне від одного, кожне із своїм власним обличчям, своїми особливостями, своїми нравами, своїми звичаями, своїми привілеями, своєю історією: Сіте, Університет і Місто. Сіте, розташоване на острові, найстародавніше, найменше розмірами, було матір'ю двох інших міст, стиснутих між ними, наче — хай дарують нам таке порівняння — маленька старенька жінка між двох огрядних вродливих доньок. Університет займав лівий берег Сени від башти Турнель до Нельської башти; в сьогоdnішньому Парижі ці місця відповідають: перше — Винному ринкові, друге — Монетному двору. Його огорожа вирізала досить широке коло на тому полі, де Юліан Відступник збудував свої терми [107]. В межах цієї огорожі була і гора святої Женев'єви. Крайня точка цієї кам'яної дуги — Папська брама, тобто приблизно те місце, де нині здійсмається Пантеон. Місто — найбільша з трьох частин Парижа — займало правий берег. Його набережна, що в багатьох місцях уривалася, точніше, переривалася, йшла вздовж Сени від башти Білї до башти Буа, тобто від місця, де сьогодні розташовано Продовольчі склади, до Тюїльрі. Ці чотири точки, в яких Сена перетинала огорожу столиці, залишаючи ліворуч Турнель і Нельську башту, праворуч — башту Білї та башту Буа, були відомі переважно під назвою "Чотири башти Парижа". Місто врізалось в поля ще глибше, ніж Університет. Крайньою точкою огорожі міста (збудованої Карлом V) були брами Сен-Дені та Сен-Мартен, як і нині.

Як ми вже сказали, кожна з цих трьох великих частин Парижа становила окреме місто, але місто надто обмежене, щоб бути цілком самостійним і обходитися без двох інших. Тому кожне з них мало цілком своєрідний зовнішній вигляд. У Сіте переважали церкви, у Місті — палаци, в Університеті — учбові заклади. Не торкаючись тут

другорядних особливостей старого Парижа, його примхливих дорожніх законів, скажемо в загальних рисах, ґрунтуючись тільки на прикладах погодженості й однорідності у цьому хаосі общинної юрисдикції, що острів підлягав єпископові, правий берег — купецькому старшині, а берег лівий — ректорові. Над усіма був паризький прево — урядовець королівський, а не муніципальний. У Сіте був Собор Паризької богоматері, у Місті — Лувр і Ратуша, в Університеті — Сорбонна. Місто мало Центральний ринок, Сіте — Божий притулок, Університет — Студентський лужок. Провини, вчинені школярами на лівому березі, на їхньому Студентському лужку, розглядалися судом на острові, у Палаці правосуддя, а каралися на правому березі — на Мон-фоконі. Хіба що ректор, відчуваючи силу Університету і слабкість короля, втручався в справу: школярі мали привілей бути повішеними у себе. Зауважимо принагідно, що більшість цих привілеїв, серед яких були й важливіші, виривали у королів заколотами та бунтами. Так уже ведеться споконвіку: король тільки тоді дає, коли народ вириває. Є одна старовинна хартія, яка, між іншим, так наївно розповідає про вірність підданих: *Civibus fidelitas in reges, quae tamen aliquoties seditionibus interrupta multa peperit privilegia* [108].

У п'ятнадцятому столітті, в межах тодішньої огорожі Парижа, Сена омивала п'ять островів: Вовчий острів, де тоді росли дерева, а тепер продають дрова; острова Коров'ячий і Богоматері, обидва безлюдні, коли не рахувати однією-двох хижок, обидва ленні володіння єпископа (у сімнадцятому столітті ці два острови злито в один, забудовано й названо островом Людовіка Святого); нарешті острів Сіте, а біля його мису острів Перевізника корів, який пізніше зник під насипом Нового мосту. У ті часи Сіте мав п'ять мостів, з яких три з правого боку: кам'яні — Богоматері та Міняйл і дерев'яний міст Мельників; з лівого боку — кам'яний Малий міст і дерев'яний Сен-Мішель. Усі мости були забудовані. Університет мав шість брам, споруджених Філіппом-Августом; це були, починаючи від башти Турнель, брами Сен-Віктор, Бордельська, Папська, Сен-Мішель, Сен-Жермен. Місто мало також шість брам, збудованих Карлом V; це були, починаючи від башти Більї, брами Сент-Антуан, Тамплє, Сен-Мар-тен, Сен-Дені, Монмартр, Сент-Оноре. Усі ці брами були міцні і, що аж ніяк не порушувало їхньої міцності, гарні. Широкий і глибокий рів, який під час зимової повені наповнювався стрімким потоком, ішов уздовж підніжжя мурів навколо Парижа. Вода по рову припливала із Сени. На ніч брами замикали, річку з обох кінців міста загороджували товстими залізними ланцюгами, і Париж спав спокійно.

З висоти пташиного польоту ці три частини — Сіте, Університет і Місто — являли собою, кожна зокрема, густу сітку химерно переплутаних вулиць. Однак з першого погляду видно було, що ці три частини столиці становили єдине ціле. Одразу ж впадали в око дві довгі паралельні вулиці, що тяглися безперервно, без поворотів, майже по прямій лінії, перетинаючи з кінця в кінець, з півдня на північ, перпендикулярно до Сени, всі три частини міста і сполучаючи їх. Вони зміщували й безупинно переливали та перекидали людський потік з-за мурів однієї частини міста в мурі іншої і з трьох міст робили одне. Перша з цих двох вулиць ішла від брами Сен-Жак до брами Сен-

Мартен; у Місті вона звалася вулицею Сен-Мартен, у Сіте— Єврейським кварталом, а в Університеті — вулицею Сен-Жак; вона двічі перекидалась через річку мостами Богоматері і Малим. Друга називалася вулицею Ла-Гарп на лівому березі, Бондарською — на острові, вулицею Сен-Дені на правому березі, мостом Сен-Мішель на одному рукаві Сени, мостом Мінйял на другому і йшла від брами Сен-Мішель в Університеті до брами Сен-Дені в Місті. Зрештою під стількома різними назвами були відомі тільки дві вулиці, вулиці-матері, вулиці-прародительки, дві артерії Парижа. Усі інші вени потрійного міста або жилилися від них, або в них вливалися.

Незалежно від цих двох головних спільних для всієї столиці поперечних вулиць, що перетинають Париж з краю в край, через усю його ширину, Місто й Університет мали кожен свою окрему головну вулицю, яка тяглася паралельно до Сени і під прямим кутом перерізала обидві "артеріальні" вулиці. Отже, у Місті від брами Сент-Антуан можна було пройти по прямій лінії до брами Сент-Оноре; в Університеті — від брами Сен-Віктор до брами Сен-Жермен. Ці два великі шляхи, перехрещуючись із двома згаданими, утворювали канву, на якій спочивала вузлувата й густа, подібна до лабіринту, сітка паризьких вулиць. Крім того, якщо уважно придивитися, у заплутаному малюнкові цієї сітки можна було розрізнити немовби два пучки, що розширювалися — один у напрямку Університету, другий — Міста, два великі жмути вулиць, що йшли, розгалужуючись, від мостів до брам.

Дещо з цього геометричного плану збереглося ще й дотепер.

Який же вигляд мало це місто в цілому з висоти башт Собору Паризької богоматері у 1482 році? Саме про це ми й спробуємо розповісти.

Задиханого глядача, що виходив по темних сходах на самісінький верх Собору, Париж насамперед осліплював виглядом дахів, димарів, вулиць, мостів, майданів, дзвіниць. Усе водночас впадало в око: різьблений шпиль, шпичастий дах, башточка на розі будинку, кам'яна піраміда одинадцятого століття, шиферний обеліск п'ятнадцятого століття, кругла й гола вежа замку, чотирикутна узорчата дзвіниця храму— і велике й мале, і масивне й легке. Погляд довго блукав у глибинах цього лабіринту, де все вражало оригінальністю, доцільністю, геніальністю і красою, все це було породженням мистецтва — починаючи від найменшого будиночка з розмальованим та різьбленим фасадом, із зовнішніми дерев'яними кріпленнями, низькою аркою дверей, з навислими над ними поверхами, аж до королівського Лувру, який тоді мав колонаду з башт. Але назвемо ті головні масиви, на які ви передусім звернете увагу, коли око при звичаїється до цього хаосу будівель.

Насамперед Сіте. "Острів Сіте, — за словами Совалю, у якого серед марнослів'я трапляються і вдалі вирази, — має вигляд великого судна, що загрузло в баговинні й віднесене течією до середини Сени". Ми вже пояснили, що в п'ятнадцятому столітті це "судно" було пришвартоване до обох берегів Сени п'ятьма мостами. Така форма острова, що нагадувала корабель, вразила навіть складачів геральдичних книг; бо, за Фавеном і Паск'є [109], саме завдяки цій схожості, а не внаслідок облоги нормандців, на старовинному гербі Парижа зображене судно. Для того, хто вміє в ній розбиратися,

геральдика — алгебра, геральдика — мова. Всю історію другої половини середньовіччя відбито в геральдиці, так само як історію першої половини — в символіці романських церков. Це ієрогліфи феодалізму, що прийшли на зміну ієрогліфам теократії.

Отож насамперед впадало в око Сіте, звернуте кормою на схід, а носом на захід. Ставши обличчям до носа корабля, ви бачили перед собою незліченний рій старих покрівель, над якими широко заокруглювався свинцевий дах Святої Каплиці, подібний до спини слона, обтяженого своєю башточкою. Тільки тут цією башточкою був найсміливіший, найвитонченіший, найфілігранніший, найажурніший шпиль, крізь мереживний конус якого просвічувала блакить неба. Перед Собором Паризької богоматері з боку паперті лежав, оточений старовинними будинками, гарний майдан, на який виходили три вулиці. На південній стороні цього майдану височів потрісканий і похмурий фасад госпіталю Божий притулок з його, немов покритим пухирями та бородавками, дахом. Далі, праворуч і ліворуч, на схід і на захід, у цих порівняно тісних межах Сіте, здіймалися дзвіниці двадцяти однієї церкви різних епох, різних стилів і розмірів, від приземкуватої й сточеної червою романської дзвінички Сен-Дені-дю-Па (caser Glaucini), до тонких шпилів Сен-П'єр-о-Беф і Сен-Ландрі. За Собором на півночі розкинулися монастир із своїми готичними галереями, на півдні—напів-романський палац єпископа, на сході — незабудований мис Террен. У цьому нагромадженні будинків можна було розрізнити по його високих ажурних кам'яних покриттях, що за тих часів вінчали всі, навіть дахові, вікна палаців, — особняк, подарований містом за часів Карла VI Ювеналові Де-зюрсену; трохи далі — просмолені лавки базару Палюс, ще далі — нову абсиду церкви Сен-Жермен ле В'є, подовжену в 1458 році за рахунок вулиці Фев; а ще далі—перехрестя, що кишіли народом, ганебний стовп, споруджений на розі вулиць, залишки прекрасної бруківки Філіппа-Августа — чудову, вимощену плитами посеред вулиці дорогу для вершників, яку так невдало в шістнадцятому столітті замінили на жалюгідний брук, названий "Бруківкою Ліги"; безлюдний внутрішній двір з ажурною башточкою з крученими сходами, які звичайно будували в п'ятнадцятому столітті і які ще можна побачити на вулиці Бурдонне. Нарешті праворуч, на захід від Святої Каплиці, на березі річки — громаддя башт Палацу правосуддя. Високі дерева королівських садів, що вкривали західний клин Сіте, ховали від очей острівця Перевізника корів. Щодо води, то з висоти башт Собору Паризької богоматері її зовсім не було видно ні з одного, ні з другого боку: Сена ховалася під мостами, мости — під будинками.

А коли погляд, обминаючи ці мости з будинками, дахи яких передчасно запліснявіли від випаровувань води, спрямовувався ліворуч, до Університету, то насамперед вражав великий приземкуватий сніп башт Малого Шатле, широко роззявлена брама якого поглинала кінець Малого мосту. Потім, якщо ваш погляд пробігав берегом зі сходу на захід, від башти Турнель до Нельської башти, то перед ним поставав довгий ряд будинків із різьбленими балками, з кольоровими шибками, навислими один над одним поверхами — нескінченна ламана лінія гостроверхих дахів, часто перетята річищем якоїсь вулиці, та де-не-де обірвана фасадом чи кутом яко-го-

небудь великого кам'яного палацу, що невимушено розлігся подвір'ями й садами, крилами й корпусами серед цього наброду стиснутих з усіх боків малих будиночків, наче вельможа серед юрби простолюду.

На набережній було п'ять чи шість таких палаців, починаючи від особняка де Лоррен, що займав разом з монастирем Бернардinів велику обгороджену територію поряд з Турнель, аж до Нельського палацу, головна башта якого була межею Парижа, а шпичасті його дахи три місяці на рік врізувалися своїми чорними трикутниками у багрянний диск призахідного сонця.

Цей берег Сени мав значно менше торговельних закладів, ніж протилежний; тут більше галасували та юрмилися школярі, ніж ремісники, і, власне кажучи, набережна простягалась тільки від мосту Сен-Мішель до Нельської башти. Решта берега Сени була то голою піщаною смугою, як по той бік монастиря Бернардinів, то стовпищем будинків, що підступали до самої води, як, наприклад, між двома мостами. Тут з ранку до вечора лунав оглушливий гвалт праль; вони кричали, базікали, співали, як і за наших днів, щосили вибиваючи прадами білизну. Це був веселий куточок Парижа.

Університет на перший погляд здавався суцільною брилою. З кінця в кінець це було однорідне і єдине ціле. Тисячі гострокутних, зведених до купи, майже однакових геометричною формою дахів, з висоти здавалися кристалами однієї й тієї ж речовини. Рови вулиць, хоч і химерно звивисті, розтинали цю масу домів на досить пропорційні скиби. Сорок два колежі Університету були досить рівномірно скрізь розсіяні. Різноманітні й кумедні гребені цих гарних будівель були витвором того самого мистецтва, що й скромні дахи, над якими вони височіли, і, по суті, являли собою тільки піднесення в квадрат або куб однієї геометричної фігури. Тому вони ускладнювали ціле, не порушуючи його, доповнювали, не переобтяжуючи. Геометрія — один з видів гармонії. Над мальовничими горищами лівого берега то тут, то там велично виступали кілька розкішних палаців: Невер-ський, Римський, Реймський, які нині щезли; і палац Клюні, що на втіху художникам зберігся й досі, але башту якого кілька років тому так безглуздо розвінчали, знявши її шпиль. Палац у романському стилі з гарними склепистими арками, біля Клюні — це терми Юліана. Тут було також багато абатств, більш скромної краси і величності більш суворої, але не менш гарних і пишних. Передусім привертали увагу: абатство Бернардinів з трьома дзвіницями; абатство святої Женев'єви, чотирикутна башта якого збереглася до наших днів і примушує шкодувати про решту; Сор-бонна — напівшкола, напівмонастир, від якої ще залишився чудовий неф; гарне чотиригранної форми абатство Матюринів; його сусід — монастир святого Бенедикта, у мури якого за час, що минув між сьомим і восьмим виданнями цієї книги, нашвидку ввіпхнули театр; абатство Кордільєрів з його трьома величезними, розташованими поряд пін'йонами; абатство Ав-густинів, граціозна стрілка якого так само, як і Нельська башта, височіла на західній стороні цієї частини Парижа. Колежі являли собою ланку між монастирем і світом. Своєю суворістю, сповненою елегантності, різьбою менш легковажною, ніж у палаців, архітектурою менш суворою, ніж у монастирів, у цьому монументальному ланцюзі вони посідали середину між

палацами та абатствами. На жаль, майже нічого не лишилося тепер від цих пам'яток, що в них готичне мистецтво з такою точністю поєднувало пишноту й поміркованість. Церкви (а вони були численні й прегарні, і тут, в Університеті, вони теж представляли всі епохи архітектури — від напівкруглих склепінь Сен-Жюльєна до стрілчастих арок Сен-Северина) домінували над усім, і, немов ще одна гармонія в цьому гармонійному цілому, раз по раз переривали складний обрис пінйонів різьбленими ажурними дзвіницями, тонкими шпилями, лінія яких була тільки чудовим збільшеним повторенням гостроверхих покрівель.

Місцевість, на якій розташувався Університет, була горбаста. Пагорб святої Женев'єви у південно-східній частині підносився, утворюючи опуклість, і з висоти Собору Паризької богоматері це скупчення вузьких і звивистих вулиць (нині Латинський квартал) являло гідну подиву картину, ці грона будинків, розкиданих у всіх напрямках, бігли безладно і майже прямовисно з верхівки пагорба по його схилах аж до берега річки. Здавалося, що одні падають, інші дряпаються нагору, а всі разом чіпляються один за одного. Від безперервного припливу і відпливу тисяч чорних цяток, які кишили на бруку, миготіло в очах. Такими здавалися з висоти і з великої відстані юрби народу на вулицях.

Нарешті у проміжках між цими незліченними покрівлями, шпилями, опуклостями будівель, що так дивовижно вигинали, викручували і вимережували крайню лінію Університету, то тут, то там виднілися великий шматок укритого мохом муру, товста кругла башта, зубчаста міська брама, що зображала фортецю: це була огорожа Філіппа-Августа; по той бік огорожі зеленіли луки, а далі розбігалися шляхи, обабіч яких тяглися останні будинки передмість, що рідшали в міру віддалення від міста.

Деякі передмістя мали певне значення. Це насамперед, починаючи від башти Турнель, передмістя Сен-Віктор з його одноарковим мостом на річці Б'євр, з його абатством, де зберігалася епітафія Людовіка Товстого, *epitaphium Ludovici Grossi*, з церквою, увінчаною восьмигранною гостроверхою дзвіницею, оточеною чотирма дзвіничками одинадцятого століття (таку дзвіницю можна побачити й досі в Етампі, її ще не зруйновано); далі — передмістя Сен-Марсо, яке вже тоді мало три церкви й один монастир; ще далі, залишаючи ліворуч чотири білі стіни млина Гобеленів, можна побачити передмістя Сен-Жак з гарним різьбленим хрестом на роздоріжжі, церкву Сен-Жак-дю-Го-па, яка тоді була готичною, гостроверхою й чарівною, церкву Сен-Маглаур чотирнадцятого століття, прегарний неф якої Наполеон перетворив на сінник, церкву Нотр-Дам-де-Шан, яка мала візантійську мозаїку. Нарешті на заході, обминаючи картезіанський монастир, що стоїть серед чистого поля, розкішну будівлю, ровесницю Палацу правосуддя, з її маленькими палісадниками та руїни Вовер, про які йшла недобра слава, око натрапляло на три романські шпилі церкви Сен-Жермен-де-Пре. Позад цієї церкви починалося передмістя Сен-Жер-мен — уже тоді це була досить велика громада — яке мало п'ятнадцять чи двадцять вулиць. На одному з кутів передмістя височіла гостроверха дзвіниця церкви Сен-Сюльпіс. Поряд видно було чотирикутну огорожу ярмаркового майдану Сен-Жермен, де тепер базар; далі —

ганебний стовп абатства, гарненька кругла башточка під свинцевим конусоподібним куполом. Ще далі були цегельня й Пічна вулиця, що вела до хлібопекарні, млин на горбку та лікарня для прокажених — відокремлений будиночок, якого всі сторонилися. Але найбільше приваблювало око й надовго приковувало до себе, — це саме абатство Сен-Жермен. Безперечно, цей монастир, що справляв велике враження і як церква, і як папський маєток, цей абатський палац, в якому навіть паризькі єпископи вважали за щастя перебути хоча б одну ніч, цей трапезний зал, що його архітектор наділив гідними собору виглядом, красою та чудовим вікном-розетою, витончена каплиця пречистої діви, розкішна спальня, просторі сади, опускна решітка, підйомний міст, зубчасті мури, які наче врізалися в навколишню землю лугів, двори, що виблискували зброєю рицарів і золотом кардинальських риз, — усе це разом, згуртоване й зімкнуте навколо трьох високих дзвіниць з напівкруглим склепінням, міцно спертих на готичну абсиду, велично поставало на обрії.

Коли, нарешті досхочу надивившись на Університет, ви поверталися до правого берега, до Міста, панорама різко змінювалася. Бо Місто, значно більше за Університет, водночас було менш однорідним. З першого погляду було видно, як воно поділяється на кілька чітко відокремлених частин. Насамперед на сході, у тій частині міста, яку ще й досі звуть "багнищем" (у пам'ять про те болото, що до нього Камюложен затагнув Цезаря [110]), юрмилися палаци. Весь цей квартал тягнувся аж до берега річки. Чотири майже суміжні особняки Жуї, Сане, Барбо та палац королеви віддзеркалювали у водах Сени свої шиферні покрівлі, прорізані струнками башточками. Ці чотири будівлі заповнювали весь простір між вулицею Нонен-дьер та абатством Целестинів, шпиль якого граціозно відтіняв лінію пінйонів і зубчастих мурів. Кілька позеленілих від плісняви халуп, навислих над водою перед цими пишними особняками, не закривали гарних ліній їхніх фасадів, їхніх чотирикутних вікон з кам'яними лутками, їхніх стрілчастих портиків, прикрашених статуями, чіткі грані тесаних з каменя стін і всіх цих чарівних архітектурних несподіванок, завдяки яким здається, ніби готична архітектура в кожному пам'ятнику утворює нові комбінації. За цими особняками, розкинувшись у всі сторони, то розгороджена палісадами чи зубчастими мурами, немов фортеця, то схована під широкими деревами, наче заміський будиночок, простягалася безмежна садиба чудесного палацу Сен-Поль, що в ньому вільно й розкішно могли розміститися двадцять два принци королівської крові, такі як дофін і герцог Бургундський — з їхніми слугами та почтом, не рахуючи знатних вельмож та імператора, коли той відвідував Париж, а також левів, які мали окремий палац на території королівського палацу. Зауважимо, що в той час апартаменти царственої особи склалися не менш як з одинадцяти покоїв, від парадного залу і до молитовні, не рахуючи галерей, ванних кімнат, парної та інших "підсобних" кімнат; не кажучи про окремі сади, що відводилися для кожного королівського гостя, не кажучи про кухні, льохи, комори, загальні трапезні; про задні двори, де містилися двадцять два господарських приміщення, від хлібопекарні до винних льохів; про приміщення для різних ігор — у кулі, у м'яч, у обруч; про пташні, рибні ставки, звіринці, стайні; про

бібліотеки, збройні кімнати та ливарні. Ось що являв собою тоді королівський палац, чи то Лувр, чи Сен-Поль. Це було місто в місті.

З тієї башти, що на ній ми стоїмо, палац Сен-Поль, напівзахований від нас за чотирма великими будівлями, про які ми щойно згадували, мав вигляд дуже величний і розкішний. У ньому легко можна було розрізнити три особняки, хоча вони майстерно з'єднувалися з головною будівлею довгими галереями з вітражами та колонами. Карл V прибудував їх до свого палацу. Це були: особняк Пті-Мюс із різьбленою балюстрадою, що граціозно облямовувала його дах; подібний до фортеці особняк абатства Сен-Мор, з масивною баштою, бійницями, амбраурами, невеличкими залізними бастіонами та щитом з гербом абатства на широкій саксонській брамі; особняк графа д'Етамп з круглою баштою, зруйнована верхівка якої була пощерблена, немов гребінь у півня; місцями три-чотири старі дуби, зрісшись, нагадували величезні качани цвітної капусти. У прозорих водах ставків, що мінилися смугами світла й тіні, плавали лебеді; виднілися мальовничі закутки численних дворів, Лев'ячий палац з низькими арками на приземкуватих саксонських колонах із залізними ґратами, з-за яких чути було безугавний звірячий рев; а над усім цим височіла луската стрілоподібна башточка церкви Аве-Марія. Ліворуч стояв будинок паризького прево, оточений чотирма різьбленими башточками. У центрі, у глибині, стояв сам палац Сен-Поль з його численними фасадами, поступово нагромаджуваними з часів Карла V прикрасами, — змішаного стилю наростами, що ними протягом двох століть його обтяжувала фантазія архітекторів, з усіма абсидами каплиць, пін'йонами галерей, з тисячами флюгерів, повернутих на всі чотири боки, та двома суміжними баштами, конічні дахи яких, облямовані по краю зубцями, нагадували гостроверхі капелюхи з піднятими крисами.

Піднімаючися східець за східцем по цьому амфітеатру палаців, що широко розкинувся вдалині, перескочивши очима глибоку улоговину, немов вириту серед покрівель Міста, яка позначає вулицю Сент-Антуан, ваш погляд досягав нарешті Ангулемського палацу — просторої будови багатьох епох, що в ній нові, білосніжні частини так само мало пасували до цілого, як червона латка до блакитного камзолу. Однак надзвичайно гострий і високий дах нового палацу, наїжачений різьбленими жолобами, вкритий свинцевими смугами, на яких тисячами химерних арабесок вилися іскристі інкрустації з позолоченої міді, — цей дах, так своєрідно карбований металом, граціозно височів над темними руїнами старовинного палацу, товсті башти якого, роздувшись від часу, немов діжки, осіли від вет-хості й потріскалися згори донизу й нагадували товсте черево, на якому розстібнулися гудзики жилетки. З-за цієї будови здіймався ліс шпилів Турнелеського палацу. Ніщо в світі, ні Шамборський замок, ні Альгамбра[111] не могли створити більш чарівного, більш ефірного, більш казкового видовища, ніж ця гушавина стріл, дзвіничок, димарів, флюгерів, кручених сходів, ажурних ліхтарів, наче наскрізь порешечених пробійником, павільйонів, веретеноподібних башточок, або, як їх тоді називали, "вертушок" найрізноманітнішої форми, висоти та розміщення. Все це скидалося на велетенську кам'яну шахівницю.

Праворуч від Турнелеського палацу — сніп величезних темних башт, що ховалися

одна за одну і яких оточував рів, ніби зв'язуючи докупі. Ця башта, в якій було прорізано більше бійниць, ніж вікон, цей вічно здіблений підйомний міст, ці — завжди опущені ґрати, все це — Бастілія. А подобі чорних дзьобів, що стирчать між зубцями і нагадують здалеку дощові жолоби, — гармати.

Під їхніми жерлами, біля підніжжя страхітливої будівлі — брама Сент-Антуан, стиснута двома баштами.

За Турнельським палацом до мурів Карла V розстилався багатими узорами зелені та квітів оксамитний килим королівських городів і парків, у центрі яких по лабіринту дерев та алей можна було пізнати славнозвісний сад Дедала, що його Людовік подарував Котьє. Обсерваторія цього медика височіла над лабіринтом, немов самотня могутня колона з маленьким будиночком замість капітелі. У цій лабораторії складено було не один жахливий гороскоп.

Нині на тому місці — Королівський майдан.

Як про це щойно згадано, палацовий квартал, про який ми намагалися дати читачеві деяке уявлення, відзначаючи тільки найпримітніші будови, заповнював кут, утворюваний на сході огорожею Карла V та Сеною. Центр Міста був захаращений мурашником будиночків простолюду. Сюди ж, на правий берег, виходили три мости Сени, а де мости, там раніше від палаців виростають халупи. Це нагромадження жител, скупчених, немов чашечки у вулику, не було позбавлено краси. Покрівлі великого міста, так само, як і морські хвилі — величне видовище. Схрещені, сплутані вулиці, поєднуючись, утворювали сотні химерних фігур. Навколо базарів вони з'єднувались у формі зірки з безліччю променів. Вулиці Сен-Дені та Сен-Мартен, з усіма їхніми численними розгалуженнями підносились одна біля одної, немов два могутніх дерева, що переплітаються своїми гілками; а далі зміїлися, куди не глянь, покручені лінії Штукатурської, Скляр-ської, Ткацької та інших вулиць. Де-не-де стриміли величні будівлі, що пронизували скам'янілу зиб цього моря піньйонів. Такою була башта Шатле біля самого мосту Міньяйл, за яким, під биками мосту Мельників, пінилася Сена. Це була вже не римська башта часів Юліана Відступника, а феодальна, збудована в тринадцятому столітті з такого міцного каміння, що за три години роботи його не вдалося пробити кайлом глибше, ніж на п'ять пальців у глибину. Такою була і пишна квадратна дзвіниця церкви Сен-Жак-де-ла-Бушрі, оздоблена скульптурами, прекрасна вже в п'ятнадцятому столітті, хоч іще й не закінчена. Їй бракувало, зокрема, тих чотирьох потвор, які згодом, умостившись по краях даху, ще й сьогодні здаються чотирма сфінксами, що загадують новому Парижу загадку Парижа старого. Скульптор Ро встановив їх тільки у 1526 році, одержавши за свою працю двадцять франків. Таким був і "Будинок з колонами", що виходив своїм фасадом на Гревський майдан, про який ми вже згадували. Далі — церква Сен-Жерве, з того часу зіпсована порталом "доброго смаку"; Сен-Мері, стародавні стрілчасті склепіння якої майже не відрізнялися від напівкруглих; церква Сен-Жан, що її чудовий шпиль увійшов у приказку, та ще десятки інших пам'яток, які не погребували темними, вузькими і глибокими вулицями, ховаючи серед них свою красу. Додайте до цього кам'яні різьблені хрести, якими ще більше, ніж

шибеницями, рясніли перехрестя вулиць; цвинтар Невинних, майстерну огорожу якого було видно здалеку за покрівлями; ганебний стовп над дахами Центрального ринку з його верхівкою, що виступала між двох димарів вулиці Коссонрі; сходи, що піднімалися до церкви Круадю-Трауар, на перехресті тієї ж назви, де завжди кишив народ; кільце халуп Хлібного базару; то тут, то там залишки старовинної огорожі Філіппа-Августа, що загубилися серед маси будинків; башти, немов поточені плющем; браму, що розвалилася, частину мурів, напівзруйнованих і безформних; набережну з тисячами крамничок та закривавленими шкуродернями; Сену, заповнену суднами від Сінної гавані й до Єпископського форту, — уявіть собі все це, й ви матимете невиразне уявлення про те, чим була в 1482 році центральна, подібна формою до трапеції, частина Міста.

Крім цих двох кварталів, забудованих один палацами, другий — звичайними будинками, третьою частиною панорами правого берега був довгий пояс абатств, що облямовував майже все Місто від сходу на захід і утворював позад фортечних мурів, що замикають Париж, другу внутрішню огорожу з монастирів і каплиць. Таким чином, біля Турнельського парку, між вулицею Сент-Антуан та старою вулицею Тампль, розташовано було монастир святої Катерини, з його величезним господарством, що закінчувалося аж біля міської стіни Парижа. Між старою й новою вулицями Тампль містилося абатство Тампль — зловісне громаддя башт, високе й відлюдне, що стояло за широкою зубчастою огорожею. Між новою вулицею Тампль і Сен-Мартен, серед садів, було абатство Сен-Мартен — добре укріплена церква. Башти, що оперізували її, та дзвіниці, що її вінчали, своєю могутністю й пишністю поступалися хіба що церкві Сен-Жер-мен-де-Пре. Між вулицями Сен-Дені та Сен-Мартен лежала огорожена садиба абатства Святої Тройці. А далі, між вулицями Сен-Дені та Мон-торгейль був монастир Христових наречених. Поряд з ним виднілися про-гнилі покрівлі та облуплена огорожа Двора чудес — єдина світська ланка в цьому благочестивому ланцюгу монастирів.

І нарешті четвертою частиною, що чітко вирізнялася серед нагромадження покрівель правого берега, займала західний кут міської стіни й увесь берег униз за течією річки, був новий вузол палаців і особняків, які тіснилися біля підніжжя Лувру. Стародавній Лувр Філіппа-Августа — колосальна будівля, головна башта якої, не рахуючи башточок, об'єднувала двадцять три інші могутні башти, що оточували її. Здалеку він здавався наче втиснутим між готичними верхівками палацу Аласон і Малого Бурбонського палацу. Ця багатобаштова гідра, велетенська охоронниця Парижа, з її незмінно настороженими двадцятьма чотирма головами, з її страшними, покритими свинцем та шиферною лускою крупами, що світилися металічним блиском, чудово завершувала обриси Міста із заходу.

Отже Місто являло собою велетенське громаддя житлових будинків, — саме те, що римляни називали *insula* — "острів", — яке мало обабіч два масиви палаців, увінчаних — один Дувром, другий — Турнель, обмежене з півночі довгим поясом абатств та городів; згори все це здавалося злитим і однорідним цілим. Над безліччю будов, черепичні й шиферні покрівлі яких химерними ланцюгами вирізьблювалися одні на тлі

інших, височили ажурні, складчасті, узорчасті дзвіниці сорока чотирьох церков правого берега. Крізь товщу цього кварталу пробивалися міріади вулиць. З одного боку була огорожа з високих мурів з чотирикутними баштами (башти огорожі Університету були круглі), а з другого — прорізувана мостами Сена, що несла на своїх хвилях силу суден; таким було Місто у п'ятнадцятому столітті.

За міськими мурами до самих брам тиснулися передмістя, але не такі численні й більш розкидані, ніж на стороні Університету. Тут було зо два десятки халуп, що скупчилися за Бастілією навколо дивних статуй Круа-Фобена та упорних арок абатства Сент-Антуан-де-Шан; далі — Попенкур, що потопав серед нив; за ним Куртіль — веселеньке село з безліччю таверн; селище Сен-Лоран з церквою, дзвіниця якої здалеку зливалася з гостроверхими баштами брами Сен-Мартен; передмістя Сен-Дені, з просторою садибою монастиря Сен-Аандр; за Монмартрською брамою — Гранж-Бательєр в оточенні білих мурів; ще далі тяглися крейдяні схили Монмартру, у якому на той час було майже стільки церков, скільки млинів, і де тепер збереглися лише млини, бо сучасне суспільство потребує хліба, а не слова божого. Нарешті за Дувром видно було передмістя Сент-Оноре, вже й тоді досить просторе, що заглиблюється в поля, зелене селище Малу Бретань і великий Свинячий базар з жахливою круглою піччю в центрі, в якій колись живцем варили фальшивомонетників. Між передмістям Куртіль та Сен-Лоран ви вже, напевно, запримітили на верхівці горба, серед безлюдної рівнини, якусь будівлю, що здалеку скидалася на зруйновану колонаду з пошкодженим підмурівком. То був не Парфенон, не храм Юпітера Олімпійського. То був Монфокон.

Тепер, якщо перелік такої великої кількості будівель, хоч би яким коротким ми намагалися його зробити, не розпорошив остаточно в свідомості читача загального уявлення про старий Париж, у міру того як ми його намагалися змалювати, повторимо в кількох словах найістотніше.

Отже, у центрі — острів Сіте, подібний до велетенської черепахи, — висував з-під сірого щита дахів, наче лапи, свої, вкриті черепичною лускою, мости; ліворуч — монолітна трапеція Університету, масивна, збита, стиснута, наїжачена; праворуч — широке півколо Міста з численними садами та пам'ятниками. Усі три частини Парижа — Сіте, Університет і Місто — помережані безліччю вулиць. Поперек тече Сена, "годувальниця Сена", як її називає отець дю Брель, захаращена островами, мостами та суднами. Навколо простягається безкрая рівнина, що рясніє, немов латками, тисячею нив, усіяна гарненькими селами, ліворуч — Іссі, Ванвр, Вожіар, Монруж, Жантільї з його круглою та чотирикутною баштами; а праворуч — двадцять інших селищ, починаючи від Конфлана й кінчаючи Віль-л'Евек. Ген на обрії смуга горбів утворювала коло, ніби стінки басейну. Нарешті в далечині, на сході — Венсен з сімома чотиригранними баштами; на півдні — гостроверхі башточки Бісетра; на півночі — шпиль Сен-Дені, на заході — Сен-Клу та його кріпосна башта. Ось Париж, яким з висоти Собору Паризької богоматері милувалися круки в 1482 році.

Однак саме про це місто Вольтер написав, що "до Людовіка XIV у ньому було лише чотири чудових пам'ятки": купол Сорбонни, Валь-де-Грас, Новий Лувр, і, вже не

пригадую, яка четверта, можливо — Люксембург. Проте, на щастя, Вольтер, крім цього, написав "Кандіда", і через те лишився серед нескінченного ряду поколінь людей, що змінювали одне одне, неперевершеним майстром диявольського сміху. А втім, це тільки доводить, що можна бути великим генієм в одній галузі мистецтва і зовсім нічого не розуміти в іншій. Адже Мольєр гадав, що віддав велику шану Рафаелеві та Мікеланджело, назвавши їх "Міньярами [112] свого часу". Та повернімося до Парижа п'ятнадцятого століття.

Він був у той час не тільки чудовим містом, але й суцільною пам'яткою, твором мистецтва та історії середніх віків, кам'яним літописом. Це було місто, архітектура якого складалася тільки з двох шарів — шару романського та шару готичного, бо римський шар уже давно зник, за винятком терм Юліана, з яким він ще пробивався крізь товсту кору середньовіччя. Щодо кельтського шару, то його зразків уже не знаходили навіть тоді, коли копали криниці.

Через п'ятдесят років, коли епоха Відродження домішала до цієї, такої суворой і водночас такої різноманітної єдності блискучу пишноту своєї фантазії та архітектурних систем, оргію римських напівкруглих склепінь, грецьких колон і готичних ліній арок, свою надто витончену й досконалу скульптуру, свою виняткову любов до арабесок і акантів, своє, сучасне Лютерові, архітектурне язичество, — Париж постав перед нами, може, ще прекраснішим, хоч і менш гармонійним для ока й думки. Але цей розкішний період не був тривалим. Епоха Відродження не була безсторонньою: її не задовольняло творення — вона хотіла руйнувати, правда, вона потребувала вільного простору. Ось чому цілком готичним Париж був лише одну мить. Ще не закінчивши церкви Сен-Жак-де-ла-Бушрі, вже почали руйнувати старий Лувр.

Відтоді велике місто з дня на день втрачало своє обличчя. Зник у свою чергу Париж готичний, під яким стирався Париж романський. А хіба можна визначити, який Париж замінив його?

Є Париж Катерини Медічі — в Тюїльрі [113], Париж Генріха II — в Ратуші; обидві ці будови ще витримані у суворому стилі. Париж Генріха IV — це Королівський майдан: цегляні фасади з кам'яними наріжниками і шиферними покрівлями, трикольорові будинки. Париж Людовіка XIII — у Валь-де-Грас: приплюснута й присадкувата архітектура, лінія склепіння нагадує ручку кошика, колони здаються пузатими, а куполи горбатими. Париж Людовіка XIV — у Будинку інвалідів, величний, пишний, позолочений і холодний. Париж Людовіка XV — у церкві Сен-Сюльпіс: кучерики, бантики, хмарки, стрічечки, листочки цикорію — усе вирізьблене із каменя. Париж Людовіка XVI — у Пантеоні, поганій копії собору святого Петра [114] в Римі (до того ж, будівля незграбно осіла, що аж ніяк її не прикрасило). Париж часів Республіки — у Медичній школі: це жалюгідне наслідування римлян і греків, що так само нагадує Колізей чи Парфенон, як конституція III року нагадує закони Міноса [115], — в історії архітектури цей стиль зветь "стилем мессідора"; Париж Наполеона — на Вандомському майдані: ця бронзова колона, вилита з гармат, справді чудова. Париж часів Реставрації — у біржі: це білосніжна колонада, що підтримує надзвичайно

гладенький фриз; будівля має форму чотирикутника і обійшлася в двадцять мільйонів.

З кожною цією характерною для епохи пам'яток зв'язана подібністю стилю, форми та розміщення деяка кількість будівель, розкиданих по різних кварталах міста; око знавця одразу відрізнити їх і безпомилково визначить час їхньої побудови. Хто вміє бачити, той розпізнає дух століття й характер короля навіть по молотку, яким стукали в двері.

Отже, сучасний Париж не має визначеного обличчя. Це зібрання зразків архітектури багатьох століть, до того ж кращі зразки зникли. Столиця зростає тільки за рахунок будинків, але яких будинків! Якщо так піде й далі, Париж обновлятиметься кожні п'ятдесят років. Тому історичне значення його архітектури з кожним днем стирається. Усе рідше й рідше зустрічаються пам'ятки; житлові будинки немов затоплюють і поглинають їх. Наші батьки мали кам'яний Париж, наші сини матимуть Париж гіпсовий. Що ж до нових пам'яток сучасного Парижа, то ми охоче утримуємося від розмови про них. Це не означає, що ми не віддаємо їм належного. Церква святої Женев'єви, творіння Суфло [116] безперечно, є одним із найвдаліших савойських тістечок, які будь-коли випікалися з каміння. Палац Почесного легіону теж дуже вишукане тістечко. Купол Хлібного базару дуже нагадує великих розмірів кашкет англійського жокея; башти церкви Сен-Сюльпіс скидаються на два великих кларнети, — це не гірше від чого-небудь іншого, — а погнута, викривлена вишка телеграфу на їхньому даху вносить приємну різноманітність. Портал церкви святого Рока своєю розкішшю дорівнює лише порталові церкви святого Фоми Аквінсько-го. Він теж має рельєфне зображення Голгофи, вміщене у заглибленні, та ще й сонце з позолоченого дерева. Усе це справді чудове! Ліхтар лабіринту Ботанічного саду теж дуже химерний. Що ж до будинку Біржі, грецького колонадою, римського дугоподібною формою вікон і дверей та рене-сансового великим, низьким склепінням, то загалом це, безперечно, пам'ятка цілком бездоганного й чистого стилю. Доказом цього є те, що вінчає його небачена навіть в Афінах аттична надбудова, чудову й сувору лінію якої місцями граціозно перетинають пічні труби. Зауважимо, до речі, що коли за правилами архітектура будинку повинна відповідати його призначенню в такий спосіб, що призначення будинку само по собі мусить проявлятися у зовнішньому його вигляді, то, безумовно, слід захоплюватися пам'яткою, яка однаково може бути і королівським палацом, і палатою громад, міською ратушею і навчальним закладом, манежем і академією, складом товарів і будинком суду, музеєм і казармою, гробницею, храмом, театром. Але поки що це тільки Біржа. Кожен будинок повинен бути пристосований до певного клімату. А ця Біржа, очевидно, спеціально споруджена для нашого холодного дощового неба. Вона має майже такий плоский дах, як на Сході. Тому зимою, під час снігопадів, його підмітають, бо ж нема сумніву, що дахи для того й будуються, щоб їх підмітали. А щодо призначення, про яке ми щойно говорили, воно відповідає йому чудово: будівля з таким же успіхом править у Франції за біржу, з яким у Греції могла б правити за храм. Правду кажучи, архітектор мав досить мороки, щоб сховати циферблат годинника, який міг би порушити чистоту чудових ліній фасаду. Але на

відшкодування ми маємо колонаду, що оперізує будівлю, і в тіні цієї колонади, в урочисті дні релігійних свят, може велично пройти процесія біржових маклерів і торговельних посередників.

Усе це, безперечно, чудові пам'ятки. До них можна додати ще безліч красивих вулиць, веселих і різноманітних, на зразок вулиці Ріволі, і я не втрачаю надії, що колись панорама Парижа з повітряної кулі явить те багатство ліній, ту пишність деталей, ту розмаїтість, видів, те граціозне в простому і несподіване в прекрасному, що не піддається визначенню і характеризує шахівницю.

Але хоч яким чудовим здавався б вам сучасний Париж, відновіть Париж п'ятнадцятого століття, відтворіть його в пам'яті, подивіться на білий світ крізь цей дивовижний ліс шпилів, башт, дзвіниць; розлийте по неосяжному місту Сену, всю в зелених і жовтих переливах, більш мінливу, ніж гадюча шкіра, розірвіть її клинами островів, стисніть її арками мостів; накресліть на блакитному обрії готичний профіль старого Парижа, примусьте його контури коливатися в зимовому тумані, що чіпляється за незліченні димарі; занурте місто в глибоку нічну пітьму і помилуйтеся химерною грою світлотіней у цьому похмурому лабіринті будов; киньте на нього промінь місяця, який тьмяно окреслить і виведе з туману великі голови башт; або залишіть силует міста в темряві, згустіть тіні на гострих кутах шпилів та пінйонів і примусьте його виступити більш зубчастим, ніж паща акули, на мідному призахідному небі — а тоді вже порівняйте.

Але якщо ви хочете мати від старого міста таке враження, якого сучасний Париж вам уже дати не може, то ранком святкового дня, при сході сонця, на Великдень чи на трійцю, вийдіть на будь-яке високе місце, щоб згори дивитися на столицю, і дочекайтеся пробудження дзвонів. Дивіться, як за сигналом, що його подасть небо першим променем сонця, водночас здригнуться тисячі церков. Спочатку — розрізнений передзвін, що перекидається з однієї церкви на другу, немов оркестранти попереджають один одного про початок. Потім, раптово, дивіться, — бо здається, що іноді й вухо стає зрячим, — дивіться, як від кожної дзвіниці одночасно, здійсмається ніби колона звуків, хмара гармонії. Спочатку голос кожного дзвона здійсмається у прозоре ранкове небо, простий, чистий і наче відокремлений від інших. Але поступово звуки нарастають, вони зливаються, вони змішуються, вони розчиняються один в одному, вони з'єднуються у чудовому концерті. Тепер це вже єдиний потік дзвінких вібрацій, що ллється з безлічі церков. Він тремтить, в'ється, стрибає, кружляє над містом і поширює ген за обрій оглушливі хвилі своїх вібрацій.

А проте це море співзвуччя аж ніяк не хаотичне. Незважаючи на всю широчінь і глибину, воно не втрачає прозорості. Ви розрізняєте всі групи звуків, що зміяються, виринаючись із кожної дзвіниці. Ви можете прислухатися до діалога то поважного великого дзвона, то верескливого малого; ви бачите, як октави перепурхують з дзвіниці на дзвіницю, ви можете спостерігати, як линуць угору крилаті й легкі октави срібних дзвонів і як падають — побиті й фальшиві — дерев'яних. Ви тішитесь багатою га-мою семи дзвонів церкви святого Євстафія, що безупинно злітає й опадає; ви спостерігаєте,

як де-не-де промиготять, немов блискавка, трьома-чотир-ма сліпучими зигзагами ясні й гострі нотки, промиготять і згаснуть. Там заспіває скрипучим і надтріснутим голосом абатство Сен-Мартен; а ближче чути похмурий, зловісний спів Бастілії, з іншого кінця — низький бас товстої башти Лувру. Величний хор дзвонів Палацу правосуддя безперервно кидає в усі кінці променисті трелі, на які, немов молот на ковадло, падають і розіскрюють їх важкі удари сполошного дзвону Собору Паризької богоматері. Іноді в різноманітних сполученнях долітає звук потрійного набору дзвонів церкви Сен-Жермен-де-Пре. І час від часу цей величний гомін розступається, пропускаючи з церкви Аве-Марія швидко, різку музичну фразу, яка, розсипаючись, миготить, наче зоряний фонтан. І невиразно, приглушено долинає із самих надр оркестру церковний спів, який проникає крізь склепіння, що тремтять від звуків. Воістину, ось опера, яку варто послухати.

Змішаний гул, що звичайно стоїть над Парижем удень, це гомін міста; вночі — це його подих; а тепер — спів. Прислухайтесь до цього хору дзвонів; приєднайте до нього гомін півмільйонного населення, споконвічний шум річки, безперервний подих вітру, урочистий віддалений квартет чотирьох околишніх лісів, що розкинулися на обрії, немов велетенські труби органів; пом'якшіть цією півтінню те, що в головній партії оркестру звучить, може, надто хрипко й надто різко, і скажіть, чи є в цілому світі щось пишніше, радісніше, яскравіше й прекрасніше, ніж цей заколот дзвонів і дзвіниць, ніж це горно музики, ніж ці десять тисяч мідних голосів, що звучать зграйно з кам'яних флейт заввишки триста фунтів, ніж це місто-оркестр, ця симфонія, що гуде, немов буря?

КНИГА ЧЕТВЕРТА

І. ДОБРІ ДУШІ

За шістнадцять років до описуваної нами події, одного погожого недільного ранку на провідному тижні, після обідні в Соборі Паризької богоматері, на дерев'яний настил на лівому боці паперті поклали живу істоту. Цей настил був проти велетенського зображення святого Христофора, на яке з 1413 року дивилася уклінна кам'яна статуя рицаря месіра Антуана Дезессара доти, доки раптом не надумалися скинути і святого, і віруючого. На це дерев'яне ложе мали звичай класти підкидьків, волаючи до людського милосердя. Звідси забирав їх хто хотів. Перед настилем стояла мідна мисочка для пожертв.

Та подоба живої істоти, яка лежала вранці провідної неділі 1467 року на цих дошках, очевидно, збуджувала велике зацікавлення досить численної групи глядачів, що юрмилися біля настилу. Група складалася переважно з осіб прекрасної статі, здебільшого старих жінок.

Чотири жінки, які стояли попереду, схилившись нижче від усіх над настилем, привертали до себе увагу. їхній сірий, чернечого покрою одяг свідчив про те, що вони належали до одного благочестивого братства. Я не бачу причин, чому б історії не увічнити для нащадків імена цих чотирьох скромних і шанованих осіб. Це були Агнеса ла Герм, Жеанна де ла Тарм, Генрієтта ла Готьєр і Гошера ла Віолет. Усі чотири —

вдови, усі чотири— сестри з братства Етьєн-Одрі, що, згідно із статутом П'єра д'Ельї, вийшли з дому за дозволом своєї настоятельки, щоб послухати проповідь.

А втім, якщо в цю хвилину славні сестри й додержували статуту П'єра д'Ельї, то вони, безперечно, з легким серцем порушували статут Міше-ля де Браш і кардинала Пізанського, що так жорстоко приписував їм мовчати.

— Що це таке, сестрице? — спитала Агнеса у Гошери, розглядаючи маленьке створіння, яке скигло й шулилося, налякане великою кількістю спрямованих на нього очей.

— Що тільки з нами станеться, коли тепер почали народжувати на світ таких дітей? — промовила Жеанна.

— Я не розуміюся на дітях, — підхопила Агнеса, — але певна, що на цю й дивитися гріх.

— А воно й не дитина, Агнесо.

— Це невдале мавпеня, — зауважила Гошера.

— Це знамення, — додала Генрієтта ла Готьєр.

— У такому разі, — сказала Агнеса, — це вже третє, починаючи з неділі середохресного тижня: не минуло ще й восьми днів, як сталося чудо з тим нечестивцем, якого так божественно покарала богоматір Обервільська за його глузування з прочан, а те було другим чудом за цей місяць.

— Потвора якась, а не підкидьок, — сказала Жеанна.

— Так верещить, що може оглушити й півчого, — вела далі Гошера. — Чи замовкнеш ти нарешті, горлань?

— І подумати тільки, що монсеньйор архієпископ Реймський посилає таке страховисько монсеньйорові архієпископу Парижа! — вигукнула Готьєр, побожно склавши руки.

— Як на мене, — сказала Агнеса ла Герм, — то це тварина, звірення, нечистий плід; словом, щось нечестиве; його треба кинути або у воду, або у вогонь.

— Я певна, що ніхто не стане його домагатися, — промовила ла Готьєр.

— О боже мій, — журилася Агнеса. — Бідні ці годувальниці притулку для підкидьків, — там, у кінці набережної вулички, біля житла монсеньйора єпископа! Що з ними буде, коли їм доведеться годувати цю потвору! Я б воліла дати грудь упиреві.

— Ну й наївна ця сердешна ла Герм, — підхопила Жеанна. — Та невже ви не бачите, сестро, що цьому маленькому страховиську щонайменше чотири роки і що йому більше смакував би шматок печені, ніж ваша грудь.

Справді, це "маленьке страховисько" (нам і самим було б важко його назвати інакше) не було новонародженим немовлям. Це була якась невеличка брила, дуже незграбна й дуже рухлива, ввіпхнута в полотняну торбину, позначену ініціалами месіра Гійома Шарт'є, тодішнього паризького єпископа. З торбини стирчала потворна голова. Було видно лише копицю рудого волосся, одне око, рот і зуби. Око плакало, рот горлав, зуби, здавалося, тільки й чекали, щоб укусити, — усе разом борсалось в торбині, збуджуючи подив і страх натовпу, що дедалі зростав.

Пані Алоїза де Гонделор'є, шляхетна й багата жінка, яка вела за руку гарненьку дівчинку років шести і волочила за собою довгу вуаль, що звисала з її золотистого конусоподібного головного убору, проходячи повз настил, зупинилась і хвилину розглядала нещасне створіння, а її чарівна донечка Фльорделіс де Гонделор'є, уся в шовку та оксамиті, водячи гарненьким пальчиком по прибитій до настилу дошці, по складах розбирала напис: "Діти-підкидьки".

— А я думала, що сюди кладуть тільки дітей! — промовила дама, відвертаючись з огидою.

І вона відійшла, кинувши до мисочки пожертв срібного флорина, що задзвенів серед мідних монет і викликав великий подив у бідних представниць братства Етьєн-Одрі.

За хвилину з'явився поважний і вчений Робер Містріколь — королівський протонотаріус, який в одній руці ніс величезний требник, а другою підтримував свою дружину (уроджену Гійометту ла Мересс), маючи, таким чином, при собі двох своїх керівників — духовного і світського.

— Підкидьок, — сказав він, придивляючись, — і, мабуть, знайдений на березі Флегетону.

— У нього тільки одне око, а друге закрите бородавкою, — зауважила Гійометта.

— Це не бородавка, — заперечив метр Робер Містріколь, — а яйце, що ховає в собі такого ж демона, який, у свою чергу, має маленьке яечко, що теж містить у собі диявола, і так далі.

— Звідки це вам відомо? — спитала Гійометта де Мересс.

— Я знаю це достовірно, — відповів протонотаріус.

— Пане протонотаріус, — запитала Гошера, — як ви гадаєте, що віщує цей лжепідкидьок?

— Якнайжахливіші нещастя, — відповів Містріколь.

— О боже мій! — вигукнула якась стара жінка з натовпу. — Уже й без того торік була така страшна чума, а тепер кажуть, ніби в Арфле збираються висадитись озброєні англійці!

— Це може перешкодити королеві у вересні приїхати до Парижа, — підхопила інша, — а торгівля вже й так погіршується.

— На мою думку, — вигукнула Жеанна де ла Тарм, — для парижан було б значно краще, якби цього маленького чаклуна кинули не на настил, а на в'язку хмизу.

— У вогонь з доброї в'язки хмизу, — додала стара.

— Це було б розсудливіше, — сказав Містріколь.

Якийсь молодий священик уже кілька хвилин прислухався до розумувань черниць та сентенцій протонотаріуса. У нього було суворе обличчя, високе чоло, глибокий погляд. Він мовчки відсторонив рукою людей, що стояли біля настилу, поглянув на "маленького чаклуна" і простяг над ним руку. Це було дуже вчасно, бо всі святенники вже облизувалися на саму згадку про "вогонь з доброї в'язки хмизу".

— Я усиновляю цю дитину, — сказав священик.

Він загорнув її в свою сутану й поніс. Присутні проводжали його спантеличеними поглядами. Через хвилину він зник за Червоною брамою, що вела тоді з собору до монастиря.

Коли остовпіння минуло, Жеанна де ла Тарм прошепотіла на вухо Генрієтті ла Готьєр:

— Я ж вам давно казала, сестро, що цей молодий священик, Клод Фролло, — чорнокнижник.

II. КЛОД ФРОЛЛО

Справді, Клод Фролло був людиною незвичайною. Він належав до однієї з тих середніх родин, які не вельми шанобливою мовою минулого століття звалися іменитими городянами або дрібними дворянами. Ця родина успадкувала від братів Пакле ленне володіння Тіршап, що підлягало паризькому єпископові. Двадцять один будинок цього володіння був у тринадцятому столітті предметом нескінченних позовів у консисторському суді. Як власник цього володіння, Клод Фролло був одним із ста сорока одного феодалів, що мали право на стягнення орендної плати в Парижі та його передмістях. І довго у списках, що зберігаються в Сан-Мартен-де-Шан, його ім'я як ленного власника Тіршапа стояло між володінням Танкрвіль метра Франсуа ле Воз і Тур-ським колежем.

Клодові Фролло ще змалку батьки визначили духовну кар'єру. Його, навчили читати латинські книги, опускати очі долу й говорити притишеним голосом. Батько віддав його ще зовсім маленьким до колежу Торші в університетській частині міста. Там він зростав, сидячи над требником і лексиконом.

Це була сумовита, спокійна, серйозна дитина, яка вчилася із запалом і швидко засвоювала знання. Клод не галасував під час перерв, майже не брав участі в учнівських гулянках на вулиці Фуар, не знав, що таке *dare alapas et capillos laniare* [117], і був непричетний до бунту 1463 року, який літописці внесли до хроніки під гучною назвою "Шостий університетський заколот". Рідко доводилося йому знущатися з бідних школярів колежу Монтегю за їхні довгополі підрясники, через які вони й дістали своє прізвисько, або стипендіатів колежу Дорман за їхні тонзури та суконний одяг, блакитного й бурого кольору — *azurini coloris et brunī*, як каже хартія кардинала Чотирьох корон.

Та зате він ретельно відвідував великі й малі навчальні заклади вулиці Сен-Жан-де-Бове. Першим школярем, якого помічав проти своєї кафедри абат із Сен-П'єр-де-Валь, починаючи виклад канонічного права в школі Сен-Вандрежезіль, був Клод Фролло із своїм роговим каламарем. Він, немов прирісши до колони, покусуючи перо і взимку хукаючи на пальці, писав щось, підставивши під зошит потерте коліно. Першим слухачем, якого бачив щопонеділка доктор історії церковних положень месієр Міль д'Ільє, був той самий Клод Фролло, що, задихавшись, прибігав, коли відчиняли двері школи Шеф-Сен-Дені. Тому в шістнадцять років юний учений міг позмагатися з містичної теології з першим-ліпшим отцем церкви, з канонічної теології — з першим-ліпшим членом собору, а із схоластичної теології — з доктором Сорбонни.

Покінчивши з теологією, він узявся до церковних положень. Вивчивши "Звід сентенцій", він перейшов до вивчення "Капітулярій Карла Великого". У своїй жадобі знань він поглинав одну по одній декреталії Теодора, єпископа Гіспальського, Бушара, єпископа Вормського, декреталії Іва, єпископа Шартрського; "Положення Граціана", що поповнили капітулярії Карла Великого; потім — збірник Григорія IX і "Super specula" [118] — послання Гонорія III. Він глибоко ознайомився з широким і заплутаним періодом виникнення цивільного та канонічного права, які склалися в боротьбі й праці, серед хаосу середніх віків, періодом, що його розпочинає єпископ Теодор у 618 році й закінчує папа Григорій IX у 1227.

Перетравивши історію церковних положень, він накинувся на медицину і вільні мистецтва — простудіював науку лікувальних трав та цілющих мазей, набув знань у лікуванні лихоманок, ран і нарівів. Жак д'Епар визнав би його лікарем, а Рішар Еллен — хірургом. З таким же успіхом він здобув усі вчені ступені ліценціата, магістра та доктора. Він опанував латину, грецьку і єврейську мови, — потрібну премудрість, мало кому знайому в ті часи. Це була справжня гарячка здобування та нагромадження скарбів науки. У вісімнадцять років він закінчив усі чотири факультети. Юнакові здавалося, що життя має, тільки одну мету — знання.

Саме в той час, унаслідок надзвичайно жаркого літа 1466 року, вибух-ла епідемія страшної чуми, яка скосила понад сорок тисяч людей у Паризькому графстві, і в тому числі, як каже Жеан де Труа, "метра Арну, королівського астролога, людину добродішну, мудру і люб'язну". В Університеті поширилася чутка, що вулиця Тіршап зазнала найбільших спустошень. Якраз там у своєму ленному маєткові мешкали батьки Клода. Надзвичайно схвилюваний, молодий учений побіг до батьківського дому. Коли він прийшов, його мати й батько були вже мертві — вони померли напередодні. Зостався живий тільки його брат — немовля, який лежав у колисці й плакав. Це було все, що лишилося від його сім'ї. Юнак узяв дитину на руки і вийшов у глибокій задумі. Досі він жив тільки наукою, а тепер зіткнувся з реальним життям.

Ця катастрофа була переворотом у житті Клода. У дев'ятнадцять років, ставши сиротою і водночас главою сім'ї, він раптом відчув, що життя, відірвавши від шкільних мрій, поставило його перед суворою дійсністю. І тоді, перейнятий жалем, він запалав пристрасною й самовідданою любов'ю до дитини, до свого брата. Для нього, Клода, який досі любив тільки книжки, дивним і солодким було це людське почуття.

Прихильність до брата розвинулася в ньому з надзвичайною силою; для такої незайманої душі це було ніби першим коханням. З дитячих років відірваний від батьків, яких зовсім мало знав, поринувши у свої книжки, наче замурувавшись у них, сповнений понад усе жадоби до науки і пізнання, дбайливий лише до потреб свого розуму, який збагачувався наукою, та до своєї уяви, що живилася читанням, бідний школяр не мав досі часу прислухатися до голосу свого серця. Маленький братик, що лишився без батька, без матері, ця дитина, що несподівано, немов з неба, впала йому на руки, зробила з нього нову людину. Він ясно побачив, що на світі, крім теоретичних розумувань Сорбонни й віршів Гомера, є щось інше; що людина потребує тепла; що

життя без ніжності й любові — це просто бездушний, скрипучий механізм. Та оскільки в його віці одна ілюзія поступається місцем іншій, він уявив, що людині необхідні тільки кровні, родинні почуття і що любові до маленького брата досить, щоб вкрай заповнити людське існування.

Він полюбив маленького Жеана з усією пристрасстю уже сформованої глибокої натури, палко і зосереджено. Ця безпомічна, слабка істота, гарненька, золотоволоса, рум'яна, цей сирота, зданий на ласку сироти, зворушував його до глибини душі; і він, мислитель, почав думати про долю брата з безмірною ніжністю. Він доглядав його і дбав про нього, як про щось дуже тендітне й дорогоцінне. Він був для дитини більш, ніж братом, він став для нього матір'ю.

Жеан втратив матір ще немовлям. Клод знайшов для нього годувальницю. Крім маєтку Тіршап, він успадкував по батькові ще й маєток Му-лен, сюзереном якого був власник чотирикутної башти Жантілії. Це був млин, який стояв на горбку, біля замку Вінчестр (Бісетр), поблизу Університету. У той час дружина мірошника годувала свою гарну й здорову дитину, і Клод відніс до неї маленького Жеана.

Відтоді, усвідомлюючи, що на ньому лежить важкий тягар, він почав дивитися на життя набагато серйозніше. Братик став для нього не тільки розрадою, але й метою всієї наукової праці. Він вирішив цілком присвятити себе майбутньому хлопчика, за якого він відповідав перед богом, і назавжди відмовитися від думки про одруження та власну дитину, а жити виключно задля щастя й благоденства брата. Тож більше, ніж будь-коли, він укріпився в думці про своє духовне покликання. Його заслуги, знання та становище васала паризького єпископа широко відкривали перед ним двері церкви. У двадцять років він став, за спеціальним дозволом папської курії, священиком і, як наймолодший з капеланів Собору Паризької богоматері, правив службу в боковому вівтарі, що його, через пізню годину відправи, називали *altare pigrorum* [119].

Ще більше поринувши в свої улюблені книжки, які залишав тільки заради того, щоб на годину збігати на млин, він швидко здобув пошану й захоплення всього монастиря, який дивувався з його вченості та суворості звичаїв, що так рідко трапляються у молодому віці. З монастиря його слава ученого поширилася серед народу, де вона, як частенько тоді бувало, обернулася на репутацію чорнокнижника.

І от саме тоді, коли у провідну неділю, відправивши обідню у вівтарі "ледарів" біля дверей на хори, що звисали над правим нефом поблизу статуї богоматері, він повертався додому, його увагу привернула вересклива група старих жінок, що стояли навколо настилу для підкидьків.

Він підійшов до жалюгідного малого створіння, яке викликало стільки ненависті й погроз. Вигляд цієї покинутої, нещасної потворної дитини, як і раптова в'їдлива думка, що коли б він, Клод, помер, то його коханий братик Жеан так само міг би опинитися на настилі для підкидьків — усе це вразило його серце. Безмежне почуття жалю охопило його, і він забрав дитину до себе.

Коли він витягнув маля з мішка, то побачив, що воно й справді страшенно потворне. У бідолахи була на лівому оці бородавка, голова глибоко сиділа в плечах,

хребет був вигнутий дугою, грудна клітка випнута, ноги викривлені; але малюк здавався живучим і, хоч не можна було здогадатись, якою мовою він белькотів, його крик свідчив про здоров'я й силу. Вигляд цієї потворності ще збільшив у Клода почуття жалю; з любові до брата він у душі дав собі обітницю виховати цю дитину з тим, щоб цей акт милосердя, вчинений в ім'я маленького брата, був зарахований Жеанові в усіх його майбутніх прогрішеннях. Це був немов надійний вклад капіталу благодіянь, що його Клод вносив на рахунок молодшого брата, сказати б, запас благородних вчинків, який він заздалегідь хотів приготувати для Жеана на випадок, коли б малому пустуну не вистачило цієї монети, єдиної, що відкриває браму до раю.

Він охрестив свого приймака і назвав його "Квазімодо" [120], чи то в пам'ять про день, в який він знайшов його, чи то, щоб висловити, до якої міри ця нещасна мала істота була недосконалою і незавершеною. Бо й справді, Квазімодо, одноокий, горбатий, клишоногий, був тільки "ніби" подібним до людини.

III. IMMANIS PECORIS CUSTOS, IMMANIOR IPSE [121]

Атож у 1482 році Квазімодо був уже дорослим. Кілька років тому він став дзвонарем Собору Паризької богоматері з ласки свого названого батька Клода Фролло, який на той час уже був архідияконом Жозаським з ласки свого сюзерена, їх милості Луї де Бомона, що став у 1472 році, по смерті Гійома Шарт'є, паризьким єпископом з ласки свого патрона Олів'є де Дена, з ласки божої цирульника Людовіка XI.

Отже, Квазімодо був дзвонарем Собору Паризької богоматері.

З часом виник якийсь невловимий тісний зв'язок між дзвонарем і Собором. Відрізаний назавжди від світу подвійним нещастям: своїм невідомим походженням і своєю фізичною потворністю, замкнутий з дитячих років у цьому подвійному непереборному зачарованому колі, бідолаха звик не помічати нічого, що лежало за стінами Собору. У міру того, як він виростав і розвивався, Собор був для нього поступово: яйцем, гніздом, домом, батьківщиною, всесвітом.

Безперечно, існувала якась таємниця й одвічна гармонія між цією істотою і цією будівлею. Коли ще зовсім маленьким Квазімодо повзав, звиваючись і підстрибуючи в сутінку склепінь, він із своїм людським обличчям і звірячим тулубом здавався плазуном, що природно виник серед цих вологих і похмурих плит підлоги, на якій тіні від романських капітелей малювали безліч химерних візерунків.

Згодом, коли він уперше випадково вчепився за мотузку, що звисала з башти, повис на ній і розгойдав дзвін, у Клода, його названого батька, склалося враження, що у дитини розв'язався язик і вона почала говорити.

Мало-помалу, розвиваючись під невинним впливом Собору, перебуваючи в ньому день і ніч, майже не виходячи з нього, повсякчас залишаючись під його таємничою владою, Квазімодо кінець кінцем став схожий на нього, так би мовити, вріс у нього, став його складовою частиною. Випнуті частини його тіла ніби вкладалися (хай нам пробачать таке порівняння!) у ввігнуті кути будівлі, і здавалося, що він не тільки мешканець Собору, але й природний його вміст. Можна сказати, що він набрав форми Собору, як слимак набирає форми своєї черепашки. Собор був його оселею, його

лігвом, його оболонкою. Між ним і старим храмом було стільки глибокого інстинктивного взаєморозуміння, стільки фізичної спорідненості, що Квазімодо приріс до Собору, як черепаха до свого щитка. Шорсткі стіни храму стали його панциром.

Зайва річ попереджати читача, що не слід буквально сприймати ті риторичні фігури, до яких ми змушені вдаватися, щоб висловити це дивне, безпосереднє, майже органічне злиття людини та будівлі. Зайвим було б також описувати, до якої міри, завдяки такому тривалому інтимному співжиттю, Квазімодо ознайомився й освоївся з усім Собором. Це житло було ніби створене для нього. Не було таких глибин, до яких би він не проник, таких висот, на які б він не видерся. Дуже часто траплялося йому, чіпляючись тільки за виступи скульптурних прикрас, вилазити по фасаді Собору на самий верх. Не раз можна було бачити, як Квазімодо, немов ящірка, звиваючись, лазив по прямовисній зовнішній стіні башти. Ці дві башти, велетенські сестри-близнята, такі високі, грізні й могутні, не викликали в нього ні млості, ні страху, ні запаморочення. Спостерігаючи, як вони підкоряються йому, як легко він по них видряпується, можна було подумати, що він їх приручив. Постійно стрибаючи й лазячи в Соборі, він став чимось подібним до мавпи чи сарни і нагадував калабрійських дітей, які починають раніше плавати, ніж ходити, і зовсім маленькими бавляться з морем.

Здавалося, що під впливом Собору формується не тільки його тіло, а й душа. В якому стані була вона, в якому напрямі вона розвинулася під цією незграбною оболонкою, в умовах цього дикого відлюдного життя? Важко сказати, Квазімодо народився однооким, горбатим, кульгавим. Тільки внаслідок великих зусиль і великої терплячості вдалося Клодові Фролло навчити його говорити. Але над нещасним підкидьком тяжів фатум. Коли в чотирнадцять років він став дзвонарем Собору, ще одне нещастя завершило його каліцтво: від дзвонів у нього лопнули барабанні перетинки: він оглух. Єдині двері в світ, які природа залишила перед ним широко відчиненими, раптом зачинилися назавжди. Зачиняючись, вони погасили єдиний промінь світла й радості, що проникав у душу Квазімодо. Ця душа поринула в глибоку пітьму.

Смуток нещасного став таким же повним і невиліковним, як і його потворність. До того ж втрата слуху зробила його до певної міри й німим. Щоб не виставляти себе на посміховисько, Квазімодо, пересвідчившись у тому, що оглух, твердо дав собі обітницю мовчанки, яку порушував лише на самоті. Він добровільно наклав пута на свій язик, що його свого часу Клод Фролло з такими труднощами розв'язав. Усе це призвело до того, що коли потреба примушувала Квазімодо заговорити, язик його повертався незграбно й важко, наче двері на заржавілих завісах.

Якби ми спробували пробитися крізь тверду й товсту кору душі Квазімодо, якби ми змогли виміряти глибини цієї недоладної споруди, якби ми мали змогу заглянути за цю непрозору огорожу, дослідити вкрите темрявою нутро цієї непрозорої істоти, розглядіти темні закутки, недоладні глухі закамарки й кинути яскраве світло на сковану в глибині цієї печери душу, ми, напевно, побачили б її, нещасну, в такому ж жалюгідному, скорченому й захирілому вигляді, в якому перебувають оті вдвоє зігнуті

в'язні венеціанських пломб [122], що конають у низьких і коротких кам'яних коробках.

Безперечним є те, що в убогому тілі убожіє й дух. Квазімодо тільки невиразно відчував у собі сліпі поривання душі, створеної за образом і подобою його тіла. Зовнішні враження на шляху до його свідомості зазнавали значної деформації, його мозок був якимось особливим середовищем: думки, пройшовши крізь нього, виходили зовсім перекручені. Внаслідок цього, природно, його поняття ставали суперечливими й викривленими.

Звідси поставали тисячі оптичних обманів, тисячі неправильних суджень і тисячі відхилень, серед яких блукала його думка, то розбурхана, то немічна.

Першим наслідком такого складу розуму був викривлений погляд Квазімодо на навколишню дійсність. Квазімодо майже зовсім був позбавлений можливості безпосередньо її сприймати. Зовнішній світ здавався йому значно більш віддаленим, ніж нам.

Другим наслідком його нещастя була його злобливість.

Він справді був злий, тому що був дикий; він був дикий, тому що був потворний. Його природа мала свою логіку, як наша своя.

Його непомірно розвинена фізична сила була ще однією причиною цієї злобливості. "Malus puer robustus" [123], — каже Гоббс.

А втім, слід віддати Квазімодо належне, ця злобливість, очевидно, не була вродженою. З перших своїх кроків серед людей він відчув, а згодом і переконався, що він затаврований, обпльований, упосліджений. Кожне звернуте до нього слово було знущанням або прокльоном. Ставши дорослим, він відчув, що його оточує сама ненависть. І він у свою чергу всотав у себе цю загальну злобу: він підняв зброю, якою його було поранено.

Квазімодо неохоче звертав свій погляд на людей. З нього було досить Собору. Храм був заселений мармуровими статуями королів, святих, єпископів, які не сміялись йому в лице і завжди дивилися на нього спокійним і доброзичливим поглядом. Статуї страховиськ і демонів теж не мали до нього ненависті: він був надто подібний до них. Вони охочіше глузували з інших людей. Святі були йому друзями і благословляли його; страховиська були йому друзями і оберігали його. Тому Квазімодо подовгу й широко виливав перед ними свою душу. Сидячи навпочіпки перед якоюсь із цих статуй, він інколи годинами розмовляв з нею. Коли хтось приходив, він утікав, немов коханець, зненацька захоплений під час серенади.

Собор заміняв йому не тільки людей, але й увесь світ, усе, що існує. Квазімодо не мріяв про інші сади, крім тих, що вічно квітли на вітражах, про інші тінь дерева, крім тієї, що її стелили навколо повні пташок кам'яні крони саксонських капітелій, про інші гори, крім велетенських башт храму, про інші океани, крім міста, що вирувало біля їх підніжжя.

Але що він любив понад усе у своєму рідному Соборі, що збуджувало його душу та допомагало розгортати немічні, завжди складені крила, те єдине, що інколи робило його щасливим, — були дзвони. Він любив їх, пестив, говорив до них, розумів їхню мову.

До кожного з них він був сповнений ніжності, починаючи від найменших дзвонів ажурного шпиля аж до найбільшого дзвона порталу. Центральна стрілчаста дзвіничка та дві башти були для нього немов три великі клітки, в яких викохувані ним птахи співали тільки для нього. А це ж були ті самі дзвони, що позбавили його слуху: однак і матері часто найдужче люблять саме ту дитину, яка завдала їм найбільше страждань.

Власне кажучи, голос дзвонів був єдиним, який він ще міг чути. Тому найбільше він любив великий дзвін, названий "Марією". Квазімодо надавав "Марії" перевагу перед усіма іншими з цієї галасливої сім'ї, що метушилася навколо нього у дні свят. "Марія" мешкала у південній башті разом з своєю сестрою "Жакліною", яка була не такою великою і займала поруч трохи меншу клітку. "Жакліною" її назвали на честь дружини Жеана де Монтегю, який пожертвував цього дзвона церкві, що однак зовсім не перешкодило жертводавцеві бути обезглавленим на Монфоконі. У другій башті висіло шість інших дзвонів, і нарешті ще шість, найменших, тулились у стрілчастій дзвіничці, разом з дерев'яним дзвоном, в який калатали тільки раз на рік від полудня великого четверга до ранку великої суботи. Отже, Квазімодо мав у своєму гаремі п'ятнадцять дзвонів, але фавориткою була огрядна "Марія".

Важко уявити собі радість Квазімодо в дні великих свят. Тільки-но архidiaкон відпускав його, сказавши: "Починай!" — він злітав угору крученими сходами дзвіниці швидше, ніж хтось інший міг би збігти ними вниз. Він входив, задиханий, до ажурної кімнати "Марії". Кілька хвилин розглядав її з любов'ю й благоговінням, гладив рукою, мов доброго коня перед далекою дорогою. Він наперед жалів її, знаючи, як важко доведеться їй попрацювати. Після цих перших пестоців він гукав до своїх помічників, які чекали на нижньому поверсі башти, щоб вони починали. Помічники повисали на линвах, коловорот скрипів, і величезне металеве тіло повільно починало розгойдуватися. Квазімодо, тремтячи від зворушення, стежив за ним очима.

Від першого удару серця дзвона об його бронзові стіни, дерев'яні балки, на яких висів дзвін і на які вилізав Квазімодо, починали тремтіти. Квазімодо вібрував разом із дзвоном. "Гей-га!" — кричав він, заходячись несамовитим реготом. Частота коливання дзвона-велетня дедалі збільшувалась, і в міру того, як "Марія" описувала щораз більший кут, око Квазімодо розплющувалося ширше й ширше, запалюючись і виблискуючи фосфоричним світлом.

Нарешті починався великий благовіст, уся башта тремтіла — балки, покрівля, кам'яні стіни — усе гуло водночас, від паль підмурівка до трилисників, що увінчують склепіння. У такі хвилини Квазімодо обливався гарячим потом, бігав туди й сюди, тремтів разом з баштою від голови до п'ят. Дзвін, розгнuzданий і шалений, розверзав то до одного, то до другого просвіту свою бронзову пащу, з якої виривався подих бурі, що розлягався на чотири милі. Квазімодо ставав перед цією роззявленою пащею; він присідав, коли вона наближалася, підводився, коли відходила, впивався її могутнім подихом, кидав погляд то на глибоке в двісті футів провалля, що кишіло людьми, то на велетенське серце дзвона, яке щохвилини підлітало, щоб заревти йому у вуха. Це був єдиний голос, який доходив до його слуху, єдиний звук, що порушував пануючу

навколо нього тишу. Квазімодо купався в ньому, немов птах у промінні сонця. І раптом шал дзвона передавався йому: погляд ставав несамовитим, дзвонар чатував на дзвона, як павук на муху, і зненацька, прожогом кидався на нього. Тоді, повиснувши над безоднею, втягнений у шалений рух, він чіплявся за вуха бронзової потвори, стискав її колінами, пришпорював п'ятами і з усієї сили, усією вагою тіла подвоював шал коливання. Башта хиталася, а Квазімодо кричав і скреготав зубами; його руда чуприна наїжачувалася, груди хекали, мов ковальський міх, око метало полум'я; бронзовий дзвін-потира іржав під ним, наче засапаний кінь, і тоді вже не було ні великого дзвона Собору богоматері, ні Квазімодо — це була якась маячня, якийсь вихор, якась буря, шаленство, що осідлало гул; мара, що вп'ялася в літаючий круп; дивовижний кентавр [124], напівлюдина, напів-дзвін; якийсь жахливий Астольф [125], що мчить на крилатому коні з оживої бронзи.

Присутність такої незвичайної істоти, як Квазімодо, ніби сповнювала весь храм невловимим подихом життя. Здавалося (принаймні така перебільшена слава ходила серед забобонних людей), він випромінював якусь таємничу силу, що оживлює все каміння Собору і розбуджує найглибші надра старої будівлі. Досить було знати, що він перебуває десь близько, щоб вам привиджувалося, ніби тисячі статуй на галереях і порталах дихають і рухаються. І справді, Собор справляв враження якоїсь слухняної й покірної влади Квазімодо істоти; він очікував на його наказ, щоб підвищити свій могутній голос, Квазімодо володів ним, сповнював його собою, немов якийсь домовик. Велетенська будівля дихала його подихом. І справді, він ніби множився, був водночас скрізь, у всіх закутках храму. Люди, жахаючись, помічали на верхівці башти якогось дивовижного гнома, що дряпався, звивався, ліз, вихилявся над безоднею, перескакував з виступу на виступ і нишпорив у надрах різьблених горгон; це Квазімодо виганяв круків. То знову в якомусь темному закутку храму натрапляли на щось подібне до живої химери, що, насупившись, сиділа навпочіпки; це був замислений Квазімодо. Іншого разу впадала в очі величезна голова і клубок потворних щупальців, які розлючено гойдалися на кінці линви; це Квазімодо дзвонив до вечірні чи до "Angelus" [126]. Часто серед ночі видно було, як чиясь огидна постать блукає по мережаній балюстраді, що вінчає обидві башти і облямовує абсиду, — це теж був горбань із Собору богоматері. Тому сусідки розповідали одна одній, що храм набирав химерного, надприродного, жахливого вигляду. Тут і там роззявлялися пащеки, спалахували очі, чути було гавкіт, сичання і виття кам'яних псів, зміїв і драконів, які, витягнувши шиї й широко відкривши пащі, день і ніч стережуть суворий Собор. А в ніч проти різдва, коли охриплий від втоми великий дзвін закликав віруючих на відправу, похмурий фасад Собору набирав такого вигляду, що головна брама здавалася пащею, яка поглинає юрбу, а розета — оком, яке дивиться на неї. І все це йшло від Квазімодо. В Єгипті його зробили б божеством цього храму; у середні віки його вважали б демоном; а насправді він був душею Собору.

Для всіх, хто знає про колишнє існування Квазімодо, Собор богоматері здається бездушним, мертвим. Відчувається, що йому чогось бракує; це величезне тіло, яке ніби

втратило життя, це — кістяк, дух його покинув, лишилась тільки оболонка, от і все. Це — череп, у якому ще зяють очні западини, а зір погас.

IV. СОБАКА І ЙОГО ГОСПОДАР

І все-таки на світі була людська істота, яку Квазімодо виключав із кола своєї злобливості й ненависті і яку він любив так само, а може, й більше, ніж Собор; це був Клод Фролло. Воно й цілком зрозуміло. Клод Фролло дав йому притулок, усиновив, вигодував, виховав. Малою дитиною Квазімодо, тулячись до ніг Клода Фролло, шукав захисту, коли його переслідували собаки й діти. Клод Фролло навчив його говорити, читати, писати. Клод Фролло, нарешті, зробив його дзвонарем, а повинчати великий дзвін з Квазімодо — все одно, що віддати Ромео Джульетту.

Тож і вдячність Квазімодо була глибока, палка, безмежна; і хоч обличчя його названого батька часто було похмуре й суворе, хоч його мова звичайно була різка, суха, владна, вдячність Квазімодо ніколи й на хвилину не послаблювалася. Архідиякон мав в особі Квазімодо найпокірнішого раба, найслухнянішого слугу, найчуйнішого собаку. Коли нещасний дзвонар оглух, між ним і Клодом Фролло встановилася таємнича мова знаків, зрозуміла тільки їм. Таким чином, архідиякон був єдиною людською істотою, з якою Квазімодо міг порозумітись. У нього було тільки два зв'язки із зовнішнім світом: Собор і Клод Фролло.

Ні з чим не можна порівняти влади архідиякона над дзвонарем і прив'язаності дзвонаря до архідиякона. На перший знак Клода, з одного бажання зробити йому приємність, Квазімодо ладен був кинутися з висоти башт Собору. Здавалося дивним, що так надзвичайно розвинену фізичну силу Квазімодо сліпо підкорив волі іншої людини. Безперечно, що в цьому виявилася й синівська відданість, і прив'язаність слуги, але також був і непереможний вплив одного розуму на інший. Убогий, незграбний і неповороткий розум дивився з благоанням і покорою на розум високий і проникливий, могутній і піднесений. Але над усіма панувала вдячність. Вдячність, розвинена до таких меж, що її важко з будь-чим порівняти. Серед людей важко знайти гідне порівняння. Тому ми скажемо, що Квазімодо любив архідиякона так, як ніколи ні собака, ні кінь, ні слон не любили свого господаря.

V. ПРОДОВЖЕННЯ РОЗДІЛУ ПРО КЛОДА ФРОЛЛО

У 1482 році Квазімодо було близько двадцяти років, Клодові Фролло — близько тридцяти шести; перший змужнів, другий постарів.

Клод Фролло вже не був скромним школярем колежу Торші, ніжним опікуном маленького брата, молодим і мрійливим філософом, який знав багато, але ще багато чого не знав. Тепер це був суворий, поважний, похмурий священик, пастир душ; преподобний архідиякон Жозаський, другий помічник єпископа, керівник двох благочиній: Монлері і Шатофор та ста сімдесяти чотирьох сільських парафій. Це була поважна і понура особа, перед якою тремтіли діти-півчі в стихарях, органісти, братія святого Августина та паламарі Собору богоматері, коли архідиякон повільно проходив під високим стрілчастим склепінням хорів, величний і задумливий, схрестивши руки й схиливши на груди голову так низько, що видно було тільки високе полисіле чоло.

Тим часом дом Клод Фролло не залишив ні своєї науки, ні виховання молодшого брата, двох головних занять його життя. Але згодом до цих солодких його серцю занять домішалася крапля гіркоти. З часом, каже Поль Діакр, найкраще сало гіркне. Малий Жеан Фролло, прозваний Мельником на честь місця, де його було вигодовано, не розвинувся в тому напрямку, що визначив для нього Клод. Старший брат сподівався, що з Жеана буде побожний, слухняний, сумлінний і гідний пошани учень. А тим часом, подібно до тих деревців, що не виправдовують зусиль садівника й уперто повертаються до сонця й повітря, молодший брат випускав буйні та пишні паростки тільки в напрямі ледарства, неуцтва й гульні. Це було справжнє чортеня, завжди невгамовне і водночас надзвичайно втішне й дотепне, яке часто примушувало Клода насуплювати брови, але іноді викликало в нього й усмішку.

Клод віддав його до колегіу Торші, в якому сам, серед праці й роздумувань, провів свої дитячі роки, і йому було боляче, що ця святиня науки, яка колись пишалася прізвищем Фролло, тепер була з нього обурена. З цього приводу Клод інколи читав Жеанові дуже довгі й суворі нотації, які той мужньо вислухував. А втім, молодий гульвіса, як це буває в усіх комедіях, мав добре серце. Однак, вислухавши нотації, він знову зовсім спокійно брався за свої пустощі та бешкети. То він, дотримуючись цінної і до сьогодні збереженої традиції, на знак привітання відлупцював якогось "жовторотого" (так називали в Університеті новачків). То підмовив зграю школярів, які, *quasi classico excitati* [127], за всіма класичними правилами атакували шинок, побили шинкаря "наступальними палицями", пограбували таверну й порозбивали винні бочки у винарні. Після цього заступник настоятеля колегіу боязко підносив дом Клодові довгий рапорт, писаний по латині, з такою сумною приміткою: "*Rixā; prima causa vinum optimum potatum*" [128]. Нарешті ходили чутки — просто жах, шістнадцятирічна дитина! — що Жеанова розгнuzданість частенько заводила його аж на вулицю Глатінії.

Засмучений і розчарований у своїх найкращих почуттях, Клод ще за-пальніше кинувся в обійми науки, тієї сестри, яка принаймні не насміхається з вас і завжди платить, правда, іноді не досить повноцінною монетою, за пошану до неї. Отже, він ставав дедалі глибшим ученим і водночас, цілком природно, суворішим, як священик, і сумнішим, як людина. Для кожного з нас існує певне співвідношення між нашим розумом, способом буття і вдачею, які розвиваються безперервно, і це співвідношення порушується тільки при великих життєвих потрясіннях.

Оскільки Клод Фролло вже за юнацьких років пройшов майже все коло людських знань позитивних, офіційних, дозволених законом, він мусив, якщо не хотів зупинитися *ubi defuit orbis* [129], йти далі і шукати іншої поживи для задоволення невситимої активності свого розуму. Стародавній символ змії, що жалить власний хвіст, насамперед може бути застосований до науки. Очевидно, Клод Фролло впевнився в цьому на власному досвіді. Багато серйозних людей твердило, що, вичерпавши все *fas* [130] людського пізнання, він насмілився проникнути в *nefas* [131]. Казали, що, покуштувавши послідовно всіх плодів дерева пізнання, він, чи з голоду, чи з пересичення, нарешті покуштував плода забороненого. Читачі пам'ятають, що Фролло

брав участь у нарадах теологів Сорбони, у філософських зборах Сент-Ілер, у диспутах докторів канонічного права при Сен-Мартен, у конгрегаціях медиків при "Кропильниці богоматері", — *ad curam Nostrae-Dominae*. Він поглинув усі дозволені й схвалені страви, які ці чотири величезні кухні, що іменуються чотирма факультетами, могли виготовити та подати розумові, і пересичення настало раніше, ніж заспокоєння голоду. Тоді він почав підкопуватись далі, глибше, продиратися значно нижче, ніж тогочасна наука, завершена, конкретна, визначена; може, він ризикнув своєю душею, сівши за таємничий стіл алхіміків, астрологів та герметиків, один кінець якого займають у середні віки Аверроес, Гійом Паризький та Ніколя Фламель і який, освітлений семисвічником, тягнеться аж на Схід, і другий кінець якого займають Соломон, Піфагор та Зороастр.

Справедливо чи ні, але так говорили про Клода.

Беззаперечним є тільки те, що архідиякон часто відвідував цвинтар Невинних, де були поховані його батьки разом з іншими жертвами чуми 1466 року; але певним є і те, що він не стільки схилив голову перед хрестом на їхній могилі, скільки перед дивовижними статуями, якими були обтяжені споруджені поряд гробниці Ніколя Фламеля та Клода Пернеля.

Безперечним є і те, що не раз бачили, як Клод Фролло йшов Ломбардською вулицею і крадькома завертав до маленького будиночка на розі вулиць Письменників і Маріво. Цей будиночок, що його поставив Ніколя Фламель і в якому він помер приблизно 1417 року, стояв пустою. Його стіни почали вже руйнуватися, бо герметики та шукачі філософського каменя, прибуваючи з усіх країн, нищили їх, вирізаючи на них свої імена. Дехто з сусідів навіть твердив, що, підглядаючи крізь отвір, бачив, як одного разу архідиякон Клод рив, копав і пересипав землю в двох льохах, що мали кам'яні підпори, списані численними віршами та ієрогліфами самого Ніколя Фламеля. Припускали, що Фламель закопав тут філософський камінь. І от, протягом двох століть алхіміки, починаючи з Ма-жістрі й кінчаючи патером Пасіффаком, доти колупали там землю, доки будинок, безжалісно переритий і перекопаний, нарешті розсипався на порошок під їхніми ногами.

Безперечним є також і те, що архідиякон запалав особливою пристрастю до символічного portalу Собору богоматері, до цієї сторінки чорнокнижної премудрості, викладеної в кам'яних письменах єпископом Гійомом Паризьким, який, без сумніву, потрапив у пекло за блюзнірський заголовок до божественної поеми, що її протягом віків співає вся будівля. Базикають також і про те, що архідиякон досконало дослідив велетенську статую святого Христофора, цю високу загадкову скульптуру, що височіла в ті часи біля входу на паперть і яку народ, насміхаючись, прозвав "Захмелілим паном". Але, в усякому разі, кожен міг бачити, як Клод Фролло, сидячи на огорожі паперті, уважно розглядав скульптурні прикраси головного portalу, вивчаючи то постаті нерозумних дів з перевернутими світильниками, то постаті дів мудрих з піднесеними світильниками, то немов обчислюючи кут, під яким вирізьблений над лівим порталом крук дивиться на невідому таємничу цятку в глибині Собору, де, безсумнівно, було

заховано філософський камінь, якщо його нема в льоху будинку Ніколя Фламелья.

Дивна доля, зауважимо побіжно, випала на той час Соборові Паризької богоматері, доля бути любимим з однаковою силою, хоч зовсім по-різному, двома такими несхожими істотами, як Клод і Квазімодо. Один з них — подоба напівлюдини, дикий, керований лише інстинктом, любив Собор за красу, за статурність, за гармонію, що випромінювалася з цього величавого цілого. А другий — людина з палкою, збагаченою знаннями уявою, любив у ньому внутрішній зміст, затаєну в ньому суть, його легенду, його символіку, що криється за скульптурними прикрасами фасаду, подібно до первісних письмен стародавнього пергаменту, захованих під пізнішим текстом, — словом, любив ту загадку, якою вічно залишається для людського розуму Собор Паризької богоматері.

І, нарешті, безперечним є й те, що архідиякон уподобав у тій башті Собору, яка звернута до Гревського майдану, малюсіньку потайну келію, що безпосередньо прилягала до дзвіничної клітки й куди ніхто, як ходив поговір, навіть сам єпископ, не смів проникнути без його дозволу. Ця келія майже на самій верхівці башти, серед воронячих гнізд, була колись споруджена єпископом Гуго Безансонський [132], який свого часу займався там нечестивими справами. Що таїла в собі ця келія — ніхто не знав. Та нерідко вночі з Терренського берега бачили, як у невеличкому даховому віконці башти з'являвся, щезав і знову з'являвся через короткі й рівномірні проміжки часу нерівний, багровий, дивний вогник, немов від переривчастих віддихів ковальського міху. Він скоріше нагадував відблиск вогнища, ніж світильника. У темряві, на такій височині цей вогонь справляв моторошне враження, і кумасі говорили: "Архідиякон дмухає — пекельний вогонь мерехтить у віконці".

У всьому цьому, кажучи правду, ще не було незаперечливих доказів чаклунства, але було досить диму, щоб запідозрювати вогонь, і тому архідиякон аж ніяк не користувався доброю славою. А втім, ми мусимо визнати, що всі науки Єгипту, — некромантія, магія, навіть та, найбільша і найневинніша — біла магія, — не мали заклятішого ворога, нещаднішого викривача перед судом консисторії Собору Паризької богоматері, ніж архідиякон Клод Фролло. Може, це було щирою огидою, може, тільки хитрощами злодія, який кричить "лови злодія!" у кожному разі, воно не заважало вченим мужам капітулу дивитися на архідиякона як на душу, що заблукала перед порогом пекла, провалилася в безодню кабалістики, йдучи навіпомацки серед темряви оккультних наук. А народ теж не був сліпий: кожна, хоч трохи прониклива людина, вважала Квазімодо дияволом, а Клода Фролло чаклуном. Було очевидно, що дзвонар зобов'язався служити архідияконові до певного строку, а потім забере його душу, як плату за свою службу. Ось чому на архідиякона, незважаючи на виняткову суворість його поведінки, християни поглядали скося. І не було святенниці, яка б своїм носом не відчула в ньому чорнокнижника.

Якщо з часом у його пізнаннях розверзалися безодні, то такі самі безодні розверзалися і в його серці. Так принаймні слід було думати, вглядаючись у це обличчя, на якому кожен промінь душі був немов оповитий чорною хмарою. Чого

полисіло це високе чоло, чому завжди схилялася додолу його голова, а груди здіймалися від безперервних зітхань? Яка таємна думка викривлювала гіркою посмішкою його уста тоді, коли нахмурені брови зближалися, мов два бики, готові кинутися в бій? Чому посивіло його поріділе волосся? Яке внутрішнє полум'я спалахувало часом у його погляді, роблячи очі архідиякона схожими на отвори у стінці горнила?

Усі ці ознаки бурхливого внутрішнього неспокою досягли особливої сили саме на той час, коли почали розгортатись описувані нами події. Не раз траплялося, що якась дитина-півчий, зустрівшись у соборі віч-на-віч з архідияконом, з жахом тікала геть, таким дивним і вогненним був його погляд. Не раз на хорах, у години відправи, його сусід по лаві чув, як до співу церковних гімнів, *ad omnem tonum* [133] він додавав якісь незрозумілі слова. Не раз місцева прала, "обпираючи капітул", з острахом помічала на стихарі преподобного архідиякона Жозаського сліди пазурів і судорожно скорчених пальців.

Тим часом Клод став ще суворішим і бездоганнішим, ніж завжди. Як за своїм станом, так і за складом свого характеру він завжди уникав жінок, а тепер, здавалося, він ненавидів їх більше, ніж будь-коли. На самий тільки шелест шовкової спідниці архідиякон опускав каптур на очі. Він був настільки ревним охоронцем установлених правил, що, коли їх високість пані де Боже, дочка короля, побажала в грудні 1481 року відвідати монастир Собору Паризької богоматері, він висловив серйозне заперечення, нагадавши єпископові статут Чорної книги, позначений передднем свята Варфоломія 1334 року. Цей статут забороняв вхід до монастиря кожній жінці, "старій чи молодій, пані чи служниці". У відповідь на це єпископ мусив послатися на постанову легата Одо, в силу якої деякі високопоставлені особи жіночої статі, як виняток, допускалися в монастир, *aliquae magnates mulieres, quae sine scandalo evitari non possunt* [134]. Але й тоді архідиякон заперечив, посилаючись на те, що постанова легата, видана в 1207 році, на сто двадцять сім років передує Чорній книзі й, таким чином, повинна вважатися за недійсну. І він відмовився з'явитися перед принцесою.

Між іншим, з деякого часу стали помічати, що в архідиякона посилилась огида до циганок і вуличних танцівниць. Він клопотав перед єпископом про видання особливого указу, за яким циганкам було б суворо заборонено танцювати та бити в тамбури на Соборному майдані. Водночас він копався в зотлілих архівах консисторії, добираючи з них ті судові справи, де за постановою церковного суду чаклуни й чаклунки засуджувалися до спалення на вогнищі або до шибениці за зурочення людей з допомогою цапів, свиней та кіз.

VI. НЕПОПУЛЯРНІСТЬ

Як ми вже казали, архідиякон і дзвонар не користувались особливою любов'ю ні серед людей вельможних, ні серед простолюду, що мешкав поблизу Собору Паризької богоматері. Частенько Клод і Квазімодо виходили разом і йшли — пан попереду, слуга за ним — холодними, вузькими й похмурими вулицями кварталу Собору Паризької богоматері. Услід їм летіли зле слівце, глузлива пісенька та образливе зауваження; але

траплялося, хоча й рідко, коли Клод Фролло йшов, високо піднісши голову, і його відкрите чоло та суворий, майже царствений вигляд примушували зубоскалів мовчати.

Обидва вони нагадували в своїй околиці тих поетів, про яких Реньє [135] каже:

Глузує набрид всякий над поетом, —

Так берестянки переслідують сову.

Часом це був пустун-хлопчисько, що ризикував своїми кістками і шкурою заради невимовної насолоди встромити шпильку в горб Квазімодо. Часом якась гарненька весела й надто зухвала дівчина ніби мимохідь зачіпала чорну сутану прелата, наспівуючи йому під ніс уїдливу пісеньку:

Ага, ага, впіймався чорт!

Іншого разу гурт неохайних бабів, що примостилися на східцях паперті, бурчали, побачивши архідиякона та дзвонаря, і з лайкою посилали їм услід таке підбадьорливе привітання: "Гм! У цього душа така ж самісінька, як у того тіло". Або ж ватага школярів і пустунів, що грала в котел, схоплювалась і зустрічала їх глузливым латинським вигуком: "Eia! Eia! Claudius cum claudio!" [136] Але найчастіше усі ці образи не доходили ні до священика, ні до дзвонаря. Для того, щоб почути такі люб'язності, Квазімодо був надто глухий, а Клод надто заглиблений у свої думки.

КНИГА П'ЯТА

I. ABBAS BEATI MARTINI [137]

Про отця Клода розійшлася широка слава. Приблизно в той час, коли він відмовився з'явитися перед принцесою де Боже, ця слава, власне, й спричинилася до візиту, що надовго залишився в його пам'яті.

Одного вечора Клод повернувся після відправи до своєї чернечої келії в монастирі Собору богоматері. За винятком, може, кількох колб, відставлених у куток і наповнених якимось досить підозрілим порошком, дуже подібним до пороху, в його келії не було нічого дивного ані таємничого. Щоправда, тут і там на стінах виднілося кілька написів, але це були прості наукові або релігійні сентенції благочестивих авторів. Архідиякон сам сів при світлі мідного трисвічника перед великою скринею, наповненою манускриптами. Він сперся ліктем на розгорнуту книгу Гоноріуса д'Отена "*De praedestinatione et libero arbitrio*" [138] і в глибокій задумі перегортав сторінки якогось щойно принесеного з собою фоліанта — єдиної друкованої книги, що була в цій келії. Стукіт у двері вирвав його із задуми.

— Хто там? — крикнув учений з привітністю пса, якому перешкоджають гризти кістку.

За дверима відповіли:

— Ваш друг, Жак Котьє. Клод підвівся, щоб відчинити.

Це був справді медик короля, чоловік років п'ятдесяти; жорстокий вираз його обличчя пом'якшувався хитруватим поглядом. Його супроводив якийсь незнайомец. Обидва були вдягнені в довге сіре, підбите білячим хутром, наглухо застебнуте й підперезане вбрання, в каптурах того самого матеріалу і кольору. Руки ховались під рукавами, ноги під довгим одягом, очі — під каптурами.

— Боже милий! — сказав архідиякон, вводючи їх. — Я аж ніяк не сподівався о цій порі таких вельмишановних гостей.

Отак чемно промовляючи, він переводив з медика на його супутника неспокійний і допитливий погляд.

— Ніяка пора не є пізньою, щоб відвідати такого славнозвісного вченого, як дом Клод Фролло з Тіршапа, — відповів доктор Котьє з франш-контуаським акцентом [139], що надавав його фразам величної повільності; вони тяглися, наче шлейф пишних шат.

Після цього між архідияконом і медиком розпочався попередній обмін люб'язностями, який, за звичаєм тієї епохи, передував кожній розмові між ученими і водночас аж ніяк не перешкоджав їм від щирого серця ненавидіти один одного.

А втім, те ж саме ми спостерігаємо й сьогодні: уста вченого, який хвалить свого колегу, є келихом жовчі, підсолодженої медом.

Люб'язності Клода Фролло, звернуті до Жака Котьє, були насамперед натяком на численні мирські блага, які шановний медик, протягом своєї кар'єри, що викликала стільки заздросів, умів витягти з кожної недуги короля. Це була алхімія більш досконала й певна, ніж та, що шукає філософський камінь.

— Воістину, шановний докторе Котьє, мене надзвичайно порадувала звістка про призначення на єпископа вашого племінника, вельмишановного сеньйора П'єра Версе. Адже він став єпископом Ам'єнським?

— Так, преподобний архідияконе; це ласка й благодать божя.

— А знаєте, ви мали величний вигляд у дні різдва, коли ви йшли на чолі всіх членів рахункової палати, дуже величний вигляд, шановний пане голова.

— Заступник голови, дом Клоде. На жаль, тільки заступник голови.

— А як далеко посунулося будівництво вашого розкішного палацу на вулиці Сент-Андре-Дезарк? Це справжній Лувр. Мені надзвичайно подобається абрикосове дерево, вирізьблене на дверях з цим дотепним написом: "l'abri-cotier" [140].

— Ох, метре Клод! Усе це будівництво вже чорт зна скільки мені коштує. В міру того, як дім будується, я руйнуюсь.

— Та що ви! Хіба ж у вас нема прибутків від в'язниці і різних інституцій Палацу правосуддя та ренти від усіх цих будинків, будиночків, крамничок і хижок у міській огорожі? А це ж непогана дійна корівка.

— Кастелянство в Пуассі цього року нічогісінько мені не принесло.

— Зате шляхове мито на заставах Тріель, Сен-Жам, Сен-Жермен-ан-Ле і досі дає добрі прибутки.

— Усього сто двадцять ліврів, та й то не паризьких.

— Ви займаєте посаду королівського радника. А це вже діло певне.

— Правда, колего Клод, але та клята сеньйорія Поліньї, про яку стільки плещуть язиками, не дає мені як в урожайний, так і в неврожайний рік навіть шістдесяти екю.

У люб'язностях дом Клода на адресу Жака Котьє відчувалося дошкульне й приховане глузування, сумна й жорстока посмішка людини обдарованої, але нещасливої, яка недбало кепкує з грубого благополуччя людини обмеженої. Останній

цього не помічав.

— Присягаюсь, — сказав нарешті Клод, тиснувши йому руку, — радий бачити вас у такому чудовому здоров'ї.

— Спасибі, метре Клод.

— До речі, — вигукнув до Клода, — як же відчуває себе ваш царський хворий?

— Не дуже-то щедро він оплачує свого лікаря, — відповів медик, скося поглядаючи на супутника.

— Ви так вважаєте, любий Котье? — запитав той.

Ці слова, в яких звучали здивування й докір, привернули до нього увагу архідиякона, хоч, правду кажучи, відколи незнайомець переступив поріг келії, він ні на хвилину не забував про його присутність. Тільки поважні причини, що вимагали підтримувати добрі стосунки з медиком Жаком Котье, всемогутнім лікарем короля Людовіка XI, примусили Клода Фролло прийняти Котье, хоч його супроводив якийсь незнайомець. І тому вираз обличчя архідиякона аж ніяк не можна було назвати привітним, коли Жак Котье звернувся до нього із словами:

— До речі, до Клоде, я привів вашого колегу, який, почувши про вашу славу, побажав познайомитися з вами.

— Вельмишановний займається наукою? — спитав архідиякон, пильно й проникливо дивлячись на супутника Котье. З-під покриву незнайомця назустріч йому блиснув не менш проникливий і недовірливий погляд.

Це був, наскільки слабе світло світильника дозволяло розглядіти, літній чоловік років шістдесяти, середній на зріст, досить хворобливий і старезний на вигляд. Профіль незнайомця не відзначався благородством ліній, але в ньому було щось владне й суворе, з-під глибоких надбрівних дуг виблискували зіниці, немов полум'я в глибині печери, а під низько навислим каптуром вирізнялися властиві обдарованим людям обриси широкого чола.

Незнайомець сам відповів на запитання архідиякона.

— Вельмишановний метре, — сказав він поважно, — ваша слава дійшла до мене, і я хотів попросити у вас поради. Я лише скромний провінціальний дворянин, який скидає свої сандалії перед дверима вченого. Та ви ще не знаєте мого імені. Мене звуть кум Туранжо.

"Дивне ім'я для дворянина", — подумав архідиякон. Проте він відчував, що перед ним якась владна й значна особа. Його високий інтелект допоміг йому відгадати, що під хутряним каптуром кума Туранжо ховається високий розум; і в міру того, як він вдивлявся в це суворе обличчя, іронічна посмішка, викликана на його понурому обличчі присутністю Жака Котье, поступово танула, мов сутінки з настанням ночі. Він сів, похмурий і мовчазний, у своє глибоке крісло, звично спершись ліктем на стіл і похиливши голову на руку. По кількох хвилинах роздумів він знаком руки запросив гостей сідати і звернувся до кума Туранжо.

— Ви прийшли порадитися зі мною, метре. З питань якої науки?

— Вельмишановний метре, — відповів кум Туранжо, — я хворий, я дуже хворий.

Про вас іде слава, як про великого ескулапа, і я прийшов просити у вас медичної поради.

— Медичної! — промовив архідиякон, похитавши головою. Він, здавалося, на якусь мить замислився, а потім сказав:

— Куме Туранжо, якщо вас так звать, оберніться: ви побачите готову відповідь, написану на стіні.

Кум Туранжо послухався й прочитав над своєю головою вирізьблений на мурі напис: "Медицина — дочка сновидінь. Ямбліх" [141].

Доктор Жак Котье вислухав запитання свого приятеля з досадою, яка ще більше посилилася від відповіді Клода. Нахилившись до вуха кума Туранжо, він сказав тихо, щоб не почув архідиякон:

— Я ж попереджав, що це божевільний. А ви неодмінно хотіли його побачити!

— Та в тому-то й річ, докторе Жак, що, мабуть, він має рацію, цей божевільний, — відповів теж притишеним голосом кум Туранжо, гірко посміхаючись.

— Як собі знаєте! — сухо сказав Котье і звернувся до архідиякона: — Та й швидко ж ви, дом Клоде, розв'яжете питання. Розправитися з Гіппократом для вас, очевидно, так само легко, як мавпі з горішком. Медицина — сновидіння! Коли б аптекарі та медики були тут, то навряд чи утрималися б вони від того, щоб не закидати вас камінням. Отже, ви заперечуєте вплив любовних напоїв на кров, вплив мазей на шкіру! Відкидаєте споконвічну аптеку рослин і металів, що зветься природою, створену саме для цього вічно хворого, що зветься людиною!

— Я не заперечую, — холодно відповів Клод, — ні ліків, ні хвороб. Я заперечую медиків.

— Виходить, — з гнівним запалом провадив далі Котье, — це неправда, що подагра — це нутрянний лишай, що рана від вогнестрільної зброї загоюється, коли прикладати до неї печену мишу, що вміло впорскнута кров юнака повертає молодість старечим венам; неправда, що два і два — чотири, що від судорог тіло вигинається спочатку вперед, а потім назад?

Архідиякон відповів спокійно:

— Є речі, про які я маю власну думку. Котье почервонів від гніву.

— Ну, годі, годі, — промовив кум Туранжо, — навіщо нам гніватися, мій любий Котье! Адже преподобний архідиякон наш друг.

Котье заспокоївся і пробубонів півголосом:

— Та й справді це ж божевільний!

— Їй-бо, метре Клод, — помовчавши трохи, знову почав кум Туранжо, — ви просто спантеличили мене. Я мав надію попросити у вас дві поради: щодо мого здоров'я і щодо моєї зірки.

— Добродію, — відповів архідиякон, — якщо тільки це привело вас сюди, то ви даремно втомлювалися, піднімаючись до мене сходами. Я не вірю в медицину. Я не вірю в астрологію.

— Справді? — здивовано вигукнув кум Туранжо. Котье вимушено засміявся.

— Ну що, тепер ви самі бачите, що він божевільний, — стиха сказав Котьє кумові Туранжо. — Він не вірить в астрологію!

— Невже можна, — вів далі дом Клод, — уявляти, наче кожен промінь зірки є ниткою, яку прив'язано до голови людини!

— А в що ж ви вірите? — спитав кум Туранжо.

Архідиякон хвилину вагався, на його обличчі проти волі з'явилася похмура посмішка, яка ніби заперечувала вимовлені ним слова:

— Credo in Deum [142].

— Dominum nostrum [143], — додав, перехрестившись, кум Туранжо.

— Amen [144], — закінчив Котьє.

— Вельмишановний метре, — не вгавав Туранжо, — я радію душею, що бачу вас таким непохитним у вірі. Але невже, будши великим ученим, ви дійшли до того, що перестали вірити в науку?

— Ні, — відповів архідиякон, схопивши кума Туранжо за руку, і живий вогонь спалахнув у його потьмянілих очах. — Ні, я не відкидаю науки. Бо ж на те я, впиваючись пазурами в землю, так довго повз на животі крізь незліченні розгалуження цієї печери, щоб далеко поперед себе, в кінці темного проходу, помітити світло полум'я, щось ясне, напевне відблиск тієї сліпучої головної лабораторії, де всі терпеливі й мудрі знаходять бога.

— Але, зрештою, — перебив Туранжо, — що ви вважаєте справжнім і незаперечним?

— Алхімію. Котьє аж скрикнув:

— Пробачте, дом Клоде, алхімія, безперечно, має свою цінність, але навіщо нехтувати медициною і астрологією?

— Ваша наука про людину — ніщо! Ваша наука про небо — ніщо! — владно промовив архідиякон.

— Це все одно, що одним махом покінчити з Епідавром і Халдеєю, — ! глузуючи, зауважив медик.

— Послухайте, месіре Жак. Кажу щиро. Я не медик короля, і їх величність не подарували мені Дедалівського саду, щоб з нього я спостерігав сузір'я. Не гнівайтесь і вислухайте мене. Я не кажу про медицину, яка є цілком безглуздою, але скажіть, які істини добули ви з астрології? Перелічіть мені достоїнства вертикального бустрофедона, відкриття, зроблені за допомогою чисел зіруф і зефірот.

— Ви, може, почнете заперечувати симпатичну силу клавікули і те, що від неї веде свій початок уся кабалістика?

— Помилковий погляд, месіре Жак! Жодна з ваших формул не дає позитивних наслідків. А тим часом в алхімії є справжні відкриття. Чи станете ви заперечувати такі факти: лід, що пролежав тисячоліття в надрах землі, перетворюється на гірський кришталі; свинець є прабатьком усіх металів (бо золото не метал, золото — світло). Отож для свинцю досить чотирьох періодів, по двісті років кожен, щоб поступово перетворитися на червоний миш'як, з червоного миш'яка — на олово, з олова — на

срібло. Це хіба не факти? Але вірити в клавікулу, в лінію долі та в зорі так само смішно, як заодно з жителями Китаю вірити, що іволга перетворюється на крота, а хлібні зернята на золотих рибок!

— Я вивчав герметику, — вигукнув Котье, — і тверджу!.. Запальний архідиякон не дав йому докінчити.

— А я вивчав медицину, астрологію і герметику. Але тільки в цьому криється правда (і, кажучи це, він узяв із скриньки колбу, наповнену тим порошком, про який ми вже згадували), тільки тут міститься світло! Гіппократ — омана, Уранія — омана, Гермес — ось де думка. Золото — це сонце, уміти робити золото, це — бути рівним богам. Ось єдина наука. Я вивчив медицину й астрологію до самих глибин і кажу вам: все це ніщо! Ніщо! Тіло людське — річ незбагненна; світила — річ незбагненна!

І він величним і натхненним рухом відкинувся на спинку крісла. Кум Туранжо мовчки дивився на нього. Котье вимушено посміхався, непомітно знижував плечима і стиха повторював: "Безумець!"

— А ваша чудесна мета? — раптом заговорив кум Туранжо. — Ви досягли її? Ви зробили золото?

— Коли б я його зробив, — повільно й чітко, немов зважуючи кожне слово, відповів архідиякон, — то короля Франції звали б Клодом, а не Людовіком.

Кум Туранжо насупив брови.

— Та що це я кажу? — вів далі з погордливою посмішкою до Клода. — Що для мене трон Франції, коли я мав би змогу відновити Східну імперію!

— Щастя вам боже! — сказав Туранжо.

— Ох, нещасний безумець! — промимрив Котье. Архідиякон проказав, немов розмовляючи сам з собою:

— Та ні, я ще тільки повзаю; обдряпую собі лице й коліна об гостре каміння підземних ходів. Я поки що передбачаю, але ще не бачу! Не читаю, а тільки розбираю по складах!

— А коли навчитеся читати, то зробите золото? — спитав кум Туранжо.

— Хто ж у цьому сумнівається? — вигукнув архідиякон.

— У такому разі, — богородиця свідком, як мені потрібні гроші, — і я б дуже хотів навчитися читати по ваших книгах. Скажіть, вельмишанований метре, ваша наука часом не ворожа і не противна пречистій діві?

На це питання до Клода відповів з гордовитим спокоєм:

— А кому ж я служу як архідиякон?

— Це правда, метре. Отже, чи не були б ви такі ласкаві посвятити мене в таємниці вашої науки? Навчіть мене читати по складах за вами.

Клод прибрав величну позу, немов якийсь первосвященик Самуїл.

— Старче, щоб пуститися в мандри через цей таємничий світ, треба мати перед собою значно більше років, яких у вас уже немає. Ваша голова вже давно посивіла, а з цієї печери виходять сиві, а входять до неї тільки з чорним волоссям. Наука й сама чудово вміє знебарвити, зсушити і покласти борозни на людські обличчя й не потребує,

щоб старість приносила їй свої, вже зморшкуваті лиця. Якщо ви у ваші роки все ж маєте тверде бажання стати учнем і вивчати небезпечну азбуку мудреців, гаразд, приходьте до мене, я спробую. Я не примушу вас, немічного старого, вивчати ні усипальні пірамід, про які згадує стародавній Геродот, ні цегляної вежі Вавілона, ні велетенського, з білого мармуру, святилища індійського храму в Еклінзі. Я так само, як і ви, не бачив халдейських кам'яних споруд, що відтворюють священну форму Сікри [145], ні зруйнованого храму Со-ломона, ні розбитої кам'яної брами з гробниці ізраїльських царів. Ми задовольнимось уривками з книги Гермеса, що є у нас. Я поясню вам значення статуї святого Христофора, символи сівача та двох ангелів порталу Святої Каплиці, з яких один занурив свою долоню в чашу, а другий — сховав свою в хмарі...

Саме в цю хвилину Жак Котьє, який спочатку був спантеличений палкими словами архідиякона, тепер, відчувши новий приплив сил, перебив його тріумфуючим тоном ученого, що виправляє помилку свого колеги:

— Erras, amice Claudi [146]. Символ — не число. Ви помилково вважаєте Орфея за Гермеса.

— Це ви помиляєтесь, — поважно відповів архідиякон. — Дедал — це підмурок, Орфей — стіни, Гермес — будівля в цілому. Отож, — провадив він далі, звертаючись до Туранжо, — ви прийдете, коли забажаєте. Я покажу вам крихточки золота, що осіли на дні тигля Ніколя Фламелья, і ви порівняєте їх із золотом Гійома Паризького. Я відкрию вам таємничі властивості грецького слова *peristera* [147]. Але насамперед я навчу читати одну по одній мармурові літери алфавіту, гранітні сторінки великої книги. Від порталу єпископа Гійома і від Сен-Жан-ле-Рон ми пройдемо до Святої Каплиці, а потім до будиночка Ніколя Фламелья на вулиці Маріво, до його могили на цвинтарі Невинних, до двох його госпіталів на вулиці Мон-морансі. Я навчу вас розбирати ієрогліфи, якими вкриті чотири великі залізні решітки на Залізній вулиці та на порталі шпиталю Сен-Жерве. Ми разом поступово розберемося також у тому, про що розповідають фасади церков Сен-Ком, Сен-Женев'єв-дез-Ардан, Сен-Мартен, Сен-Жак-де-ла-Бушрі...

Туранжо, незважаючи на весь свій розум, що світився в його погляді, вже давно перестав розуміти дом Клода. Він перепинив його: — Годі-бо! Про які це книжки ви згадуєте?

— А ось одна з них! — сказав архідиякон.

І, відчинивши вікно своєї келії, він показав пальцем на велетенський Собор богоматері, який на тлі усіяного зірками небосхилу вирізьблювався чорним силуетом обох своїх башт, кам'яних боків і всього свого дивовижного корпусу; він нагадував величезного двоголового сфінкса, що розсівся посеред міста.

Якийсь час архідиякон мовчки вдивлявся у велетенську будівлю, потім, зітхнувши, простягнув праву руку до друкованої книги, що лежала розгорнутою на столі, а ліву — витягнув до Собору і, переводячи сумовитий погляд з книги на храм, промовив:

— На жаль! Це вб'є те.

Котьє, який поспішно підійшов до книги, не втримавсь і вигукнув:

— Годі-бо! Та що ж тут такого страшного: "*Glossa in epistolas D. Pauli*", Norimbergae,

Antonius Koburger. 1474 [148]. Це річ не нова. Книжка П'єра Ломбара — звід сентенцій. А може, ця книга лякає вас тому, що вона друкована?

— Ви вгадали, — сказав Клод. Немов поринувши у глибокі роздуми, він стояв, притискуючи зігнутим пальцем фоліант, що вийшов з-під славних нюрнберзьких друкарських пресів. Потім він додав такі загадкові слова: — На жаль, великі речі знищуються малими; один-однісінький зуб кришить цілу товщу. Нільський щур убиває крокодила; меч-риба вбиває кита, книга вб'є будівлю!

Монастирський дзвін подав сигнал гасити вогонь у ту мить, коли метр Жак, невідомо вже вкотре, стиха повторив своєму супутникові: "Він безумець!" На цей раз Туранжо відповів: "Мабуть, що так!"

Настав час, коли жодна стороння людина не могла залишатися на території монастиря. Гості зібралися йти.

— Метре, — промовив, прощаючись із архідияконом, кум Туранжо, — я люблю вчених і ціню їхній високий розум, а до вас я відчуваю особливу пошану. Приходьте завтра до палацу Турнель і спитайте абата із Сен-Мартен-де-Тур.

Архідиякон повернувся до своєї келії зовсім приголомшений, зрозумівши нарешті, хто такий кум Туранжо. Він пригадав те місце із збірки грамот монастиря Сен-Мартен-де-Тур, де сказано: "Abbas beati Martini scilicet rex Franciae, est canonicus de consuetudine et habet parvam praebendam quam habet sanctus Venantius et debet sedere in sede thesaurarii" [149].

Люди казали, що відтоді архідиякон мав часті розмови з Людовіком XI, коли їх величність прибували до Парижа, та що довір'я, яким користувався Клод, непокоїло Олів'є ле Дена і Жака Котье, який, за своїм звичаєм, грубо дорікав за це королю.

II. ЦЕ ВБ'Є ТЕ

Наші читачки пробачать нам, якщо ми на хвилину відхилимося, щоб спробувати розгадати значення загадкових слів архідиякона: "Це вб'є те. Книга вб'є будівлю".

Як нам здається, за цими словами крилася подвійна думка. Насамперед це була думка священика: страх духовної особи перед новою силою — друкарством. Це був жах і крайнє здивування слуги віттаря перед світлоносним друкарським верстатом Гутенберга. Це амвон і манускрипт, усне слово і слово рукописне були в тривозі перед словом друкованим; так переполошився б горобець, побачивши ангела-велетня, який розгортає всі свої шість мільйонів крил. Це був зойк пророка, що вже чує, як вирує і клекоче визволене людство, бачить майбутнє, коли розум похитне віру, а вільна думка повалить з престолу релігію, світ скине з себе ярмо Риму. Було це пророцтво філософа, що помічає, як людська думка здобула крила завдяки друку, лине, немов пара з-під скляного ковпака теократії. То був жах воїна, який, спостерігаючи бронзовий таран, каже: "Башта повалиться". Це означало, що нова сила вже йде на зміну старій. Це означало: друкарство вб'є церкву.

Але за цією першою й, безперечно, найпростішою думкою, була, як ми гадаємо, ще й інша, новітніша, що неминуче впливає з першої, думка, яку важче помітити й легше заперечувати. Був це так само філософський погляд, але вже не тільки священика, а й

ученого і митця. Це було передчуття, що людська думка, змінюючи форму, одночасно змінить і засіб її виразу, що панівна ідея кожного покоління вже увічниться іншими засобами, за допомогою іншої матерії, що кам'яна книга, така міцна й довговічна, поступиться місцем ще міцнішій, ще довговічнішій книзі з паперу. З цього погляду неясний вислів архідиякона мав ще й друге значення — тобто, що одне мистецтво поступиться місцем іншому. Він означав: "Друкарство вб'є архітектуру".

Справді, з первісних часів аж до п'ятнадцятого століття християнської ери включно, архітектура була великою книгою людства, тим основним, що виявляло суть людини на різних стадіях її розвитку, чи то фізичного, чи духовного.

Коли пам'ять перших поколінь відчула себе переобтяженою, коли вантаж спогадів людського роду став таким важким і плутаним, що просте летюче слово могло їх порозгублювати в дорозі, тоді ці спогади було записано на ґрунті найбільш наочно і якнайтривкіше, а водночас найбільш природно — кожен історичний переказ був утілений в якомусь пам'ятнику.

Першими пам'ятниками були звичайні кам'яні брили, яких "не торкалося залізо", як каже Мойсей. Архітектура виникла так само, як усяке письмо. Спочатку вона була азбукою. Ставили сторч камінь, і він був літерою, кожна літера була ієрогліфом, а на кожному ієрогліфі, немов капітель на колоні, спочивала група ідей. Так робили перші покоління всюди, одночасно, на поверхні всієї земної кулі. "Стоячий камінь" кельтів знаходять і в азіатському Сибіру, і в американських пампасах.

Пізніше створено слова: ставили камінь на камінь, з'єднували гранітні склади, а склади почали утворювати перші слова. Кельтські дольмен і кромлех [150], етрусський тумулус [151], європейський гальгаль [152] — це слова. Деякі з них, особливо тумулуси, це імена власні. Іноді, коли каміння було досить і площа велика, виписували цілі фрази. Величезне кам'яне нагромадження в Карнаку [153] — вже ціла формула.

Нарешті створено було книги. Перекази породили символи і самі щезли під ними, як стовбур дерева щезає під листям. Усі ці символи, в які людство вірувало, поступово зростали, множилися, схрещувалися, ускладнювалися; перші пам'ятники вже не могли їх умістити в собі, і вони вилилися назовні. Пам'ятники були здатні виражати тільки первісну думку, просту, як вони самі, нескладну, таку, що зрослася з ґрунтом. Символ для свого пишного розквіту потребував будівлі. Отже, архітектура розвинулася разом з людською думкою; вона стала тисячоголовим і тисячоруким велетнем і закріпила в невмирущій наочній і відчутній формі всю цю рухливу символіку. Поки Дедал — символ сили — виміряв, поки Орфей — символ духу — співав, колона — символ літери, аркада — символ складу, піраміда — символ слова, приведені в рух розумом за законами і геометрії, і поезії, гартувалися, об'єднувалися, зливалися, знижувалися, підносилися, громадилися на землі, здіймалися в небо — аж поки під диктовку панівної ідеї епохи написали ті чудові книги, які водночас є також і чудовими будівлями: пагоди в Еклінзі, мавзолей Рамзеса в Єгипті та Соломонів храм.

Первісна думка — слово — містилася не лише в глибині змісту всіх цих будівель, але і в їхній формі. Храм Соломона, наприклад, не був тільки обкладинкою святої

книги, він сам був книгою. На кожному з його концентричних мурів жерці могли читати витлумачене і явлене слово і з святилища в святилище стежити за його перетвореннями, аж поки спостигли слово в його свята святих, в його найконкретнішій формі, що теж належить до архітектури: в кіоті завіту. Отже, слово зберігалося в самій будівлі, але образ слова був утілений на її оболонці так само, як зображення тіла людини на віку її саркофага.

І не тільки форма будівель, але й саме місце, на якому вони зводилися, розкривали висловлювану ними думку. Відповідно до того, світлий чи похмурий був символ, Греція вінчала свої гори милими для ока храмами, а Індія видовбувала свої гори, щоб у них витесати незграбні підземні пагоди, підтримувані шеренгами велетенських гранітних слонів.

Отож протягом перших шести тисяч років світової історії, починаючи з найстародавньої пагоди Індостану й кінчаючи Кельнським собором, архітектура була найвеличнішою книгою людства. Незаперечність цього і в тому, що не лише кожен релігійний символ, але й кожна людська думка мають у цій велетенській книзі свою сторінку і свій пам'ятник.

Будь-яка цивілізація починається з теократії, а кінчається демократією. Цей закон заміни єдиновладдя свободою записаний в архітектурі. Бо, звертаємо на це увагу, не слід думати, що будівельне мистецтво здатне тільки споруджувати храми, відображати міфи та релігійну символіку, записувати ієрогліфами на кам'яних сторінках таємничі скрижалі законів. Якби воно було так, то в силу того, що в кожному людському суспільстві настає момент, коли священний символ стирається і блідне під впливом вільної думки, коли людина виривається з-під впливу священика, а розростання філософій і систем роз'їдає обличчя релігії, коли б так було, архітектура не могла б відобразити цей новий стан людського розуму, її сторінки, списані тільки з одного боку, були б пусті з другого, її твір був би незавершений, її книга — неповною. Але це не так.

Візьмімо за приклад середньовіччя, в якому нам легше розібратися, бо воно ближче до нас. Протягом його першого періоду, коли теократія встановлює свій лад в Європі, коли Ватикан збирає й заново групує навколо себе елементи нового Риму, зліпленого з руїн стародавнього Риму, що лежать навколо Капітолія, коли християнство розкопує серед уламків попередньої цивілізації всі шари суспільства і за допомогою цих руїн будує новий ієрархічний світ, основою якого є духовенство, — тоді в цьому хаосі спочатку ледь пробивається якась сила, що торує собі шлях, далі поступово все виразніше під подувом християнства, з-під руки варварів, із звалища мертвої грецької та римської архітектури починає поставати ця таємнича романська архітектура — сестра теократичних споруд Єгипту та Індії, ця немеркнуча емблема чистого католицизму, незмінний ієрогліф папської єдності.

І справді, тогочасна думка відбивається в цьому похмурому, романському стилі. Від нього віє владністю, єдністю, непроникністю, абсолютизмом, словом, папою Григорієм VII; у всьому почувається вплив священика, а не людини, вплив касти, а не народу.

Та ось починаються хрестові походи. Це великий народний рух; а кожен великий

народний рух, незалежно від причини й мети, завжди дає ніби осад, з якого виникає дух волелюбності. Нові сили пробиваються на денне світло. Починається бурхливий період жакерій, прагерій і ліг [154]. Влада розхитується, єдиновладдя розколюється. Феодалізм вимагає поділу влади з теократією, очікуючи неминучої появи народу, що, як звичайно, забере собі лев'ячу частку. *Quia minor leo* [155]. Так з-під духовенства починає пробиватися дворянство, з-під дворянства — міська община. Змінилося обличчя Європи. І тоді ж таки відповідно змінюється обличчя архітектури. Вона так само, як і цивілізація, перегорнула сторінку і готова писати під диктовку нового духу часу. З хрестових походів вона повернулася, принісши стрілчасте склепіння, так само, як народи — волелюбний дух. І ось, у міру того, як розпадається Рим, вмирає і романська архітектура.

Ієрогліф залишає храми і переходить на горби замкових башт, щоб надати престижу феодалізові. Сам храм, ця будівля, колись так підпорядкована догмам, тепер захоплена міщанством, міською общиною, свободою, вислизає з-під влади священика і підпадає під владу митця. Митець перебудовує її відповідно до своїх уподобань. Прощайте, таїнство, міф, закон! Хай живе фантазія і примха! Священикові аби мати свій храм і вівтар, більше він нічого й не вимагає. А стіни належать митцеві.

Відтоді книга архітектури вже не належить духовенству, релігії, Риму — вона під владою фантазії, поезії, народу. Звідси раптові й незліченні перетворення цієї архітектури, що має за собою тільки три століття — перетворення, які так вражають нас після стійкої нерухомості архітектури романської, що налічує шість чи сім століть.

Тим часом мистецтво рухається вперед велетенськими кроками. Геній народу, в усій своєрідності його творчості, виконує ті завдання, що їх колись виконували єпископи. Кожне покоління мимохідь вписує свій рядок до цієї книги. Воно зішкрябує стародавні романські ієрогліфи з фасадів храмів, і вже з великими труднощами можна розібрати, як з-під новона-несених символів пробивається стара догма. Релігійний кістяк ледве помітний під покривом народної творчості. Важко уявити собі, яких вільностей припускалися архітектори, навіть коли йшлося про церкви. Ось капітелій у вигляді вирізьблених монахів і монашок, що непристойно обнімаються, як, наприклад, у Каміновій залі Палацу правосуддя. Ось історія Ноя, "буква в букву" вирізьблена на головному порталі в Буржі. Ось вакхічний монах з осячими вухами і келихом у руці регоче в лице всій братії, як, наприклад, на умивальнику в Бошервільському абатстві. За тих часів вирізьблена на камені думка користувалася привілеєм, схожим на сучасну свободу нашої преси. Це був період свободи архітектури.

Ця свобода заходить дуже далеко. Іноді символічний зміст якогось portalу, фасаду або й цілого храму є чужий, а то й просто ворожий релігії й церкві. Уже в тринадцятому столітті Гійом Паризький, а потім у п'ятнадцятому — Ніколя Фламель написали не одну таку єретичну сторінку. Весь Сен-Жак-де-Бушрі був утіленням духу опозиції.

Тогочасна думка могла бути вільною лише в архітектурі, тож і повністю вона могла бути висловлена тільки в тих книгах, що звалися будівлями. Інакше, якби вона замість цієї мурованої форми необачно набрала форми манускрипта, її прилюдно спалила б

рука ката. Думка, втілена в церковному порталі, була б свідком страти думки, втіленої в книзі. Тому, маючи єдиний шлях, щоб вийти на світло денне, шлях архітектури, вона прагнула до нього звідусюди. Це й зумовило появу такої безлічі церков, які вкрили Європу, кількість їх така численна, що, навіть перерахувавши їх, важко було її уявити. Усі матеріальні й духовні сили суспільства зосереджувалися в одному: в архітектурі. Таким чином, під приводом спорудження божих храмів велично розвивалося мистецтво.

За тих часів той, хто народжувався поетом, ставав архітектором. Розпорошений серед народних мас геній, пригнічуваний феодалізмом, немов тим "testudo" [156] з бронзових щитів, маючи вихід тільки в архітектурі, знаходив свій вияв у цій формі мистецтва, а його епічні твори набирали форми соборів. Усі інші мистецтва підпорядковувались архітектурі. Вони були робітниками, що споруджували великий твір. Архітектор — поет — майстер об'єднував у самому собі скульптуру, що оздоблювала фасад, живопис, що розцвічував вітражі, музику, що розгойдувала дзвони й гула в органних трубах. Навіть нещасна поезія, що вперто животіла в манускриптах, коли вона хотіла мати хоч якесь значення, мусила включитися в будівлю, перетворившись на гімн або хорал. Таку саму роль у релігійних святах Греції відіграли Есхілові трагедії або "Книга буття" — у храмі Соло-мона.

Отже, аж до Гутенберга, архітектура є головною формою письменства, спільною для всіх народів. До цієї гранітної книги, розпочатої на Сході, продовжуваної стародавніми Грецією та Римом, середньовіччя вписало останню сторінку. Зрештою, це явище заміни кастової архітектури архітектурою народною, яке ми щойно відмітили у середніх віках, аналогічно повторюється в людській свідомості і за інших великих історичних епох.

Подамо лише в загальних рисах той закон, широке пояснення якого вимагало б цілих томів. На Сході, у цій колисці первісного людства, після індуської архітектури прийшла архітектура фінікійська — ця пишна мати арабської архітектури; за античних часів, після єгипетської архітектури, різновидами якої є етрусський стиль і циклопічні будівлі, настає доба грецької архітектури та її продовження — римський стиль, обтяжений карфагенським куполом; у пізніші часи архітектуру романську змінила готична. І, поділяючи на дві групи ці три види, в усіх трьох старших сестер — індуській, єгипетській та романській архітектурі — ми знайдемо однаковий символ: теократію, касту, єдиновладдя, догму, міф, бога; а в трьох молодших сестер — фінікійській, грецькій і готичній архітектурах, незалежно від усієї різноманітності властивих їм форм, ми матимемо теж тільки одне значення: свободу, народ, людину.

Чи буде це брамін, жрець, папа — в індуській, єгипетській та романській архітектурі завжди відчувається священик і тільки священик. Зовсім не те в народній архітектурі — у ній більше розкоші й менше святості. У фінікійській відчувається купець, у грецькій — республіканець, у готичній — городянин.

Основними характерними рисами всякої теократичної архітектури є косність, страх перед прогресом, зберігання традиційних ліній, освячення первісних зразків,

підпорядкування всіх форм людського тіла, витворів природи незбагненній химерності символа. Це темні книги, читати які можуть лише втаємничені. Зрештою, кожна форма, навіть кожне її викривлення має значення, яке робить їх недоторканими. Марно вимагати від індуської, єгипетської чи романської архітектури, щоб вони змінили свій рисунок, поліпшили свою різьбу. Будь-яке вдосконалення для них — блюзнірство. Косність догми, застигши в камінні створених нею пам'яток, здається, піддала їх повторному скам'янінню. Навпаки, характерними рисами будівель народної архітектури є різноманітність, прогрес, самобутність, багатство, вічний рух. Вони вже настільки відірвані від релігії, що можуть думати про свою красу, невпинно дбати про неї, невпинно вдосконалювати свої прикраси з статуй та арабесок. Вони діти своєї епохи. їм властивий елемент людського, що його вони невпинно домішують до божеського сим-ролу, в ім'я якого ще постають ці будівлі. Саме тому вони зрозумілі кожній душі, кожному розумові, кожній уяві. Вони ще символічні, але легко зрозумілі, як сама природа. Теократична і ця нова архітектура так само відрізняються одна від одної, як відрізняється церковна мова від розмовної, ієрогліф від мистецтва, Соломон від Фідія.

Якщо в загальних рисах, поминувши тисячі доказів і тисячі дрібних зауважень, підсумувати все досі сказане, то висновок буде такий: до п'ятнадцятого століття архітектура була головним літописом людства; за цей час у світі не виникало жодної більш-менш складної ідеї, яка б не була відображена в будівлі; кожна народна ідея і кожен релігійний закон мали свій пам'ятник; словом, кожную значну думку людство відобразило в камені. Чому? Бо всяка думка, чи то релігійна, чи філософська, прагне себе увічнити; бо ідея, що сколихнула одне покоління, хоче сколихувати наступні й залишити по собі слід. І яке ж ненадійне безсмертя манускрипта! А натомість, яка міцна, тривка й довговічна книга — будівля! Щоб знищити написане на папері слово, досить одного палаючого віхтя або одного варвара. Щоб зруйнувати побудоване слово, потрібен або суспільний заколот, або стихійне лихо. Колізей витримав навалу варварів, а піраміди, мабуть, встояли б навіть перед потопом.

У п'ятнадцятому столітті все змінюється.

Людська думка знаходить ще тривкіший, ще витриваліший засіб увічнити себе, до того ж простіший і легший. Валиться трон архітектури. Кам'яні літери Орфея замінюються свинцевими літерами Гутенберга.

КНИГА ВБ'Є БУДІВЛЮ

Винайдення друку — найбільша історична подія. У ньому — зародок усіх революцій. Це зовсім новий спосіб висловлювання людської думки; думка набуває нової форми; це означає, що той символічний змії, який з часів Адама втілював людський розум, остаточно й безповоротно змінив шкіру.

У вигляді друкованого слова думка стає довговічною, як ще ніколи досі, стає крилатою, невловимою, непереможною. Вона зливається з повітрям. За часів панування архітектури вона, мов гора, могутньо здіймалася над певним століттям, над певною місцевістю. Тепер вона перетворюється на зграю птахів, розлітається в усі боки

і водночас перебуває в усіх точках простору.

Повторюємо — хто ж заперечуватиме, що таким чином думка стає майже всемогутньою? Втрачаючи міцність, вона стала живучішою. Довговічність вона змінила на невмирущість. Можна знищити масу, але як викоренити всюдищу? Настане потоп, гора зникне під хвилями, а птахи все ще літатимуть; і нехай тільки один ковчег залишиться на поверхні всеруй-нуючої стихії, птахи сядуть на нього і разом з ним дочекаються, поки спаде вода, і новий світ, що виникне з цього хаосу, пробудившись, побачить, як над ним ширяє жива й окрилена думка потонулого світу.

І коли врахуєш, що цей новий спосіб вислову думок не тільки краще зберігає їх, але що він до того ж і найпростіший, найзручніший, найдоступніший для всіх, коли подумаєш, що він не вимагає великого вантажу, громіздкого знаряддя, коли порівняти ту думку, яка для свого втілення в будівлі вимагала залучення в дію чотирьох чи п'яти інших мистецтв, тонни золота, гори каміння, лісу, крокв, армії робітників — коли порівняти її з думкою, що набрала форми книги, якій досить трохи паперу, трохи чорнила і одного пера, — то чи ж можна дивуватися, що людський розум відмовився від архітектури заради друку? Перетніть раптово первісне річище каналом, який викопано нижче рівня річки, і річка покине своє річище.

Тож погляньте, як з моменту винаходу друку архітектура потроху занепадає, марніє, відмирає. Ви помітите, що вода в цьому річищі спадає, життєві соки відпливають, що думка століть і народів віддаляється від нього!

У п'ятнадцятому столітті це збайдужіння ще майже непомітне. Друковане слово ще надто слабе, воно здатне лише витягати з архітектури надмір її життєвих соків. Але починаючи з шістнадцятого століття, за-непад сил в архітектурі цілком очевидний. Вона перестає бути головним засобом висловлення суспільних ідей і в жалюгідний спосіб перетворюється на класицизм. З галльської, європейської, самобутньої вона стає грецькою та римською, з правдивої та відповідної добі — псевдокласичною. І саме добу такого занепаду звуть добою Відродження. Проте цей занепад величний, бо старий готичний геній, це сонце, що заходить за гігантськими друкарськими пресами Майнца, ще деякий час пронизує своїм промінням це гібридне накопичення латинських аркад і корінфських колонад.

І це призахідне сонце ми сприймаємо як світанок.

Але з тієї хвилини, як архітектура стає лише мистецтвом, таким самим, як інші, тільки-но вона перестає бути мистецтвом всеосяжним, мистецтвом панівним, тиранічним, вона вже не має сили стримувати розвиток інших мистецтв. Вони визволяються, скидають ярмо архітектури і йдуть своїми шляхами. І кожне з них виграє на цьому розриві. У відокремленні все зростає. Різьблення стає скульптурою, іконопис — живописом, церковний спів — музикою. Сказати б, це імперія, що розпадається по смерті свого Александра і провінції якої стають окремими королівствами.

Так з'явилися Рафаель, Мікеланджело, Жан Гужон, Палестріна [157] — ці світочі осяйного шістнадцятого століття.

Одночасно починається всебічне визволення людської думки. Вже єре-сіархи

середніх віків зробили широкі проломи в католицизмі [158]. Шістнадцяте століття остаточно розбиває єдність церкви. До винайдення друкарства реформація була б лише церковним розколом, друкарство робить її революцією. Без книгодрукування ересь була б немічною. Волею фатуму чи провидіння Гутенберг — предтеча Лютера.

Отож, коли остаточно зайшло сонце середніх віків, коли готичний геній назавжди згас на горизонті мистецтва, архітектура все більше тьмяніє, блідне. Друкована книга — той шашіль, що точить будівлю, смокче її й гризе. Будівля, мов те дерево, що оголюється, втрачає листя, сохне на очах. Архітектура стає мізерною, убогою, вона — ніщо. Вона вже нічого не висловлює — навіть спогаду про мистецтво давніх часів. Полишена сама на себе, покинута іншими мистецтвами — бо і людська думка покинула її — вона, за браком справжніх митців, закликає на допомогу ремісників. Проста шибка замінює вітраж, каменярь заступає скульптора. Зникає сила, оригінальність, життєвість, внутрішній зміст. Немов злидений майстровий, архітектура животіє на самому тільки копіюванні. Мабуть передчуваючи, що з шістнадцятого століття почнеться відмирання архітектури, у Мікеланджело з'явилась остання думка, думка відчаю. Цей титан мистецтва нагромадив Пантеон на Парфенон і створив Собор святого Петра в Римі. Це чудовий витвір, який заслуговує на те, щоб залишитись неповторним, останнє зусилля архітектурної самостійності, останній розчерк митця-велетня, поставлений у кінці могутньої кам'яної книги, яка вже закривається.

Що ж робить після смерті Мікеланджело ця жалюгідна архітектура, яка пережила саму себе у вигляді тіні й примари? Бере Римський Собор святого Петра, копіює його, пародіює. Це вже справжня жалюгідна манія. Кожне століття має свій Собор святого Петра: сімнадцяте — Валь-де-Грас, вісімнадцяте — церкву святої Женев'єви. Кожна країна має свій собор святого Петра: Лондон — свій, Петербург — свій [159]. А Париж має їх два чи три. Та все це — спадщина, що не має ніякої вартості, останнє белькотіння постарілого великого мистецтва, що перед смертю дитиніє.

Коли з характерних пам'ятників, про які щойно йшлося, ми перенесемо свою увагу на загальний стан архітектурного мистецтва, за період від шістнадцятого до вісімнадцятого століття, ми помітимо ті самі ознаки виснаження й відмирання. Починаючи від Франціска II, архітектурна форма будівлі дедалі більше згладжується й відкриває подібну до кістяка схудлої, хворої людини геометричну форму. Привабливі лінії митця поступаються місцем холодним і суворим лініям геометра. Будівля перестала бути будівлею, це — просто многогранник. Проте архітектура силкується прикрити свою наготу. І ось грецький фронтон вводиться в римський і навпаки. Це знову той самий Пантеон у Парфеноні, той самий Собор святого Петра в Римі. Ось цегляні будинки з наріжними каменями доби Генріха IV; ось Королівський майдан і майдан Дофіна. Ось церкви часів Людовіка XIII, важкі, присадкуваті, низькі, незграбні, придавлені куполом, наче горбом. Ось архітектура часів Мазаріні, колег Чотирьох Націй [160], ця погана підробка під італійські будівлі. Ось палаци Людовіка XIV, довгі дворянські казарми, непривітні, холодні, нудні. Ось нарешті будівлі часів Людовіка XV, з листям цикорію, макарончиками та всіма тими бородавками й наростами, що

опоганяють цю стару, ветху архітектуру, хоч беззубу, та кокетливу. Від Франціска II до Людовіка XV недуга зростала в геометричній прогресії. Від старого мистецтва лишилися самі шкіра та кості. Воно жалюгідно конає.

А що тим часом діється з друкарством? Усі життєві сили, що залишають архітектуру, вливаються в нього. У міру того, як архітектура занепадає, друкарство розвивається й зростає. Запас сил, який людська думка витрачала на спорудження будівель, відтепер витрачається на створення книг. Так, з шістнадцятого століття друкарство, порівнявшись із умираючою архітектурою, веде проти неї боротьбу і вбиває її. У сімнадцятому воно вже настільки могутнє, тріумфуюче і певне своєї перемоги, що може влаштувати світові бенкет великого літературного століття. У вісімнадцятому, після тривалого перепочинку, при дворі Людовіка XIV, воно хапається за старий меч Лютера, озброюючи ним Вольтера, і бурхливо кидається в наступ на цю стару Європу, уже вбивши перед тим її архітектурну форму. Наприкінці вісімнадцятого століття друкарство завершує свою нищівну роботу. У дев'ятнадцятому столітті воно почне заново будувати.

Отже, питаємо тепер, яке з цих двох мистецтв протягом трьох століть є справжнім представником людської думки? Яке з них її відображає? Яке відбиває не тільки її літературні й схоластичні захоплення, але й увесь її широкий, глибокий, всеосяжний рух? Яке постійно, незмінно й безперервно нашаровується на роді людському, цьому тисячоному страхувиську, що рухається вперед? Архітектура чи друкарство?

Друкарство. Не слід помилятися: архітектура вмерла, вмерла безповоротно, вбита друкованою книгою, вбита тому, що вона менш тривка, що вона дорожче коштує. Кожен собор — це мільярд. Уявіть собі тепер, яких величезних коштів треба було б, щоб знову написати архітектурну книгу; щоб знову вкрити землю тисячами будівель; щоб повернутися до тих часів, коли кількість пам'ятників була така, що, за словами очевидця, "здавалося, наче струснувшись, світ скинув із себе старий одяг, щоб убраться в білі церковні шати". (*Erat enim ut si mundus, ipse excutiendo semet, rejecta vetustate, candidam ecclesiarum vestem indueret. Glaber ra-dulphus*).

Книга так швидко створюється, так мало коштує і здатна так далеко поширитися! То хіба дивно, що вся людська думка йде цим схилом? Це, зрештою, не означає, що архітектура вже неспроможна створити то тут, то там якийсь окремий чудовий пам'ятник. Ще час від часу, навіть за панування друку, з'являтимуться колони, відлиті з гармат цілою армією, як за панування архітектури цілим народом створювалися із зібраних і злитих воедино уривків Іліади й Романсеро, Махабхарати і Нібелунги [161]. Видатний твір якогось геніального архітектора може випадково з'явитися і в двадцятому столітті так, як у тринадцятому з'явився твір Данте. Але архітектура вже ніколи не стане мистецтвом суспільним, мистецтвом колективним, мистецтвом панівним. Велика поема, велика будівля, великий твір людства вже не будуватиметься, а друкуватиметься.

І в майбутньому, якщо архітектура випадково й підніметься, то вже ніколи вона не буде володаркою. Вона підпаде під закони літератури, яка колись корилася її законам.

Взаємини обох мистецтв різко змінилися. Безперечним є те, що за епохи архітектури поетичні твори — щоправда, нечисленні — були подібні до архітектурних пам'ятників. В Індії — поеми Віаза [162], заплутані, химерні, непроникні, як пагода. На Сході, в Єгипті — поезія, як і архітектура, велична й незворушна; в стародавній Греції вона має красу, ясність, спокій; у християнській Європі — велич католицизму, простодушність народу, багатий і пишний розквіт епохи оновлення. Біблія подібна до пірамід, Іліада — до Парфенону, Гомер — до Фідія. Данте в тринадцятому столітті — це остання романська церква, Шекспір у шістнадцятому — останній готичний собор.

Отож, щоб коротко підсумувати все, на чому ми зупинилися, скажемо: людство має дві книги, два літописи, два заповіти — архітектуру й друкарство, біблію кам'яну й біблію паперову. Без сумніву, коли порівняти ці дві біблії, так широко розкриті у віках, мимоволі стає шкода наочної величі гранітного письма, цього велетенського алфавіту, складеного з колонад, обелісків, порталів, цих споруджених людьми гір, що вкривають світ і тягнуться в минуле, від піраміди до дзвіниці, від Хеопса до Страсбурзького собору. Треба невпинно перечитувати минуле по цих мармурових сторінках. Треба милуватися з цієї книги, написаної архітектурою, невпинно перегортати її сторінки; але не слід заперечувати й величі будівлі, спорудженої друкарством.

Ця будівля воістину велична. Якийсь статистик підрахував, що, кладучи один на один усі томи, які від часів Гутенберга вийшли з-під пера, можна б заповнити простір між Землею й Місяцем; та не про таку велич збираємося ми говорити. Хоча, коли спробуємо охопити думкою викінчений образ усіх нагромаджених аж до наших днів друкованих творів, чи не постане перед нами така цілість як неосяжна споруда, підмурком якої є увесь світ, споруда, над якою людство працює невтомно, могутня вершина якої губиться в непроглядному тумані майбутнього? Це якийсь мурашник умів. Це вулик, куди золоті бджілки уяви зносять свій мед; споруда з тисячами поверхів. Тут і там на її стінах зяють похмурі печери науки, які перехресшуються в її надрах. Всюди на поверхні стін мистецтво щедро розгорнуло перед нашими очима свої арабески, розети й мережива. Тут кожен поодинокий твір, хоч би яким відокремленим та примхливим він здавався, має своє місце, свій виступ. Тут усе пройняте гармонією. Від собору Шекспіра до мечеті Байрона над цією метрополією людської думки безладно громадаються тисячі дзвіничок. Біля підніжжя споруди відтворено кілька старовинних грамот людства, не відбитих в архітектурі. Ліворуч від входу вмуровано старий, з білого мармуру, барельєф Гомера, праворуч — Біблія підносить свої сім голів з багатьма мовами. Далі їжиться гідра Романсеро, а також кілька інших гібридних постатей, Веди й Нібелунги.

Проте ця чудова споруда все ще не закінчена. Друкарство, цей велетенський механізм, що безупинно викачує всі розумові соки суспільства, невтомно вивертає із своїх надр нові будівельні матеріали для свого творення. Людство — все у риштуваннях. Кожен розум — це муляр. Навіть найпокірніший з них замурує щілину або кладе свій камінь — навіть Ре-тіф де ла Бретон [163] тягне свій кошик щебілки. Щоденно зростає новий шар кам'яної кладки. Незалежно від окремого, самостійного внеску кожного

письменника, є частки, що їх вони вносять спільно. Вісімнадцяте століття дало "Енциклопедію" [164], доба революції створила "Монітер" [165].

Воістину друкарство — це теж споруда, яка зростає і лине вгору нескінченними спіралями; у ній така сама мішанина мов, безперервна діяльність, невтомна праця, запекле змагання всього людства; у ній — обіто-ваний притулок для думки на випадок нового всесвітнього потопу, нового нашестя варварів. Це друга Вавілонська башта роду людського.

КНИГА ШОСТА

I. БЕЗСТОРОННІЙ ПОГЛЯД НА СТАРОВИННУ МАГІСТРАТУРУ

Надзвичайно щасливою людиною був року божого 1482-го шляхетний Робер д'Естутвіль, рицар, сйор де Бейн, барон д'Іврі й Сент-Андрі в ла Марш, радник і камергер короля та паризький прево. Минуло вже сімнадцять років з того часу, коли він одержав від короля 7 листопада 1465 року, тобто року появи комети [166], цю чудову посаду, що її вважали скоріше вотчиною, аніж службою: *dignitas*, — каже Іоанн Лемней, — *quae cum non exiqua potestate politiam concernente, atque praerogativis multis et juribus conjuncta est* [167].

Дивно було бачити в 1482 році на королівській службі дворянина, призначення на посаду якого видано ще за часів одруження побічної доньки Людовіка XI з позашлюбним сином герцога Бурбонського. У той день, коли Робер д'Естутвіль заступив Жана де Вільє в званні паризького прево, метр Жеан Дове зайняв місце месіра Елі де Торрета, першого голови трибуналу вищого суду; Жеан Жувенель Дезурсен витіснив П'єра де Морвільє з посади верховного судді Франції, а Реньйо де Дорман не виправдав сподівань П'єра П'юї на одержання місця постійного доповідача при королівському суді, зайнявши його сам. Ось скільки людей змінилося в званнях голови, канцлера верховного суду і доповідача відтоді, коли Робер д'Естутвіль дістав посаду паризького прево. Її він дістав "на збереження", як про це провіщали жалувані грамоти, і, безперечно, він добре зберігав цю посаду. Він учепився в неї, вріс у неї, він настільки з нею зріднився, що уник тієї манії змін, якою був пройнятий Людовік XI, король недовірливий, сварливий і діяльний, який вважав, що, завдяки частим змінам, призначенням та усуванням, він підтримуватиме гнучкість своєї влади. Більше того, славний рицар домігся для свого сина права успадкування після його, Робера, смерті цієї посади. І ось уже два роки, як поруч його імені, в перших рядках реєстру постійних членів паризького міського суду красується ім'я дворянина Жака д'Естутвіля, зброєносця. Виняткова, звичайно, і небувала ласка! Правда, слід визнати, що Робер д'Естутвіль був хоробрим солдатом, що він мужньо підняв рицарський прапор проти "Ліги суспільного блага", що він підніс королеві в день її в'їзду до Парижа, 14... року, напрочуд гарного цукрового оленя. До того ж він користувався особливою прихильністю месіра Трістана л'Ерміта, голови королівського суду.

Надзвичайно солодким і приємним було життя месіра Робера. Насамперед дуже добра платня, до якої долучалися й звисали, мов додаткові грона в його винограднику, прибутки від цивільної та кримінальної канцелярії всієї судової округи, та ще й

прибутки з цивільних і кримінальних справ, які розглядалися в судових залах підвалля Шатле, не рахуючи деяких невеликих зборів у його користь за переїзд через мости Мант і Корбейль, копиткового мита з паризьких базарів за продаж безрогої худоби та збіжжя, а також поборів з міряльників дров і вагарів солі. Додайте до цього насолоду роз'їжджати верхи по місту в супроводі цілого почту общинних старост і квартальних наглядачів, одягнутих у напівчервоні й напівбрунатні вбрання і вирізнятися серед них своїм шоломом, пом'ятим у битві під Монлері, та чудовим військовим убранням, яким ви можете захоплюватися ще й сьогодні, бо воно вирізьблене на гробниці Робера д'Естутвіля в абатстві Вальмон у Нормандії. А далі, хіба це не втіха, — мати цілковиту зверхність над судовими старшинами, воротарем і вартою Шатле, двома членами суду Шатле, *auditores Castelleti* [168], шістнадцятьма комісарами шістнадцятьох кварталів, тюремником Шатле, чотирма меншими чиновниками, ста двадцятьма кінними сержантами, ста двадцятьма сержантами-жезлоносцями, начальником нічного дозору з усіма йому підлеглими? А хіба це дрібниця — вершити правосуддя у найважливіших справах, мати право колесувати, вішати й четвертувати, не рахуючи дрібної юрисдикції в першій інстанції (*in prima instantia*, як сказано в хартіях) по всьому паризькому віконтству, так почесно наділеному сімома дворянськими судовими округами? Чи можна собі уявити щось привабливіше, ніж провадити арешт, чинити суд і розправу, як це щоденно робив месір Робер д'Естутвіль у Великому Шатле під широким приземкуватим склепінням епохи Філіппа-Августа — і щовечора вертатися на відпочинок до свого чарівного будиночка за огорожею королівського палацу, на вулиці Галілея, що його він одержав як посаг за дружиною, Амбруазою де Лоре. Адже прево бував стомлений тим, що відправляв усіляких бідолах ночувати у "тій маленькій халупі на Шкуродерній вулиці, яку судді та старшина Парижа часто використовували під в'язницю, бо вона мала одинадцять футів завдовжки, сім футів та чотири дюйми завширшки й одинадцять футів заввишки"! [169]

Месір Робер д'Естутвіль не обмежувався тільки своїми судовими правами прево та паризького віконта, він ще закидав оком і в'їдливым словом у верховний королівський суд. Не було такої хоч скільки-небудь високопоставленої особи, яка, перш ніж потрапити до ката, не пройшла б через його руки. Це він подався у Бастілію Сент-Антуан, щоб доставити на майдан Ринку благородного пана герцога Немурського та щоб відправити на Гревський майдан шляхетного пана Сен-Поля, який упивався і кричав, на велику радість пана прево, що не любив конетабля.

Усього цього, звичайно, більш ніж досить, щоб зробити життя людини щасливим і пишним і щоб пізніше заслужити знаменну сторінку в тій цікавій історії паризьких прево, з якої дізнаємося, що Удард де Вільнев мав будинок на вулиці М'ясників, що Гійом де Лангаст купив велику та малу Савойю, що Гійом Тібу заповідав черницям монастиря святої Женев'єви свої будинки на вулиці Клопен, що Гюг Обрію мешкав у палаці "Дикобраз", і багато інших подробиць приватного життя.

Однак, незважаючи на те, що месір Робер д'Естутвіль мав усі підстави для того, щоб сприймати життя спокійно й радісно, він прокинувся ранком 7 січня 1482 року в

дуже похмурому настрої Звідки взявся цей настрій? На таке питання він не зміг би й сам відповісти. Чи був цей настрій нав'язаний тим, що небо було хмарне, або тим, що пряжка його старої португелі часів Монлери була погано застебнута й туго стягала його огрядну, як в усіх прево, постать? Чи, може, тому, що він побачив ту зневагу, з якою поставилися до його особи гультаї, що проходили повз його вікна по чотири в'ряд, у камзолах без сорочок, у дірявих капелюхах, з торбинами та фляжками при боці? Чи, може, це було невиразним передчуттям того, що майбутній король Карл VIII з наступного року уріже прибутки паризького прево на триста сімдесят ліврів шістнадцять соль-дів і вісім деньє? Нехай читач дошукується причини сам, а щодо нас, то ми схильні припускати, що він був у поганому настрої саме тому, що мав поганий настрій.

Зрештою, це був день після свята, обтяжливий день для всіх, а надто для службової особи, що зобов'язана прибирати всі нечистоти в прямому й переносному розумінні цього слова, які кожне свято залишає в Парижі. Крім того, він мав засідати у Великому Шатле. А ми помітили, що судді звичайно роблять так, щоб день свого поганого настрою використати для судових засідань і тим самим мати до своїх послуг когось, на кому можна було б зігнати злість іменем короля, закону та правосуддя.

Тим часом засідання розпочалося без нього. Його роботу, за звичаєм, виконували заступники по цивільних, кримінальних та особливих справах. Уже з восьмої години ранку кілька десятків городян і городянок, скупчені й стиснуті у темному кутку між міцною дубовою перегородкою та стіною залу засідань Шатле, з насолодою споглядали різноманітне і розважальне видовище цивільного й кримінального правосуддя, що його безладно, абияк чинив метр Флоріан Барбедьєн, аудитор Шатле, помічник пана прево.

Зал був невеличкий, низький, склепистий. Стіл із зображенням квітів лілії стояв у глибині перед великим кріслом з різьбленого дуба, яке належало панові прево й було порожнім. Ліворуч від нього — стілець для аудитора, метра Флоріана. Нижче сидів і щось швидко писав протоколіст. Навпроти — юрба; а перед дверима й перед столом — сила-силенна судових слуг у фіолетових камлотових опанчах з білими хрестами на грудях. Два сержанти міської ради общинних старост, одягнені в напівчервоні й напівблакитні камзоли, стояли на варті біля низьких замкнутих дверей, що виднілися позаду столу. Єдине вузьке стрілчасте вікно, прорізане в товстому мурі, освітлювало блідим січневим промінням дві кумедні постаті: вирізьбленого химерного кам'яного демона, що звисав з центра склепіння, та суддю, який сидів у глибині залу на тлі королівських лілій.

А й справді, уявіть собі за судовим столом, між двох стосів справ, людину, що сперлася на лікті, поставивши ноги на шлейф власної коричневої суконної мантиї, з вуграстим обличчям, що потопає у білому смушковому комірі, два шматочки якого, здавалося, заміняли на ньому брови; уявіть до того ще кліпаючі очі, велично обвислі товсті щоки, що ніби зустрічалися під підборіддям, — і ви матимете образ метра Флоріана Барбедьєна, аудитора Шатле.

І до того ж аудитор був глухий. Зовсім незначна для аудитора вада. Вона аж ніяк не

перешкоджала метрові Флоріану судити непохибно і безапеляційно. Зрештою, для судді досить лише вдавати, що він слухає; а шановний аудитор тим краще виконував цю умову, єдино важливу в доброму правосудді, що його увагу не міг відвернути ніякий сторонній шум.

Крім того, серед слухачів була присутня особа, що з суворою вимогливістю стежила за всіма його діями і вчинками. Це був наш друг, Жеан Фролло дю Мулен, школяр, з яким ми вчора познайомились, це "шмигляло", яке можна було зустріти по всіх закутках Парижа, але тільки не перед професорською кафедрою.

— Дивися, — сказав він пошепки своєму супутникові Робену Пуспену, який, сидячи поруч, реготав з його коментарів до сцен, що відбувалися перед їхніми очима, — ось Жанетта де Бюїссон. Гарненька донька гульвіси з Нового ринку! Клянуся душею, він її засуджує, цей стариган! Очевидно, йому бракує не тільки вух, а й очей. П'ятнадцять сольдів і чотири паризьких деньє штрафу за те, що вона начепила на себе пару чоток. Це трохи дорожувато! *Lex duri carminis* [170]. А це ж хто такий? А! Робен Шьєф де Віль, кольчужний майстер. Це він сплачує вступний внесок за те, що його прийнято до вищезгаданого цеху і що він дістав звання майстра. Що це! О! Двоє дворян серед цих гультіпак! Егле де Суан та Ютен де Малы — двоє зброєносців, клянуся тілом христовим! Ага! Вони грали в кості. І коли вже я побачу тут нашого ректора? Сто паризьких ліврів штрафу на користь короля! Цей Барбедьєн лупить добряче! Як і годиться глухому. Нехай я перетворюся на мого брата архідиякона, коли це мені перешкодить грати; грати вдень, грати вночі, жити граючи, вмерти граючи, і, програвши останню сорочку, поставити на карту й свою душу! Пречиста діво! А скільки дівок! Так і йдуть одна за одною, мов овечки! Амбруаза Лекюїєр, Ізабо ла Пенет, Берарда Жіронен! Я їх усіх знаю, їй-бо! Штраф! Штраф! Будете знати, як носити золочені пояси! Десять паризьких сольдів! Чепурухи! Ох ти, стара судова пико, глухий дурню! Ох ти, Флоріане, вайло! Ох ти, Барбедьєн, невігласе! Бач, як він розсівся за столом. Він жере позивачів, жере справи, він жере, жує, давиться, набиває собі черево. Штрафи, прибутки від безгосподарного майна, податки, пені, судові витрати, заробітна платня, збитки та прибутки, тортури, в'язниця й темниця, кайдани із стягненням витрат, — це для нього святкові пироги й марципани Іванового дня! Поглянь на цього кабана! Диви! Ще одна жриця кохання. Не хто інший, як сама Тібо ла Тібод. Вскочила в халепу, бо вийшла за межі вулиці Глатіньї. А це що за хлопець? Жоф-руа Мабон, кіннотник стрілецької сторожі. Він всує згадав ім'я боже. Оштрафувати її, цю Тібод! Оштрафувати його, цього Жофруа! Оштрафувати їх обох! Стара глуха тетеря! Він, напевно, переплутав обидві справи. Десять проти одного, що він примусив дівку платити за лихослів'я, а кіннотника — за кохання! Увага, Робене Пуспен! Кого ж це вони вводять? А скільки вартових! Клянусь Юпітером, тут уся зграя гончаків! Мабуть, уполювали великого звіра, самого вепра. Це й справді він, Робене! Це і є вепр, та ще й який! Клянуся Геркулесом, це ж наш учорашній володар, наш папа блазнів, наш дзвонар, наш кульгавий, наш горбань, наш гримасник! Це ж Квазімодо!

Справді, це був він.

Це був Квазімодо, скручений, зв'язаний, у путах і кайданах, під посиленою охороною. Варту очолював сам начальник нічної сторожі, який мав на грудях вигаптуваний герб Франції, а на спині — герб міста. А втім, щодо Квазімодо, то він нічого не мав, крім потворності, що могло б виправдати це скупчення алебард та аркебузів. Він був насуплений, мовчазний, спокійний. Лише його єдине око час од часу кидало гнівний похмурий погляд на пута, що його сковували.

Він оглянув присутніх, але на цей раз погляд його був таким безживним і сонним, що жінки, коли й показували на нього пальцями, то тільки для того, щоб посміятися.

Тим часом метр Флоріан, аудитор, уважно перегортав сторінки позову до Квазімодо, що його подав протоколіст, і, переглянувши, начебто на хвилину замислився. Завдяки цій обережності, до якої він старанно вдавався завжди, починаючи допит, аудитор наперед знав ім'я, звання, провини підсудного, готував заздалегідь репліки на передбачені відповіді і щасливо виплутувався з усіх труднощів допиту, не дуже виявляючи свою глухоту. Документи судової справи були для нього тим самим, що й соба-ка-поводир. А коли ненароком траплялося так, що якимось безглуздим зауваженням чи недоречним запитанням він виявляв свою ваду, то одні сприймали це як глибокодумність, а другі — як дурість. В обох випадках честь магістратури лишалася недоторканою, бо краще, щоб суддя здобув славу дурного чи глибокодумного, аніж глухого. Тому він докладав багато зусиль, щоб приховати свою глухоту, і це йому так добре вдавалося, що кінець кінцем він і сам себе почав вводити в оману. А втім, це, зрештою, легше, ніж на перший погляд може здатися. Усі горбані ходять, високо піднісши голову, всі заїки — просторікують, усі глухі — говорять тихенько. Що ж до метра Флоріана, то він вважав себе не більше як приглухуватим. Це була та єдина поступка, яку він робив громадській думці, і то тільки у хвилини відвертості й тверезої оцінки своєї особи.

Отже, добре прожувавши справу Квазімодо, він, щоб надати собі більшої величності та безсторонності, закинув голову назад і напівзаплющив очі, так що у цю хвилину він був і глухий, і сліпий. Дві умови, без яких не може бути зразкового судді. І саме в цій величній позі він почав допит.

— Ваше ім'я?

Але тут виник казус, не передбачений законом, — глухий мав допитувати глухого. Квазімодо, якого ніхто не попередив про те, що до нього звертаються із запитанням, пильно дивився на суддю й не відповідав. Глухий суддя, якого ніхто не попередив про глухоту підсудного, подумав, що той відповів, як це робили всі підсудні, і вів далі з властивою йому механічною і тупою самовпевненістю:

— Чудово. Ваш вік?

Квазімодо не відповів і на це запитання.

Суддя, впевнений, що дістав відповідь, проказав:

— Далі. Ваше звання?

Усе та сама мовчанка. А тим часом присутні почали перешіптуватись і презиратися.

— Досить, — знову промовив незворушний аудитор, думаючи, що підсудний дав вичерпну відповідь і на третє питання.

— Ви обвинувачуетесь законом: *primo* [171], у порушенні нічної тиші; *secundo* [172], у насильницьких, непристойних діях по відношенню до дівчини легких звичаїв, *in praejudicium meretricis* [173], *tertio* [174], у бунті та непокорі стрільцям, які перебувають на службі в нашого володаря короля. Дайте пояснення з усіх цих пунктів. Протоколісте, чи записали ви всі попередні відповіді обвинуваченого?

Коли пролунало це злополучне запитання, вибухнув регіт від лави протоколіста аж до кінця залу, такий бурхливий, такий несамовитий, такий заразливий, такий дружний, що обидва глухі мимоволі звернули на це увагу. Квазімодо відвернувся й зневажливо знизав своїм горбом, тим часом метр Флоріан, не менш здивований, ніж Квазімодо, вважаючи, що регіт викликала якась неповажлива репліка обвинуваченого, а помічене ним знизування плечима Квазімодо підтвердило це припущення, — обурено накинувся на нього.

— Негіднику! Ви дали відповідь, яка заслуговує шибениці! Та чи знаєте ви, з ким говорите?

Такий випад аж ніяк не міг спинити вибух загальних веселощів. Він здався всім таким несподіваним і безглуздим, що несамовитий регіт заразив навіть сержантів міської ради общинних старост, цю породу списоносців, тупість яких була немовби невід'ємною приналежністю їхнього мундира. Лише один Квазімодо зберігав усю серйозність, бо він нічого не розумів з усього, що відбувалося навколо. Суддя, дедалі більше роздратовуючись, вирішив продовжувати у такому ж тоні, сподіваючись нагнати на підсудного страх, який вплине й на слухачів та нагадає їм про пошану до суду.

— А-а, то ти, розпуснику з розпусників і розбійнику з розбійників, дозволяєш собі глумитися з аудитора Шатле, сановника охорони порядку Парижа, з того, на кого покладено обов'язок викрити злочини, проступки й розпусту, контролювати всі ремесла й забороняти монополії, утримувати в порядку бруківку, класти край дрібному перепродажу свійських птахів, водяних птахів і дичини, примушувати правильно міряти дрова та іншу деревину, очищувати місто від нечистот, а повітря — від заразливих захворювань, неухильно займатися громадськими справами, і все це — без платні, не розраховуючи на винагороду! А чи знаєш ти, що мене звуть Флоріан Барбедьєн, що я заступник пана прево, і, крім того, комісар, слідчий, контролер і допитувач, що я користуюсь однаковою владою в паризькому та окружному судах у справах нагляду й судах першої інстанції!..

Немає засобу, який би спинив глухого, що розмовляє з глухим. Бог знає, де й коли прибився б до берега метр Флоріан, який на всіх вітрилах пустився у високу красномовність, якби низькі двері в глибині залу зненацька не відчинилися й не пропустили власною персоною пана прево.

Його поява не спинила метра Флоріана. Він, зробивши поворот на каблуках, зразу спрямував на прево свою бундючну промову, якою він щойно погрожував Квазімодо.

— Монсеньйоре, — сказав він, — я вимагаю для присутнього тут підсудного такої

кари, яку ви зволите йому визначити за тяжку й нечувану образу правосуддя!

І він знову сів, задихавшись, витираючи великі краплини поту, що падали з його чола і, мов сльози, змочували розкладені перед ним папери. Месієр Робер д'Естутвіль насупив брови і жестом закликав Квазімодо до уваги. Жест був настільки величний і багатозначний, що глухий почав дещо розуміти.

Прево суворо звернувся до нього:

— За який злочин ти потрапив сюди, негіднику?

Неборака, думаючи, що прево питає, як його ім'я, порушив свою звичайну мовчанку і хрипким, гортанним голосом відповів:

— Квазімодо.

Відповідь так мало пов'язувалась із запитанням, що в залі знову вибухнув несамовитий регіт, а месієр Робер, почервонівши від люті, закричав:

— Ти й з мене глузуєш, мерзотнику?

— Дзвонар Собору богоматері, — відповів Квазімодо, гадаючи, що він має пояснити судді, хто він такий.

— Дзвонар? — знову загорлав прево, що, як відомо, прокинувся вранці в досить поганому настрої і ладен був спалахнути гнівом і без цих дивних відповідей підсудного.

— Дзвонар? Ось я тобі продзвоню канчуками по спині на всіх перехрестях Парижа! Чуєш, ти, негіднику?

— Якщо ви питаєте про мій вік, — промовив Квазімодо, — то я гадаю, що в день святого Мартіна мені мине двадцять років.

Це вже було занадто, і прево не міг більше стриматися.

— Ага! То ти знущаєшся і з прево, негіднику! Панове сержанти-жезлоносці, відведіть цього блазня до ганебного стовпа на Гревському майдані, відшмагайте його й покрутіть з годину на колесі. Присягаюсь, він мені дорого за це заплатить! І я вимагаю, щоб про вирок чотири герольди оповістили по всіх семи округах паризького віконтства.

Протоколіст суду тут-таки взявся складати вирок.

— Клянуся божим черевом! Оце так правильно розсудив! — вигукнув зі свого кутка школяр Жеан Фролло дю Мулен.

Прево озирнувся й знову глянув на Квазімодо своїми палаючими гнівом очима.

— Мені почулося, що цей гультіпака сказав "боже череве"! Протоколісте, додайте ще дванадцять паризьких деньє штрафу за богохульство, і нехай половина цього штрафу піде на побудову церкви святого Євстафія. До цього святого я відчуваю особливе благоговіння.

За кілька хвилин вирок був готовий. Його зміст був простий і короткий. Старе звичайне право, що лежало в основі судочинства прево та паризького віконтства, ще не було розроблене головою суду Тібо Байє та Роже Барном, королівським прокурором. Воно тоді не було захарашчене тим високим і густим лісом крющотворства й процедур, що їх обидва ці законники насадили на початку шістнадцятого століття. Усе в цьому праві було ясным, недвозначним і швидко виконуваним. У ньому все йшло прямо до мети, і тут же, наприкінці кожної стежки, що не мали ні густого чагарника, ні закрутів,

було колесування, шибениця й ганебний стовп. В усякому разі, кожен знав, що його жде.

Протоколіст подав вирок прево, той приклав до нього печатку і вийшов, щоб продовжувати свій обхід залів судових засідань у такому настрої, який давав підставу побоюватись, що в цей день усі в'язниці Парижа будуть переповнені. Жеан Фролло та Робен Пуспен нишком сміялися. Квазімодо дивився на все байдуже й здивовано.

У ту мить, коли Флоріан Барбедьєн читав вирок перед тим, як його підписати, протоколіста охопило почуття жалю до нещасного засудженого, і, сподіваючись хоч трохи зменшити міру покарання, він якомога ближче нахилився до вуха аудитора і, показуючи на Квазімодо сказав:

— Ця людина глуха.

Він гадав, що спільність фізичної вади викличе жаль у метра Флоріана й піде на користь засудженому. Але, по-перше, як ми вже зауважили, метр Флоріан не хотів, щоб його глухоту помічали. По-друге, він був настільки глухий, що не почув жодного слова, сказаного протоколістом. Проте він хотів показати, що все добре розібрав, і відповів:

— А, он що, це інша справа. Я цього не знав. У такому разі додайте йому ще одну годину біля ганебного стовпа.

І він підписав змінений у цей спосіб вирок.

— Так йому й треба! — вигукнув Робен Пустен, який мав зуб проти Квазімодо. — Це навчить його шанобливіше ставитися до людей.

II. ЩУРЯЧА НОРА

Нехай читач дозволить нам знову привести його на Гревський майдан, який ми з ним залишили вчора, щоб разом з Гренгуаром піти слідом за Есмеральдою.

Десята година ранку. З усього видно, що вчора тут відбувалося свято. Брук укритий усяким сміттям: обривками стрічок, ганчірками, пір'ям з султанів, краплями воску з факелів, недоїдками від всенародного бенкету. Тут і там тиняються групи городян, ворують ногами погаслі головешки святкового вогнища або, зупинившись перед "Будинком з колонами", із захопленням згадують його вчорашні розкішні прикраси, а сьогодні розглядають на фасаді тільки цвяхи, — залишок учорашніх святкових розваг. Серед натовпу котять свої барила продавці сидру та браги й заклопотано снують туди й сюди перехожі. Стоячи на порогах своїх крамничок, розмовляють і перегукуються крамарі. Тільки й чути, що про свято, послів, Коппенюля, папу блазнів; усі наввипередки розповідають і регочуть.

Тим часом чотири кінних стражники, які щойно стали з чотирьох боків ганебного стовпа, вже зібрали навколо себе чимало людей, що до того вештались по майдану, а тепер нудьгували, очікуючи хоча б якої-небудь екзекуції.

Коли тепер читач, надивившись на ці жваві й галасливі сцени, що відбувалися в усіх кінцях майдану, перенесе свій погляд на старовинну напів-готичну, напівроманську будівлю Роландової башти, що в західній частині майдану утворює кут з набережною, він зможе помітити в кінці фасаду башти великий громадський требник, пишно розмальований, захищений від дощу невеличким навісом, а від злодіїв решіткою,

яка, однак, дозволяє перегортати його сторінки. Поряд з цим требником видно вузьке стрілчасте віконце, що виходить на майдан, заґратоване двома навхрест вмурованими залізними прутами. Це єдиний отвір, крізь який може проникнути трохи повітря й світла до малесенької, без дверей, комірчини, видовбаної в товщі стіни у нижній частині старовинного будинку. Тиша в комірчині здається тим глибшою і похмурішою, що навколо кишить і вирує найлюдніший, найгаласливіший майдан Парижа.

Ця комірчина стала відомою в Парижі близько трьох століть тому, від часу, коли власниця Роландової башти, в жалобі по своєму батькові, який загинув під час хрестових походів, наказала видовбати її в стіні власного будинку, щоб у ній поховати себе назавжди, залишивши із свого палацу тільки це житло, двері до якого були замуровані, а віконце відкрите і взимку, і влітку. Усе своє багатство вона віддала жебракам і богові.

Двадцять років очікувала безутішна дівця смерті у цій завчасній могилі, проводячи день і ніч у молитві за спасіння душі свого батька, спочиваючи на купі попелу, навіть без каменя під головою, убрана в чорне руб'я, й животіла лише з ласки перехожих, які клали хліб і ставили воду на край віконця; вона жила з того милосердя, яке колись виявляла сама. Вмираючи, переходячи до іншої гробниці, вона заповіла увічнити цю могилу для тих скорботних жінок, матерів, удів або дочок, які, у великому горі чи великому каятті, побажають тут живцем поховати себе, щоб молитися за себе чи за інших. Бідняки, її сучасники, влаштували їй пишне поховання, багате на сльози та благословення; але, на їх превеликий жаль, побожну дівцю, за браком протекції, не було канонізовано в святі. Менш благочестиві з її прихильників сподівалися, що ця справа зможе улаштуватися в раю легше, ніж у Римі, і простодушно молили за небіжчицю не папу, а бога. Більшість задовольнялися тим, що шанувала пам'ять про богобоязливу Роланду, як про святу і, мов реліквії, зберігала клаптики її руб'я. Місто від себе, на честь покійної, встановило громадський требник у стіні біля віконця келії для того, щоб перехожі час від часу там зупинялися, нехай тільки для молитви, яка примусила б їх подумати про милостиню, і щоб бідні затворниці, спадкоємниці Роланди, не вмирали від голоду, всіма забуті. А втім, такого роду могили були нерідким явищем у середньовічних містах. Часто на найбільш людних вулицях, на велелюдних і галасливих базарах у самому центрі їх, під ногами коней, під колесами возів можна було побачити щось подібне до льоху, криниці, замурованої й заґатованої хижки, в глибині якої день і ніч молилася людська істота, що добровільно приречла себе на вічну тугу чи покуту. А людям того часу були невластиві всі ті розмірковування, які викликало б у нас тепер це дивне видовище, ця жахлива келія, своєрідна ланка між домівкою і могилою, цвинтарем і містом, ця жива людина, відрізана від живого суспільства і передчасно зарахована до мертвих, цей світильник, що в темряві споживає свою останню краплю олії; цей мерехтливий вогник життя в ямі, це дихання, цей голос, ця вічна молитва з глибини кам'яного мішка, це обличчя, навіки звернуте до іншого світу, це око, вже освітлене іншим сонцем, це вухо, притулене до стіни могили, ця душа, ув'язнена в тілі, це тіло— в'язень темниці, і під цим подвійним покровом плоті та граніту приглушений

стогін стражденної душі — все це не помічалось юрбою. Не схильна до розмірковувань і не дуже витончена тогочасна побожність була сліпа до різноманітних відтінків релігійного подвижництва. Люди сприймали факт у цілому й шанували, поважали, ба навіть вважали святою принесену подвижником жертву, але не аналізували викликаних нею страждань і не дуже їм співчували. Час від часу вони приносили яке-небудь покаяння нещасному мученику, дивилися крізь отвір, чи він ще живий, але вони не знали його імені, і навряд чи знали, як давно почалося його вмирання, а іноземцеві, який їх розпитував про живого кістяка, що гнив у цьому льоху, побожні просто відповідали, якщо там був чоловік: "Це затворник", а коли там була жінка: "Це затворниця".

У ті часи на все дивилися саме в такий спосіб, без метафізики, тверезо, без збільшувального скла, неозброєним оком. Мікроскоп ще не був винайдений ні для явищ світу матеріального, ні для явищ світу духовного.

І хоч згадане релігійне подвижництво не викликало великого захоплення, все ж прикладів такого роду самоув'язнення в містах справді було чимало. Як ми щойно про це згадували, у Парижі була досить велика кількість таких комірчин, де молилися богам або каялись; і майже всі вони були зайняті. Щоправда, і духовенство дбало про те, щоб вони не лишалися порожніми, бо це свідчило б про послаблення релігійного запалу серед віруючих, тому, якщо не було покутників, туди садили прокажених. Крім келії на Гревському майдані, була ще одна на Монфоконі, одна — при цвинтарі Невинних, ще одна — вже не знаю де, у стіні будинку Клі-шон, здається. Були такі келії і в багатьох інших кінцях міста, їхні сліди можна розшукати тільки за переказами, оскільки самі келії не збереглися. Університет теж мав таку келію. А на пагорбі святої Женев'єви якийсь середньовічний Іов, сидючи на гноїщі в глибині водоймища, тридцять років виспівував сім покайних псалмів і щоразу, дійшовши до кінця останнього псалма, починав співати їх спочатку. До того ж уночі він співав голосніше, ніж удень, — *magna voce per umbras* [175]. Ще й дотепер любителю старовини, який звертає на вулицю Промовляючої криниці, вчувається цей голос.

Що ж до келії Роландової башти, то ми повинні сказати, що вона ніколи не була вільною. З часу смерті благочестивої пані Роланди вона рідко порожнювала більше року чи двох. Чимало жінок приходило сюди, щоб до самої смерті оплакувати батьків, коханих чи власні гріхи. Злоязикі парижани твердили, що вдів тут бачили дуже мало.

Відповідно до звичаїв тієї епохи латинський напис, начертаний на мурі, розповідав письменним перехожим благочестиве призначення цієї келії. До середини шістнадцятого століття зберігся звичай пояснювати суть будови коротким висловом, написаним над дверима. Так, у Франції над віконцем сеньйоріального будинку в Турвілі читаємо: *"Sileto et spera"* [176], в Ірландії над гербовим щитом, що височить над великою брамою замку Фортеск'ю, написано: *"Forte scutum, salus ducum"* [177], в Англії над головним входом до гостинного заміського палацу графів Купер: *"Tuum est"* [178]. Так робили тоді, бо кожна будівля була думкою.

Оскільки в келії Роландової башти двері були замуровані, над вікном було

вирізьблено великими романськими буквами два слова:

"TU, ORA!" [179]

Народ, здоровий глузд якого не розбирається в таких тонкощах і охоче перекладає Ludovico Magno [180] як "Брама Сен-Дені", дав цій чорній похмурій і вогкій дірі назву "Щуряча нора" (Trou aux Rats) [181]. Назва, можливо, менш пишномовна, ніж перша, та зате більш образна.

III. ІСТОРІЯ МАЇСОВОГО КОРЖА

У той час, коли все це відбувалось, келія Роландової башти була зайнята. Якщо читач бажає дізнатися ким, йому досить послухати розмову трьох шановних кумась, які в ту мить, коли ми спинили увагу читача на Щурячій норі, прямували набережною до неї і піднімалися від Шатле до Гревського майдану.

Дві з них були вбрані, як заможні паризькі городянки. Їхні тоненькі білі нашийні косинки, спідниці із смугастого синьо-червоного сукна, білі нитяні, туго напнуті панчохи з вишитими кольоровими стрілками, квадратні жовті шкіряні черевики на чорній підметці, а особливо головні убори, цей своєрідний ріг з мішури, рясно оздоблений стрічками та мереживом, які ще й досі носять жительки Шампані, конкуруючи з гренадерами російської імператорської лейб-гвардії, свідчили про їхню належність до того класу заможних купчих, який посідає середину між тими, кого лакеї звуть просто "жінка", й тими, кого вони величають "дама". Ці жінки не мали ні обручок, ні золотих хрестиків, однак легко було догадатися, що це не з бідності, а з остраху перед штрафом. Їхня супутниця була одягнена майже так само, але в її костюмі, в її манерах було щось таке, що виявляло в ній дружину провінціального нотаріуса. З того, як високо вона носила пояс, було видно, що вона вже давненько не була в Парижі. Додайте до цього гофровану нашийну косинку, банти із стрічок на черевиках і те, що смуги на спідниці були впоперек, а не вздовж, і безліч інших дрібниць, які дратували добрий смак.

Перші дві йшли повільною ходою, притаманною парижанкам, які показують Париж провінціалкам. Провінціалка тримала за руку товстого хлопчика, який у свою чергу тримав у руці товстого коржа. Нам дуже прикро, але ми мусимо додати, що холодна пора року примушувала хлопчика використовувати власний язик замість носової хусточки.

Малого доводилося тягти, як каже Вергілій, non passibus aequis [182], і він щокроку спотикався, чим викликав голосні докори своєї матері. Щоправда, він більше дивився на коржа, ніж собі під ноги. Напевно, якась поважна причина перешкоджала йому кусати коржа, і тому хлопчик задовольнявся тільки ніжним спогляданням його. Правду кажучи, матері слід було б узяти коржа під свою опіку. Це було так жорстоко — примушувати товсто-щогого малюка терпіти танталові муки.

Тим часом три "дамуазель" (бо "дамами" тоді звали лише жінок знатного походження) говорили всі разом.

— Поспішаймо, дамуазель Майєтто, — зверталася наймолодша й най-огрядніша з них до провінціалки. — Я дуже боюся, щоб ми не запізнились. У Шатле сказали, що

його збираються зараз же вести до ганебного стовпа.

— Та де там! Що це ви базікаєте, дамуазель Удардо Мюньє? — заперечила друга парижанка. — Він залишиться біля ганебного стовпа цілих дві години. Маємо час. Ви коли-небудь бачили, як карають біля ганебного стовпа, люба Майєтта?

— Так, — відповіла провінціалка, — у Реймсі.

— Овва! Уявляю собі, що то за ганебний стовп у Реймсі! Напевно, якась жалюгідна клітка, і в ній крутять самих селяків. Ото не бачили!

— Самих селяків! — образилась Майєтта. — На Суконному ринкові в Реймсі? Ну, знаєте. Ми там бачили ще й яких злочинців, навіть таких, що вбили батька й матір! Селяків! За кого ви нас вважаєте, Жервезо?

Безсумнівно, провінціалка ладна була розгніватися за образу честі реймського ганебного стовпа. Та, на щастя, розсудлива дамуазель Ударда Мюньє вчасно змінила тему розмови.

— До речі, дамуазель Майєтта, яке враження на вас справили наші фламандські посли? Чи бувають такі у вашому Реймсі?

— О ні, — відповіла Майєтта, — визнаю, що таких фламандців можна бачити тільки в Парижі.

— А ви звернули увагу на того високого посла, що назвав себе пан-чішником? — спитала Ударда.

— Так, — відповіла Майєтта, — він справжній Сатурн.

— А цей товстун, у якого обличчя схоже на голе черево? — не вгавала Жервеза. — А той куций, з маленькими очима і червоними набряклими повіками без вій, подібними до маківки будяка?

— А от на їхніх коней просто приємно було дивитися, — промовила Ударда, — як вони чудово по-фламандському вбрані...

— Ах, ну що ви, моя люба, — перебила її провінціалка Майєтта, відчуваючи цього разу свою незаперечну перевагу. — А що б ви сказали, якби вам довелося бачити в шістдесят першому році, вісімнадцять років тому, під час коронації в Реймсі [183], коней принців і королівського почту! Чепраки й попони усякого сорту; одні з дамасського сукна, з тонкої золотої парчі, підбиті соболями; другі — оксамитні, підбиті горностаєм; треті — ще якісь, усі ну просто обліплені золотими й срібними оздобами і великими золотими та срібними дзвіночками! Скільки то грошей мало коштувати?! А чарівні хлоп'ята-пажі, які сиділи верхи!

— Нехай так, — сухо заявила дамуазель Ударда, — але у фламандців були дуже гарні коні, і вчора пан купецький старшина в міській ратуші улаштував на честь гостей чудову вечерю, і за столом подавали зацукровані солодоші, коричне вино, цукерки та інші делікатеси.

— Ну що ви кажете, сусідко! — вигукнула Жервеза. — Фламандці вечеряли у пана кардинала, у Пті-Бурбон.

— І зовсім ні. У міській ратуші!

— І нічого подібного. У Пті-Бурбон!

— А от і ні — в міській ратуші, — гостро заперечила Ударда. — Доктор Скурабль виголосив для них латиною урочисту промову, з якої вони залишилися дуже вдоволені. Це мені розповів мій чоловік, а він присяжний книгар.

— А от і ні, це було у Пті-Бурбон, — відповіла Жервеза не менш запально. — Я навіть можу вам сказати, чим економ пана кардинала їх частував. Він видав дванадцять подвійних кварт білого, рожевого й червоного вина, настоящего на кориці, двадцять чотири скриньки подвійних ліонських золочених марципанів, стільки ж свічок по два фунти кожна, півдюжини піввідерних бочок білого та рожевого бонського вина, найкращого з тих, які тільки можна було знайти. Я сподіваюсь, що це переконливо. Я про це знаю від свого чоловіка, п'ятдесятника при міській раді общинних старост: він сьогодні вранці порівнював фламандських послів з послами отця Жеана [184] та імператора трапезундського, що прибули з Месопотамії до Парижа ще за небіжчика короля і мали сережки у вухах.

— А все-таки вони вечеряли в міській ратуші, — заперечила Ударда, мало збентежена цими доказами Жервези. — Я можу вам сказати, що там досі ніколи не бачили стільки м'ясних страв і солодошів, як учора.

— А я вам кажу, у палаці Пті-Бурбон, і вас вводить в оману тільки те, що їх обслуговував Ле Сек — сержант з ратуші.

— У міській ратуші, кажу вам!

— У Пті-Бурбон, моя люба! Там навіть ілюмінували різнокольорови-ми ліхтариками слово "Надія", написане на великому порталі.

У міській ратуші! У міській ратуші! І навіть Гюссон-ле-Вуар грав там на флейті.

— А я вам кажу, що ні!

— А я вам кажу, що так!

— А я вам кажу, що ні!

Добродушна товстуха Ударда вже була ладна гідно відповісти. Якби суперечка тривала далі, вони б, може, вчепилися одна одній в чепці, але Майетта раптом вигукнула:

— Погляньте, скільки людей з'юрмилося там у кінці мосту. Вони на щось дивляться.

— І справді, — промовила Жервеза, — я чую, як грають на тамбурині. Мабуть, це мала Смеральда утинає різні штуки із своєю козою. Ану швидше, Майетто! Наддайте ходи і тягніть вашого малюка. Ви приїхали в Париж, щоб побачити все найцікавіше. Вчора ви дивилися фламандців, сьогодні ми вам покажемо циганку.

— Циганку! — вигукнула Майетта, раптом подавшись назад і міцно стиснувши руку свого сина. — Нехай бог боронить. Вона вкраде мою дитину! Тікаймо, Есташе.

І вона швидко побігла набережною до Гревського майдану. Бігла доти, доки опинилася далеко від мосту. Дитина, яку вона тягла, впала навколішки, Майетта зупинилася, задихавшись. Ударда й Жервеза наздогнали її.

— Ця циганка вкраде вашу дитину? — спитала Жервеза. — Що за дикі вигадки! Майетта, замислившись, похитала головою.

— Дивно, — зауважила Ударда, — що й затворниця так само думає про циганку.

— А хто ця затворниця? — спитала Майєтта.

— Сестра Гудула, — відповіла Ударда.

— А хто вона така, ця сестра Гудула? — перепитала Майєтта.

— Одразу видно, що ви з Реймса, коли цього не знаєте! — сказала Ударда. — Це затворниця із Щурячої нори.

— Як, — спитала Майєтта, — ота бідна жінка, якій ми несемо коржа? Ударда ствердно кивнула головою.

— Атож. Ви її зараз побачите біля віконця на Гревському майдані. Вона думає так само, як і ви, про тих циганських бродяг, які грають на тамбурині та віщують долю людям. Невідомо, звідки у неї цей страх перед циганами. А ви, Майєтто, чому ви тікаєте, навіть не побачивши їх?

— О! — промовила Майєтта, обхопивши обома руками біляву голівку своєї дитини.

— Я не хочу, щоб зі мною сталося те, що з Пакеттою Шант-флері.

— Ах, ось історія, яку ви нам повинні розповісти, моя люба Майєтто, — сказала Жервеза, беручи її за руку.

— Охоче, — відповіла Майєтта. — Видно, що ви парижанка, коли не знаєте про це! Мушу вам сказати... А втім, про це можна розповідати й на ходу... Так от, Пакетта Шантфлері була гарненька вісімнадцятирічна дівчина тоді, коли і я була така, тобто вже вісімнадцять років тому, і це її власна провина, коли сьогодні вона не є такою ж. як і я — доброчесною, повною, свіжою тридцятишестирічною жінкою, яка має чоловіка й дитину. Проте, починаючи з чотирнадцяти років, їй уже було пізно думати про заміжжя! Це була донька Гіберто — реймського менестреля[185] на річкових суднах, того самого, який грав перед королем Карлом VII під час його коронації та подорожі вниз по нашій річці Велю від Сільєрі до Мюїзона, коли й сама вельмишановна пані Орлеанська діва була на кораблі. Старий батько помер, коли Пакетта була ще зовсім дитиною; у неї лишилася мати — сестра пана Прадона, майстра мідних казанів у Парижі, на вулиці Парен-Горлен, який торік помер. Як бачите, вона була з хорошої родини. Її мати, добродушна жінка, на жаль, не навчила Пакетту нічого більше, як трохи гаптувати золотом і бісером. Дівчинка виросла, але залишилась бідною. Вони жили вдвох у Реймсі на березі річки на вулиці Фоль-Пен [186]. Запам'ятайте це! Я гадаю, що саме від цього й пішли нещастя Пакетти. У шістдесят першому році, році коронації нашого короля Людовіка XI, нехай береже його бог, Пакетта була така гарненька й весела, що її скрізь звали тільки "Шантфлері" [187]. Бідолашна дівчина! Вона мала гарненькі зубки і любила сміятися, щоб показувати їх. А коли дівчина любить сміятися, вона на шляху до того, щоб плакати. Красиві зуби занапащають красиві очі; такою була Шантфлері. Вона з матір'ю ледве заробляла на життя. Після смерті музиканта вони дуже зубожіли. їхнє гапування золотом давало не більше шести деньє на тиждень, що не становить і двох ліардів з орлами. Минув той час, коли батько Гіберто заробляв дванадцять паризьких сольдів в одну коронацію за одну пісню! Якось узимку, це було того самого шістдесят першого року, коли у них не було й полінця дров, ні оберемка хмизу, — великий мороз так нарум'янив щічки Шантфлері, що

чоловіки спиняли її, гукаючи — одні: "Пакетто!", а другі: "Пакет-точко!". Це й занастало її!.. Есташе! Що я бачу, ти знову гризеш коржа!.. Ми одразу зрозуміли, що дівчина пропадає, коли однієї неділі вона прийшла в церкву із золотим хрестиком на шиї. У чотирнадцять років! Подумайте тільки! Спочатку це був молодий віконт де Кормонтрей, власник маєтку за три чверті льє від Реймса; потім месієр Анрі де Тріанкур — королівський фореитор; потім — уже простіше, — сержант Шіар де Боль-йон, а далі вона опускалася все нижче й нижче і нарешті перейшла до Гері Обержона — королівського кравця; далі — до Маса де Фрепю, цирульника дофіна, потім до Тевенена ле Муана, королівського кухаря, а далі, переходячи до все більш літніх і менш знатних, вона докотилася нарешті до Гійома Расіна, менестреля, що грав на в'єлі, та Тьєррі де Мера — ліхтарника. Тоді бідна Шантфлері пішла по руках. Вона вичерпала своє золото до останнього сольда. Та що казати! Під час коронаційних торжеств, того ж шістдесят першого року, вона грала постіль наглядачеві будинків розпусти. І все це протягом одного року!

Майєтта зітхнула й витерла сльози, що набігли їй на очі.

— Ну що ж тут такого, звичайнісінька історія, — промовила Жерве-за. — Я не розумію, до чого тут цигани й діти.

— Стривайте! — відповіла Майєтта. — Про дитину ви зараз почуєте. Шістдесят шостого року, — саме цього місяця, на свято Павла, буде шістнадцять років, — Пакетта народила дівчинку. Нещасна! Вона дуже зраділа. Вона мріяла про дитину вже давно. Її мати, добра жінка, яка завжди на все закривала очі, на той час уже померла. Пакетті більше нікого було любити, та і її ніхто не любив. За ті п'ять років, що минули з часу її падіння, вона стала жалюгідним створінням, ця Шантфлері. Вона була сама-самісінька на світі. На неї показували пальцями, глузували на вулицях, її била міська сторожа, з неї сміялися малі обідранці, до того ж їй минуло двадцять років, а двадцять років — це вже старість для жриць кохання. Розпусне життя починало їй давати не більше прибутків, ніж колись давало гаптування. З кожною новою зморшкою вона заробляла на сольд менше; зима знову стала для неї суворою; дрова знову стали рідкими гістьми в її грубі, а тісто — в діжі. Вона вже не могла працювати, бо, ставши дівчиною легких звичаїв, зробилася ледачою, а з лінощів ще більше полюбила легке життя. Кюре з церкви Сен-Ремі каже, що саме такі жінки на схилі віку більш за інших терплять від холоду й голоду.

— Так, — зауважила Жервеза, — але до чого ж тут цигани?

— Постривайте хвилину, Жервезо! — промовила більш терпелива Ударда. — Що б тоді залишилося на кінець, якби ви про все дізналися напочатку? Розповідайте далі, Майєтто, прошу вас. Бідолашна Шантфлері!

Майєтта розповідала:

— Отже, вона була дуже жалюгідна, нещасна, щоки її позападали, вона сохла, в'янула, виплакувала очі. Але в своїй ганьбі, у своїй безрозсудливості та самотності вона вірила, що буде менш знеславленою й менш самотньою, коли матиме когось, кого б вона любила і хто б любив її. Треба було, щоб це була дитина, бо тільки дитина могла

бути досить невинною для того, щоб полюбити її. Вона пересвідчилася в цьому після того, як спробувала любити злодія, єдиного мужчину, який ще міг бажати її; однак невдовзі вона зрозуміла, що навіть злодій гребував нею. Цим жрицям кохання, щоб наповнити серце, потрібен або коханець, або дитина. Інакше вони дуже нещасні. Не знайшовши вірного коханця, вона стала палко бажати дитини і, лишившись побожною, день і ніч молила про це бога. І милосердний господь зглянувся на неї і послав їй донечку. Про її радість я навіть не беруся розповідати. Це була злива сліз, пестошів і поцілунків. Вона сама вигодувала свою дитину, зробила їй пелюшки із своєї ковдри, єдиної, що була в неї на ліжку, і більше не відчувала ні холоду, ні голоду. Вона знову стала гарною. Підстаркувата дівка стала молодою матір'ю. Чоловіки знову почали відвідувати Шантфлері, вона знову знайшла покупців на свій товар, і за всю цю мерзенність брала гроші на пелюшки, слинявчики, мережані сорочечки й шовкові чепчики, не думаючи навіть про те, щоб купити собі хоча б нову ковдру... Пане Есташ, я вже казала вам, щоб ви не їли коржа... У маленької Агнеси, таке було ім'я дитини, тільки ім'я, бо прізвище Шантфлері вже втратила, у цієї крихітки було більше стрічок і гаптувань, ніж у принцеси Франції! Серед інших речей у неї були малюсінські черевички, такі гарні, яких не мав, мабуть, і король Людовік XI! Мати пошила їй вигаптувала їх сама, вона вклала в них усю свою майстерність золотошвейки. Це були два маленькі рожеві черевички, найкращі з усіх, які тільки можна було знайти на світі. Завдовжки вони були з мій великий палець, і щоб повірити, що їх можна взути на ніжки дитини, треба було побачити, як їх з цих ніжок скидають. Правда, ці малесенькі ніжки були такі крихітні, такі гарненькі, такі рожевенькі, рожевіші, ніж шовк на черевичках! Коли ви матимете своїх дітей, Удардо, ви зрозумієте, що нема нічого кращого на світі від цих малесеньких ніжок і рученят!

— Я б з радістю, — промовила Ударда зітхаючи, — але мені доводиться чекати, поки цього забажає пан Андрі Мюньє.

— Проте, — вела далі Майєтта, — у дочки Пакетти були не тільки гарні ніжки. Я бачила дитину, коли їй минуло всього чотири місяці. Справжнє янголятко! Очі в неї були більші, ніж ротик. І найчарівніше — тонке чорне волоссячко, яке вже кучерявилося. У шістнадцять років з неї була б чорноволоса красуня. Мати не переставала захоплюватися нею. Вона її пестила, лоскотала, купала, чепурила, цілувала без ліку. Вона душі в ній не чула, вона дякувала за неї богам. Гарненькі рожеві ніжки донечки викликали у неї особливе, безмежне захоплення, несамовиту радість. Вона не відривала від них своїх уст, не могла намілюватися ними. Вона їх узувала в маленькі черевички, роззувала, захоплювалася ними, дивилася крізь них на світло, зворушувалася, бачачи, як вони намагаються переступати по ліжку, і охоче простояла б усе своє життя навколішках, щоб тільки взувати й роззувати ці ніжки, наче то були ніжки немовляти Христа.

— Історія цікава, — півголосом промовила Жервеза, — але до чого все-таки тут цигани?

— А ось до чого, — промовила Майєтта. — Сталося так, що одного дня до Реймса

приїхали якісь дивні вершники. Це були жебраки й бродяги, очолювані своїми герцогами, князями, графами, всі вони були смугляві, з кучерявими чупринами і срібними кільцями у вухах. Жінки здавалися ще потворнішими, ніж чоловіки. Обличчя у них були ще чорніші й завжди відкриті, їхні тіла прикривав жалюгідний одяг — стара ковдра з мішковини, зав'язана на плечах, волосся нагадувало кінський хвіст. Діти, які вовтузилися біля їхніх ніг, могли б налякати і мавп. Зграя нехристів. Усі вони прийшли в Реймс з Нижньої Циганії через Полонію.

Казали, їх сповідав папа і для покути наказав їм блукати сім років по світу й ночувати просто неба. Тому їх називали "покутниками", а тхнуло від них страшенно. Здається, колись вони були сарацинами й тому вірили в Юпітера і вимагали по десять турецьких ліврів з усіх архієпископів, єпископів, абатів, що мали патерицю і митру. Це папська булла дала їм таке право.

Вони прийшли в Реймс віщувати долю іменем алжирського короля та німецького імператора. Ви розумієте самі — вже цього було досить, щоб заборонити їм вхід до міста. Тоді вся ця зграя любісінько розташувалася біля Бренської брами, на тому пагорку, де стоїть млин, неподалік від старих крейдяних ям. Зрозуміло, що весь Реймс подався туди. Вони дивилися людям на руку й провіщали неймовірні дива. Вони могли б наворожити самому Іуді, що він буде папою. А тим часом про них ходили й погані чутки: ніби вони крадуть дітей, зрізають гаманці, їдять людське м'ясо.

Розважливі казали до нерозсудливих: "Не ходіть туди", — а самі нишком ходили. Це стало якимсь божевільям. Справа в тому, що вони говорили про речі, здатні здивувати навіть кардинала. З того часу матері запишалися майбутнім своїх дітей, бо цигани прочитали на дитячих ручках найрізноманітніші чудеса, написані язичеською і турецькою мовами. Одна мала дитину — майбутнього імператора, друга — папу, третя — полководця. Бідолашну Шантфлері теж охопила цікавість. Вона хотіла знати, чия ж вона мати, чи буде її маленька Агнеса коли-небудь імператрицею Вірменії або якоїсь іншої країни. І ось вона понесла її до циган, а цигани почали захоплюватися дитиною, пестити, цілувати її своїми чорними губами й дивуватися з її малесенької рученьки. І все це, треба сказати, на велику радість матері! Вони особливо вихваляли її гарненькі ніжки й чарівні черевички. Дитина ще не мала й року. Вона вже сміялася, щебетала до матері, мов маленька пташка, була повненька, кругленька, робила чарівні гримаски, це було справжнє янголятко. Дитина дуже злякалася циганок і почала плакати, а мати міцно поцілувала її й пішла у захопленні від тієї долі, яку ворожки передрікли її крихітці. Агнеса мала стати втіленням краси й доброчесності, більше того — королевою. Шантфлері повернулася до своєї хижки на вулиці Фоль-Пен, горда, що несе туди королеву.

Другого дня вона скористалася з хвилинки, коли дитина спала в її ліжку, бо вона завжди клала її спати з собою, тихесенько вийшла, залишивши двері напіввідчиненими, й побігла розповісти сусідці з Сушильної вулиці, що настане день, коли її дочці Агнесі за столом прислужуватимуть англійський король та ерцгерцог ефіопський, і ще про безліч інших дивних речей. Повернувшись і не почувши дитячого плачу, вона,

піднімаючись сходами, сказала собі: "Добре, дитина ще спить". Та раптом побачила, що двері розчинені ширше, ніж вона залишила їх, виходячи. Нещасна мати все ж знайшла в собі сили, щоб увійти, і кинулася до ліжка. Дитина зникла, ліжко було порожнє. По дитині залишився тільки один з її маленьких чудових черевичків. Мати прожогом кинулася з кімнати, збігла сходами, почала битися об стіну головою й кричати: "Моя дитина! У кого моя дитина? Хто забрав у мене мою дитину?" Вулиця була безлюдна, будинок був віддалений від інших, ніхто нічого не міг їй сказати. Вона оббігла все місто, всі вулиці, бігала туди й сюди весь день, напівбожевільна, несамовита, жахлива, обнюхуючи двері й вікна, як дикий звір, що втратив своїх малят. Задихана, розкуйовджена, страшна, з полум'ям в очах, яке висувало її сльози, вона зупиняла перехожих і кричала: "Доню моя! Моя дівчинко! Моя гарненька, малесенька дівчинка! Тому, хто поверне мені мою доньку, я буду слугою, я буду слугою його псів, і хай він з'їсть моє серце, якщо схоче". Зустрівши кюре церкви Сен-Ремі, вона сказала йому: "Пане кюре, я оратиму землю нігтями, тільки поверніть мені мою дитину!" Це було страшне видовище, Удардо; я бачила людину з жорстоким серцем, метра Понса Лакабра, прокурора, який плакав. Ах! Нещасна мати! Увечері вона повернулася до себе. Коли її не було, сусідка бачила, як дві циганки крадькома піднялися до Пакетти з невеликим клунком у руках, потім вони зачинили двері й поспішно втекли. Після того, як вони пішли, в кімнаті Пакетти було чути щось подібне до дитячого плачу. Мати радісно розсміялася, мов на крилах злетіла по сходах, штовхнула двері... і увійшла... Страх подумати, Удардо! Замість її тендітної маленької Агнеси, такої рум'яної, такої свіжої, цього дару милосердного бога, по підлозі повзала якась потвора, гидка, одноока, кульгава. Від жаху вона заплющила очі. "О, — промовила вона, — невже чаклунки обернули мою доньку на цю жахливу тварину?" Люди поспішили забрати це маленьке страховище, бо воно могло позбавити її розуму. Це була страхітлива дитина якоїсь із циганок, що віддалася чортові. На вигляд ця потвора мала чотири роки, белькотала якоюсь нелюдською мовою; це були зовсім незрозумілі слова. Шант-флері упала на підлогу, схопивши маленький черевичок, — то було все, що їй лишилося з того, що вона любила. Довго лежала вона скам'яніла, мовчазна, бездиханна, — так довго, що здавалася мертвою. Раптом вона здригнулася всім тілом, вкриваючи свою святиню несамовитими поцілунками, зайшлася плачем так, ніби серце в неї розривалося. Запевняю вас, що всі ми теж ридали. Вона примовляла: "О моя малесенька донечко! Моя гарненька маленька донечко! Де ти?" Аж нам серце краялося. Я й тепер плачу, згадуючи про це. Адже наші діти — це наша плоть і кров... Мій бідненький Есташе, ти такий гарний. Якби ви знали, який він милий! Учора він мені каже: "А я хочу бути кінним латником". О мій Есташику! Що якби раптом я тебе втратила!.. Шантфлері раптом підвелася й помчала до Реймса, вигукуючи: "У табір до циган! У табір до циган! Покличте варту, щоб спалити чаклунок!" Та цигани вже зникли. Була глупа ніч. Про те, щоб наздогнати їх, не було й мови.

Другого дня за два льє від Реймса, на пустирі між Ге і Тіллуа, знайшли рештки великого вогнища, кілька стрічок, що належали її дитині, краплі крові та козячі

горішки. Напередодні була якраз субота. Більше не було сумніву в тому, що цигани влаштували на цьому пустирі шабаш і разом із самим Вельзевулом зжерли дитину, як це робиться у магометан. Коли Шантфлері довідалася про ці жахливі речі, вона не заплакала, вона поворушила устами, ніби для того, щоб заговорити, але не змогла. На ранок її волосся посивіло. Ще через день вона зникла.

— Так, справді жахлива історія, — промовила Ударда, — вона може примусити заплакати навіть бургундця.

— Я більше не дивуюся, — додала Жервеза, — що страх перед циганами так переслідує вас.

— І ви добре зробили, — знову промовила Ударда, — втікаючи із своїм Есташем, бо ті цигани теж з Полонії.

— Ні, — сказала Жервеза, — кажуть, що вони прибули з Іспанії та Каталонії.

— З Каталонії? Можливо, — відповіла Ударда. — З Полонії, Каталонії, Валонії, я завжди плутаю ці три провінції. Певним є тільки те, що це цигани.

— І в них, мабуть, — додала Жервеза, — зуби досить довгі для того, щоб їсти маленьких дітей. І я б не здивувалася, дізнавшись, що ця Смераль-да теж їх потроху поїдає, роблячи при цьому свою чарівну гримаску.

У її білої кізки надто хитрі вихватки, щоб за цим не ховалася якась нечисть.

Майетта йшла мовчки, вона поринула в ту задуму, що була ніби продовженням жалісливого оповідання і зникає тільки після того, як охопить усі тайники серця. Тим часом Жервеза звернулася до неї з такими словами:

— Невже так ніхто й не дізнався, що сталося з Шантфлері? Майетта не відповіла. Жервеза повторила своє запитання, шарпаючи її за руку і називаючи по імені. Майетта, здавалося, прокинулася від своїх думок.

— Що сталося з Шантфлері? — перепитала вона машинально і, зробивши над собою зусилля, щоб зрозуміти суть цих слів, сказала швидко: — Про це ніколи ніхто не дізнався. — Після паузи вона додала: — Одні казали, що бачили її, коли вона виходила з Реймса присмерком через ворота Флешамбо; інші — ніби це було на світанку, і вийшла вона старою брамою Базе. Якийсь жебрак знайшов її золотий хрестик, вона повісила його на залізному хресті в полі, де збирається ярмарок. Саме ця дорогоцінність і занастила її в шістдесят першому році. То був подарунок красуня віконта де Кормонтрей, її першого коханця. Пакетта ніколи не розлучалася з цим хрестиком, хоч би яких злигоднів вона зазнавала. Вона дорожила ним, як своїм життям. І тому, коли ми дізналися про цю знахідку, всі вирішили, що вона померла. Однак є люди з Кабаре Ле-Вот, які твердять, нібито бачили її, коли вона боса, йдучи по камінню, простувала в Париж. Але тоді вона мала б вийти крізь Вельську браму. Все це якось не в'яжеться одне з одним. Або ж, я так гадаю, вона справді вийшла через Вельську браму, але мертва.

— Не розумію вас, — промовила Жервеза.

— Вель, — відповіла Майетта з сумною посмішкою, — це річка.

— Бідна Шантфлері, — здригаючись, сказала Ударда, — втопилася!

— Втопилася! — повторила Майєтта. — Чи сподівався добряга Гіберто, коли він пропливав під мостом Тенке вниз за течією, співаючи в своєму човні, що настане той день, коли його маленька Пакетта теж попливе під цим же мостом, але без пісні і без човна.

— А малесенький черевичок? — запитала Жервеза.

— Зник разом з матір'ю, — відповіла Майєтта.

— Бідний малесенький черевичок, — промовила Ударда.

Ударда, огрядна й чутлива жінка, цілком задовольнилася б, позітхавши разом з Майєттою, але допитлива Жервеза не переставала розпитувати. — ! А страховище? — раптом спитала вона Майєтту.

— Яке страховище? — перепитала та.

— Маленьке циганське страховище, яке чаклунки залишили Шантфлері замість її дочки. Що ви з ним зробили? Сподіваюся, ви його теж утопили?

— Ні, — відповіла Майєтта.

— Як! Тоді спалили? Це було б справедливо — відьомське поріддя.

— Ні те, ні друге, Жервезо. Монсенйор архієпископ зацікавився тим циганським дитям, вигнав з нього біса, охрестив дитину й відіслав її в Париж, щоб там її поклали на дерев'яному настилі в Соборі богоматері, як підкидька.

— Ці вже мені єпископи! — пробурмотіла Жервеза. — Дуже вчені, то нічого й не роблять так, як інші. Ну, скажіть самі, Удардо, покласти чорта на настил для підкидьків!.. Це ж, безперечно, був чорт, ця маленька потвора. Ну, Майєтто, що ж з ним зробили в Парижі? Мабуть, жодна милосердна людина не захотіла його взяти.

— Не знаю, — відповіла жителька Реймса. — Саме в цей час мій чоловік купив посаду нотаріуса в Берю, за два льє від міста, і ми більше не цікавилися цією історією, до того ж перед Берю стоять два пагорби Серне, які закривають навіть дзвіниці Реймського собору.

Отак розмовляючи, три шановні громадянки прийшли на Гревський майдан. Дуже зайняті розмовою, вони пройшли, не зупиняючись, повз громадський требник Роландової башти і машинально попрямували до ганебного стовпа, навколо якого натовп збільшувався з кожною хвилиною. Цілком можливо, що видовище, яке притягло в цю хвилину всі погляди, примусило б їх цілком забути про Щурячу нору й про зупинку біля неї. Та шестирічний товстун Есташ, якого Майєтта тягла за руку, нагадав їм про це.

— Мамо, — сказав він, ніби якийсь інстинкт підказав йому про те, що Щуряча нора вже далеко позаду, — а тепер мені можна з'їсти коржика?

Але тепер це необдумане запитання привернуло увагу Майєтти.

Якби Есташ був хитріший чи, точніше, якби він був меншим ласуном, він ще б зачекав з цим запитанням до повернення в Університет, у дім метра Андрі Мюньє, на вулиці Мадам-ла-Валанс. Тоді б обидва рукави Сени й п'ять мостів Сіте були б між Щурячою корою та його коржем.

— До речі, — вигукнула вона, — ми й забули про затворницю! Покажіть-но мені

вашу Щурячу нору, я хочу віддати коржика.

— Зараз, — промовила Ударда, — це добре діло. Есташ на це аж ніяк не сподівався.

— Отакої, це мій коржик! — промовив він, по черзі потершись то правим, то лівим вухом об свої плечі, що в подібних випадках у дітей є проявом найбільшого невдоволення.

Три жінки повернули назад. Коли вони підійшли до Роландової башти, Ударда звернулася до своїх супутниць:

— Не треба всім разом заглядати до нори, щоб не злякати затворниці... Ви вдавайте, ніби читаєте Dominus [188] із требника, а я тим часом загляну до неї у віконце, затворниця мене трохи знає. Я вам подам знак, коли підійти.

Ударда сама підійшла до віконця. І тільки-но її погляд проник до келії, на її рисах відбився глибокий жаль, і звичайно веселе, відкрите обличчя жінки так швидко змінило свій вираз і барви, немов після яскравого сонячного проміння її раптом освітив холодний промінь місяця; очі сповнилися слізьми, рот скривився, наче вона збиралася заплакати. За хвилину вона, поклавши палець на уста, подала знак Майєтті, щоб та наблизилась. Майєтта підійшла схвильована, мовчазна, навшпиньках, як підходять до ліжка вмираючого.

Справді сумне видовище постало перед очима обох жінок, коли вони, не рухаючись і не дихаючи, дивилися крізь ґрати маленького віконця Щурячої нори.

Комірчина була тісна, ширша, ніж глибша, склеписта, її внутрішній вигляд нагадував верх великої єпископської митри. На голій плиті, що правила за підлогу, у кутку сиділа чи скоріше щулилася жінка. Її підборіддя спиралося на коліна, які вона міцно притискала до грудей схрещеними руками. Так скорчена, сиділа вона, одягнена в коричневий мішок, який всю її огортав широкими складками; її довге сиве волосся, закриваючи обличчя, спадало вздовж ніг до самих ступнів. На перший погляд вона здавалася якимось дивним предметом, що чорнів на похмурому тлі комірчини; чимось подібним до темного трикутника, розсіченого денним світлом, що пробивалося крізь маленьке вікно, на дві половини: темну і світлу. Це був один з тих привидів, наполовину занурених у пітьму й наполовину в світло, які можна бачити уві сні або на химерних полотнах Гойя, блідих, нерухомих, зловісних, що сидять навпочіпки на могилі або притупилися до ґрат темниці. Це створіння не було схоже ні на жінку, ні на чоловіка, ні взагалі на живу істоту, — це було щось безформне: то був обрис людини, щось подібне до примари, в якій реальне й фантастичне зливалося, як світло й тінь. Крізь її волосся, що спадало до землі, ледве можна було розрізнити схудлий, суворий профіль, з-під її одягу було трохи видно кінчик її босої ноги, судорожно скорченої на твердій, холодній, як лід, підлозі.

Людська подоба, яку ледве можна було розглядіти під скорботним покривалом, примушувала здригатися.

Ця постать, що ніби вросла в плити, здавалося, вже не могла рухатися, думати, дихати. Лежачи у січневу холоднечу без руху на голій гранітній підлозі під тонким полотняним мішком, без вогню, в темряві келії, кривий душник якої пропускав лише

вітер і ніколи світло сонця, вона наче й не страждала й нічого не відчувала. Можна було подумати, що вона скам'яніла, як і її комірчина, зледеніла, як зима. Її руки були схрещені, її очі були втуплені в одну точку. На перший погляд вона видавалася примарою, а коли придивитися пильніше — статуєю.

А однак зрідка при зітханні її посинілі губи напіврозкривалися й тремтіли, але так само мертво і безвільно, як тріпоче листя від вітру.

Проте її напівзмертвілі повіки час від часу розплющувались, і вона втуплювала свій глибокий, скорботний, зосереджений погляд у невидимий іззовні куток келії, погляд, який, здавалося, пов'язував усі понурі думки цієї скорботної душі з якимсь таємничим предметом.

Такою була істота, яку за її жалюгідне житло прозвали "затворницею", а за її одяг — "лахмітницею".

Три жінки, бо Жервеза приєдналася до Майетти й Ударди, дивились у віконце. Їхні голови заступали слабке денне світло темниці, проте нещасна, яку вони в такий спосіб залишили в темряві, не звертала на них уваги.

— Не будемо її турбувати, — пошепки промовила Ударда, — вона в екстазі, вона молиться.

Тим часом Майетта розглядала з дедалі більшим хвилюванням цю виснажену, збляклу, скуйовджену голову, і її очі наповнювалися слізьми.

— Але це було б дуже дивно, — пробурмотіла вона.

Коли вона просунула голову крізь ґрати душника, їй вдалося зазирнути одним оком у той куток, до якого незмінно був прикутий погляд нещасної.

Коли Майетта відвела голову від душника, її обличчя було мокре від сліз.

— Як ви її називаєте, цю жінку? — спитала вона в Ударди. Ударда відповіла:

— Ми її зємо сестрою Гудулою.

— А я, — сказала Майетта, — а я назву її Пакеттою Шантфлері.

І, притуливши палець до уст, вона знаком запросила Ударду просунути голову у віконце і подивитися всередину. Ударда зазирнула й побачила в тому кутку, куди було спрямовано понурий, несамопитий погляд затворниці, маленький черевичок з рожевого шовку, вигаптуваний тисячами золотих і срібних блискіток.

Слідом за Удардою зазирнула Жервеза, а потім усі три жінки, дивлячись на нещасну матір, залилися сльозами... Проте ні їхні погляди, ні їхні сльози не привернули уваги затворниці. Її руки залишалися схрещеними, її уста — мовчазними, її очі — пильно втупленими в одну точку, і тому, хто знав її історію, цей малесенький черевичок, з якого вона не зводила очей, країв серце.

Три жінки ще не вимовили й слова; вони не наслідувалися заговорити навіть пошепки. Ця велика тиша, це величезне горе, це велике забуття, в якому все, за винятком однієї речі, зникло, справляло на них таке враження, ніби вони стояли перед вітарем під час великодньої або різдвяної відправи. Жінки мовчали, вони були ладні впасти навколішки. їм здавалося, що вони увійшли до церкви у велику п'ятницю.

Нарешті Жервеза, найцікавіша з трьох, а отже, й найменш чутлива, спробувала

примусити затворницю заговорити:

— Сестро! Сестро Гудуло!

Вона повторила це звертання тричі, щоразу підвищуючи голос. Затворниця не ворухнулася, — жодного слова, жодного погляду, жодного зітхання, жодної ознаки життя.

Ударда лагіднішим і ласкавішим голосом звернулася до неї й собі:

— Сестро! — промовила вона. — Сестро, свята Гудуло! Та сама тиша, та сама нерухомість.

— Дивна жінка! — вигукнула Жервеза. — Її не розбуркала б навіть бомбарда.

— Може, вона оглухла? — промовила Ударда.

— Може, осліпла? — додала Жервеза.

— Може, вмерла? — сказала Майетта.

Безперечно те, що коли душа ще не залишила цього нерухомого тіла, яке заснуло летаргічним сном, то вона в усякому разі сховалася в такі глибини, куди не доходять відчуття зовнішнього світу.

— Що ж, доведеться, — сказала Майетта, — залишити коржа на вікні. Але ж який-небудь хлопчак може його поцупити. Як же її розбудити?

Есташ, увагу якого досі привертав маленький візок, що його тяг великий собака, раптом помітив: його три супутниці щось розглядають крізь віконце. Хлопця розібрала цікавість, він виліз на тумбу, став навшпиньки і, притиснувши своє пухле рум'яне лице до решітки, вигукнув:

— Мамо! Я теж хочу подивитись!

Цей дитячий голос, свіжий, дзвінкий, примусив затворницю здригнутися. Вона повернула голову різким, швидким рухом сталевієї пружини, її довгі, дуже худі руки відкинули з чола волосся, і вона спрямувала на дитину здивований, сповнений відчаю погляд. Цей погляд був швидкий, наче спалах блискавки.

— О боже мій! — вигукнула вона, раптом ховаючи голову в коліна, і здавалося, що її хрипкий голос, проходячи крізь груди, роздирав їх. — Та хоч не показуйте мені чужих дітей.

— Здрастуйте, пані, — поважно промовив хлопчик.

Потрясіння наче пробудило затворницю. Сильний дрож пробіг по всьому її тілу з голови до п'ят; її зуби зацокотіли, вона підвела голову, притиснувши лікті до стегон і обіймаючи руками ноги, немов для того, щоб їх зігріти:

— О яка холоднеча!

— Бідна жінка, — промовила пройнята великим співчуттям Ударда, — може, принести вам вогню?

Та заперечливо похитала головою.

— Ось трохи коричневого вина, яке вас зігріє, пийте, — сказала Ударда, подаючи їй пляшку.

Затворниця знову похитала головою, пильно подивилась на Ударду й промовила:

— Води!

Але Ударда наполягала:

— Ні, сестро, вода це не напій для січня. Треба випити трохи коричневого вина і з'їсти оцього маїсового коржа, якого ми спекли для вас.

Затворниця відштовхнула коржа, який подала їй Майєтта, і промовила: — Чорного хліба!

— Ну ж бо, — сказала Жервеза, теж пройнята жалем, розв'язуючи свою шерстяну накидку, — ось накидка, вона тепліша ніж ваша. Одягніть її на свої плечі.

Нещасна відмовилась від накидки так само, як від пляшки та від коржа, і відповіла:

— Мішок.

— Але треба ж, щоб ви хоч якось відзначили вчорашнє свято, — заперечила добра Ударда.

— Я його відчула, — промовила затворниця, — ось уже другий день, як у мене немає води. — Після мовчанки вона додала: — У свята про мене забувають. Добре роблять. Навіщо цим людям думати про мене, коли я не думаю про них? Згаслому вугіллю — холодний попіл.

І, ніби стомившись від того, що стільки сказала, вона опустила голову на коліна. Проста й співчутлива Ударда, яка зрозуміла з її останніх слів, що вона все ще скаржиться на холод, простодушно спитала ще раз:

— То що, принести вогню?

— Вогню! — промовила лахмітниця з дивним виразом. — А ви дасте трохи вогню і моїй біднесенькій дитині, яка вже п'ятнадцять років лежить у землі?

Уся вона тремтіла, голос її тремтів, очі блищали, вона стала навколішки і раптом простягла свою білу худу руку до Есташа, який дивився на неї здивованим поглядом.

— Заберіть цю дитину! — вигукнула вона. — Тут зараз пройде циганка!

Затворниця припала обличчям до підлоги, її чоло вдарилося об плиту, наче камінь об камінь. Трьом жінкам здалося, що вона вмерла. Але через хвилину затворниця заворушилась, і жінки побачили, як вона на колінах і ліктях поповзла в куток, де був малесенький черевичок. Вони не насмілилися зазирнути туди. Вони більше її не бачили, але почули тисячу поцілунків і тисячу зітхань, змішаних з нелюдськими криками і глухими ударами, ніби вона билась головою об стіну. Після одного з таких ударів, настільки сильного, що всі три жінки здригнулися, вони не почули більше нічого.

— Невже вбилася? — промовила Жервеза і, зважившись просунути голову в душник, заукала:

— Сестро! Сестро Гудуло!

— Сестро Гудуло! — повторила й Ударда.

— Боже мій! Вона не ворухиться, — промовила Жервеза. — Невже вона мертва? Гудуло! Гудуло!

Майєтта, яка досі була так схвильована, що не могла говорити, зробила над собою зусилля й сказала:

— Постривайте. — Потім, нахилившись до віконця, гукнула — Пакег-то! Пакетто

Шантфлері!

Дитина, яка безтурботно дме на погано запалений гніт петарди і викликає вибух, що опалює їй очі, не лякається так, як злякалася Майєтта, побачивши, яке враження справило це ім'я, раптово кинуте в комірчину сестри Гудули.

Затворниця здригнулася всім тілом, підвелася на свої босі ноги і стрибнула до вікна; очі її горіли таким вогнем, що Жервеза, Ударда та Майєтта з дитиною подалися назад до парапету набережної.

Зловісне обличчя затворниці тісно притулилось до ґрат віконця.

— Ох! Ох! — несамовито регочучи, закричала вона. — То циганка мене кличе!

У цю мить сцена, що відбувалася біля ганебного стовпа, привернула до себе її блукаючий погляд. Жах спотворив її обличчя, вона простягла крізь граги свої кощаві руки і закричала голосом, що скоріше нагадував передсмертне хрипіння:

— Це знову ти, циганське поріддя! Це ти мене кличеш, крадійко дітей! То будь же ти проклята! Проклята! Проклята!

IV. СЛЮЗА ЗА КРАПЛЮ ВОДИ

Ці слова були, так би мовити, сполучною ланкою між двома сценами, які досі розгорталися паралельно й одночасно, кожна на своїх окремих підмостках: одна, про яку ви оце прочитали, у Щурячій норі, друга, про яку зараз прочитаєте, — на сходах ганебного стовпа. Свідками першої були тільки троє жінок, що з ними читач щойно познайомився; глядачами другої був весь той люд, що, як ми вище бачили, юрмився на Гревському майдані навколо ганебного стовпа та шибениці. Але юрба, що їй чотири сержанти, які з дев'яти годин ранку стали на свої пости біля чотирьох стінок ганебного стовпа, обіцяли ту чи іншу екзекуцію — коли не страту на шибениці, то покарання канчуками або відрубування вух, словом, щось цікаве — цей натовп так швидко зріс, що чотири сержанти, яких він оточив тісним кільцем, не раз були змушені, як тоді казали, "утискувати" його ударами важких нагаїв і крупами коней.

Юрба, привчена до очікування прилюдних страт, не виявляла надто великого нетерпіння. Вона розважалась тим, що розглядала ганебний стовп, дуже своєрідну й просту споруду, яка складалася з кам'яного порожнистого куба восьми футів заввишки. Кілька дуже крутих східців з нетесаного каменя, що їх звичайно називали "сходами", вели на верхню площадку, на якій було видно горизонтальне колесо із суцільного дуба. Засудженого до кари ставили навколішки, скрутивши за спиною руки, і прив'язували до цього колеса. Коловорот, схований усередині невеличкої будівлі, надавав руху дерев'яному стержневі, який обертав колесо, завжди підтримуване в горизонтальному положенні, тому обличчя засудженого було видно з усіх кінців майдану. Це звалося "крутити злочинця".

Як ми вже знаємо, ганебний стовп Гревського майдану зовсім не був таким вибагливим, як ганебний стовп Ринку. Тут не було ніяких архітектурних прикрас, нічого монументального. Ні даху із залізним хрестом, ні восьмигранного ліхтаря, ні струнких колонок, що під самим дахом розквітають капітелями у формі листя аканта і квітів, ні химерних і страхітливих ринв, ні дерев'яного різьблення, ні витонченої

скульптури, глибоко врізаної в камінь.

Глядачі musiли вдовольнитися чотирма стінками з дрібного каменя з двома виступами із піщаника та жалюгідною шибеницею, поганою й голою.

Почастунок був мізерний для любителів готичної архітектури. Щоправда, шановні зівачи середньовіччя менш за все цікавились архітектурою і дуже мало дбали про красу ганебного стовпа.

Нарешті прибув засуджений до кари, прив'язаний до задка воза. Коли його ввели на площадку і прив'язали мотузками та ремінцями до колеса ганебного стовпа, коли його можна було побачити з усіх кінців майдану, — пролунало несамовите гикання, змішане з реготом і привітальними вигуками. В засудженому впізнали Квазімодо.

Справді, це був він. Ось вона, зрадливість долі! Бути прикутому до ганебного стовпа на тому ж майдані, де напередодні його в оточенні почту князя Циганського, короля Алтинів та імператора Галілеї зустрічали вітаннями, оплесками й одностайно обрали на папу і князя блазнів! Та можна не сумніватися, що жодна людина з цієї юрби і навіть він сам, — то тріумфатор, то засуджений, — не були здатні в думці зробити таке зіставлення. Для цього потрібен був Гренгуар з його філософією.

Незабаром Мішель Нуаре, присяжний оповісник нашого володаря короля, примусив замовкнути цей набрид і, згідно з розпорядженням та наказом пана прево, оголосив вирок. Потім він із своїми людьми в коротких ліврейних куртках відійшов за віз.

Квазімодо лишався байдужим, він навіть і оком не змигнув. Те, що тоді мовою канцелярії кримінального суду звали "сила і міцність пут", тобто ремінці та ланцюги, врізалось йому в тіло, і він не міг чинити ніякого опору. А втім, ця традиція в'язниці й каторги існує і сьогодні, і наручники дбайливо зберігаються серед нас, народу цивілізованого, лагідного, гуманного (якщо не згадувати про каторгу та гільйотину).

Квазімодо дозволяв розпоряджатися собою, штовхати, тягти нагору, в'язати, скручувати. На його обличчі не можна було побачити нічого, крім здивування дикуна чи ідіота. Всі знали, що він глухий, але зараз його можна було б прийняти й за сліпого.

Його поставили навколішки на круглу дошку, він скорився. З нього здерли куртку й сорочку та оголили до пояса — він не опирався. Його обплутали ще раз зв'язкою ремінців і пряжок — він дозволив стягти себе й зв'язати. Тільки час від часу він голосно сопів, немов теля, голова якого звисає з воза м'ясника й теліпається з боку на бік.

— Ото дурень! — сказав Жеан Фролло дю Мулен своєму другові Ро-бену Пуспену (цілком зрозуміло, що обидва школярі супроводили засудженого). — Він розуміє не більше хруща, якого посадили в коробку.

Шалений регіт пролунав у юрбі, коли люди побачили оголений горб Квазімодо, його верблюдячі груди, його гострі, порослі волоссям плечі. Не встигли ще затихнути ці веселощі, як на поміст зійшов кремезний, міцний чоловік у лівреї з гербом міста і став біля засудженого. Його ім'я вмить облетіло юрбу. Це був метр П'єрра Тортерю, присяжний кат Шатле.

Він почав з того, що поставив на один з кутів ганебного стовпа пісковий годинник,

верхню чашечку якого було наповнено червоним піском, що струменів до нижньої чашки; потім він скинув із себе двокольоровий плащ, і всі побачили, що з його правиці звисає тонкий нагай, скручений з білих довгих, лискучих, вузлуватих, сплетених ремінців, які закінчувалися металічними кігтками. Лівою рукою він недбало засукав рукав на правиці до самої пахви. Тим часом Жеан Фролло, піднявши над натовпом свою біляву, кучеряву голову (для цього він виліз на плечі Робенові Пуспену), кричав;

— Шановні городяни й городянки, підійдіть-но, подивіться! Ось зараз, у цю мить почнуть шмагати метра Квазімодо, дзвонаря мого брата пана архідиякона Жозаського, цей чудовий зразок східної архітектури: спина — купол, ноги — подібні до витих колон!

Юрба зайшлася реготом, особливо сміялися діти й дівчата.

Кат тупнув ногою. Колесо закрутилося. Квазімодо похитнувся в своїх путах. Тупий подив, що відбився на його потворному обличчі, ще більше посилив регіт навколо.

Раптом, коли колесо повернуло потворну спину Квазімодо до метра П'єрра, кат підніс руку: тоненькі ремінці, наче клубок вужів, пронизливо свиснули в повітрі і люто впали на спину нещасного.

Квазімодо підскочив на місці, немов зненацька пробуджений від сну. Тепер він починав розуміти. Він корчився в своїх путах; судорога здивування та болю викривила його обличчя, але він навіть не зойкнув, тільки відкинув голову назад, повернувши її праворуч, потім ліворуч, як це робить ужалений г'едзем бик.

Слідом за першим ударом упав другий, за ним третій, а там ще й ще — без кінця. Колесо продовжувало крутитись, а удари сипалися дощем. Ось бризнула кров, було видно, як вона тисячами цівок потекла по смуглявих плечах горбаня, а тоненькі ремінці, крутячись і роздираючи повітря, розбризкували її краплями в натовп.

Квазімодо, здавалося, знову збайдужів. Спочатку він непомітно і без великих зусиль спробував був розірвати свої пута. Було видно, як спалахнуло вогнем його око, як напружилися м'язи, як напнулося тіло і натяглися ремінці та ланцюги. Це було могутнє, страшне, одчайдушне зусилля, але випробувані пута прево витримали. Вони тільки затріщали, та й годі. Знесилений Квазімодо знову обм'як. Вираз тупого подиву на його обличчі змінився виразом гіркового, глибокого суму. Він закрив своє єдине око, схилив голову на груди і завмер.

Після цього він уже не ворухнувся. Ніщо не могло вивести його із заціпеніння: ні кров, що не переставала литися, ні удари, що падали на нього з подвійною люттю, ні оскаженіння ката, якого збуджувала і п'янила власна жорстокість, завдавана іншому мука, ні свист жахливого нагая, гостріший і в'їдливіший, ніж дзижчання отруйних комах.

Нарешті, убраний у чорне, верхи на чорному коні, судовий виконавець Шатле, який з початку езекуції стояв біля сходів, простяг до піскового годинника свій жезл з чорного дерева. Кат припинив тортури. Колесо зупинилось. Око Квазімодо поволі розплющилося.

Шмагання закінчилося. Два помічники присяжного ката обмили кровоточиві плечі засудженого, помастили їх якоюсь маззю, що одразу ж затамувала кровотечу, і

напнули на його плечі щось подібне до жовтого полотна, схожого на ризу. Тим часом П'єрра Тортерю струшував на брук червоні й просякнуті кров'ю канчуки.

Та не все закінчилося для Квазімодо. Він ще мав перетерпіти ту годину біля ганебного стовпа, яку так справедливо додав Флоріан Барбедьєн до вироку месіра Робера д'Естутвіля; усе це на велику славу старовинного афоризму Жана де Кюмен, який пов'язував психологію з фізіологією — *surdus absurdus* [189].

Отже, пісковий годинник перевернули і горбаня залишили прив'язаним до дошки, щоб до кінця здійснити правосуддя.

Простолюд, особливо у середні віки, є в суспільстві тим самим, чим дитина в сім'ї. Доти, доки він перебуває у стані первісного незнання, морального й розумового неповноліття, про нього можна сказати, як про дитину:

Цей вік не знає співчуття...

Ми вже згадували про те, що Квазімодо ненавиділи всі; щоправда, на те було багато причин.

Навряд чи був серед цього натовпу хоч один глядач, який би не мав або не вважав, що має право скаржитися на цього злого горбаня Собору Паризької богоматері. Появу Квазімодо біля ганебного стовпа юрба зустріла загальною радістю, а жорстоке катування, якого він щойно зазнав, і його жалюгідна поза зовсім не розчулили натовп, а навпаки, посилили його ненависть, озброївши жалом глузування.

І ось, тільки-но було виконано "громадську помсту", як на своєму жаргоні ще й досі висловлюються квадратні ковпаки [190], настала черга для тисячі особистих помст. Тут, як і у великому залі, особливо шаленіли жінки. Усі вони були сердиті на нього: одні — за злісні вихватки, інші — за потворність. Останні лютували найбільше.

— У-у антихристова пико! — казала одна.

— Чортів вершник на мітлі! — кричала друга.

— Ох, яка викривлена похмура морда! — ричала третя. — Його обрали б папою блазнів, коли б учорашній день був сьогодні!

— Ну, гаразд, — продовжувала якась стара жінка. — Отакий він біля ганебного стовпа, а яка в нього буде пика на шибениці?

— Коли вже тебе накриє твій дзвін і зажене на сто футів під землю, проклятий дзвонарю?

— І ото такий диявол дзвонить до святої вечерні?

— Глухар! Косоокий! Горбань! Страховисько!

— Така пика може примусити жінку скинути дитину краще ніж будь-які ліки чи зілля!

А обидва школярі, Жеан дю Мулен і Робен Пуспен, виспівували на все горло старовинну народну приспівку:

Шибенику — мотузка,

Потворі — кострище!

Тисяча образ, вигуки, прокляття, глузування та каміння сипалися дощем з усіх боків.

Квазімодо був глухий, але бачив він добре, а люті юрби відбивалася на обличчях не менш сильно, ніж у словах. До того ж удари камінням виразно доповнювали регіт.

Спочатку він стримував себе. Але мало-помалу терпіння його, що загартувалось під нагаєм ката, похитнулося й відступило перед усіма цими укусами комах. Так астурійський бик, байдужий до атаки пікадора, лютішає від укусів собак та уколів бандеріл [191].

Спочатку він обвів повільним, погрозовим поглядом натовп. Та будучи зв'язаний, він не міг самим поглядом відігнати всіх цих мух, що ятрили його рани. Тоді він почав борсатися в своїх путах, і від його шалених стрибків затріщало на брусах старе колесо ганебного стовпа. Та від цього насмішки й гикання посилювалися ще більше.

І тоді нещасний, наче зв'язаний дикий звір, що не може розірвати на собі пута, заспокоївся. Тільки час від часу люте зітхання здіймало його груди. На його обличчі не було ні сорому, ні зніяковіння. Він був надто далекий від людського суспільства і надто близький до природи, щоб знати, що таке сором. Та хіба й можливо при такій потворності відчувати сором? Але гнів, ненависть, відчай поволі оповивали його чоло хмарою, дедалі густішою, дедалі насиченішою електрикою, яка спалахувала тисячею блискавок в очі цього циклопа.

Однак ця хмара на хвилину прояснилася, коли він побачив священика, що пробивався крізь натовп верхи на мулі. Обличчя засудженого відразу полагіднішало. Лють, яка його душила, змінилася дивною усмішкою, сповненою ніжності, розчулення і великої любові. У міру того, як священик наближався, ця усмішка ставала дедалі яснішою, виразнішою, променистішою. Нещасний наче вітав прихід свого рятівника.

Але в ту мить, коли мул був уже досить близько від ганебного стовпа і вершник міг упізнати засудженого, священик опустив очі й раптом круто повернув назад, пришпорив мула, ніби поспішав уникнути принизливих прохань і не дуже хотів, щоб його впізнав і привітав бідолаха.

Це був архідиякон Клод Фролло.

Ще густіша хмара знову насунулася на чоло Квазімодо. Крізь неї якийсь час іще пробивалася посмішка, але гірка, безнадійна, безмежно сумна.

Час минав. Квазімодо стояв біля стовпа уже щонайменше півтори години, поранений, знеможений, осміяний і закиданий камінням.

Раптом він знову почав борсатися в своїх ланцюгах із зусиллям, подвоєним відчаєм; від цього захиталася вся споруда, на якій він стояв. Порушуючи свою вперту мовчанку, Квазімодо хриплим, лютим голосом, який скоріше нагадував собаче гавкання, ніж людський голос, закричав, перебиваючи галас і гикання юрби:

— Пити!

Цей вигук відчаю не викликав ніякого співчуття. Він тільки звеселив добрий паризький простолюд, який оточував сходи і, взятий у цілому, був тоді не менш жорстоким і грубим, ніж те жахливе плем'я волоцюг, що з ним ми вже познайомили читача і яке було просто покидьками суспільства. Якщо хто й озивався на зойк нещасного засудженого, то хіба тільки для того, щоб поглумитися з його спраги.

Безперечно, в цю мить він був більше смішним і відразливим, ніж жалюгідним: по його палаючому обличчю спливав піт, око блукало, на губах виступила піна від люті й муки, язик наполовину висунувся з рота. Ще треба сказати, що коли б серед городян та городянок у цьому натовпі і знайшлася добра, милосердна душа, яка захотіла б спробувати принести кухоль води цьому стражденному створінню, то доброго самаритянина відштовхнула б лиха слава та безчестя, що ними овіяно було прокляті східці ганебного стовпа.

Почекавши кілька хвилин, Квазімодо обвів натовп розпачливим поглядом і ще нестямнішим голосом повторив:

— Пити!

І знову всі зайшлися реготом.

— На, пий! — вигукнув Робен Пуспен, кидаючи йому в обличчя ганчірку, що валялася в калюжі. — На ось, поганий глухарю, я твій боржник!..

Якась жінка шпурнула йому в голову камінь:

— Це відучить тебе будити нас уночі своїм проклятим баламканням.

— Ну ж бо, синку, — ричав паралітик, намагаючись дістати його своєю милицею, — чи будеш ти й далі зурочувати нас з висоти башт Собору богоматері?

— Ось тобі чашка для пиття! — крикнув якийсь чоловік, жбурнувши йому в груди розбиту чашку. — Це ти раз пройшов коло моєї жінки, і вона через це народила дитину з двома головами.

— А моя кішка — кошеня з шістьма лапами, — верещала якась стара жінка, кидаючи в нього черепком.

— Пити! — задихаючись, утретє крикнув Квазімодо.

У цю хвилину він побачив, як натовп розступився. З нього вийшла дивовижно вдягнена дівчина. Її супроводила біла кізка з позолоченими різками. В руках дівчини був тамбурин.

Око Квазімодо заяскріло. Це була циганка, яку він намагався вкрасти минулої ночі. Він невиразно відчув, що саме за це його тепер і карають. А втім, його карали тільки за те, що він, на лихо своє, був глухий і що судив його теж глухий. Квазімодо не мав сумніву в тому, що циганка прийшла помститися і завдати йому болю, як і всі інші.

І справді, він побачив, як вона швидко піднялася по сходах. Гнів і досада душили його. Йому хотілося зламати ганебний стовп, і якби блискавка, що її метнуло його око, мала силу вбивати, дівчина спопеліла б, перш ніж дійшла до площадки.

Вона мовчки наблизилася до засудженого, який надаремно звивався, щоб ухилитись від неї, і, відстебнувши від свого пояса флягу, обережно піднесла її до пересохлих губ нещасного.

Тоді на цьому оці, досі такому сухому й запаленому, заблищала велика сльоза й поволі скотилася по його потворному, викривленому розпачем обличчю. Може, це була перша сльоза, яку нещасний горбань пролив у своєму житті.

Квазімодо наче забув про спрагу. Циганка нетерпляче зробила свою звичну гримаску і, усміхаючись, притулила шийку фляги до зубастого рота Квазімодо.

Він пив великими ковтками. Його палила спрага.

Напившись, нещасний хотів своїми чорними губами поцілувати прекрасну руку, що подала йому допомогу. Але дівчина, яка все ж почувала недовіру до нього, мабуть пам'ятаючи про брутальний напад минулої ночі, наче перелякана дитина, котра боїться, що її вкусить тварина, відсмикнула руку.

Тоді нещасний втупився в неї поглядом, сповненим докору й невимовного смутку.

Кого б не зворушило це видовище: чудова, свіжа, чиста, чарівна й тендітна дівчина милосердно прийшла на допомогу цьому втіленню нещастя, потворності й злоби! Біля ганебного стовпа таке видовище було величним!

Навіть юрба була зворушена і почала плескати в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!"

Саме в цю хвилину з віконця своєї нори затворниця побачила біля ганебного стовпа циганку і крикнула їй своє зловісне:

— Будь ти прокляте, циганське поріддя! Прокляте! Прокляте!

V. КІНЕЦЬ ІСТОРІЇ ПРО КОРЖ

Есмеральда зблідла і, хитаючись, зійшла з помосту ганебного стовпа. Голос затворниці переслідував її.

— Злізай, злізай, циганська злодюжко, все одно ти ще туди потрапиш!

— Лахмітниця знову дивачить, — бубоніли в натовпі. І більш нічого не додавали. Бо такі жінки викликали страх — і це робило їх недоторканими. У ті часи не наважувались нападати на тих, хто молився вдень і вночі.

Настав час звільнити Квазімодо. Його відв'язали, і юрба розійшлася. Біля великого мосту Майєтта, що поверталася додому зі своїми двома супутницями, раптом зупинилась.

— До речі, Есташе, куди ти подів коржа?

— Мамо, — відповів хлопчик, — поки ви розмовляли з тією жінкою, що живе в дірі, якийсь великий собака відкусив шматок коржа. Тоді і я теж відкусив.

— Як, добродію! — вигукнула вона. — Ви з'їли весь корж?

— Мамо, це собака. Я йому не дозволяв, але він мене не послухався. Ну, тоді я теж відкусив, і все.

— Жахлива дитина, — удавано суворо сказала мати й додала, усміхаючись. — Знаєте, Удардо, він уже сам об'їдає всі вишні з дерева на нашому дворі у Шарлеранжі. Тому його дід каже, що з нього буде полководець. Гляди мені, пане Есташ... Ну йди вже, йди, тюхтію!

КНИГА СЬОМА

I. ПРО ТЕ, ЯК НЕБЕЗПЕЧНО ДОВІРЯТИ СВОЇ ТАЄМНИЦІ КОЗИ

Минуло кілька тижнів. Настали перші дні березня. Сонце, яке Дюбарта, цей класичний прабатько перифрази [192], в ті часи ще не встиг назвати "великим князем свічок", все ж таки світило яскраво й весело. Був один з тих весняних, погожих і гарних днів, коли весь Париж, висипавши на майдани й вулиці, радіє, наче в свято. У ці сонячні й безхмарні теплі дні є певна, особлива година, коли добре милуватися

порталом Собору богоматері. Це саме той час, коли сонце, вже схилившись до заходу, стоїть майже проти Собору. Проміння, стаючи дедалі прямовиснішим, поволі сходять з бруку майдану й піднімається по стрімкому фасаду Собору, освітлюючи на його темному тлі тисячі опук-лостей, а велика центральна розета палає, ніби око циклопа, в якому відбивається полум'я ковальського горна.

Була саме така година.

Навпроти високого Собору, почервоненого призахідним сонцем, на кам'яному балконі, що нависав над порталом багатого готичного будинку на розі майдану та вулиці Парві, манірно пустуючи та сміючись по-дружньому розмовляло кілька гарненьких дівчат. По довжині вуалі, що звисала аж до п'ят з вершків їхніх конусоподібних, винизаних перлами головних уборів, по тонких гаптованих шемізетках, що вкривали їхні плечі, залишаючи, відповідно до тодішньої привабливої моди, відкритою верхню частину їхніх чарівних дівочих перс, по пишності нижніх спідниць, ще дорожчих за верхні (чарівна вишуканість!), по серпанках, шовках, оксамитах, а передусім по білих руках, що свідчили про неробство та лінощі — легко було пізнати в цих дівчатах знатних і багатих спадкоємниць. І справді, це були панна Фльорделіс де Гонделор'є та її подруги: Діана де Крістель, Амлотта де Монмішель, Коломба де Гальфонтен і маленька де Шаншевріє, — усі дівчата шляхетного походження. Вони зібралися в цей час у вдови де Гонделор'є: у квітні до Парижа мав прибути монсеньйор де Боже з дружиною, щоб вибрати дівчат для почту їх милості Маргарити, нареченої дофіна, і зустріти принцесу в Пікардії, куди її привезуть фламандці. Отож усі дворяни, у межах тридцяти льє навколо, домагалися цієї честі для своїх доньок, а багато хто вже привіз чи прислав їх до Парижа. Дівчата, про яких ми згадали, були доручені батьками розсудливій опіці шановної Алоїзи де Гонделор'є, вдови колишнього начальника королівських стрільців, яка жила із своєю єдиною донькою у власному будинку на майдані Собору богоматері.

Двері балкона, на якому сиділи дівчата, вели до розкішного покою, оббитого жовтою фламандською шкірою із золотими, у формі гілок, візерунками. Балки, що паралельно перетинали стелю, тішили око численними дивовижними розмальованими й позолоченими скульптурними прикрасами. На різьблених шафах то тут, то там мінилася барвами прегарна емаль; фаянсова голова дикого кабана вінчала чудовий, заставлений посудом, поставець, висота якого свідчила про те, що господиня дому є жінкою або вдовою помісного феодала, який мав право збирати під свою корогву підлеглих йому васалів. У глибині покою, поблизу високого каміна, зверху донизу вкритого гербами, у чудовому, оббитому червоним оксамитом кріслі сиділа вельмиповажна пані Гонделор'є, п'ятдесятилітня жінка, про вік якої можна було здогадатись і з її одягу, і з обличчя.

Біля неї стояв досить статечний, але трохи жевжикуватий і самовдово-лений молодик, один з красунів мужчин, які подобаються всім жінкам, хоча люди серйозні і фізіюномісти, дивлячись на них, тільки знизують плечима. Цей молодий кавалер був убраний у блискучий мундир начальника королівських стрільців, дуже подібний до

костюма Юпітера, що з нього ми вже милувалися в першій частині цієї історії і повторним описом якого не хочемо стомлювати читача.

Шляхетні дівчата сиділи хто в кімнаті, хто на балконі, одні на подушках з утрехтського оксамиту із золотими китицями, інші — на дубових стільцях, прикрашених різьбленими квітами та фігурами. Кожна з них тримала на колінах край гаптування, над яким вони всі разом працювали і половина якого звисала на вкриті килимами підлогу.

Вони розмовляли між собою тим півшепотом, що переривався притишеним сміхом, як то буває в гурті дівчат, коли серед них є молодий чоловік. А втім, молодий чоловік, присутності якого було досить, щоб розворушити в них почуття жіночого самолюбства, сам, здавалося, досить мало цим бентежився, і в той час, коли гарненькі дівчата наввипередки намагалися привернути до себе його увагу, він старанно полірував замшевою рукавичкою пряжку свого пояса.

Час від часу літня дама пошепки зверталася до нього, і він відповідав їй вельми люб'язно, але з якоюсь незграбною й вимушеною чемністю. З посмішок, з непомітних умовних знаків пані Алоїзи, з того, як вона, стиха розмовляючи з ротмістром, підморгувала до своєї доньки Фльорделіс, легко було зрозуміти, що тут ішлося про вже відбуті заручини, про недалекий час шлюбу молодого чоловіка з Фльорделіс. А з холодності та збентеження офіцера не важко було догадатися, що про кохання з його боку тут не може бути й мови. Вираз його обличчя свідчив про вимушеність і нудьгу, яку сьогодні наші гарнізонні підпоручики прекрасно висловили б вигуком: "Ну й собача ж повинність!"

Та поважна дама, що пишалася своєю донькою, як і кожна мати, не помічала байдужості офіцера й наполегливо намагалася звернути його увагу на те, з якою неперевершеною досконалістю Фльорделіс втикає голку чи розплутує клубок ниток.

— Слухайте, любий кузене, — казала вона, притягаючи його за рукав до себе, — погляньте ж на неї! Ось вона нахиляється.

— Так, справді, — відповідав молодий чоловік і знову поринав у свою холодну й неухвалливу мовчанку.

За хвилину йому знову доводилось нахилятися, бо благородна Алоїза зверталась до нього.

— Чи бачили ви коли-небудь привітніше й веселіше личко, ніж у вашої нареченої? Чи можна мати біліший колір шкіри й золотистіше волосся? А її руки? Хіба це не сама довершеність? А ця шийка? Хіба своєю чарівною гнучкістю вона не нагадує вам лебедя? Як я інколи вам заздрю! І які ви щасливі, що народилися мужчиною, ви, гульвісо! Адже правда, що моя Фльорделіс така гарна, хоч молись на неї, і що ви закохані в неї донестями?

— Безперечно, — відповів ротмістр, думаючи про щось зовсім інше.

— Та поговоріть з нею, — сказала раптом шановна пані Алоїза, підштовхуючи його в плече. — Скажіть їй що-небудь. Ви щось стали надто несміливі.

Ми можемо запевнити наших читачів, що несміливість не була ні чеснотою, ні

пороком ротмістра. Однак він спробував зробити те, що від нього вимагали.

— Чарівна кузино, — промовив він, підходячи до Фльорделіс. — Що має зображати ваше гаптування?

— Милий кузене, — відповіла Фльорделіс з ноткою досади, — я вам уже тричі пояснювала: грот Нептуна.

Було ясно, що Фльорделіс значно краще, ніж мати, помічала холодність і байдужість ротмістра. Він відчув потребу якось продовжити розмову.

— А для кого уся ця нептунерія?

— Для абатства Сен-Антуан-де-Шан, — відповіла Фльорделіс, не підводячи очей.

Ротмістр підняв край гаптування.

— А хто цей здоровенний латник, який щосили дме в сурму?

— Це Трітон, — відповіла вона.

В коротких відповідях Фльорделіс вчувалася досада. Молодий чоловік зрозумів, що треба сказати їй щось на вухо — якусь люб'язність, якесь солодке слівце абощо. Отже, він нахилився, але не зміг знайти нічого ніжнішого, задушевнішого, ніж такі слова:

— Чому ваша мати завжди носить цю гаптовану гербами сукню, яку носили ще наші бабусі за часів Карла Сьомого? Скажіть їй, чарівна кузино, що тепер це не модно і що гак та лавр [193], вишиті на сукні, роблять вашу матусю подібною до ходячої камінової стінки. Тепер уже не заведено сидіти на своїх гербах, присягаюсь!

Фльорделіс звела на нього свої чудові, сповнені докору очі.

— І це все, у чому ви мені присягаєтесь? — спитала вона стиха.

Тим часом добродушна пані Алоїза захоплено споглядала, як вони, схилившись одне до одного, перешіптуються, і промовила, граючи застібками свого часослова:

— Яка зворушлива картина кохання!

Ротмістр, усе більш ніяковіючи, знову звернув розмову на гаптування.

— Ось де справді чудова робота! — вигукнув він.

При цих словах Коломба де Гальфонтен — теж чарівна білолиця блондинка у сукні з блакитного дамаського шовку, несміливо наважилась промовити слівце до Фльорделіс, сподіваючись, що на нього відповість красунь ротмістр.

— Люба Гонделор'є, чи бачили ви гаптовані килими в палаці де-ла-Рош-Гійон?

— Чи це не той палац, в огорожі якого лежить сад кастелянші Лувра? — спитала, сміючись, Діана де Крістель, яка мала напрочуд гарні зубки й тому сміялася при кожній нагоді.

— І де височить ця старовинна башта колишньої огорожі Парижа, — додала Амлотта де Монмішель, гарненька, свіжа й кучерява чорнявка, яка не знати чому мала звичку зітхати, так само як Діана — сміятись.

— Мила Коломбо, — втрутилася пані Алоїза, — ви, певно, кажете про палац, який за короля Карла Шостого належав вельможному панові де Баквіль? Там справді були прекрасні гобелени.

— За Карла Шостого! За короля Карла Шостого, — промурмотів ротмістр, підкручуючи вуса, — боже милий, яку давнину пам'ятає ця шановна дама!

А благородна пані Гонделор'є провадила далі:

— Справді, чудові гобелени, і такої майстерної роботи, що їх вважають за рідкість.

У цю мить Беранжера де Шаншевріє, зграбненька семилітня дівчинка, яка дивилася на майдан крізь різьблені трилисники балконної балюстради, вигукнула:

— О, погляньте, люба хрещена мамо Фльорделіс, яка гарненька танцюристка там на майдані! Вона б'є в тамбурин серед юрби.

Справді, було чути звуки тамбурина.

— Якась циганка, — промовила Фльорделіс, байдуже повертаючись до майдану.

— Подивімось, подивімось! — загукали її жвавi подруги, і всі побігли на балкон; вражена холодністю свого нареченого, Фльорделіс пішла поволі за ними, а ротмістр, зрадівши нагоді закінчити неприємну розмову, повернувся на своє місце в глибині кімнати з тим почуттям полегкості та вдовolenня, з яким солдат повертається з варті. А втім, вартувати біля Фльорделіс було приємно й природно, в усякому разі ще донедавна він сам так думав. Але з часом це йому надокучило; думка про одруження, що невдовзі мало відбутися, охолоджувала його чимдалі більше. До того ж він мав нестійку вдачу і — чи слід про це згадувати? — досить грубий смак. Він хоч і походив з дуже шляхетного роду, на військовій службі набув немало солдафонських звичок. Любив таверни і все, що з ними зв'язане. Почував себе вільно тільки там, де лунала брутальна лайка, солдатські дотепи, де красуні були доступні й любовні успіхи легкі.

У родині він дістав деяку освіту й виховання, але надто молодим покинув батьківський дім і почав військову службу, тим-то з кожним днем його дворянський лоск дедалі більше стирався від грубого тертя об солдатську портупею.

Рештки пошани до загальноприйнятих звичаїв примушували ротмістра час від часу відвідувати Фльорделіс, хоч при цьому він відчував подвійну незручність: по-перше, тому, що вже розгубив свій любовний жар у різних кублах розпусти і надто мало зберіг його для нареченої; по-друге, тому, що в товаристві таких благородних, добре вихованих, підтягнутих і манірних дам він завжди побоювався, щоб з його звиклих до лайки уст не зірвалося якесь круте, більш підхоже тільки для таверни слівце. Уявіть собі, яке б це справило враження!

А втім, усе це поєднувалось у ньому з великими претензіями на елегантність, джигунство і славу красуня. Хай читач розбереться у всьому цьому, як сам зможе. Я тільки історик.

Отож кілька хвилин він мовчки стояв, чи то думаючи про щось, чи взагалі ні про що не думаючи, спершись на різьблену лиштву каміна, як раптом Фльорделіс, обертаючись, заговорила до нього (кінець кінцем бідна дівчина була холодною з ним всупереч власному серцю):

— Милий кузене, ви, здається, розповідали нам про циганочку, що її ви два місяці тому, під час нічного обходу, видерли з рук цілої дюжини волоцюг?

— Здається, розповідав, чарівна кузино, — відповів ротмістр.

— Чи не ця часом циганка танцює зараз на майдані? Ідіть-но подивіться, може, впізнаєте її, милий кузене Феб.

У цьому ласкавому запрошенні і зверненні по імені відчувалося приховане бажання помиритись. Ротмістр Феб де Шатопер (бо саме його ви маєте перед собою від початку цього розділу, читачу) повільно підійшов до балкона.

— Ось придивіться до тієї дівчинки, що танцює серед юрби, — промовила Фльорделіс, ніжно торкаючись його плеча. — Чи це не ваша циганочка?

Феб поглянув і відповів:

— Так, пізнаю її по кізочці.

— Ах! Справді, яка гарненька кізочка! — вигукнула Амлотта, у захваті сплеснувши руками.

— Її роги й справді із щирого золота? — спитала Беранжера. Не підводячись із свого крісла, шановна пані Алоїза спитала:

— Може, це одна з тих циганок, які торік прийшли через браму Жібар?

— Дорога мамо, — лагідно зауважила Фльорделіс, — ця брама зветься тепер Пекельною брамою.

Панна де Гонделор'є добре знала, як дратували ротмістра застарілі вислови її матері. І справді, він почав уже глузувати, повторюючи крізь зуби: — Брама Жібар! Брама Жібар! Скоро, мабуть, знову дійде до короля Карла Шостого!

— Хрещена мамо! — вигукнула Беранжера, жваві оченята якої спинилися раптом на верхівці вежі Собору. — Що це за чорна людина там, нагорі?

Всі дівчата підвели очі. Справді, там стояв якийсь чоловік, спершись на найвищу балюстраду північної вежі, що виходила на Гревський майдан. Це був священик. Можна було добре розгледіти його одяг і підперте обома руками обличчя. Він стояв нерухомо, мов статуя. Його пильний погляд прикипів до майдану.

У своїй нерухомості він нагадував коршака, який, примітивши гніздо горобців, вдивляється в нього.

— Це преподобний архідиякон Жозаський, — пояснила Фльорделіс.

— У вас дуже гострий зір, якщо ви звідси пізнали його! — зауважила панна де Гальфонтен.

— Як він дивиться на цю танцівницю, — промовила Діана де Крістель.

— Хай циганка стережеться, — сказала Фльорделіс, — бо він терпіти не може циган.

— Дуже шкода, що він так вороже дивиться на неї, — зауважила Амлотта де Монмішель, — бо танцює вона чарівно.

— Милий кузене Феб, — раптом промовила Фльорделіс, — оскільки ви знаєте цю циганку, подайте їй знак піднятися сюди. Це нас розважить.

— О! Так, так! — вигукнули дівчата, плескаючи в долоні.

— Та це нерозсудливо, — відповів Феб. — Вона, напевне, забула мене і я навіть не знаю, як її звуть. Проте, коли ви того бажаєте, я спробую.

І, перекинувшись через балюстраду балкона, він гукнув:

— Гей, мала!

Танцівниця саме в цю хвилину опустила тамбурин. Вона повернула голову в тому

напрямку, звідки долинув окрик, блискучі очі спинилися на Фебі, і вона раптом завмерла на місці.

— Мала! — повторив ротмістр і поманив її рукою.

Дівчина ще раз глянула на нього, потім зашарілася, немов полум'я охопило її щічки, і, взявши свій тамбурин під руку, рушила крізь юрбу здивованих глядачів до дверей будинку, з якого її кликав Феб. Її кроки були повільні й непевні, а погляд збентежений, мов у пташки, що піддається силі гіпнозу гадюки.

За хвилину гаптована порт'єра відхилилась, і циганка стала на порозі кімнати, почервоніла, збентежена, задихана, опустивши свої великі очі й не насмілюючись ступити й кроку далі.

Беранжера заплескала в долоні.

Танцівниця тим часом нерухомо стояла на порозі. Її поява справила на гурт молодих дівчат надзвичайне враження. Безперечно, що в них усіх було якесь невиразне й підсвідоме бажання полонити Феба, що мішенню їх кокетства був його блискучий мундир і що з моменту його появи між ними точилося якесь приховане й приглушене змагання, в якому вони навряд чи зізнавалися самі собі і яке, однак, щохвилини виявлялося в їхніх жестах і словах. Всі вони були однаково красиві, тому билися однаковою зброєю й кожна могла сподіватися на перемогу. Поява циганки раптом порушила цю рівновагу. Ті краса була така незвичайна, що коли дівчина стала на порозі покою, здалося, наче вона випромінює сяйво, властиве тільки їй одній. У цій тісній вітальні, в цьому похмурому облямуванні з драпувань та різьблених панелей, вона була незрівнянно чарівнішою й привабливішою, ніж на майдані. Вона була наче смолоскип, перенесений з яскравого світла в сутінки. Шляхетні панночки були мимохіть вражені. Кожна відчула, що її краса блідне в порівнянні з красою циганки. Тож і фронт (хай читач пробачить нам це порівняння!) негайно змінився без будь-якої попередньої змови. Дівчата чудово зрозуміли одна одну. Інстинкт допомагає жінкам швидше порозумітися й дійти згоди, аніж розум чоловікам. Перед ними з'явився спільний ворог; усі вони відчували це, всі об'єдналися. Досить краплі вина, щоб забарвити цілу склянку води; щоб зіпсувати настрої цілому зібранню гарненьких жінок, досить появи однієї, кращої за них усіх, а особливо коли серед цього товариства є лише один мужчина.

Тому циганку зустріли дуже холодно. Вони оглянули її з голови до ніг, потім презирнулися між собою, і цим було сказано все. Вони зрозуміли одна одну без слів. Молода циганка так збентежилася, що не насмілювалась підвести очей, і чекала, що їй скажуть.

Ротмістр першим порушив мовчанку.

— Слово честі, — вигукнув він властивим йому самовпевненим і фатуватим тоном, — яке чарівне створіння! Правда ж, мила кузино?

Це зауваження, що його делікатніший поклонник висловив би хоч притишеним голосом, не було з тих, які могли розвіяти жіночі ревності, вже й так насторожені при появі циганки.

Фльорделіс відповіла ротмістрові тоном удаваної зневаги:

— Непогана.

Решта дівчат перешіптувались.

Та ось пані Алоїза, не менш стривожена, ніж інші, бо тут ішлося про її доньку, звернулася до танцівниці:

— Підійди-но сюди, мала!

— Підійди-но сюди, мала! — з комічною поважністю повторила Беранжера, яка сягала циганці до пояса.

Циганка підійшла до шляхетної дами.

— Чарівне дитя, — з пафосом промовив Феб, підходячи до дівчини, — не знаю, чи матиму я найвище щастя бути впізнаним вами...

Вона перебила його, усміхаючись і підводячи на нього сповнені безмежної ніжності очі:

— О так! — відповіла вона.

— У неї добра пам'ять, — зауважила Фльорделіс.

— Однак ви так швидко втекли того вечора, — сказав Феб. — Невже я вас налякав?

— О ні! — відповіла циганка.

У тоні цього "о ні!", вимовленого після "о так!", було щось невловиме, що вразило Фльорделіс.

— Ви залишили мені замість себе, моя красуне, — провадив далі ротмістр, у якого в розмові з вуличною танцівницею язик розв'язувався, — якогось похмурого дивака, одноокого й горбатого — здається, архієпископового дзвонаря. Мені сказали, що він позашлюбний син якогось архідиякона, а за своєю природою — сам диявол. У нього кумедне ім'я — чи то "Велика п'ятниця", чи то "Вербна неділя", чи то "Масниця", — не пригадую. Словом, назва великого свята! І він насмілювався вас украсти, неначе ви створені для паламарів! Це вже занадто! І якого дідька треба було цій сові від вас? Га, скажіть?

— Не знаю, — відповіла вона.

— Чи бачив хто таке зухвальство! Нікчемний дзвонар краде дівчину, немов який віконт! Селюк-браконьєр полює на дворянську дичину! Це нечувана річ! А втім, йому це дорого обійшлося. Метр П'єрра Тортерю — це найсуворіший з конюхів, що чистять скребком шкіру пройдисвітів, і я скажу, якщо тільки це вам приємно, що він вправно обробив шкіру вашого дзвонаря.

— Нещасний! — промовила циганка, у якої ці слова викликали спогад про ганебний стовп.

Ротмістр зайшовся сміхом.

— Хай йому чорт! Тут співчуття таке ж доречне, як перо в свинячому заді! Щоб у мене виросло черево, як у папи, коли...

Тут він схаменувся.

— Пробачте, вельмишановні дами, я, здається, мало не ляпнув якоїсь дурниці.

— Фі, ротмістре! — промовила Гальфонтен.

— Він розмовляє з цією особою звичною для неї мовою, — півголосом зауважила Фльорделіс, досада якої дедалі зростала. Ця досада не зменшилась, коли вона помітила, як ротмістр, захоплений циганкою, а ще більше собою, викручуючись на каблуках, повторив з грубою, простодушною солдафонською галантністю:

— Гарненьке дівча, клянусь душею!

— Але досить дико одягнена, — промовила Діана де Крістель, показуючи в посмішці свої гарненькі зубки.

Це зауваження стало немов променем світла для інших. Воно освітило їм вразливе місце циганки. Не маючи змоги причепитися до її краси, вони накиннулися на її одяг.

— Та й справді, моя люба, — сказала Амлотта де Монмішель, — що це тобі на думку спало ходити так по вулицях без косинки й шемі-зетки?

— А спідничка така коротенька, що аж страшно! — додала Гальфонтен.

— Моя люба, — досить в'їдливо заговорила Фльорделіс, — за ваш позолочений пояс вас може забрати міська сторожа.

— Дівчинко, дівчинко, — жорстко посміхнулась Крістель, — якби ти пристойно прикривала рукавами свої плечі, то вони б не засмагли так на сонці.

Справді, ці гарненькі дівчата, що, даючи волю своїм отруйливим і злим язичкам, звивалися, повзали, метушилися навколо вуличної танцівниці, являли собою видовище, гідне більш тонкого глядача, ніж Феб. Ці граціозні створіння були жорстокі, вони зловтішно копалися, порпалися в її убогому й химерному вбранні з блискіток і мішури. Насмішкам, глузуванням, приниженням не було кінця. В'їдливі слівця, прояви образливої доброзичливості й неприховано злі погляди так і сипалися на циганку. Здавалося, ніби дивисься на молодих римських патриціанок, які для розваги встромлюють золоті шпильки в перса красивої невільниці. Вони нагадували красивих мисливських гончих, що з роздутими ніздрями й палаючими очима оточують нещасну лісову лань, роздерти яку не дозволяє їм погляд їхнього господаря.

І що таке, зрештою, являла собою поруч з цими доньками знатних родів якась нужденна вулична танцівниця? Вони, здавалося, зовсім не зважали на її присутність і голосно розмовляли про неї при ній самій, наче про щось брудне, нікчемне, але досить гарненьке.

Циганка не лишалася байдужою до цих шпильок. Час від часу рум'янець сорому запалював її щоки, спалах гніву засвічувався в її очах; з її уст було готове зірватися якесь презирливе слово; вона зневажливо робила відому вже читачеві гримаску, але залишалася мовчазною і не зводила з Феба покірного, сумного й лагідного погляду. У цьому погляді були щастя і любов. Здавалося, вона стримувала себе, боячись, щоб її не прогнали.

А Феб реготав і ставав на захист циганки співчутливо та нахабно.

— Моя маленька, не звертайте уваги на їхні слова! — повторював він, видзвонюючи своїми золотими острогами. — Безперечно, ваш туалет трохи дивний і незвичний, але для такої чарівної дівчини це нічого не значить.

— Мій боже! — вигукнула білява Гальфонтен, кисло посміхаючись і випрямляючи

свою лебедину шийку. — Я бачу, що королівські стрільці надто легко запалюються від прекрасних циганських очей!

— А чому б і ні? — спитав Феб.

На цю недбалу відповідь, що її ротмістр кинув, як кидають навмання камінчик, Коломба зареготала, за нею Діана, Амлотта і Фльорделіс, але в останньої при цьому навернулися на очі сльози.

Циганка, яка при словах Коломби та Гальфонтен опустила очі, тепер спрямувала на Феба погляд, що виблискував гордістю і щастям. У цю мить вона справді була чарівна...

Шановна дама, яка спостерігала цю сцену, відчула себе ображеною і нічого не розуміла.

— Пречиста діво! — раптом вигукнула вона. — Що це плутається в мене під ногами? Ах, бридка тварина!

То була кізка, що прибігла, шукаючи свою господиню. Кинувшись до неї, вона по дорозі заплуталась ріжками в тій купі матерії, в який скручувався одяг благородної дами, коли вона сідала. Це відвернуло увагу присутніх від циганки, яка, не кажучи ні слова, визволила кізку.

— А ось і маленька кізочка із золотими ратичками! — стрибаючи від захоплення, вигукнула Беранжера.

Циганка стала навколішки й притиснулася щічкою до кізки, яка лащилась до неї. Вона немов просила пробачення за те, що покинула її. У цей час Діана нахилилася до вуха Коломби:

— О боже мій, як же я не подумала про це раніше. Це ж бо циганка з козою. Кажуть, що вона чаклунка і що її коза вміє творити найрізноманітніші дива!

— Тоді, — промовила Коломба, — нехай кізка теж розважить нас і зробить для нас якесь чудо.

Діана й Коломба жваво звернулися до циганки:

— Мала, примусь-но свою козу зробити якесь чудо. — Я не розумію вас, — відповіла танцівниця.

— Ну, якесь чаклунство, словом, чудо!

— Не розумію.

І вона знову почала пестити гарненьку тваринку, повторюючи: "Джа-лі, Джалі".

У цю мить Фльорделіс помітила вигаптувану шкіряну торбинку, що висіла на шії кізки.

— А це що таке? — спитала вона в циганки.

Циганка підвела на неї свої великі очі й серйозно відповіла:

— Це моя таємниця.

"Хотіла б я дізнатися, що в тебе за таємниця", — подумала Фльорделіс. Тим часом шановна дама, підвівшись з невдоволеним виглядом із свого місця, сказала:

— Ну, циганко, якщо ні ти, ні твоя коза не можете нічого станцювати, то чого вам тут треба?

Циганка, не відповідаючи, повільно попрямувала до дверей. Але, в міру

наближення до виходу, вона все уповільнювала крок. Здавалося, її стримував якийсь невидимий магніт. Раптом, звівши свої вогкі від сліз очі на Феба, вона зупинилася.

— Клянуся богом, — вигукнув ротмістр, — так іти не годиться! Верніться і станцюйте нам щось. До речі, серденько, як вас звуть?

— Есмеральда, — відповіла танцівниця, не зводячи з нього очей. При цьому дивному імені всі дівчата зайшлися несамоовитим сміхом.

— Яке жахливе ім'я для дівчини! — вигукнула Діана.

— Ви тепер бачите, що це чаклунка, — промовила Амлотта.

— Ну, люба моя, — урочисто сказала пані Алоїза, — ваші батьки не зі святої хрестильниці виловили таке ім'я.

Тим часом Беранжера, непомітно для інших, встигла заманити за допомогою марципана кізочку в куток кімнати, і за хвилину вони вже заприятелювали. Цікава до всього дівчинка зняла торбинку, що висіла на шиї у кізки, розв'язала й висипала на підстилку її вміст. Це була азбука, кожен літеру якої було написано окремо на маленькій дощечці з букового дерева. Тільки-но ці іграшки розсипалися по килиму, як дитина із здивуванням побачила, що коза взялася до одного з своїх "див": вона почала відсувати своєю золотою ратичкою окремі літери і, тихенько підштовхуючи, розміщувати їх у певному порядку. Вийшло слово, очевидно, добре їй знайоме, — так швидко і без зупинки вона його склала. Захоплено сплеснувши рученятами, Беранжера вигукнула:

— Хрещена мамо, погляньте-но, що зробила кізонька!

Фльорделіс підбігла і здригнулася. Розкладені на підлозі букви утворили слово: ФЕБ

— Це коза написала? — уриваним голосом спитала вона.

— Так, хрещена, — відповіла Беранжера.

"Так ось її таємниця!" — подумала Фльорделіс.

На вигук дитини прибігли всі: мати, молоді дівчата, циганка й офіцер. Циганка побачила, якої необачності припустилася її кізка. Вона спалахнула, потім зблідла і, мов спіймана на гарячому, уся тремтячи, стояла перед ротмістром, який дивився на неї, самовдоволено і здивовано посміхаючись.

— Феб! — шепотіли вражені молоді дівчата. — Так це ж ім'я ротмістра.

— У вас чудова пам'ять! — сказала Фльорделіс скам'янілій циганці. Потім, вибухнувши риданням, затуливши обличчя прекрасними руками, вона з боєм промовила: — О, це чаклунка! — А в глибині її серця якийсь більш гіркий голос прошепотів: "Це суперниця".

І Фльорделіс зомліла.

— Донечко моя! Донечко моя! — вигукнула перелякана мати. — Забирайся геть, чортова циганко!

Есмеральда миттю зібрала лиховісні букви, подала знак Джалі й вибігла в одні двері, тоді як Фльорделіс виносили в інші.

Ротмістр Феб, залишившись на самоті, хвилинку вагався, куди податись, а потім

пішов за циганкою.

II. ПРО ТЕ, ЩО СВЯЩЕНИК І ФІЛОСОФ НЕ ТЕ Ж САМЕ

Священик, якого помітили молоді дівчата на верхівці північної вежі і який так зосереджено дивився на танець циганки, схилившись над майданом, був справді архідиякон Клод Фролло.

Наші читачі не забули таємничої келії, що її архідиякон влаштував собі на цій башті. (Між іншим, я не знаю, чи це часом не та сама келія, яку можна побачити ще й сьогодні крізь чотирикутне віконце, пророблене на висоті людського зросту, звернуте на схід, на площадку, з якої здійсмаються башти Собору: тепер ця комірчина гола, порожня й напівзруйнована, погано оштукатурені стіни її ще й досі де-не-де "прикрашені" огидними пожовклими гравюрами, що зображають фасади соборів. Мабуть, цю нору заселяють кажани разом з павуками, і тому там провадиться подвійна винищувальна боротьба проти мух).

Щодня за годину до заходу сонця архідиякон піднімався сходами башти і замикався в цій келії, де він проводив інколи цілу ніч. Цього дня, у ту хвилину, коли він, підійшовши до низьких дверей свого сховища, вкладав у замкову щілину хитромудрого ключика, якого завжди носив при собі в гаманці, що висів на поясі, до нього донісся звук тамбурина і кастаньєт. Цей звук долинав із Соборного майдану. Келія, як ми зазначали, мала тільки одне віконце, що виходило на дах Собору. Клод Фролло похапцем витягнув ключа, і за хвилину він уже стояв на верхівці башти, у тій понурій і зосередженій позі, в якій його помітили молоді дівчата.

Він стояв там поважний, нерухомий, захоплений одним-однісіньким видовищем, однією-однісінькою думкою. Весь Париж розстилався внизу під його ногами, усе місто з тисячами шпилів своїх будівель і з м'яким обрисом пагорбистого обрію навколо: із річкою, що звивалася попід мостами, із людом, що хвилями струменів по вулицях, з хмарою своїх димків, із нерівним ланцюгом своїх дахів, що купчилися численними ланками навколо Собору. Але з усього міста архідиякон бачив тільки один клаптик бруку — Соборний майдан; серед усього натовпу тільки одну постать — циганку.

Важко було б визначити, що це був за погляд і що викликало вогонь, яким він палав. Це був погляд нерухомий і водночас сповнений замішання й тривоги. І, дивлячись на застиглу нерухомість усього тіла, по якому лише вряди-годи, наче по листю від подуву вітру, перебігав мимовільний трепет, на закостенілість ліктів, більш нерухомих, ніж мармур поручнів, на які вони спиралися, дивлячись на скам'янілу посмішку, яка викривляла його обличчя, — можна було сказати, що у Клода Фролло жили тільки очі.

Циганка танцювала. Вона крутила на кінчику пальця тамбурин і, виконуючи провансальську сарабанду, підкидала його вгору; спритна, легка, радісна, вона не відчувала страшного погляду, що падав на неї згори.

Навколо неї кишіла юрба; якийсь чоловік, чудернацько одягнений у жовто-червону куртку, час од часу розширяв навкруг неї коло, а потім знову сідав на стілець за кілька кроків від танцівниці і клав голову кізки собі на коліна. Цей чоловік, мабуть, був

спільником циганки. Клод Фролло з тієї висоти, на якій він перебував, не міг розглядіти рис його обличчя.

Відколи архідиякон помітив цього незнайомця, його увага, здавалося, роздвоїлась між ним і танцівницею, а обличчя ставало дедалі похмурішим. Раптом він випростався, і все його тіло пройняв дроз: "Що це за чоловік? — процідив він крізь зуби, — я завжди бачив її саму!"

І, зникнувши під звивистим склепінням кручених сходів, він пішов униз. Проходячи повз напіввідчинені двері дзвіниці, Клод помітив щось, що дуже його вразило, — він побачив Квазімодо, який крізь отвір одного з шиферних піддашків, подібних до величезних жалюзі, нахилившись уперед, теж дивився на майдан. Горбань так поринув у споглядання, що не помітив, як повз нього пройшов його названий батько. Погляд дзвонаря, завжди такий похмурий, на цей раз мав якийсь особливий вираз. То був вираз захоплення і ніжності.

— Дивно! — промимрив Клод. — Невже він так дивиться на циганку? Він ішов униз. За кілька хвилин крізь двері внизу башти занепокоєний архідиякон вийшов на майдан.

— Де ж поділася циганка? — спитав він, змішуючись з юрбою глядачів, які зібралися на звук тамбурина.

— Не знаю, — відповів один з тих, що стояли біля нього, — вона щойно зникла. Мабуть, пішла танцювати своє фанданго в той дім, навпроти, куди її покликали.

Замість циганки, на тому самому килимі, арабески якого ще так недавно зникали під примхливими узорами її танцю, архідиякон побачив одягненого у жовто-червоне чоловіка. Бажаючи й собі заробити кілька срібняків, цей чолов'яга, притиснувши лікті до стегон, витягнувши шию та відкинувши голову назад, тримав у зубах стілець, і, багровий від напруження, походжав по колу. До кільця був прив'язаний позичений у сусідки кіт, що з переляку голосно нявчав.

— Пречиста діво! — вигукнув архідиякон у ту мить, коли штукар, обливаючись потом, проходив повз нього, несучи свою піраміду із стільця і кота. — Що це тут робить метр П'єр Гренгуар?

Суворий голос архідиякона так вразив нещасного бідолаху, що він зі всією своєю спорудою втратив рівновагу і стілець з котом упав на голови глядачів під їх несамовитий вереск.

Цілком можливо, що метрові П'єру Гренгуару (бо це був таки він) довелося б дорого заплатити і власниці кота й усім глядачам із побитими та подряпанними обличчями, коли б він не поквапився скористатись із замішання і не сховавсь у церкві, куди знаком покликав його Клод Фролло.

У Соборі стояв присмерк і було безлюдно. Темрява оповила бокові нефи, а лампади вже миготіли, мов зірки, на темному тлі склепіння. Тільки велика розета фасаду, різнобарвні шиби якої купалися в останніх променях призахідного сонця, виблискувала в сутінку, наче алмаз, відкидаючи на протилежний бік нефа свій сяючий спектр.

Ступивши кілька кроків, дом Клод сперся на колону і пильно глянув на Гренгуара. Це був не той погляд, якого боявся Гренгуар, присоромлений тим, що така поважна й

учена особа побачила його в костюмі штукаря. В очах священника зовсім не було ні глуму, ні іронії; вони дивилися поважно, спокійно й проникливо. Архідиякон перший порушив мовчанку.

— Підійдіть до мене, метре П'єр. Ви маєте багато чого пояснити мені. А передусім, як витлумачити те, що вас не було видно близько двох місяців і що нарешті я зустрічаю вас на майдані у такому чудовому — нічого казати! — жовто-червоному, мов кодебекське яблуко, костюмі?

— Месіре, — боязко промовив Гренгуар, — костюм мій справді дивовижний, і я відчуваю себе в ньому гірше за kota, якому на голову насадили видовбаний гарбуз. Це дуже погано з мого боку наражати схованого під цим одягом філософа-піфагорійця на небезпеку бути побитим шановними сержантами міської сторожі. Та що вдієш, преподобний метре? Винен у цьому мій старий камзол, який підло покинув мене на початку зими під приводом того, що він розлазиться в лахміття і що йому треба піти на спочинок у кіш ганчірника. Що вдієш? Цивілізація ще не дійшла до того, щоб можна було ходити голим, як про це мріяв Діоген. Додайте до цього, що тоді віяв дуже холодний вітер, і місяць січень аж ніяк не придатний для того, щоб можна було успішно примусити людство ступити крок уперед. Тут якраз трапився цей каптан. Я взяв його і покинув мою стару чорну одежину, що була для мене, як герметика, аж надто негерметичною. І ось я в шатах комедіанта, як це було із святим Генізеєм. Це хвилиenne затемнення моєї зірки. І Аполлонові доводилося пасти свиней у царя Адмета.

— Прекрасне ремесло ви собі обрали, — зауважив архідиякон.

— Визнаю, мій метре, що почесніше було б філософствувати й віршувати, роздмухувати полум'я у вогнищі або діставати його з неба, аніж піднімати котів на щит. Тож коли ви гукнули мене, я відчув себе дурнішим за осла перед рожном. Та що вдієш, месіре? Щодня треба з чогось жити, а найкращі александрійські вірші не замінять зубам шматка сиру брі. Як вам відомо, я написав для їх милості Маргарити Фландрійської славнозвісну епіталаму, а місто не платить мені за неї, посилаючись на те, що вона, мовляв, не блискуча — наче за чотири екю можна створити трагедію, гідну Софокла. І мені залишалося вмерти з голоду. На щастя, я відкрив, що в мене досить міцні щелепи; я їм сказав, цим щелепам: "Показуйте свою силу й спритність; прогодуйте самі себе, *ale te ipsam*. Юрба голодранців, які стали моїми щирими друзями, навчила мене десятків зо два атлетичних штук, і тепер я щовечора подаю своїм зубам хліб, зароблений ними вдень у поті мого чола. А втім, *concedo*, згоджуюсь, що це жалюгідне застосування моїх розумових здібностей і що людина створена не на те, щоб усе життя бити в тамбурин або впинати зуби в стільці. Але, преподобний метре, мало жити, треба ще й заробити на життя.

Дом Клод слухав мовчки. Несподівано його запалі очі набрали такого гострого й проникливого виразу, що Гренгуарові здалося, ніби цей погляд пронизав його до глибини душі.

— Все це дуже добре, метре П'єр, але як це сталося, що ви опинились у товаристві циганської танцівниці?

— Боже мій! — відповів Гренгуар. — Та це ж моя дружина, а я її чоловік.

Похмурий погляд священника спалахнув.

— Невже ти зважився на це, нещасний? — нестямно закричав він, хапаючи Гренгуара за руку. — Невже бог настільки забув тебе, що ти зважився торкнутися такої дівчини?

— Клянусь спасінням моєї душі, монсеньйоре, — відповів Гренгуар, тремтячи всім тілом, — якщо саме це вас непокоїть, то присягаюсь, що я її ніколи не торкався.

— То що ж ти верзеш про чоловіка й жінку? — спитав священник. Гренгуар поспішив якнайкоротше розповісти йому про те, що читачеві вже відомо, — про свою пригоду в Дворі чудес і про своє вінчання з церемонією розбитого кухля. Ще й досі це вінчання не привело ні до чого, і циганка щоразу так само, як і першого вечора, не справджує його сподівань на шлюбну ніч.

— Шкода, звісно, — сказав Гренгуар, закінчуючи свою розповідь, — але причина цього в тому, що я мав нещастя одружитися з дівцею.

— Що ви хочете цим сказати? — спитав архідиякон, який, слухаючи розповідь Гренгуара, поступово заспокоювався.

— Це досить важко пояснити, — відповів поет. — Це якісь забобони. Моя дружина, як розповідав мені один старий волоцюга, що його у нас звуть князем Циганії, є знайдою, чи підкидьком, що, зрештою, те ж саме. Вона носить на шії амулет, який — так запевняють, — з часом допоможе їй відшукати батьків, але який втратить свою силу, коли дівчина втратить свою невинність. Внаслідок цього ми обоє залишаємось зовсім невинними.

— Виходить, — промовив дом Клод, лице якого поступово прояснювалося, — виходить, метре П'єр, ви гадаєте, що цього створіння ще не торкався жоден мужчина?

— А що може зробити мужчина проти забобонів, дом Клод? Вона собі втовкмачила це в голову. По-моєму, оця чернеча цнотливість, що так ревно оберігається, надзвичайна рідкість серед циганських дівчат, завжди таких доступних. Але вона має трьох опікунів: князя Циганії, який узяв її під свій захист, розраховуючи, мабуть, на те, що колись продасть її якому-небудь абатові; усе плем'я, яке шанує її, мов пречисту діву; і, нарешті, маленький кинджал, що його, незважаючи на заборону шановного прево, ця пустунка завжди носить при собі і який завжди з'являється у неї в руці, тільки-но спробуєш обняти її. О, це злюща оса, будьте певні!

Архідиякон засипав Гренгуара запитаннями.

Есмеральда, на думку Гренгуара, була безневинною й чарівною істотою, красунею, якщо не зважати на властиву їй гримаску; це дівчина водночас наївна й пристрасна, яка нічого ще не знає і всім захоплюється, яка ще навіть і не уявляє, в чому різниця між жінкою і чоловіком; такою вона народилася, закохана в танець, шум, широкий простір; це просто дівчина-бджілка з невидимими крильцями на ногах, що живе наче у вихорі. Цією своєю властивістю вона завдячує мандрівному життю, яке постійно веде. Гренгуарові вдалося дізнатися, що ще змалку Есмеральда пройшла Іспанію й Каталонію аж до Сіцилії; він навіть гадав, що циганський табір, до якого вона належала,

возив її в Алжірське королівство, країну, що лежить в Ахайї, ця Ахайя з одного боку межує з маленькою Албанією та Грецією, а з другого — з Сіцилійським морем, цим шляхом до Константинополя. Цигани, розповідав Гренгуар, є васалами Алжірського короля, бо він — володар усього племені білих маврів. Певним було також і те, що до Франції Есмеральда прибула ще маленькою через Угорщину. З усіх цих країн вона привезла уривки дивовижних говірок, іноземні пісні й поняття, що роблять її мову такою строкатою, як і її напівпаризьке, напівафриканське вбрання. Зрештою, населення кварталів, до яких вона заходить, любить її за веселість, за привітність, за жвавість, за її танці та пісні. Есмеральда впевнена, що в усьому місті її ненавидять тільки дві людини, про яких вона частенько згадує, здригаючись: лахмітницю з Роландової башти — ота гидка затворниця, яка не знати за що затаїла злість проти всіх циганок та проклинає бідну танцівницю щоразу, коли вона проходить повз її віконце, і якийсь священик, що при зустрічі з нею лякає її своїм поглядом і словами.

Остання подробиця дуже схвилювала архідиякона, але Гренгуар не звернув на це уваги, бо двомісячний проміжок часу встиг стерти з пам'яті безжурного поета дивні подробиці того вечора, коли він уперше зустрів циганку, і ту обставину, що при цій зустрічі був присутній архідиякон. Проте маленька танцівниця нічого не боїться: вона ж бо не ворожить і тому їй нічого боятися обвинувачень у чаклунстві, за яке так часто судять циганок. Крім того, Гренгуар, якщо й не є її чоловіком, то в усякому разі заміняє їй брата. Кінець кінцем філософ дуже терпеливо зносить цю форму платонічного подружнього життя. Що б там не було, він має пристановище і шматок хліба. Кожного ранку він, найчастіше разом з циганкою, іде із злодійського кварталу і допомагає їй на перехрестях щоденно збирати екю та дрібне срібло; кожного вечора він повертається з нею до спільного притулку, не забороняє їй замикаати на засув двері своєї комірчини і засинає сном праведника. Це існування, казав він, якщо вдуматися, дуже приємне і настроює на мрійливість. До того ж, щиро кажучи, філософ не дуже певен того, що до нестями кохає циганку. Він майже так само любить і її кізку. Це чарівне створіння, покірливе, розумне, тямуще, — словом, учена кізка. У середні віки такі вчені тварини, що викликали захоплення і нерідко призводили своїх учителів до вогнища, були найзвичайнішим явищем. Однак чаклунство Есмеральдиної кізки із золотими ратичками найневинніше. Гренгуар пояснював ці фокуси архідияконові, який зацікавлено слухав усі подробиці. У більшості випадків досить було так або інакше покрутити тамбурином перед кізкою, щоб примусити її виконати бажаний фокус. Навчила її всього циганка, яка мала до цієї тонкої справи надзвичайний хист, їй навіть було досить двох місяців, щоб навчити кізку з окремих літер складати слово "Феб".

— Феб? — спитав священик. — Чому ж саме Феб?

— Не знаю, — відповів Гренгуар. — Може, вона гадає, що це слово має якусь магічну й таємну силу. Вона часто півголосом повторює його, коли їй здається, що вона сама.

— Ви певні, що це слово, а не ім'я? — спитав Клод, проникливо дивлячись на Гренгуара.

— Чиє ім'я? — спитав поет.

— Хто знає? — відповів священник.

— Моя думка така, месіре. Цигани до деякої міри вогнепоклонники і обожнюють сонце. Ось звідки і взялося слово "Феб".

— А мені це не здається настільки ясным, як вам, метре П'єр.

— По суті, мене це мало обходить. Нехай собі бурмоче на здоров'я свого "Феба" скільки їй заманеться. Очевидним є тільки те, що Джалі любить мене вже майже так само, як і її.

— Хто це Джалі?

— Кізка.

Архідиякон, спершись підборіддям на руку, на мить замислився. Раптом він круто обернувся до Гренгуара.

— І ти мені клянешся, що не доторкався до неї?

— До кого? — спитав Гренгуар. — До кізки?

— Ні, до цієї жінки.

— До моєї жінки? Клянуся вам, що ні! — А ти часто буваєш з нею на самоті? — Кожного вечора, не менше години. Дом Клод насупив брови.

— О! О! Solus cum sola non cogitabuntur orare "Pater noster" [194].

— Клянуся душею, я міг би прочитати при ній і "Pater noster", і "Ave Maria", і "Credo in Deum, patrem omnipotentem" [195], і вона звернула б на мене не більше уваги, ніж курка на церкву.

— Поклянись мені утробою твоєї матері, що ти й пальцем не торкнувся цього створіння, — з силою повторив архідиякон.

— Я готовий поклястися в цьому і головою мого батька, оскільки між тим і другим існує не один зв'язок. Але, шановний учителю, дозвольте й мені в свою чергу поставити вам одне запитання.

— Питай.

— А чого це, власне, вас так цікавить?

Бліде обличчя архідиякона спалахнуло, мов щоки молодій дівчини. Деякий час він мовчав, потім, явно збентежившись, відповів:

— Слухайте, метре П'єр Гренгуар. Ви, як мені відомо, ще не занастали свої душі. Дбаючи про вас, я бажаю вам добра. І от, найменше зближення з цією диявольською циганкою віддасть вас у владу сатани. Ви ж бо знаєте, що плоть завжди занашає душу. Горе вам, якщо ви наблизитесь до цієї жінки! От і все.

— Я якось був спробував, — почісуючи у себе за вухом, промовив Гренгуар, — це було в перший день, та й уколівся.

— І ви зважилися на таке зухвальство, метре П'єр? І обличчя священника знову спохмурніло.

— А якось, — посміхаючись, вів далі поет, — я, перш ніж лягти спати, зазирнув у замкову щілину й побачив у самій сорочці найпрекраснішу з усіх жінок, під босими ніжками яких будь-коли скрипіло ліжко.

— Геть к дияволу! — блиснувши на нього страшним поглядом, закричав священник і, штовхнувши здивованого Гренгуара в плече, великими кроками пішов геть і зник під найтемнішою з аркад Собору.

III. ДЗВОНИ

З дня покарання біля ганебного стовпа люди, які жили поблизу Собору, помітили, що дзвонарський запал Квазімодо наче охолов. Колись він дзвонив з будь-якої нагоди: нескінченний передзвін починався з першою молитвою і тривав аж до останньої вечірньої відправи, — то благовіст на обідню, то повнозвучні гами під час вінчання або хрестин пролітали по малих дзвіничках і перепліталися в повітрі, немов різнобарвний візерунок чарівних звуків. Старовинний храм, увесь тріпотливий і дзвінкий, був сповнений нестихаючою веселістю дзвонів. У ньому постійно відчувалася присутність якогось гомінкого й свавільного духу, що виспівував усіма цими мідними устами. Тепер цей дух наче зник. Собор здавався похмурим і охоче зберігав мовчанку; під час свят чи похорону чути було буденне, сухе й убоге дзвоніння, до того ж не довше, ніж того вимагає ритуал; з тієї подвійної церковної музики — органа всередині та дзвонів зовні — залишився тільки звук органа. Здавалося, що дзвіниці втратили музиканта. Проте Квазімодо все ще був там. Що ж з ним сталося? Невже сором і розпач, пережиті біля ганебного стовпа, ще й досі ятрили його серце? Невже удари нагая ката ще й досі відбивалися луною в його душі, а смуток, викликаний цим знущанням, погасив у ньому все, включаючи й пристрасть до дзвонів? Чи, може, у "Марії" з'явилася суперниця в серці Квазімодо, і великий дзвін, разом із своїми чотирнадцятьма сестрами, мусив поступитися перед кимось іншим, милішим, кращим?

Сталося так, що року божого 1482 день благовіщення, 25 березня, припав на вівторок. У цей день повітря було таке прозоре й чисте, що Квазімодо відчув, як його любов до дзвонів знову оживає. Він піднявся на північну башту тоді, коли внизу паламар відчиняв навстіж брами церкви, які в ту епоху складалися з величезних стулок з твердого дерева, покритих шкірою, оббитих по краях позолоченими цвяхами й обрамлених різьбою надзвичайно майстерної роботи.

Увійшовши до верхньої клітини дзвіниці, Квазімодо якийсь час дивився на шість дзвонів, що висіли там, і сумно похитував головою, наче журився, що в його серці між ним і дзвонами стало щось чуже. Та коли він їх розгойдав, коли він відчув, як під його рукою заколихалося все це гроно дзвонів; коли він відчув, — бо почути не міг, — як трепетливі октави, немов пташка, що пурхає з гілки на гілку, піднімаються й опускаються цими співучими східцями, коли демон музики, цей диявол, що потрясає іскристим жмутом стретто, трелей і арпеджіо, заволодів нещасним глухим, він знову став щасливим, забув про все, а полегкість, яку відчувало його серце, відбилася на його обличчі.

Він ходив туди й сюди, плескав у долоні, бігав від однієї мотузки до іншої, голосом і рухами заохочував своїх шістьох співаків, мов диригент, який підбадьорює вправних музикантів.

— Давай, Габріелло, — закликав він, — давай! Залий увесь майдан своїми звуками,

сьогодні ж свято. Тібо, не лінуйся, ти відстаєш; швидше, невже ти заіржавів, ледарю? Отак! Жвавніше! Жвавніше! Щоб не було видно й серця. Оглуши всіх так, як мене. Отак, Тібо, браво! Гійоме! Гійо-ме! Ти ж найбільший, а Пак'є — найменший, проте Пак'є спритніший. Б'юсь об заклад, що ті, хто може чути, чують його краще, ніж тебе. Добре, добре, моя Габріелло! Дужче! Ще дужче! Агей! Що ви там обоє робите нагорі, горобці? Я не бачу, щоб ви хоч трохи дзвонили. А це що за мідні дзьоби? Вони наче позіхають, а не співають. До роботи! Це ж благовіщення. У такий чудовий сонячний день потрібен і чудовий передзвін. Бідолашний Гійом! Ти вже задихався, мій товстуне!

Він був цілком захоплений підбадьорюванням своїх дзвонів, а вони всі шестеро наввипередки підстрибували й потрясали своїми блискучими хребтами, наче галаслива упряжка іспанських мулів, підгонюваних батогом погонича. © <http://kompas.co.ua>

Раптом, кинувши погляд крізь широку шиферну луску, що на певній висоті вкриває стрімкі стіни башт, він побачив, як молода, химерно одягнена дівчина зупинилась на майдані і розстеляє на землі килимок, на який стрибнула кізка; навколо них уже скупчилися глядачі. Це видовище одразу змінило напрям його думок і охолодило його музичний запал, подібно до того, як подув вітру охолоджує розтоплену смолу.

Він зупинився, повернувся спиною до дзвонів і присів над шиферним піддашком, не зводячи з танцівниці мрійливого, покірливого і ніжного погляду, що вже якось був вразив архidiaкона.

Забуті дзвони замовкли, на превеликий жаль любителів церковного передзвону, які досі уважно слухали його з мосту Міняйл, і тільки-но відлунав його останній звук, одразу ж розійшлися з почуттям здивування, схожим на те, яке зазнає собака, коли йому показали кістку, а дали камінь.

IV. 'ANAGKH

Трапилося так, що одного чудового ранку того самого місяця березня, здається, в суботу двадцять дев'ятого, у день святого Євстафія, наш юний друг, школяр Жеан Фролло дю Мулен, одягаючись, помітив, що в кишені його штанів, де лежав гаманець, зовсім не чути металічного звуку.

— Бідний гаманець! — промовив Жеан, витягаючи його з кишені. — Невже в тобі не залишилося жодного сольда? Як же тебе жорстоко випотрошили гра в кості, пиво й Венера! Ось який ти порожній, зморщений і плоский! Ти тепер наче грудь старої відьми! Я питаю вас, пане Ціцерон і пане Сенека, чиї занедбані твори розкидані тут по підлозі, яка мені користь з того, коли я краще за начальника монетного двору чи єврея з мосту Міняйл знаю, що один золотий екю з короною важить тридцять п'ять унцій по двадцять п'ять сольдів і вісім паризьких деньє кожен, а екю з півмісяцем — тридцять шість унцій по двадцять шість сольдів і шість турських деньє, коли в мене нема навіть мізерного ліара, щоб ризикнути поставити на подвійну шістку, граючи в кості! Ох! Консуле Ціцерон! З цієї біди не виплутаємося самими просторікуваннями і всякими "quemadmodum" та "verum enim vero" [196].

У сумному настрої він почав одягатися. Коли юнак зашнурував черевики, у його голові майнула думка. Спочатку він відігнав її, але вона повернулася знову, і він

одягнув свій жилет навиворіт, що було очевидною ознакою запеклої внутрішньої боротьби. Нарешті він сердито жбурнув свою шапку на підлогу й вигукнув:

— Тим гірше! Хай буде, що буде. Піду до брата! Буде мені проповідь, але буде й екю.

Він наспіх одягнув свій обшитий хутром каптан, підняв з підлоги шапку і вийшов, як людина, що зважилася на все.

Він спустився вулицею до Арп до Сіте. Коли він проходив повз вулицю ла Гюшет, чарівний запах м'яса, що завжди смажилося там на рожнах, залоскотав йому ніздрі, і він кинув сповнений любові погляд на величезну крамницю з різним їством, самий вигляд якої одного дня викликав у францісканського монаха Калатаджіронне такий патетичний вигук: "Veramente, queste rotisserie sono cosa stupenda!" [197]. Але Жеан не мав за що поснідати, і тому, важко зітхнувши, увійшов під браму малого Шатле, під цей велетенський трилисник з масивних башт, який охороняв вхід до Сіте.

Він не затримався навіть для того, щоб за встановленим звичаєм, проходячи мимо, кинути каменем у жалюгідну статую Періне Леклерка [198], який за Карла VI здав Париж англійцям і скульптурне зображення якого спокутувало цей злочин аж три століття, стоячи з обліпленим грязюкою і понівеченим камінням обличчям на розі вулиць ла Арп та Брюсі, наче біля якогось вічного ганебного стовпа.

Пройшовши малим мостом, перетнувши вулицю Нев-Сент-Женев'єв, Жеан де Молендіно опинився перед Собором богоматері. Тут нерішучість знову охопила його, і кілька хвилин він ходив навколо статуї "Захмелілого пана", заклопотано повторюючи: "Проповідь безсумнівна, екю — сумнівне!"

Він зупинив паламаря, який виходив із Собору.

— Де зараз преподобний архідиякон Жозаський?

— Здається, він у своїй келії на башті, — відповів паламар, — і я не раджу вам його турбувати, хіба що ви прийшли від імені папи або короля.

Жеан заплескав у долоні.

— Хай йому чорт! Ось чудова нагода побачити це славнозвісне чаклунське сховище!

Ця думка поклала край його ваганням, і він рішучою ходою увійшов у невеличкі чорні двері й став підніматися крученими сходами святого Жіля на верхні яруси башти.

"Клянуся пречистою дівою, — казав він сам до себе, йдучи нагору, — це повинна бути найцікавіша річ, ота келія, що її мій преподобний брат приховує так ретельно, як свою голизну. Кажуть, він там розпалює якісь пекельні печі й варить на великому вогні філософський камінь. До біса! Для мене цей філософський камінь усе одно, що просто каменяка, і я волів би знайти на вогнищі архідиякона яєчню з салом, ніж найбільший у світі філософський камінь!"

Зійшовши на галерею з колонами, він перевів дух, кленучи нескінченні сходи. Потім знову почав підніматися, пройшовши крізь вузькі двері північної башти, які тепер зачинені для відвідувачів. Через кілька хвилин, минувши сходову клітку дзвіниці, він помітив невеличку площадку, збудовану в боковому заглибленні, а під склепінням

— низенькі стрілчасті двері. Промінь світла, що падав на двері крізь отвір, пробитий у круглій стіні башти, дав йому змогу розглядіти величезний замок і залізні окуття. Той, кому сьогодні було б цікаво оглянути ці двері, впізнав би їх по напису, вирізьбленому білими літерами на чорному мурі: "Кохая Коралію. 1829. Підписав Южен. "Підписав" уміщено в самому тексті.

— Ху-у! — відітхнув школяр. — Це, напевне, тут.

Ключ стирчав у замковій щілині. Двері були якраз проти Жеана; він легенько штовхнув їх і просунув голову.

Читачеві, безсумнівно, доводилося бачити чудові твори Рембрандта, цього Шекспіра живопису. Серед безлічі прегарних гравюр у нього є один особливий офорт, що, як припускають, зображає доктора Фауста і на який не можна дивитися без хвилювання. Це похмура келія; посередині стоїть стіл, захарашений всілякими дивовижними предметами: людськими черепами, глобусами, ретортами, циркулями, пергаментами, списаними ієрогліфами. Учений сидить за столом у широкій мантиї і в насунутому аж на брови хутряному капелюсі, його видно тільки до половини. Він трохи підвівся із свого величезного крісла; стиснутими кулаками спирається на стіл і з цікавістю та жахом вдивляється у велике сяюче коло з магічних літер, що блищить на задній стіні, наче сонячний спектр у темній кімнаті. Здається, що це кабалістичне сонце тремтить перед очима й сповнює похмуру келію своїм таємничим промінням. Моторошно і прекрасно!

Щось дуже подібне до келії Фауста виникло перед очима Жеана, коли він наважився просунути голову в напівпрочинені двері. Це теж була похмура, погано освітлена келія. Тут теж стояли велике крісло й великий стіл, такі самі циркулі та реторти, скелети тварин, що звисали зі стелі, глобус на підлозі, на манускриптах, вкритих літерами і геометричними фігурами, — людські та кінські черепи упереміш з бокалами, в яких мерехтіли пластівці золота, купи величезних розкритих фоліантів, понакиданих один на одного без усякого жалю до ламких країв їхніх пергаментних сторінок, — словом, тут був зібраний увесь мотлох науки, і скрізь, на всьому цьому безладному звалищі, — порошок і павутиння. Але тут не було ні кола сяючих літер, ні вченого, який в екстазі споглядає полум'яне видіння, наче орел, що дивиться на сонце.

А втім, келія не була безлюдна, у кріслі, схилившись над столом, сидів якийсь чоловік. Жеан, до якого цей чоловік був обернений спиною, міг бачити тільки його плечі й потилицю; але школяр одразу ж пізнав цю лису голову, яку природа наділила вічною тонзурою, немов для того, щоб цим зовнішнім символом позначити неминучість духовного покликання Клода.

Отже, Жеан упізнав свого брата; але двері відчинилися так тихо, що не попередили архідиякона про прихід гостя. Цікавий школяр скористався з цього, щоб за кілька хвилин, не поспішаючи, оглянути келію. Широкий камін, що його він одразу не помітив, був ліворуч від крісла під слуховим віконцем. Промінь денного світла, що проникав крізь цей отвір, пронизував кругле павутиння, яке чітко вимальовувалося своєю витонченою розетою в стрілчастій арці віконця і в центрі якого сидів нерухомо,

наче маточина цього мереживного колеса, павук-архітектор. На каміні були безладно згромаджені всілякі горщики, глиняні пляшечки, скляні реторти, колби з вугіллям. Жеан скрушно відзначив, що сковорідки серед них не було.

"Теж мені кухня!" — подумав він.

До того ж камін був без вогню, і здавалося, що тут його вже давно не розпалювали. Скляна маска, що її Жеан помітив серед алхімічного приладдя, очевидно, мала захищати обличчя архідиякона тоді, коли він виготовляв якусь небезпечну речовину; вона лежала в кутку, вкрита порохом, забута. Поряд лежав не менш запорошений ковальський міх, на верхньому боці якого виднівся інкрустований міддю напис: *spira, spera* [199].

За звичаєм герметиків, стіни були вкриті всілякими іншими написами; одні зроблено чорнилом, інші — металічним вістрям. Суміш готичних, єврейських, грецьких і римських написів. Вони безладно перепліталися, перекривали, затирали один одного — перепліталися, мов галуззя чагарника, мов списи під час сутички. Бо й справді, це було якесь досить заплутане зіткнення всіляких філософій, всіляких прагнень, всіляких людських знань. То тут, то там, красуючись, наче прапор серед лісу списів, вирізнявся якийсь із написів. Це були переважно короткі грецькі чи римські вислови, що їх так влучно вміли формулювати в середні віки: *Unde? Inde? — Homo homini monstrum. — Astra, castra, nomen, numen. — МЕГА BIBLION, МЕГА НАНОН. — Sapere ande. — Fiat ubi vult* [200] тощо. Інколи траплялося слово, позбавлене всякого видимого змісту: 'ΑΝΑΓΝΟΦΑΓΙΑ [201], що, можливо, містило в собі якийсь сумний натяк на монастирський режим; інколи якесь звичайне правило церковної поведінки, викладене гекзаметром: *Caelestem domi-num, terrestrem dicito damnum* [202]. Були там і уривки єврейських тайнописних грамот, з яких Жеан, що добре не знав навіть і грецької мови, нічого ніяк не зрозумів; а по всьому цьому розкидані зірки, постаті людей і тварин та трикутники, що перетинаються. Все це уподібнювало стіну келії до аркуша паперу, який покреслила мавпа вмоченим у чорнило пером.

Загалом келія справляла враження занехаяності й запустіння, а занедбаність приладів свідчила про те, що вже тривалий час господарю в його праці перешкоджає якась інша турбота.

Тим часом цей господар, що схилився над великим манускриптом, вкритим дивовижними малюнками, здавалося, терзався якоюсь думкою, що раз у раз відволікала його від розмірковувань. Так принаймні подумав Жеан, почувши, як брат, немов марячи, час від часу вигукував сам до себе:

— Так і Ману [203] це каже, і Зороастр так учив! Сонце народжується з вогню, місяць — із сонця; вогонь — душа всесвіту; його первісні атоми розливаються і невинно течуть по світу нескінченними потоками! У точках, де на небі ці потоки перетинаються, виникає світло; у точках свого перетину на землі вони утворюють золото... Золото й світло — тотожні! Вони є вогнем у певному стані... Між ними та сама різниця, що й між видимим і відчутним, між рідинним і твердим станом якоїсь речовини, між водяною парою і льодом — і нічого більше... Це не химери... Це

загальний закон природи... Але що зробити, щоб у природи викрасти для науки таємницю цього загального закону? Подумати тільки! Це світло, що заливає мою руку, — золото! Йдеться тільки про те, щоб ці самі атоми, розріджені за одним законом, сконденсувалися за іншим законом... Як це зробити? Були такі, що надумали закопати в землю сонячний промінь. Аверроес... Так, це Аверроес закопав один з цих променів під першою зліва колоною в святилищі корана, у великій Кордовській мечеті; але розрити цей тайник, щоб побачити, чи спроба вдалася, можна тільки через вісім тисяч років.

— Хай йому чорт! — промовив до себе Жеан, — Довгенько ж доведеться чекати на екю.

— ...Інші гадали, — вів далі архідиякон задумливо, — що для цього краще використати промінь Сіріуса. Та добути цей промінь у чистому вигляді дуже важко, бо є інші зірки, які зливають з ним свої промені. Фламель твердить, що простіше робити спроби із земним вогнем... Фламель! Пророче ім'я — Flamma [204]. Так, вогонь! От і все. Алмаз міститься у вугіллі, золото у вогні. Тільки як його звідти добути?.. Маджістрі твердить, ніби існують жіночі імена, такі чарівні й ніжні, що досить вимовити їх під час дослідів... Прочитаймо, що про це каже Ману: "Де жінки перебувають у пошані, там і боги радіють; де ж вони у зневазі — там марно волати до бога. Жіночі уста завжди чисті; це текуча вода, це промінь сонця. Ім'я жінки повинно бути милим, ніжним, поетичним; воно повинно закінчуватися на довгі голосні і бути подібним до слів благословення"... Так, цей мудрець мав рацію, насправді — Марія, Софія, Есмераль... Прокляття! Знову ця думка!

І архідиякон спересердя закрив книгу. Він провів рукою по чолю, немов хотів прогнати якусь настирливу думку; потім узяв зі стола цвях і невеличкий молоток, ручка якого була розмальована дивними кабалістичними знаками.

— З якогось часу, — промовив він, гірко посміхаючись, — я зазнаю невдачі у всіх своїх дослідях! Настирлива думка опанувала мене й сушить мій мозок, немов язик полум'я. Я не зміг навіть відкрити таємницю Кас-сіодорової лампи, що горіла без гноту й оливи, а тим часом це така проста річ!

— Чи бач! — промимрив Жеан.

— ...Отже, — не вгавав священик, — виходить, що досить однієї думки, щоб зробити мужчину слабким і нерозсудливим. Ох, як би сміялася з мене Клод Пернель, жінка, яка не змогла ні на хвилину перешкодити Ніколя Фламелью продовжувати велике діло! Бо й справді! Я тримаю в руках чародійний молоток Зехіеля! Щоразу, коли страшний рабин у глибині своєї келії бив цим молотком по цьому цвяху, той з його ворогів, якого він засудив, хоча б він і перебував за дві тисячі льє, заглиблювався на лікоть у землю, яка згодом його поглинала. Сам король Франції за те, що одного вечора необачно постукав у двері цього чарівника, по коліна загруз у паризькому бруку. Це сталося менше ніж триста років тому... І що ж! Я маю цей молоток, але в моїх руках він не грізніший від молотка коваля. А річ тільки в тому, щоб відшукати те чарівне слово, що його вимовляє Зехіель, ударяючи по цвяху.

"Нічого собі дрібничка!" — подумав Жеан.

— Ну, спробуймо, — жваво промовив архідиякон. — Якщо мені пощастить, я побачу, як блакитна іскра відскочить від головки цвяха. Емен-хетан! Емен-хетан!.. Ні, не те! Сіжеані! Сіжеані!.. Нехай цей цвях відкриє могилу кожному, хто носить ім'я Феб!.. Прокляття! Знову, завжди, вічно та сама думка!

І він гнівно кинув молоток. Після цього він так глибоко сів у крісло, що висока спинка повністю сховала його від очей Жеана. Кілька хвилин Жеан бачив тільки кулак архідиякона, судорожно стиснутий на якійсь книзі. Раптом дом Клод підвівся, схопив циркуль і мовчки начертав на стіні великими літерами слово:

'ΑΝΑΓΚΗ

— Мій брат з глузду з'їхав, — пробурмотів Жеан. — Було б значно простіше написати "Fatum" [205]; не всі ж мусять знати грецьку мову!

Архідиякон знову сів у крісло й схилив чоло на руки, наче хворий, що відчуває в голові важкість і жар.

Школяр з подивом стежив за братом. Він, Жеан, який давав таку широку волю своєму серцю, який визнавав тільки один закон — мудрий закон природи, який дозволяв своїм пристрастям вільно розвиватися і який завжди до дна висушував море сильних почуттів, щодня гуляючи, скільки душа забажає, — він не знав, не уявляв, якою люттю грає, кипить це море людських пристрастей, коли їм нема куди вилитись, як вони підносяться, як вони зростають, як виступають з берегів, як вони розмивають серце, як вибухають внутрішніми риданнями і здавленими судорогами, аж поки прорвуть греблю й вирвуться із свого ложа. Суворі й льодяні оболонки Клода Фролло, ця холодна личина неприступної й недосяжної доброчесності, завжди вводила Жеана в оману. Веселий школяр ніколи не замислювався над тим, скільки кипучої, бурхливої лави криється під снігом Етні.

Невідомо, чи здогадався він у ту мить про все це; але в усякому разі при всій своїй легковажності школяр зрозумів, що побачив те, чого йому не слід було бачити; що він побачив душу свого старшого брата в одному з її найтаємніших проявів, і не треба, щоб Клод про це дізнався. Помітивши, що архідиякон знову поринув у важкі роздуми, він тихесенько відійшов назад і зачовгав перед дверима ногами, як людина, котра щойно прийшла і попереджає про свій прихід.

— Увійдіть! — крикнув з келії архідиякон. — Я чекаю на вас! Я навмисне залишив ключ у дверях. Увійдіть, метре Жак.

Школяр сміливо увійшов. Архідиякон, для якого у такому місці цей візит був небажаний, здригнувся.

— Як, це ви, Жеане?

— У кожному разі, хтось на "Ж", — зухвало відповів рум'янолиций школяр.

Обличчя дом Клода знову набрало свого звичайного суворого виразу.

— Чого ви сюди з'явилися?

— Мій брате, — відповів школяр, силкуючись надати своєму обличчю зляканого і скромного виразу, з невинним виглядом мнучи в руках свою шапку, — я прийшов

просити у вас...

— Чого?

— Трохи моральної допомоги, якої я дуже потребую. — Жеан не наважувався голосно додати: "І трохи грошей, яких я ще більше потребую". Ця, остання частина речення, залишилась невисловленою.

— Добродію, — промовив архідиякон холодним тоном, — я дуже невдоволений з вас.

— На жаль! — зітхнув Жеан.

Дом Клод повернув на чверть оберту своє крісло й пильно подивився на Жеана.

— Я дуже радий вас бачити.

Вступ був лиховісний. Жеан приготувався до суворої прочуханки.

— Жеане, мені щодня доводиться вислуховувати на вас скарги. Що це була за бійка, в якій ви палицею побили молодого віконта Альберта де Рамоншан?

— Ох! — сказав Жеан. — Подумаєш! Жалюгідний паж, який розважався тим, що обляпувая школярів грязюкою, пускаючи свого коня по калюжах.

— А хто такий Майє Фаржель, на якому ви подерли одяг? — запитав Клод. — У скарзі написано: "Tunicam dechiraverunt" [206].

— Овва! Цей поганенький плащ одного із школярів Монтегю!

— У скарзі сказано tunicam, а не sarpettam [207]. Ви розумієте латинь? Жеан не відповів.

— Так, так, — провадив далі священик, похитуючи головою, — от яка тепер наука. Латинську мову ледве розуміють, сірійської зовсім не знають, а грецька у такій зневазі, що найученіші люди, не читаючи, пропускають грецькі слова й кажуть: Graecum est, non begitur [208].

Школяр рішуче звів очі.

— Шановний брате, чи хочете ви, щоб я вам переклав оте грецьке слово, що написано на стіні?

— Яке слово?

— 'ΑΝΑΓΚΗ.

На щоках архідиякона проступив легкий рум'янець, — так клуб диму сповіщає про приховане двигтіння в надрах вулкана. Але школяр майже не звернув на це уваги.

— Гаразд, Жеане, — насилу промимрив старший брат, — що ж означає це слово?

— Доля.

Рум'янець зник з обличчя Клода, а школяр безжурно проказав:

— А оте слово, що під ним написано тією ж самою рукою, 'ΑΝΑΓΝΕΙΑ — означає "скверна". Як бачите, ми таки дещо тямимо по-грецьки.

Архідиякон сидів мовчки. Ця лекція з грецької мови навіяла на нього задуму.

Молодий Жеан, якому була властива хитра проникливість розпеченої дитини, визнав цю хвилину слушною для того, щоб ризикнути звернутись із своїм проханням. Він улесливо почав:

— Любий брате, невже ви так мене ненавидите, що гнівається через тих кілька

мізерних ляпасів і штурханів, розданих у чесній бійці якимсь там хлопчиськам, *quibusdam marmosetis*? Ви бачите, любий брате Клод, що ми знаємо й латинську мову.

Але вся ця лицемірна ніжність не мала свого звичайного успіху. Цербер не зловився на медяника. Чоло архідиякона анітрохи не посвітлішало.

— До чого ви ведете? — сухо спитав він.

— Ну добре, скажу прямо! — сміливо відповів Жеан. — Мені потрібні гроші.

При цьому зухвалому визнанні обличчя архідиякона набрало повчально-батьківського виразу.

— Вам відомо, Жеане, що наш маєток Тіршап дає не більше тридцяти дев'ятох ліврів одинадцяти сольдів і шести паризьких деньє, включаючи й орендну плату, і прибуток від двадцяти одного будинку. Щоправда, це в півтора раза більше, ніж він давав за часів господарювання братів Пакле, але все одно небагато.

— Мені потрібні гроші, — твердо повторив Жеан.

— Вам відомо, що церковний суд вирішив передати наші будинки у повну ленну підлеглість єпископатові й що ми можемо поновити свої права, лише сплативши вельмишановному єпископові дві срібних позолочених марки по шість паризьких ліврів. Вам це відомо?

— Мені відомо тільки те, що мені потрібні гроші, — промовив Жеан утретє.

— А навіщо?

Це питання засвітило іскру надії в очах Жеана. Обличчя його знову набрало свого солодкого виразу.

— Послухайте, любий брате Клод. Я не звернувся б до вас, якби в мене були погані наміри. Я не збираюся на ваші гроші сидіти в тавернах і гуляти по паризьких вулицях, одягнений у золоту парчу, в супроводі мого лакея, *cum meo laquasio* [209]. Ні, брате мій, я прошу грошей на добре діло.

— А на яке це добре діло? — трохи здивований, спитав Клод.

— Двоє з моїх друзів хотіли б купити посаг для дитини однієї бідної вдови з общини Одрі. Це акт милосердя. На це потрібні три флорини, і я б хотів внести свою частку.

— Як звуть ваших друзів?

— П'єр Горлоріс та Батіст Птахогриз.

— Гм! — пробурмотів архідиякон. — Ці імена так само пасують до доброго діла, як гармата до вівтаря.

Безперечно, Жеан дуже невдало вигадав імена своїх друзів, але він схаменувся занадто пізно.

— А до того ж, — вів далі проникливий Клод, — що це за посаг, який має коштувати три флорини та ще й для дитини благочестивої вдови? Відколи це вдови з цієї общини почали мати немовлят?

Жеан удруге спробував пробити кригу.

— Ну, нехай уже так, мені потрібні гроші, щоб піти сьогодні ввечері до Ізабо-ла-Тьєррі у Вальд-д'Амур.

— Мерзенний розпуснику! — вигукнув священик.

— ANAGNEIA, — підтвердив Жеан.

Це слово, запозичене, може, не без лукавства зі стіни келії, справило на священика дивне враження: він закусив губу й почервонів від гніву.

— Ідіть, — сказав він нарешті Жеанові, — я чекаю на одну людину. Школяр зробив останню спробу:

— Брате Клод, дайте мені хоч скільки-небудь, я не маю за що пообідати.

— А на чому ви зупинилися в декреталіях Граціана? — Я загубив свої зошити.

— Що ви вивчаєте з латинської літератури?

— У мене вкрали мій примірник Горація.

— А як з Арістотелем?

— Отакої! А хто, брате, з отців церкви твердив, що ересі всіх часів знаходили притулок у нетрях Арістотелевої метафізики? Погань Арістотель! Я не бажаю, щоб його метафізика похитнула мою віру.

— Молодий чоловіче, — сказав архідиякон, — під час останнього в'їзду короля, в одного з придворних, Філіппа де Комін, на попони коня було вишито девіз: "Qui non laborat, non manducet" [210]. Подумайте над цим!

Опустивши очі й приклавши палець до вуха, школяр з сердитим виглядом хвилинку помовчав і раптом з проворством трясогузки обернувся до Клода:

— Отже, милий брате, ви відмовляєте мені навіть в одному жалюгідному сольді, на який я міг би купити шматок хліба у булочника?

— Qui non laborat, non manducet.

При цій відповіді невблаганного архідиякона Жеан затулив обличчя руками, немов жінка, що плаче, і голосом, сповненим відчаю, вигукнув: 'Ouououououoi!'

— Що це означає, пане? — спитав Клод, здивований такою вихваткою.

— Прошу, я вам скажу, — відповів школяр, підвівши на нього зухвалі очі, які він щойно натер кулаками, щоб вони здавалися заплаканими. — Це по-грецьки, це анапест Есхіла, який чудово відтворює відчай.

І при цих словах він зайшовся таким шаленим і розкотистим реготом, що примусив усміхнутися й архідиякона. Клод відчув свою провину: для чого він так розпестив цю дитину?

— О, добрий брате Клод, — знову промимрив Жеан, підбадьорений цією усмішкою. — Погляньте на мої діряві черевики. Черевик, який просить каші, яскравіше свідчить про трагічне становище героя, ніж грецькі котурни.

До архідиякона швидко повернулась його звичайна суворість.

— Я пришлю вам нові черевики, але грошей не дам, — сказав він.

— Ну хоча б одну жалюгідну монетку, — благав Жеан. — Я вивчу напам'ять Граціана, я віритиму в бога, стану справжнім Піфагором щодо-вченості та доброчесності. Але, благаю, хоч би одну монетку! Невже ви хочете, щоб паща голоду, яка розверзлася переді мною, чорніша, смердю-чіша й глибша, ніж пекло, ніж чернечий ніс, поглинула мене?

Клод, насупившись, похитав головою:

— Qui non laborat...

Жеан не дав йому скінчити.

— А, так! — вигукнув він. — Тоді до біса все! Хай живуть веселощі! Я засяду в шинку, битимусь, битиму посуд, ходитиму до дівчат!

Він кинув шапчиною об стіну і заклацав пальцями, немов кастаньєтами.

Архідиякон похмуро глянув на нього:

— Жеане, ви не маєте серця.

— У такому разі мені, якщо вірити Епікурові, бракує чогось невідомого, зробленого з чогось такого, що не має назви.

— Жеане, вам слід серйозно подумати про те, щоб виправитись.

— Ото дурниці! — вигукнув школяр, переводячи погляд з брата на реторти на вогнищі. — Тут усе порожнє — і думки, і пляшки!

— Жеане, ви котитесь по дуже похилій площині. Чи знаєте ви, куди ви йдете?

— У шинок, — відповів Жеан.

— Шинок веде до ганебного стовпа.

— Це такий самий ліхтарний стовп, як і всякий інший, і, можливо, саме з його допомогою Діоген і знайшов би людину [211], яку шукав.

— Ганебний стовп веде до шибениці!

— Шибениця — коромисло терезів, до одного кінця якого підвішено людину, а до другого — земну кулю! Навіть приємно бути такою людиною.

— Шибениця веде в пекло!

— Це велике вогнище, та й годі.

— Жеане, Жеане, вас чекає сумний кінець.

— Зате початок був добрий!

У цей час на сходах почулася чиясь хода.

— Тихше, — промовив архідиякон, притуливши палець до уст. — Ось і метр Жак. Послухайте, Жеане, — додав він стиха, — стережіться коли-небудь промовити хоч одне слівце про те, що ви тут побачите й почуєте. Сховайтесь під камін — і ні звуку.

Школяр заліз під камін; там у нього сяйнула чудова думка.

— До речі, брате Клод, за мовчанку флорин!

— Добре! Обіцяю! — Давайте зараз!

— На! Бери! — гнівно сказав архідиякон, кидаючи йому гаманець. Жеан шмигонув під камін, і двері розчинилися.

V. ДВОЄ ЧОЛОВІКІВ У ЧОРНОМУ

До келії увійшов чоловік у чорній мантиї з похмурим обличчям. Перше, що впало в око нашому приятелю Жеану (він, як ви, напевно, догадалися, влаштувавсь у своєму закутку так, щоб мати можливість досхочу дивитися й слухати) — надзвичайна похмурість одягу й обличчя новоприбулого. А втім, по цьому обличчю розливалась якась улесливість, та це була улесливість кішки або судді, — нудотна улесливість. Він був геть сивий, зморшкуватий, мружив очі, мав близько шістдесяти років, білі брови, одвислу нижню губу й великі руки. Коли Жеан побачив, що гість не являє собою нічого

особливого, тобто що це всього лиш лікар або судовий чиновник і що ніс у нього розміщений дуже високо над ротом (ознака глупоти), він відсунувсь у свій закуток, у відчаї, що йому доведеться просидіти хтозна-скільки у такій незручній позі й у такому неприємному товаристві.

Тим часом архідиякон навіть не встав назустріч незнайомцеві. Він жестом запросив його сісти на лаву біля дверей і, по кількох хвилинах мовчанки, яка, здавалося, завершувала попередні розмірковування, звернувся до прибулого в дещо поблажливому тоні:

— Добридень, метре Жак.

— Вітаю, метре, — відповів чоловік у чорному.

У тому, як один вимовив це "метре Жак", а другий — лише "метре", — відчувалася така ж різниця, яка існує між "монсеньйором" і "мсє", між "domine" і "domne". Це, безперечно, була зустріч учителя з учнем.

— Ну, що? — спитав архідиякон по новій паузі, якої метр Жак не насмілювався порушити. — Маєте успіхи?

— На жаль, мій метре! — відповів той, сумно усміхаючись, — я все ще роздмухую вогонь. Попелу — аж надто, але золота — ні крихти.

Дом Клод зробив нетерплячий жест.

— Я питаю вас не про це, метре Жак Шармолу, а про процес вашого чаклуна. Здається, Марк Сенен, ви казали? Чи не так? Скарбник рахункової палати? Чи зізнається він у чаклунстві? Допит дав наслідки?

— На жаль, ні! — відповів метр Жак усе з тією ж сумною усмішкою. — Ми позбавлені цієї втіхи. Ця людина — камінь. Ми будемо змушені зварити його живцем на Свинячому ринку раніше, ніж він щось скаже. А проте ми нічим не гребували, щоб добитися правди. Він уже весь розтрощений, ми застосовували всі засоби святого Жана, як каже старий жартівник Плавт:

*Advorsum stimulos, laminas, crucesque, compedesque,
Nervos, catenas, carceres, numellas, pedicas, boias* [212].

Нічого не допомагає. Ця людина жахлива. Все марно.

— Ви нічого нового не знайшли в його будинку?

— Аякже, — сказав метр Жак, риючись у своїй сумці. — Ось цей пергамент. На ньому написано слова, яких ми не розуміємо. А пан прокурор у кримінальних справах Філіпп Лельє, між іншим, трохи знає старосврейську мову, якої він навчився під час процесу євреїв з вулиці Кантерстен у Брюсселі.

Кажучи це, метр Жак розгорнув пергамент.

— Дайте-но, — сказав архідиякон і, поглянувши на нього, вигукнув: — Чистісінька магія, метре Жак! — Емен-хетан! Це крик перевертнів, коли вони злітаються на шабаш. *Per ipsum, et cum ipso, et in ipso* [213]. Це закликання знову ввергає диявола в пекло. Нах, рах, мах [214]—це стосується медицини: заклинання проти укусу скаженого собаки. Метре Жак! Ви — королівський прокурор духовного суду! Цей пергамент жахливий!

— Ми знову піддамо тортурам цю людину. А ось іще, — додав метр Жак, порпаючись у своїй сумці, — що ми знайшли в Марка Сенена.

Це була посудина, подібна до тих, які захаращували камін дом Клода.

— А! — промовив архідиякон. — Це алхімічний тигель.

— Зізнаюся вам, — сказав метр Жак із своєю боязкою, вимушеною усмішкою, — що я випробував його на своєму вогнищі, але домогся не більшого успіху, ніж від власного тигля.

Архідиякон взявся розглядати посудину.

— Що це він вигравірував на своєму тиглі? Och! Och! — слово, що виганяє бліх! Цей Марк Сенен — неук. Я певен, що в цьому тиглі золота не здобудете. Він придатний лише на те, щоб улітку ви поставили його в своїй спальні, не більш!

— Оскільки ми заговорили про помилки, — промовив королівський прокурор, — то перш ніж піднятися до вас, я розглядав нижній портал. Чи впевнені ви, ваша превелебність, у тому, що на ньому з боку Божого притулку зображено початок робіт з фізики і що серед семи голих постатей, біля ніг божої матері, та, що з крилами на п'ятах, — це Меркурій?

— Так, — відповів священик, — про це пише Огюстен Ніфо, італійський учений, який знався з бородатим демоном, що навчив його всього. Проте ми зараз зійдемо вниз, і я вам усе поясню на місці.

— Дякую вам, мій метре, — сказав Шармолу, вклоняючись до землі. — До речі, я мало не забув! Коли ви бажаєте, щоб я дав розпорядження заарештувати малу чаклунку?

— Яку чаклунку?

— А ту циганку, що, як вам добре відомо, день у день приходить танцювати на паперть Собору, незважаючи на заборону духовного суду. У неї є одержима коза з рогами диявола, яка читає, пише, знає математику, мов Пікатрис, і якої цілком досить, щоб через неї перевішати все циганське плем'я. Обвинувачення вже готове. Процес скоро відбудеться, побачите самі! Гарненьке створіння, їй-богу, ця танцюристка! Найчарівніші в світі чорні очі! Наче два єгипетські карбункули. Коли ж ми почнемо?

Архідиякон страшенно зблід.

— Я вам скажу тоді, — пробурмотів він ледь чутно. Потім додав нерозбірливо: — А поки що продовжуйте з Марком Сененом.

— Будьте спокійні! — сказав, посміхаючись, Шармолу, — я примушу знову прив'язати його до шкіряного ложа, тільки-но повернуся додому. Та це диявол, а не людина. Він заморив навіть самого П'єрра Тортерю, у якого руки трохи міцніші за мої. Як каже цей добряга Плат: "Nudus, vinctus, centum pondo, es quando pendes per pedes [215]. Допитаємо його на дибі! Це те, що в нас є найкращого. Він пройде й через це.

Дом Клод, здавалося, поринув у похмуре розмірковування. Він повернувся до Шармолу:

— Метре П'єрра... я хотів сказати, метре Жак, займіться Марком Сененом!

— Так, так, дом Клоде. Нещасна людина! Він зазнає мук Мюммоля [216]. Але що за

дика думка літати на шабаш! І це у скарбника Рахункової палати, який, здавалося б, мусив знати Карла Великого: "Stryga vel masca" [217]. Що ж до малої Смеральди, як вони її звуть, то я чекатиму вашого наказу. Ах, ще одне! Коли ми будемо проходити під порталом, поясніть мені також, що означає садівник, зображений при вході до Собору. Може, це і є Сівач? Гей, метре, про що ви так задумалися?

Дом Клод, поринувши в думки, не слухав його. Шармолу, простеживши за його поглядом, побачив, що він був спрямований на велике павутиння, яке затягло слухове віконце. У цю мить необачна муха, яку вабило березнєве сонце, ринулася крізь цю сітку й заплуталася в ній. Відчувши тремтіння павутини, величезний павук вихопився із своєї центральної комірки й одним стрибком кинувся на муху; він перегнув її навпіл, і водночас його огидний хоботок почав обмацувати її голівку.

— Бідна муха! — промовив королівський прокурор духовного суду і підніс був руку, щоб урятувати її. Архидиякон, немов раптово пробуджений, затримав його руку міцним, судорожним рухом.

— Метре Жак! — вигукнув архидиякон. — Не перечте долі!

Прокурор злякано оглянувся: йому здалося, що залізні кліщі обхопили його руку. Погляд священика, нерухомий, дикий, палаючий, був прикутий до жахливої маленької групи — мухи та павука.

— О, так, — вів далі священик голосом, який, здавалося, виходив із самої глибини його ества, — це символ усього. Вона літає, вона радісна, вона щойно народилася; вона шукає весни, свіжого повітря, волі; о так! Але нехай вона тільки наштотхнеться на фатальну розетку, як звідти вилізає павук, огидний павук. Бідна танцівниця! Бідна, приречена мушка!.. Метре Жак, облиште! Це фатум! О лихо! Клоде, ти павук. Але, Клоде, ти водночас і муха! Ти линув назустріч науці, світлу, сонцю, ти дбав лише про те, щоб вийти на простір, на ясне світло вічної істини; але, кинувшись до виблискуючого віконця, яке виходить в інший світ, у світ ясності, розуму, науки, ти — сліпа муха, нерозсудливий учений — не побачив цієї тонкої тканини павутиння, простягнутої долею між світлом і тобою, і кинувся туди прожогом, нещасний безумець, а тепер пручаєшся з розбитою головою й відірваними крильцями у залізних лабетах долі!.. Метре Жак! Метре Жак! Дайте волю павукові!

— Запевняю вас, — сказав Шармолу, який дивився на нього, нічого не розуміючи, — я не зачеплю його. Але, ради бога, відпустіть мою руку, метре! У вас руки, мов лещата.

Архидиякон не слухав його.

— О безумець! — не вгавав він, не зводячи очей із слухового віконця. — А коли б ти і прорвав її, цю небезпечну павутину, своїми мушиними крильцями, невже ти гадаєш, що ти досяг би світла! А ця шибка, там далі, ця прозора перепона, ця кришталева стіна, твердіша за бронзу, яка відділяє всіх філософів від істини, — чи ти подолав би її? О марнота науки! Скільки мудреців лине здалеку до неї, щоб розбити собі голову! Скільки різноманітних наукових систем дзижчить і б'ється об цю споконвічну шибку!

Він замовк. Ці останні думки, які непомітно привели його від самого себе до науки,

здавалося, заспокоїли Клода. Жак Шармолю раптом примусив його знову повернутися до дійсності.

— Отже, мій метре, — спитав він, — коли ж ви прийдете допомогти мені виготовити золото? Мені вже терпцю не стає дочекатися наслідків.

Архидиякон похитав головою, гірко посміхнувшись.

— Метре Жак, читайте Мішеля Пселла "Dialogus de energia et operatione daemonum" [218]. Те, чим ми займаємося, не зовсім безневинне.

— Тихше, метре! Я про це догадуюсь, — сказав Шармолю, — але доводиться потроху займатися герметикою, особливо коли ти лише королівський прокурор духовного суду й дістаєш платню тридцять турських екю на рік. Тільки давайте говорити тихіше.

У цю мить хрумкіт, який долинув з-під каміна, вразив насторожений, неспокійний слух Шармолю.

— Що це таке? — спитав він.

То був школяр, якому вкрай надокучило його тісне сховище; знайшовши там скоринку хліба і шматок цвілого сиру, він, за браком іншої розваги та кращого сніданку, узявся, не задумуючись, їсти їх. А що був надто голодний, то їв дуже голосно, старанно розжовуючи кожен шматок, що й викликало настороженість і тривогу прокурора.

— Це один з моїх котів ласує мишею, — жваво відповів архидиякон. Таке пояснення задовольнило Шармолю.

— Справді, метре, — відповів він, шанобливо усміхаючись, — у всіх великих філософів були свої хатні тварини. Ви ж бо знаєте, що казав Сервіус [219]: "Nullus enim locus sine genio est" [220].

Тим часом дом Клод, побоюючись якої-небудь нової витівки Жеана, нагадав своєму гідному учневі, що вони ще мають разом вивчити деякі фігури на порталі, і обидва вийшли з келії, на превелику полегкість школяра, який уже почав серйозно непокоїтися, щоб на його колінах не лишився назавжди відбиток його підборіддя.

VI. НАСЛІДКИ, ДО ЯКИХ МОЖУТЬ ПРИЗВЕСТИ СІМ ПРОКЛЬОНІВ, ВИГОЛОШЕНИХ НА ВІЛЬНОМУ ПОВІТРІ

— Te deum laudamus! [221] — вигукнув Жеан, вилізаючи із своєї нори, — нарешті обидва пугачі пішли. — Ох! Ох! Гакс! Пакс! Макс! Блохи! Скажені собаки! Диявол! Досить з мене їхньої розмови! Голова гуде, немов дзвін. Та ще й цвілий сир на додаток! Ну ж бо, мерщій униз, скористаймося з гаманця старшого брата і перетворімо всі ці монети на пляшки!

Він кинув ніжний погляд у середину дорогоцінного гаманця, поправив на собі одяг, почистив черевики, обтрусив порошок із своїх сірих від попелу рукавів, засвистав якусь пісеньку, крутнувшись на одній нозі, обстежив, чи не залишилося чогось у келії, що можна було б прихопити з собою, підібрав на вогнищі кілька скляних амулетів, придатних для того, щоб подарувати їх замість коштовностей Ізабо-ла-Тьері, нарешті відчинив двері, які його брат залишив незамкненими — як знак останньої

поблажливості — і які Жеан у свою чергу теж лишив відчиненими — як знак останньої капості, — і спустився крученими сходами, підстрибуючи, мов пташка.

У сутінках кручених сходів він наштотхнувся на щось, те щось відступило з бурчанням, і школяр вирішив, що налетів на Квазімодо. Ця зустріч видалась йому такою смішною, що останні східці він пробіг, заходячись від сміху. Вискочивши на майдан, школяр усе ще реготав. Опинившись на бруківці, Жеан тупнув ногою:

— О! — вигукнув він. — Добрий і шановний паризький брук! Прокляті сходи! На них могли б засапатися й ангели, які сходили з драбини Якова. Де була моя голова, коли я поліз у це камінне свердло, що продірявлює небо; і все заради того, щоб попоїсти цвілого сиру та подивитися через слухове вікно на дзвіниці Парижа!

Жеан ступив кілька кроків і помітив обох пугачів, тобто дом Клода й метра Жака Шармолю, що поринули у споглядання якоїсь скульптури на порталі. Він наблизився до них навшпиньках і почув, що архідиякон тихенько сказав Жакові Шармолю:

— Це Гійом Паризький наказав вирізьбити Іова на цьому камені кольору ляпис-лазурі з позолоченими краями. Іов знаменує собою філософський камінь, він теж має бути підданий випробуванням і мукам, щоб стати досконалим, як каже Раймон Люль: "Sub conservatione formae specificaе salva anima" [222].

— Це мене зовсім не обходить, — пробурмотів Жеан, — адже гаманець у мене?

У цю хвилину він почув, як сильний гучний голос вимовив позад нього сім найжахливіших прокльонів:

— Чортове насіння! Чортячі тельбухи! Щоб тебе чорти вхопили! До чортів у пекло! Пуп Вельзевула! Папське черево! Грім і блискавка!

— Клянуся душею, — вигукнув Жеан, — це може бути тільки мій друг ротмістр Феб!

Ім'я Феба долинуло до слуху архідиякона в ту мить, коли він пояснював королівському прокуророві значення дракона, що занурює свій хвіст у чан, звідки виходить у клубах диму голова якогось короля. Клод здригнувся, перервав, на превеликий подив Шармолю, свої пояснення, обернувся й побачив свого брата Жеана, який підходив до високого на зріст офіцера, що стояв біля дверей будинку Гонделор'є.

Це справді був пан ротмістр Феб де Шатопер. Притулившись до стіни будинку своєї нареченої, він безбожно лаявся.

— Їй-богу, ротмістре Феб, — сказав Жеан, беручи його за руку, — ну й мастак же ви лаятись!

— Іди під три чорти! — відповів ротмістр.

— Сам іди туди! — заперечив школяр. — Та скажіть, люб'язний ротмістре, що викликало у вас такий потік красномовства?

— Пробачте, друже Жеане, — вигукнув Феб, тиснучи йому руку, — кінь, що йде вчвал, одразу не спиняється. А я лаявся з великого розгону. Я щойно від цих манірниць, а коли я від них виходжу, у мене повна горлянка прокльонів; мені треба їх виплюнути, бо інакше я задихнуся. Побий мене грім!

— Чи не хочете випити? — спитав школяр. Ця пропозиція заспокоїла ротмістра.

— Залюбки, але не маю грошей.

— Я маю!

— Та невже?

Жеан велично і просто розкрив перед очима ротмістра гаманець. Тим часом архідиякон, залишивши вкрай здивованого Шармолю, підійшов і спинився за кілька кроків, стежачи за ними. Вони так були захоплені спогляданням гаманця, що не звернули уваги на архідиякона.

Феб вигукнув:

— Гаманець у вашій кишені, Жеан, це все одно, що місяць у відрі з водою. Його там видно, але його там нема. Тільки відображення. Хай йому чорт! Б'юся об заклад, що там камінці!

Жеан холодно відповів:

— Ось вони, камінці, що ними я набиваю свій гаманець.

І, не додавши більше ні слова, він випорожнив гаманець на найближчій тумбі з виглядом римлянина, який рятує вітчизну.

— Істинний бог! — пробурмотів Феб. — Срібні із щитками, біляки по південьє, пара по двадцять сольдів, паризькі деньє, справжні ліарди з орлами! Це неймовірно!

Жеан і далі тримався гідно й незворушно. Кілька ліардів покотилося в багно; ротмістр у запалі ентузіазму кинувся був збирати їх, але Жеан спинив його:

— Пхе, ротмістре Феб де Шатопер!

Феб перелічив монети і, урочисто обернувшись до Жеана, сказав: — Чи знаєте ви, що тут двадцять три паризьких сольди! Кого це ви пограбували сьогодні вночі на вулиці Перерізаної пельки?

Жеан відкинув назад біляву кучеряву голову і, примружуючи очі, гордовито відповів:

— А у нас є брат— архідиякон і дурень.

— Хай йому чорт! — вигукнув Феб. — Яка достойна людина!

— Ходімо вип'ємо! — запропонував Жеан.

— Куди ж ми підемо? — спитав Феб. — До "Яблука Єви"!

— Ні, ротмістре, ходімо до "Старої науки" — стара розпилює дужку [223]. Це ребус. Люблю такі назви.

— Начхати на ребуси, Жеане! У шинку "Яблука Єви" краще вино, й до того ж там біля дверей в'ється проти сонця виноградна лоза, яка ще збільшує мою радість, коли я п'ю.

— Гаразд, нехай буде Єва із своїм яблуком, — погодився школяр, беручи Феба під руку. — До речі, мій дорогий ротмістре, ви щойно згадали вулицю Перерізаної пельки. Тепер так не можна говорити, ми вже не такі варвари. Треба казати: вулиця Перерізаного горла.

І обидва приятелі попрямували до "Яблука Єви".

Зайве згадувати, що вони перед тим зібрали розсіпані гроші й що за ними пішов архідиякон.

Архідиякон ішов слідом похмурий і розгублений. Чи був це той самий Феб, прокляте

ім'я якого після зустрічі з Гренгуаром впліталось в усі його думки, — він цього не знав, але кінець кінцем то був якийсь Феб, і цього магічного імені було досить, щоб архідиякон, скрадаючись, наче вовк, пішов за обома безжурними приятелями, з напруженою увагою прислухаючись до їхнього базікання і стежачи за кожним їхнім жестом.

А втім, не було нічого легшого, як підслухати їхню розмову, бо розмовляли вони дуже голосно, аж ніяк не турбуючись тим, що втаємничують перехожих у свої справи. Вони базікали про дуелі, дівок, пиятики, усякі бешкети.

На розі вулиці з перехрестя до них долинув звук тамбурина. Дом Клод почув, як офіцер сказав школяреві:

— Грім і блискавка! Ходімо скоріше!

— Чому, Фебе?

— Боюся, щоб мене не побачила циганка.

— Яка циганка?

— Та мала, з козою.

— Смеральда?

— Саме вона, Жеане. Увесь час забуваю це чортяче ймення. Поспішаймо, вона мене впізнає. Я не хочу, щоб ця дівчина чіплялася до мене на вулиці.

— Ви з нею знайомі, Фебе?

Тут архідиякон побачив, як Феб посміхнувся, нахилився до вуха Жеана й пошепки сказав йому кілька слів; потім ротмістр зайшовся реготом і струсонув головою з переможним виглядом.

— Та невже? — вигукнув Жеан.

— Клянуся душею! — підтвердив Феб.

— Сьогодні ввечері?

— Сьогодні ввечері.

— І ви певні, що вона прийде?

— Та ви з глузду з'їхали, Жеане, чи що? Хіба в цьому можна сумніватися?

— Ну й щастить же вам, ротмістре Феб!

Архідиякон чув усю цю розмову. Його зуби зацокотіли, можна було бачити, як він затремтів. Він на мить зупинився, притулився, мов п'яний, до тумби, і потім знову пішов слідом за веселими гультьями.

Та коли Клод наздогнав їх, вони вже щосили горлали старовинний приспів:

З Пті-Каро дурні хлоп'ята

Лізуть в зашморг, як телята.

VII. ПОНУРИЙ МОНАХ

Знаменитий шинок "Яблуко Єви" містився в Університетському кварталі, на розі вулиць Круглого щита і Жезлоносця. Він займав на першому поверсі будинку просторий, низький зал, склепіння якого своєю серединою спиралося на пофарбований у жовтий колір товстий дерев'яний стовп. Скрізь столи, на стінах блискучі олов'яні глечики, завжди повно гульвіс, чимало вуличних жінок, вікно на вулицю, виноградна

лоза біля дверей, а над дверима яскраво розмальований, заіржавілий від дощу, залізний лист із зображенням жінки та яблука, який від поривів вітру обертався на залізному стержні. Ця подoba флюгера, повернута до вулиці, правила за вивіску.

Вечоріло. На перехресті було темно; шинок, увесь заставлений свічками, світився здалека, мов кузня в темряві. Крізь розбиті шиби чулися дзенькіт склянок, шум гульні, лайок, сварок. Крізь запітніле від задухи в залі велике вікно видно було, як там роїлася безліч невиразних постатей, час від часу долинав вибух дзвінкого сміху. Перехожі, йдучи в своїх справах, минали це вікно, не зазираючи до нього. Тільки вряди-годи який-небудь хлопчак у лахмітті, ставши навшпиньки і заглядаючи у шинок, починав виспівувати старовинну глузливу приповідку, що нею в ті часи дражнили п'яниць:

Посміюхи ви, п'янюги, ви п'янюги, ви п'янюги!

Тим часом якийсь чоловік невтомно походжав туди й сюди перед галасливим шинком, раз у раз то зазираючи, то відходячи від нього не далі, ніж вартовий від своєї будки. На ньому був плащ, яким він до очей закривав своє обличчя. Цього плаща він щойно купив у лахмітника біля "Яблука Єви", певно, для того, щоб захистити себе від холоду березневого вечора, а може, й для того, щоб приховати під ним свій одяг. Коли-не-коли він зупинявся перед тьмяною шибкою у свинцевій віконній рамі, прислухався, вдивлявся, тупав ногою.

Нарешті двері шинку відчинилися. Саме цього, здавалося, він і чекав. З дверей вийшло двоє п'яних. Промінь світла, що вирвався з розчинених дверей, на мить освітив їхні веселі обличчя. Чоловік у плащі перейшов на другий бік вулиці і, сховавшись у підворотті, стежив за ними.

— Грім і блискавка! — вигукнув один з гультяїв. — Зараз виб'є сьома година. Це час мого побачення.

— Запевняю вас, — пробурмотів неслухняним язиком його супутник, — я не мешкаю на вулиці Лихослів'я. *Indignus qui inter mala verba habitat* [224].

Мій дім на вулиці Жеан Пен-Молло, *in vico Johannis Pain-Mollet*. Ви рогатіші за єдинорога, якщо ви твердите протилежне. Кожен знає, що той, хто хоч раз осідлав ведмедя, вже нічого не боїться; а ви завжди охочі поласувати свіжинкою, як той Сен-Жак де Лопіталь.

— Жеане, друже мій, ти п'яний, — промовив другий. А той, заточуючись, відповів:

— Кажіть усе, що вам заманеться, Фебе, але доведено, що Платон мав профіль мисливського пса.

Читач, безперечно, вже пізнав наших доблесних приятелів: ротмістра і школяра. Здається, й чоловік, що стежив за ними, ховаючись у темряві, теж пізнав їх, бо він повільно рушив за ними, повторюючи всі зигзаги, які школяр примушував виписувати ротмістра, що, як загартованіший гуль-тяй, міцніше тримався на ногах. Уважно прислухаючись, чоловік у плащі мав змогу слово в слово почути таку цікаву розмову:

— Клянуся Вакхом! Спробуйте-но йти прямо, пане бакалавр; ви ж знаєте, що я мушу вас покинути. Уже сьома година. У мене побачення з жінкою.

— Відчепіться ви від мене! Я бачу зорі та вогняні списи. Ви схожі на замок

Даммартен, що лускає від сміху.

— Клянуся бородавками моєї бабусі, Жеане, ви верзете вже казна-що. До речі, Жеане, невже у вас більше не залишилось грошей?

— Пане ректор, у цьому нема сумніву: маленька м'ясна крамничка по латині — *parva boucheria*.

— Жеане, друже мій Жеане, ви ж бо знаєте, що я призначив побачення цій дівчині за мостом Сен-Мішель і що я можу повести її тільки до Фалур-дель, тієї старої звідниці, яка живе на мості. Але їй же треба буде заплатити за кімнату. Стара сивовуса відьма не повірить у борг. Жеане, благаю, невже ми пропили всі архідияконські гроші? Невже у вас не лишилося жодного сольда?

— Свідомість добре проведеного часу — ласа приправа до їжі.

— Три чорти йому в печінки! Годі плести дурниці! Скажіть мені, чортів Жеане, чи лишились у вас гроші? Дайте їх мені, хай вам чорг, інакше я вас зараз обшукаю, хоч би ви були вкриті проказою, як Іов, або паршею, як Цезар!

— Добродію, вулиця Галіаш одним кінцем виходить на вулицю Склярів, а другим — на вулицю Ткачів.

— Ну, нехай так! Мій добрий друже Жеан, мій бідний товаришу, вулиця Галіаш — це правильно, цілком правильно! Але, в ім'я неба, прийдіть до тям! Мені потрібен всього-на-всього один паризький сольд на сьому годину вечора.

— Заткніть пельку і слухайте приспів:

Король у Аррасі почне панувати,

Коли всіх котів щури поїдять;

Коли широке й тихе море

В Іванів день лід-крига зборе,

Тоді лиш побачать: по кризі тій

Аррасці покинуть город свій.

— Ах ти чортів школяр! Щоб тобі повіситись на тельбухах твоєї матері! — вигукнув Феб і грубо штовхнув п'яного Жеана, який сковзнув уздовж стіни і м'яко упав на брук Філіппа-Августа.

Охоплений тим братерським співчуттям, яке ніколи не покидає серце гульця, Феб ногою підштовхнув Жеана на одну з тих "подушок бідняків", які провидіння тримає завжди наготові біля всіх кам'яних тумб Парижа і які багатії презирливо таврують назвою "купа сміття". Ротмістр примостив голову Жеана на купі капустяних качанів, і в ту ж мить школяр захропів чудовим басом. Однак досада ще не зовсім згасла в серці ротмістра.

— Тим гірше, коли чортів візок підбере тебе, проїжджаючи мимо, — сказав він до бідолашного школяра, що міцно заснув, і пішов.

Чоловік у плащі, який не відставав від них ані на крок, нерішуче зупинився на хвилину перед школярем; потім, глибоко зітхнувши, рушив за ротмістром.

Ми, як і вони, полишимо Жеана мирно спати під ласкавим покровом зоряного неба і, якщо ви, читачу, не заперечуєте, теж підемо за ними.

Вийшовши на вулицю Сент-Андре-Дезар, ротмістр Феб помітив, що хтось іде за ним слідом. Випадково озирнувшись, він побачив якусь тінь, що скрадалася позад нього вздовж стін. Він зупинився, і тінь зупинилась; він рушив уперед, і тінь рушила. Але це його мало збентежило.

"Не біда! — подумав він. — Я не маю й сольда".

Перед будинком Отенського колежу ротмістр зупинився. Саме в цьому колежі він набрався деяких знань, які він звав своєю освітою, і, за звичкою шибеника-школяра, що залишилась у нього, він ніколи не проходив повз цей фасад без того, щоб не примусити статую кардинала П'єра Бертрана, що стояла з правого боку портала, зазнати того особливого роду образи, на який так гірко скаржиться Пріап у сатирі Горація: "*Olim truncus eram ficulnus*" [225]. Феб вкладав у цю справу стільки запалу, що напис "*Eduensis episcopus*" [226] був майже змитий. І цим разом, як звичайно, він затримався під цією статуєю. І коли після того він недбало зашнуровував свій костюм, оглядаючись навколо, він побачив на зовсім безлюдній вулиці тінь, що повільно наближалася до нього, так повільно, що він встиг розгледіти плащ і капелюх. Підійшовши до ротмістра, тінь зупинилась і стояла ще нерухоміше за статую кардинала Бертрана. Її очі, спрямовані на Феба, палали тим непевним світлом, яке випромінюють уночі зіниці кота.

Ротмістр не був боягузом, і грабіжник з клинком у руці аж ніяк би його не налякав. Але ця ходяча статуя, ця скам'яніла людина примушувала його серце холонутися від жаху. У ті часи ширилися всілякі чутки про понурого монаха-привида, що блукає ночами по паризьких вулицях, і вони тепер невиразно йому пригадалися. Кілька хвилин він стояв, немов заціпенілий, нарешті урвав мовчанку і, вимушено посміхаючись, промовив:

— Добродію, коли ви злодій, як це мені здається, то ви уявляєтесь мені чаплею, що накидається на горіхову шкаралупу. Я син батьків, що розорилися, любий мій. Зверніться по сусідству. У капличці цього колежу є шматок дерева з животворного хреста в срібній оправі.

З-під плаща висунулась рука і вп'ялася в руку Феба з силою орлиних пазурів. І водночас привид заговорив:

— Ротмістре Феб де Шатопер!

— Диви, чорт! — промовив Феб. — Ви знаєте моє ім'я?

— Я знаю не тільки ваше ім'я, — знову промовив чоловік у плащі своїм загробним голосом. — У вас сьогодні ввечері побачення.

— Так, — відповів здивований Феб.

— О сьомій годині.

— За чверть години.

— У Фалурдель.

— Саме так.

— У звідниці з мосту Сен-Мішель.

— Так, з мосту святого Михаїла, що був архангелом, як кажуть у молитвах.

— Нечестивець! — пробубоніла примара. — Побачення з жінкою?

— Confiteor [227].

— Її звуть...

— Смеральдою, — відповів Феб розв'язно. Уся його безтурботність поступово повернулася до нього.

При цьому йменні клешня примари люто стиснула руку Феба.

— Ротмістре Феб де Шатопер, ти брешеш!

Той, хто міг би побачити у цю мить, як спалахнуло гнівом обличчя ротмістра, як він раптово стрибнув назад, визволившись із залізних лещат, з яким гордим виглядом він схопився за ефес своєї шпаги, хто побачив би поруч з цією люттю мертвотну нерухомість чоловіка в плащі, — той жахнувся б. Це нагадувало боротьбу Дон Жуана зі статуєю Командора!

— Клянуся Христом і сатаною! — вигукнув ротмістр. — Такі слова не часто доводиться чути Шатоперам! Ти не насмілишся повторити їх!

— Ти брешеш! — холодно повторила примара.

Ротмістр заскреготав зубами. Понурий монах, мара, забобони — усе забулося в цю хвилину. Він бачив лише людину, чув лише образу.

— Ага, так! Чудово! — процідив він, задихаючись від люті. Він вихопив шпагу і, заїкаючись, бо гнів примушує людину тремтіти так само, як і страх, промовив:

— Тут! Негайно! Хутчіше! На шпагах! На шпагах! Хай кров проллється на цей брук!

Але чоловік-привид стояв нерухомо. Побачивши, що його супротивник став у позицію і готовий битись, він сказав тремтячим від смутку голосом:

— Ротмістре Феб, ви забуваєте про ваше побачення.

Гнів таких людей, як Феб, подібний до молочного супу: однієї краплі холодної води досить, щоб припинити його кипіння. Ці прості слова примусили ротмістра опустити шпагу, яка виблискувала в його руці.

— Ротмістре, — вів далі чоловік у плащі, — завтра, післязавтра, через місяць, через десять років — я завжди готовий перерізати вам горло; але тепер ідіть на побачення.

— Справді, — промовив Феб, ніби намагаючись переконати самого себе, — приємно, йдучи на одне побачення, зустрітися не тільки з жінкою, але й зі шпагою. Та чому я повинен відмовитися від однієї з цих утіх, коли я можу мати обидві.

Він вклав шпагу в піхви.

— Ідіть же на ваше побачення, — знову сказав незнайомий.

— Добродію, — відповів трохи збентежений Феб, — велике спасибі за вашу люб'язність. Справді, ми можемо й завтра наробити один одному дірок і петель у камзолі нашого прародителя Адама. Я вам щиро вдячний за те, що ви дозволили мені приємно провести ще чверть години. Правда, я сподівався навіки покласти вас у цій канаві і вчасно з'явитися до красуні, тим більше, що в таких випадках не гріх примусити жінку трохи зачекати. Але ви справляєте на мене враження сміливця, і тому слушно буде відкласти нашу зустріч на завтра. Отже, я йду на побачення; його призначено на сьому годину, як вам відомо.

Тут Феб почував за вухом.

— Ох! Хай йому чорт! Зовсім забув! У мене ж нема й сольда, щоб заплатити за барліг, а стара звідниця неодмінно зажадає гроші наперед. Вона мені не довіряє.

— Ось чим ви зможете заплатити.

Феб відчув, як холодна рука незнайомця сунула йому крупну монету. Він не міг стриматися, щоб не взяти гроші й не потиснути руку.

— Їй-богу! — вигукнув він. — А ви непогана людина!

— Тільки з однією умовою, — сказав чоловік. — Доведіть мені, що я помилявся і що ви сказали правду. Сховайте мене в якому-небудь закутку, звідки б я міг побачити, чи справді це та сама жінка, ім'я якої ви назвали.

— О! — відповів Феб. — Будь ласка, мені цілком байдуже. Ми візьмемо кімнатку святої Марти. Ви все зможете легко побачити із сусідньої собачої конури.

— Ходіте ж, — промовив чоловік.

— До ваших послуг, — сказав ротмістр. — Я не певен, що ви, месір, не диявол, та на сьогоднішній вечір залишимося добрими друзями, а завтра я сплачу усі свої борги — і борг гаманця, і борг моєї шпаги.

Вони швидко рушили вперед. За кілька хвилин почувся шум річки, і вони зрозуміли, що ступили вже на міст Сен-Мішель, у ті часи забудований.

— Я спочатку проведу вас, — сказав Феб до свого супутника, — а потім піду по свою красуню, яка має чекати на мене біля Малого Шатле.

Його супутник нічого не відповів. За весь той час, що вони йшли поруч, він не промовив жодного слова.

Феб зупинився перед низенькими дверима й голосно постукав. Крізь щілини дверей блиснуло світло.

— Хто там? — почулося чиєсь шамкання.

— Побий тебе сила божа! Поглинь тебе боже черево! Залий тебе божя кров! — загорлав ротмістр.

Двері в ту ж мить відчинилися, й ті, що прийшли, побачили стару жінку й стару лампу — обидві тремтіли. Стара була згорблена, одягнена в лахміття, з тремтячою головою, обмотаною якоюсь ганчіркою, з пронизливими маленькими очима. Її руки, обличчя, шия були поорані зморшками, губи запали, а навколо рота стирчали жмутки білої щетини, що робило її обличчя схожим на котячу морду.

Комірчина всередині була не краща, ніж її господиня: побілені вапном стіни, закурені балки на стелі, облуплена груба, в усіх кутках павутиння; посередині — кілька розхитаних лавок, у попелі вогнища якийсь замура-ний хлопчик, а в глибині — сходи, чи, точніше, дерев'яна драбина, приставлена до отвору в стелі.

Увійшовши до цього вертепа, таємничий супутник Феба підняв плащ до самих очей. Тим часом ротмістр, лихословлячи, мов сарацин, поквапився зробити так, "щоб сонце відбилося в екю", як каже наш незрівнянний Реньє.

— Кімнату святої Марти! — наказав він.

Стара, величаючи його монсеньйором, схопила екю і сховала його в шухляді стола.

Це була та монета, що її чоловік у плащі дав Фебові. Коли стара відвернулася, скуйовджений, обідраний хлопчак, який порпався в попелі, спритно підкрався до шухляди, узяв звідти екю і поклав натомість сухий листочок, відірваний від оберемка хмизу.

Стара подала знак обом вельможним панам, як вона їх назвала, щоб вони йшли за нею, і почала підніматися по драбині. Піднявшись на верхній поверх, вона поставила лампу на скриню, і Феб упевнено, як постійний відвідувач цього будинку, відчинив двері, що вели до темної комірчини.

— Увійдіть сюди, мій дорогий, — сказав він до свого супутника. Чоловік у плащі мовчки скрився, і двері за ним зачинилися; він почув, як Феб замкнув їх на засув і за якусь хвилину разом із старою зліз по драбині. Світло щезло.

VIII. ЧИМ ЗРУЧНІ ВІКНА, ЩО ВИХОДЯТЬ НА РІЧКУ

Клод Фролло (бо ми гадаємо, що читач, кмітливіший, ніж Феб, одразу впізнав у цьому приви́дові архідиякона), Клод Фролло кілька хвилин навпомацки ознайомлювався з темною комірчиною, в яку його замкнув ротмістр. Це був один з тих закапелків, що їх архітектори іноді залишають у місці з'єднання даху й капітальної стіни. Вертикальний розріз цієї собачої конури, як влучно назвав її Феб, утворив би трикутник. До того ж у ній не було ні вікна, ні навіть слухового віконця, а схил даху не давав можливості випростатися на весь зріст. Тому Клод сів навпочіпки серед пороху й сміття, яке хрустіло в нього під ногами. Його голова палала, помацавши навколо себе, він знайшов на підлозі уламок скла, приклав його до чола; холодне скло трохи освіжило його.

Що відбувалось у цю хвилину в темній душі архідиякона? Тільки він і бог могли про це знати.

В якому фатальному порядку снувалися в його уяві думки про Есме-ральду, Феба, Жака Шармолу, улюбленого брата, що його він покинув серед вуличного багна, про архідияконську сутану, а може, і про власне добре ім'я, яким він ризикував, перебуваючи у старій звідниці Фалурдель, і взагалі, усі картини й події цього дня? Важко про це сказати. Але безперечно, що всі ці образи склалися в його мозку в жахливу сполуку.

Він зачекав чверть години; йому здавалося, що він постарів на сто років. Раптом він почув, як заскрипіли дерев'яні щаблі, хтось піднімався вгору. Отвір знову розкрився, знову з'явилося світло. У сточених шашелем дверях його нори була досить широка щілина; до неї він і припав обличчям. Таким чином він міг бачити все, що відбувалося в сусідній кімнаті. Стара відьма з котячим обличчям, тримаючи в руці лампу, з'явилася в отворі першою, потім показався Феб, підкручуючи свої вуса, і нарешті третя особа — вродлива, граціозна Есмеральда. Священик побачив, як вона, мов сліпуче видіння, з'явилася з-під землі. Клод здригнувся, туман застелив йому очі, кров закипіла, усе загуло й закрутилося навколо нього, більше він нічого не бачив і не чув.

Коли він опритомнів, Феб і Есмеральда були вже самі, вони сиділи на дерев'яній скрині біля лампи, що освітлювала їхні юні обличчя й жалюгідне ліжко в глибині горища. Поряд з ліжком було вікно, розбиті шибки якого утворювали візерунок,

подібний до павутиння, на якому зависли краплі дощу, крізь це вікно виднілися клаптик неба і місяць, що наче спочивав на пуховику з м'яких хмар.

Молода дівчина сиділа розрум'янена, збентежена, тремтяча. Її довгі опущені вії кидали тінь на палаючі щоки. Офіцер, на якого вона не насмілювалася звести очі, сяяв. Машинально, чарівно-недбалим жестом вона креслила по скрині кінчиком пальця безладні лінії й дивилася на цей пальчик. Її ніг не було видно, до них тулилася маленька кізка.

Ротмістр був чепурно одягнений; комірець і манжети його сорочки, що виднілися з-під мундира, були оздоблені мереживом, що на ті часи вважалося неабиякою елегантністю.

Дом Клод тільки з великими зусиллями міг розібрати те, про що вони говорили, так дуже стукотіло у нього в скронях.

(Базікання закоханих — річ досить банальна. Це вічне "я вас кохаю". Для байдужих слухачів це зовсім безглузда й одноманітна музична фраза, якщо тільки вона не прикрашена якимись "фіоритурами"; але Клод не був байдужим слухачем).

— О, не зневажайте мене, монсеньйоре Феб, — промовила молода дівчина, не підводячи очей. Я почуваю, що роблю дуже погано.

— Зневажати вас, чарівне дитя! — відповів офіцер тоном чемної й поблажливої гречності. — Зневажати вас, боже мій! Та за що ж?

— За те, що я прийшла сюди.

— Щодо цього, моя красуне, у нас з вами різні погляди. Я повинен не зневажати вас, а ненавидіти!

Дівчина перелякано подивилася на нього.

— Ненавидіти мене? Що ж такого я зробила?

— Ви примусили так довго себе благати.

— О так! — промовила вона. — Це тому, що я боялась порушити свою обітницю... Я не знайду своїх батьків... талісман втратить свою силу. Та що мені до того? Навіщо мені тепер мати й батько?

Кажучи це, вона підвела на ротмістра свої великі чорні очі, що сяяли радістю й ніжністю.

— Хай мене чорт візьме, якщо я вас розумію! — вигукнув Феб. Якийсь час Есмеральда мовчала, потім сльоза скотилася з її очей, з уст зірвалося зітхання, і вона промовила:

— О монсеньйоре, я кохаю вас!

Молоду дівчину оповивав такий аромат цнотливості, така чарівність невинності, що Феб почував себе в її присутності трохи ніяково. Але ці слова надали йому сміливості.

— Ви мене кохаєте! — запально вигукнув він і обняв рукою її стан. Він тільки цього й чекав.

Священик побачив це і кінцем пальця намацав вістря кинджала, схованого у нього на грудях.

— Фебе, — сказала циганка, тихенько відводячи від себе чіпкі руки ротмістра, — ви

добрі, ви великодушні, ви гарні, ви врятували мене, мене — сироту, яку підібрали цигани. Я вже давно мрію про офіцера, який би врятував мені життя. Це про вас мріяла я ще задовго перед тим, як зустріла вас, мій Фебе. Герой моїх мрій мав так само, як і ви, красивий мундир, шляхетний вигляд, шпагу. Вас звать Феб, це чудове ім'я, я люблю ваше ім'я, я люблю вашу шпагу. Вийміть вашу шпагу, Фебе. Я хочу глянути на неї.

— Дитино! — вигукнув ротмістр, усміхаючись, і вийняв з піхов свою шпагу.

Циганка глянула на рукоятку, на лезо, з чарівною цікавістю оглянула букви на ефесі й поцілувала шпагу, кажучи до неї:

— Ти шпага хороброї людини. Я кохаю твого хазяїна.

Феб і цього разу скористався з нагоди, щоб поцілувати її чудову схилену шийку, що примусило молоду дівчину почервоніти, мов вишня, і швидко випростатись.

Священик у пільмі своєї комірчини заскреготав зубами.

— Фебе, — звернулася до ротмістра циганка, — дозвольте мені поговорити з вами. Пройдіться трохи, щоб я могла побачити вас на весь зріст і почути, як дзвенять ваші остроги. Який ви гарний!

Щоб догодити їй, ротмістр підвівся і, самовдоволено усміхаючись, покартав її:

— Яке ж ви дитя! До речі, красуне моя, ви бачили мене коли-небудь у парадному камзолі?

— На жаль, ні! — відповіла вона.

— Ото справді краса!

Феб знову сів біля неї, але значно ближче, ніж раніш.

— Послухайте, любя моя...

Циганка жестом, сповненим дитячої пустотливості, грації та веселощів, кілька разів ударила його своєю гарнесенькою ручкою по губах.

— Ні, ні, я не слухатиму вас. Ви кохаєте мене? Я хочу, щоб ви мені сказали, чи ви мене кохаєте.

— Чи кохаю я тебе, ангеле мого життя! — вигукнув ротмістр, стаючи навколішки. — Моє тіло, моя кров, душа моя — все твоє, все для тебе! Я кохаю тебе, я ніколи нікого не кохав, крім тебе.

Ротмістр стільки разів повторював цю фразу за таких самих обставин, що випалив її одним духом, не забувши ані слова. Почувши це пристрасне освідчення, циганка підвела до брудної стелі, що заміняла небо, очі, сповнені райського блаженства.

— О, — прошепотіла вона, — ось та мить, коли я хотіла б умерти! Феб визнав, що "та мить" якраз слухна для того, щоб ще раз палко поцілувати її, чим завдав архідиякону нової муки.

— Померти! — вигукнув захоплений ротмістр. — Що це ви кажете, чарівний ангеле? Саме зараз, цієї миті й варто жити, клянусь Юпітером! Померти на початку такого раювання! Клянусь рогами сатани, це все дурниця! Це все не те. Послухайте, моя кохана Сіміляр... Есмеральда... Пробачте, але у вас таке бусурманське ім'я, що з ним я ніяк не можу дати собі ради. Воно, немов густий чагарник, у якому я весь час плутаюся.

— Боже мій, — промовила бідна дівчина, — а я гадала, що це ім'я красиве, тому що незвичайне! Та коли воно вам не подобається, то я воліла б називатися просто Готон [228].

— Ах! Не варто засмучуватись через такі дрібниці, моя красуне! Це ім'я, до якого треба звикнути, от і все. Тільки-но я вивчу його напам'ять, все буде добре. Отже, послухайте мене, моя Сіміляр: я кохаю вас до нестями. Я вас так кохаю, що просто дивно. Я знаю одну дівчину, яка через це казиться від люті...

Дівчина ревниво перебила його:

— Хто вона така?

— А яке нам діло до неї? — сказав Феб. — Ви мене кохаєте?

— О!.. — промовила вона.

— Ну от і добре! Це найголовніше. Ви побачите, що і я вас кохаю. Нехай мене підчепить на свої вила цей довготелесий диявол Нептун, якщо я не зроблю вас найщасливішим створінням у світі. У нас буде де-небудь гарненька квартирка... Я накажу своїм стрільцям гарцювати попід вашими вікнами. Вони всі кінні й заткнуть за пояс стрільців капітана Мін'йона. Серед них є пікінери, лучники, пищальники. Я поведу вас на великий парад паризького гарнізону біля хлібниць Рюллі. Це пишне видовище. Вісімдесят тисяч озброєних людей, тридцять тисяч білих панцирів, лат, кольчуг, шістдесят сім цехових корогов і стягів, прапори парламенту, рахункової палати, скарбниці, монетного двору, словом, увесь чортів почет! Я поведу вас подивитися на левів королівського палацу, це хижі тварини. Усі жінки люблять такі видовища.

Молода дівчина, уже кілька хвилин захоплена своїми думками, мріяла під звуки його голосу, не вдумуючись у зміст його слів.

— О! Ви будете щасливою, — вів далі ротмістр і водночас непомітно розстебнув пояс циганки.

— Що ви робите? — раптом вигукнула вона. Ці "недозволені дії" розвіяли мрійливість циганки.

— Нічого, — відповів Феб, — я тільки сказав, що вам доведеться викинути це безглузде вуличне вбрання, коли ви будете зі мною.

— Коли я буду з тобою, мій Фебе! — ніжно прошепотіла молода дівчина.

Вона знову замислилася й замовкла.

Ротмістр, підбадьорений її ніжністю, обняв її стан і, не відчуваючи опору, почав тихенько розшнуровувати її корсаж, зсунув нашийну косинку. Архідиякон, важко дихаючи, побачив, як із серпанку, мов місяць, що піднімається на обрії з туману, виступило чарівне оголене плече циганки, кругле, смугляве.

Молода дівчина не опиралася. Здавалося, вона нічого не помічала. Очі хороброго ротмістра виблискували. Раптом вона обернулася до нього.

— Фебе, — сказала вона з виразом безмежного кохання, — навчи мене своєї віри.

— Моєї віри? — вигукнув ротмістр, зайшовшись реготом. — Щоб я навчив тебе моєї віри! Грім і блискавка! Навіщо тобі здалася моя віра?

— Щоб ми могли повінчатися, — відповіла вона.

На обличчі ротмістра відбилися водночас здивування, зневага, безтурботність і хтивість.

— А! Он воно що! — промовив він. — А хіба ми збираємося вінчатися? Циганка зблідла і сумно схилила голову на груди.

— Красуне моя! — ніжно сказав Феб. — А для чого всі ці дурниці? Велике діло вінчання! Хіба люди менше кохають одне одного, якщо їх не побризкають латинню в попівській крамничці?

І, кажучи це найсолодшим голосом, він ще ближче присунувся до циганки, його пестливі руки знову обвили її тонкий гнучкий стан, його погляд розгорявся дедалі дужче, і все свідчило про те, що для пана Феба настала така хвилина, коли сам Юпітер робить стільки дурниць, що добродушний Гомер змушений закликати на допомогу хмару.

Тим часом Клод усе це бачив. Двері було збито з трухлявих дощочок, крізь широкі щілини яких вільно проникав його погляд, схожий на погляд хижого птаха. Цей смуглявий широкоплечий священик, який досі був приречений на сувору монастирську цнотливість, тремтів і кипів, дивлячись на цю сцену любовстрасного кохання. Вигляд молоді чарівної дівчини, напів-роздягненої, відданої у владу палкого чоловіка, вливав розплавлений свинець у його жили. З ним діялося щось незвичайне; його погляд, сповнений хтивих ревнощів, впивався в усе, що оголювала кожна відколота шпилька.

Той, хто міг би в цю хвилину побачити обличчя нещасного, що припав до сточених шашелем дощок, подумав би: він бачить тигра, який дивиться з глибини своєї клітки на шакала, що пожирає газель. Крізь щілини в дверях його зіниці палали, мов свічки.

Феб швидким рухом зірвав нашийну косинку циганки. Бідна дівчина, яка досі сиділа мовчазна й замріяна, зненацька стрепенулась; вона швидко відсунулась від заповзятливого ротмістра і, глянувши на свої оголені плечі та груди, зашарілась і, збентежена, зацікавлена від сорому. Вона схрестила свої гарненькі руки на персах, щоб прикрити їх. Якби не рум'янець, що палав на її щоках, то можна було подумати, що це статуя Соромливості. Очі її були опущені.

Зірвавши з її пліч косинку, ротмістр відкрив таємничий амулет, що висів у неї на шиї.

— Що це таке? — спитав він, скориставшись нагодою, щоб знову наблизитися до чарівного створіння, яке він сполошив.

— Не руште! — вигукнула вона поспішно. — Це мій охоронець! Він допоможе мені відшукати мою сім'ю, якщо тільки я буду гідна цього. О, облиште мене, пане ротмістр! Мамо! Моя бідна матусю! Мамо моя! Де ти! Допоможи мені! Згляньтесь, пане Феб! Віддайте мені мою косинку!

Феб відступив і холодно промовив:

— О дамуазель, тепер я бачу, що ви мене не кохаєте!

— Я його не кохаю! — вигукнула бідна дівчина, пригорнувшись до ротмістра, якого вона примусила сісти поруч себе. — Я не кохаю тебе, мій Фебе! Що ти кажеш, злий, ти

хочеш розірвати моє серце? Ось на, бери мене, бери мене! Роби зі мною, що хочеш, я твоя. Навіщо мені талісман? Що мені моя мати! Ти мені мати, бо я кохаю тебе, Фебе! Мій коханий Фебе! Чи бачиш ти мене? Це я, поглянь на мене, це я, та дівчина, якої ти не захочеш відштовхнути від себе, яка сама, сама шукає тебе. Серце моє, життя моє, моє тіло, я сама — усе належить вам, мій рицарю. Ну, добре, ні, не треба вінчатися, коли це тобі не подобається. Та й що я таке? Жалюгідне вуличне дівча, тоді як ти, мій Фебе, — ти дворянин. І справді, смішно! Танцюристка вінчається з офіцером! Та що я, справді, збожеволіла! Ні, Фебе, ні! Я буду твоєю коханкою, твоєю іграшкою, твоєю забавкою, всім, чим ти побажаєш. Бо я ж тільки для цього й створена; нехай мене плямують, принижують, ганьблять, що мені до того! Адже ти кохаєш мене! Я буду найбільш гордою, найщасливішою серед жінок. А коли я постарію або споганію, Фебе, коли я стану не вартою вашого кохання, монсеньйоре, тоді ви дозволите мені прислужувати вам. Інші вишиватимуть вам шарфи, а я, служниця ваша, берегтиму їх. Ви дозволите мені полірувати вам остроги, чистити ваш камзол, стирати порошок з вашого взуття. Адже правда, мій Фебе, ви не відмовите мені в цій ласці? А тепер візьми мене! Ось я, Фебе, вся я належу тобі, тільки кохай мене! Нам, циганкам, небагато треба — свободи й кохання!

І, кажучи це, вона обвила руками шию ротмістра, вона дивилася на нього знизу вгору, благально, з чарівною усмішкою крізь сльози. Її ніжні перса терлися об його сукняний камзол із жорсткою вишивкою. Її напівоголене чудове тіло розпростерлося на його колінах. Сп'янілий ротмістр припав своїми палаючими устами до її прекрасних смуглявих плечей. Молода дівчина, спрямувавши погляд на стелю, відкинувши назад голову, трепетала, завмираючи під цим поцілунком.

Раптом над головою Феба вона побачила іншу голову: мертвотно-бліде обличчя, зеленувате, викривлене, з пекельною мукою в погляді, а біля цього обличчя — руку з кинджалом. Це було обличчя й рука священика. Він виламав двері й опинився біля них. Феб не міг його бачити. Молода дівчина скам'яніла, заледеніла, оніміла від цього жахливого видіння, мов голубка, яка підняла голову в ту мить, коли шуліка заглянув своїми круглими очима до її гнізда.

Вона не могла навіть скрикнути. Вона побачила, як кинджал опустився над Фебом і знову звився, закривавлений.

— Прокляття! — вигукнув ротмістр і впав. Вона знепритомніла.

У ту мить, коли її очі заплющувалися, коли всяке почуття погасло в ній, їй здалося, що вона відчула вогняний дотик на своїх устах, поцілунок, пекучіший за розпечене залізо ката.

Коли вона опритомніла, то була оточена стрільцями нічної сторожі, священик зник, закривавленого ротмістра виносили; вікно в глибині кімнати, що виходило на річку, було відчинене навстіж, біля нього підняли якийсь плащ, що, як припускали, належав офіцерові. Вона чула, як навколо неї говорили:

— Ця чаклунка заколола кинджалом ротмістра.

КНИГА ВОСЬМА

I. ЕКЮ, ЩО ПЕРЕТВОРИЛОСЯ НА СУХИЙ ЛИСТОК

Гренгуар і весь Двір чудес були в смертельній тривозі. Уже понад місяць вони не знали, що сталося з Есмеральдою, це дуже засмучувало князя циганського та його друзів-волоцюг. Зникнення її кізки подвоювало горе Гренгуара. Якось увечері циганка зникла, і відтоді вона ніби у воду впала. Усі розшуки були марні. Кілька халамидників-задирак збиткувалися над Гренгуаром, кажучи, що того вечора бачили Есмеральду поблизу моста Сен-Мішель з якимось офіцером; але цей чоловік, повінчаний за циганським обрядом, був філософом-скептиком, і до того ж він краще ніж будь-хто знав, яка цнотлива його дружина. Він мав змогу переконатися, наскільки непереборна соромливість, що є наслідком поєднання властивостей амулета й дівочої цноти, і з математичною точністю вирахував ступінь опору цієї невинності, піднесеної у квадрат. Щодо цього він був спокійний.

Отож пояснити собі зникнення циганки він не міг. Це глибоко засмучувало його. Якби було можливо, він би ще більше схуд. Він про все забув — забув про свої літературні вправи, навіть про свій великий літературний твір "De figuris regularibus et irregularibus" [229], який він збирався видати, тільки-но у нього заведуться гроші (бо відтоді, як він побачив твір Гуго де сен-Віктора "Didascalon" [230], надрукований знаменитим шрифтом Венделена де Спіра, він просто почав марити про книгодрукування).

Якось, засмучений, проходячи повз башту Турнель, де містився кримінальний суд, біля входу до Палацу правосуддя він побачив натовп.

— Що там таке? — спитав він юнака, який звідти виходив.

— Не знаю, добродію, — відповів юнак. — Кажуть, ніби судять якусь жінку, що вбила латника. І, мабуть, тут не обійшлося без чаклунства, бо єпископ і духовний суд втрутилися в справу, а мій брат, архідиякон Жозаський, там днює і ночує. Я хотів з ним поговорити, але через юрбу не міг до нього дістатися, і це дуже досадно, бо мені потрібні гроші.

— На жаль, добродію, — сказав Гренгуар, — я б з радістю позичив вам грошей, але якщо мої кишені й продірявлені, то вже ніяк не від тягара монет.

Він не насмівся сказати юнакові, що знає його брата, архідиякона, якого він не відвідував після зустрічі в Соборі; ця неухважність до свого вчителя бентежила його.

Школяр пішов своєю дорогою, а Гренгуар — за юрбою, яка піднімалася сходами, — до залу суду. Він вважав, що найкращою розвагою в смутку є видовище кримінального судочинства, бо судді, звичайно, настільки дурні, що примусять хоч кого сміятись. Натовп, до якого він приєднався, сунув мовчки, штовхаючись ліктями. Після довгого й нудного тупцювання по темному коридору, що звивався в Палаці, мов травний тракт цієї старої будівлі, він дійшов до низеньких дверей, що вели до залу. Завдяки своєму високому зросту він міг оглянути зал понад головами натовпу.

Зал був просторий і похмурий і через це здавався ще просторішим. Вечоріло; довгі стрілчасті вікна пропускали тільки блідий промінь світла, який згасав, перш ніж досягав склепіння — величезної решітки з різьблених балок, оздоблених тисячею

скульптур, що, здавалося, непомітно рухалися в темряві. Тут і там на столах уже палало чимало свічок, які освітлювали схилені над паперами голови протоколістів.

Передню частину залу заповнювала юрба; праворуч і ліворуч сиділи юристи, а в глибині, на помості — безліч суддів, останні ряди яких губилися в сутінках. Нерухомі, зловісні обличчя. Стіни були усіяні численними зображеннями королівських лілій. Над головами суддів невиразно вимальовувалося розп'яття, а навколо стирчали списи та алебарди, на вістрях яких світло свічок запалювало вогняні цятки.

— Добродію, — звернувся Гренгуар до одного із своїх сусідів, — хто це такі, усі ці люди, що вишикувалися он там, наче прелати на церковному соборі?

— Добродію, — відповів сусід, — це радники великої палати праворуч і радники слідчої палати — ліворуч; нижчі чини в чорних мантиях, а вищі — у червоних.

— А там, над ними, — знову спитав Гренгуар, — хто це такий, отой червоний товстун, що обливається потом?

— Це сам пан голова.

— А ці барани позад нього? — не вгавав Гренгуар, що, як ми вже казали, не любив судового стану. Це пояснювалося, певно, тією злістю, яку він відчував до Палацу правосуддя з часу своєї невдачі на драматичній ниві.

— Це панове доповідачі королівської палати.

— А перед ними, он той кабан?

— Це пан протоколіст королівського суду.

— А праворуч, отой крокодил?

— Метр Філіпп Лельє — надзвичайний королівський прокурор.

— А ліворуч, той гладкий чорний кіт?

— Метр Жак Шармолю, королівський прокурор духовного суду і панове члени цього суду.

— Ще одне запитання, добродію, — промовив Гренгуар. — Що, власне, роблять усі ці шановні люди?

— Судять.

— Судять? Кого? Я не бачу обвинуваченого.

— Це жінка, добродію. Ви не можете її бачити. Вона сидить до нас спиною, її закриває від нас натовп. Дивіться, вона он там, де ви бачите ліс протазанів [231].

— Що це за жінка? — спитав Гренгуар. — Чи не знаєте ви, як її звуть?

— Ні, добродію, я сам щойно прийшов. Тільки я так гадаю, що тут ідеться про чаклунство, бо в судочинстві бере участь духовний суд.

— Он воно що! — промовив наш філософ. — Отже, ми зараз побачимо, як уся ця судова братія зжере людину. Що ж, це таке саме видовище, як і всяке інше.

— Добродію, — зауважив сусід, — чи не здається вам, що метр Жак Шармолю має надто лагідний вигляд?

— Гм, — відповів Гренгуар, — я не довіряю лагідності того, в кого вдавнені ніздрі й тонкі губи.

Тут сусіди примусили співрозмовників припинити балачку. Слухали важливого

свідка.

— Панове, — казала стоячи серед залу стара жінка, на якій було стільки дрантя, що вся вона здавалася купою ходячого лахміття, — панове, все це така ж самісінька правда, як те, що я звуся Фалурдель, що сорок років я мешкаю біля мосту Сен-Мішель і вчасно сплачую ренту та податки, а двері мої якраз навпроти Тассена Кайяра — красильника, будинок якого стоїть проти течії річки. Тепер перед вами жалюгідна стара жінка, а колись я була гарною дівкою, панове мої! За кілька днів до цієї події люди казали мені: "Фалурдель, не прядіть пізно увечері, бо диявол любить розчісувати своїми рогами пряжу у старих жінок. Ви чули ж, певно, що понурий монах, який торік з'явився біля Тампль, тепер блукає в Сіте. Фалурдель, бережіться, щоб він не постукав у ваші двері". І от якось увечері пряду я собі на прядці. Аж раптом хтось стукає в двері. Я питаю: "Хто?" У відповідь — лайка. Відчиняю. Входять двоє. Один весь у чорному, а з ним — красунь офіцер. У чорного видно самі очі — як дві розжарені вуглини. А все інше закриває капелюх і плащ. І ось вони мені й кажуть: "Кімнату святої Марти". Це моя верхня кімната, панове, найчистіша. І дають мені одне екю. Я ховаю екю в шухляду й кажу собі: "Завтра можна буде купити тельбухів у Глорієтській різниці". Йдемо нагору. Прийшли ми до верхньої кімнати, оглядаюсь, а того, в чорному, і сліду нема. Це мене трохи ошелешило. А офіцер — красивий, немов знатний вельможа, іде вниз разом зі мною. Він виходить. Не встигла я й пасма напярсти, як він повернувся з гарною, молодесенькою дівчиною — справжньою лялечкою; вона б засяяла, мов сонце, якби її причепурити. А за нею цап біжить — чорний чи білий — цього я не пригадую. Це й примусило мене трохи замислитись. Дівчина — то не моє діло, але цап! Не люблю я цих тварин, у них борода й роги. Нагадують мужчин. І до того ж від них тхне шабашем. Проте я нічого не сказала. Я ж одержала екю. Це ж справедливо, пане суддя, чи не так? Я провела дівчину й офіцера до верхньої кімнати і залишила їх самих, тобто з цапом. Сходжу і знову беруся прярсти. Треба вам сказати, що мій будинок має нижній поверх і верхній, тильною стороною він звернений до річки, як і інші будинки на мосту, а вікна нижнього й верхнього поверхів виходять прямо на воду. Отож сиджу я собі й пряду. Не знаю чому, але з думки мені не йде понурий монах, що його мені чимось нагадав цап. Та й красуня була якось дивно вдягнена. Раптом чую — нагорі крик, щось грюкнуло об підлогу, відчинилося верхнє вікно. Біжу до свого нижнього вікна і бачу, як перед моїми очима пролітає щось чорне й падає у воду. Наче якась примара в одязі священика. Ніч була місячна. Я все дуже добре бачила. Воно попливло до Сіте. Вся тремтячи з переляку, я кличу нічну сторожу. Ці панове входять і, не розібравшись, у чому справа, а були вони напідпитку, починають мене лупцювати. Я насилу розтлумачила їм, що трапилося. Біжимо нагору — і що ж бачимо? Моя нещасна кімната вся залита кров'ю. Офіцер лежить на підлозі, з кинджалом у горлі, дівчина прикидається мертвою, а цап зовсім переляканий. "От тобі й маєш, — сказала я собі, — тепер і за два тижні не відмиєш підлоги. Доведеться шкрябати, а це просто жах!" Винесли ротмістра — бідний хлопець! Потім — дівчину, зовсім розхристану. Та це ще не все! Найстрашніше те, що другого дня, коли я хотіла взяти екю, щоб купити тельбухів,

я замість нього знайшла сухий листок.

Стара замовкла. Гомін жаху пробіг по натовпу.

— Привид... цап... від усього цього таки тхне чаклунством, — промовив один із сусідів Гренгуара.

— А сухий листок? — додав другий.

— Ніякого сумніву, — промовив третій, — це чаклунка, яка разом з понурих монахом грабує офіцерів.

Гренгуар і сам був схильний розглядати всю цю жахливу історію вірогідною.

— Жінко на ймення Фалурдель, — поважно промовив голова суду, — ви більше нічого не можете сказати правосуддю?

— Ні, монсеньйоре, — відповіла стара, — хіба тільки те, що в протоколі мій дім названо смердючою й перехнябленою халупою; це вже занадто образливо. Будинки на мосту на вигляд не дуже чепурні, бо в них живе сила-силенна народу, а проте м'ясники там мешкають, а вони ж люди багаті, і їхні жінки вродливі й чепурні.

Один із суддів, що здався Гренгуарові схожим на крокодила, підвівся.

— Досить! Я прошу шановних членів трибуналу мати на увазі, що в обвинуваченої знайдено кинджал. Жінко на ймення Фалурдель, ви принесли той сухий листок, що в нього перетворилося екю, дане вам дияволом?

— Так, монсеньйоре, — відповіла вона, — я його розшукала. Ось він. Судовий виконавець подав сухий листок крокодилові, який зловісно похитав головою і передав його судді, а той — прокуророві духовного суду. Таким чином листок обійшов увесь зал.

— Це березовий листок, — сказав метр Жак Шармолю. — Новий доказ чаклунства.

Один з радників узяв слово.

— Свідок, двоє чоловіків зайшли до вас одночасно, один у чорному, який на ваших очах спочатку щез, а потім в одязі священика плив Сеною, та офіцер. Хто з них дав вам екю?

Стара на мить замислилась, потім сказала:

— Офіцер.

Гомін пробіг по натовпу.

"Он як? — подумав Гренгуар. — Це примушує мене сумніватися в усій цій історії".

Тим часом знову втрутився метр Філіпп Лельє, надзвичайний королівський прокурор.

— Я нагадую шановним суддям, що в своєму свідченні замордований офіцер заявив про те, що в ту хвилину, коли підійшов чоловік у чорному, у нього промайнула невиразна думка, що це понурий монах. Він розповів також, що той упир наполегливо умовляв його увійти в зносини з обвинуваченою, а на його, ротмістра, зауваження, що він не має грошей, дав йому екю, яким вищезгаданий офіцер і заплатив Фалурдель. Отже, це екю — пекельна монета.

Це переконливе зауваження прокурора, здавалося, розвіяло всі сумніви, що були виникли в Гренгуара та в інших скептиків у залі.

— Панове, ви маєте всі документи, — додав королівський прокурор, сідаючи. — Ви

можете обміркувати свідчення Феба де Шатопер.

Почувши це ім'я, підсудна підвелась. Її голова показалася над натовпом. Жажнувшись, Гренгуар упізнав у ній Есмеральду.

Вона була бліда, її волосся, колись так дбайливо зачесане й прикрашене цехінами, тепер безладно спадало на плечі, її уста посиніли, запалі очі лякали. О горе!

— Феб! — напівпритомно вимовила вона. — Де він? О ласкаві панове, перш ніж убити мене, змилюйтеся, скажіть, живий він чи ні?

— Замовкни, жінко, — відповів голова, — це до справи не стосується.

— О, зробіть ласку, скажіть мені, чи живий він! — знову спитала вона, склавши наче для молитви свої чудові схудлі руки, і було чути, як від цього руху вздовж її плаття задзвеніли кайдани.

— Ну, добре, — сухо промовив королівський прокурор, — він умирає. Ти задоволена?

Нещасна упала на свою лаву, мовчки, без сліз, бліда, неначе воскова статуя.

Голова нахилився до чоловіка, що сидів біля його ніг, одягнений у чорну мантию та гаптований золотом капелюх, із золотим ланцюгом на шиї і жезлом у руці.

— Судовий виконавцю, введіть другу підсудну.

Очі всіх присутніх звернулися до маленьких дверей, що відчинились і пропустили гарненьку кізку із золоченими ріжками та копитцями. Тільки-но Гренгуар побачив її, серце його закалатало. Тендітне створіння затрималось якусь мить на порозі, витягнувши шию, наче воно стояло на краю скелі й бачило перед собою неосяжний обрій. Раптом, помітивши циганку, кізка перескочила через стіл і голову одного з протоколістів і двома стрибками опинилася біля колін своєї господині. Потім кізка граціозно згорнулася коло її ніг, наче випрошуючи слова або пестоців; але підсудна залишилась нерухомою і навіть не кинула оком на бідну Джалі.

— О, та це ж та сама огидна тварина, — промовила стара Фалурдель. — Я добре впізнаю їх обох.

Узяв слово Жак Шармолю.

— Якщо панове судді не заперечують, ми розпочнемо допит кози.

Це й була друга підсудна. На той час не було нічого простішого за судову справу про чаклунство, порушену проти якоїсь тварини. У судових звітах за 1466 рік серед інших подробиць можна побачити цікавий перелік судових витрат по процесу Жільє-Сулар та його свині, "страчених за їхні лиходійства" в Карбейлі. Тут ви знайдете все: і вартість ями, куди закопали свиню, і п'ятсот в'язанок хмизу, що їх було взято в Морсанському порту, три пінти вина та хліба — остання трапеза засудженого, яку кат по-братньому з ним поділив, навіть вартість догляду та годівлі свині за одинадцять днів по вісім паризьких деньє на добу. Іноді правосуддя заходило ще й далі. Так, у капітуляріях Карла Великого й Людовіка Благочестивого передбачено найтяжчі покарання для вогняних привидів, які дозволяють собі з'являтися на небі.

Тим часом прокурор духовного суду вигукнув:

— Ми попереджаємо: якщо демон, який вселився в цю козу і не піддається ніяким

молитвам проти злих духів, і надалі упиратиметься в своїх злочинних діях та лякатиме ними суд, ми будемо змушені вимагати для нього шибениці або вогнища.

Гренгуар вкрився холодним потом. Шармолю взяв із стола тамбурин і, наблизивши його до кізки, спитав її:

— Котра година?

Кізка подивилася на нього своїми розумними очима, підняла позолочену ратичку і вдарила сім разів. Справді, була сьома година. Натовп здригнувся від жаху.

Гренгуар не міг стриматись.

— Вона занапащає себе! — вигукнув він голосно. — Невже ви не бачите, що вона сама не розуміє, що робить?

— Тихше, ви там, мужва! — різко крикнув судовий виконавець.

Жак Шармолю за допомогою того ж тамбурина примусив кізку проробити ряд різних дивовижних фокусів з числом, місяцем року та інші, свідками яких читач уже був. І внаслідок якогось оптичного обману, властивого судовим розглядам, ті ж самі глядачі, які, можливо, не раз аплодували невинним витівкам Джалі на перехрестях, тепер, під склепінням Палацу правосуддя, були ними вкрай налякані. Коза в їх очах була, безумовно, дияволом.

Становище ще більше погіршилось після того, як королівський прокурор зняв з шиї Джалі шкіряну торбинку з розрізаними буквами, висипав їх на підлогу, і присутні побачили, як кізка своєю ніжною склала з алфавіту фатальне ім'я "Феб".

Чаклунство, жертвою якого був ротмістр, здавалося незаперечно доведеним. І в очах усіх циганка, ця чарівна танцівниця, яка стільки разів захоплювала перехожих своєю грацією, тепер була страшною відьмою.

А втім, сама вона не подавала ніяких ознак життя: ніщо — ні граціозні рухи Джалі, ні погрози суддів, ні глухі прокльони присутніх не доходили до неї. Щоб привести Есмеральду до пам'яті, сержант грубо струсонув її, а голові трибуналу довелося урочисто підвищити голос:

— Дівчино, ти належиш до циганського племені, що вдається до чаклунства. Ти разом з козою-чарівницею, притягнутою у цій справі, в ніч проти двадцять дев'ятого числа минулого березня місяця за допомогою пекельних сил чаклунства й нечестивих обрядів убила, заколовши кинджалом, ротмістра королівських стрільців Феба де Шатопера. Чи й далі ти заперечуєш це?

— Це жахливо, — вигукнула дівчина, затуляючи обличчя руками. — Феб, мій Феб! О, це пекло!

— Ти все ще заперечуєш? — удруге холодно запитав голова.

— Ви ще питаєте! — несамовито вигукнула вона й підвелася, очі її палали.

Голова вів допит далі:

— У такому разі, чим ви пояснюєте факти, що свідчать проти вас? Вона відповіла уриваним голосом:

— Я вже сказала... Я не знаю... Це священик, невідомий мені священик; якийсь пекельний монах, що мене переслідує...

— Правильно, — підтвердив суддя, — понурий монах-привид.

— О панове мої! Змилюйтеся! Я тільки бідна дівчина... — Циганського роду, — перебив її суддя.

Метр Жак Шармолу промовив солодким голосом:

— Беручи до уваги гідну жалю впертість підсудної, я вимагаю застосування тортур.

— Ми згодні, — промовив голова.

Нещасна затремтіла. Однак, за наказом варті, підвелась і досить твердою ногою пішла між двох рядів алебардників, очолюваних Жаком Шармолу та священниками духовного суду, до дверей, що зненацька відчинилися й одразу ж зачинилися за нею. На засмученого Гренгуара вони справили враження огидної пащі, яка поглинула бідолашну дівчину.

Коли вона зникла, у залі пролунало жалісне мекання. Це плакала маленька кізка.

Засідання було перерване. На зауваження одного з радників, що панове судді втомилися й що чекати на закінчення тортур надто довго, голова відповів, що судді повинні вміти жертвувати собою в ім'я свого обов'язку.

— Непокірна, гидка розпусниця! — пробурчав якийсь старий суддя. — Примушує піддавати себе тортурам, коли ми ще не вечеряли.

II. ПРОДОВЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПРО ЕКЮ, ЩО ПЕРЕТВОРИЛОСЯ НА СУХИЙ ЛИСТОК

Піднявшись і знову спустившись по кількох сходах коридорів, настільки темних, що їх і вдень освітлювали лампами, варта Палацу вштовхнула усе ще оточену похмурим конвоем Есме-ральду до зловісної кімнати. Ця кругла кімната містилася в нижньому поверсі однієї з тих масивних башт, які ще й у нашому столітті пробиваються крізь пласти сучасних будівель, що ними новий Париж прикрив старий. Цей склеп не мав вікон, не мав узагалі ніякого іншого отвору, крім низького, закритого величезними залізними дверима входу. Проте світла тут було досить: в печі, викладеній у товщі муру, палахкотів яскравий вогонь, який сповнював склеп своїми криваво-червоними відблисками; поряд з ним жалюгідна свічка, що стояла в кутку, ледве блимала. Залізна решітка, якою закривали піч, була трохи піднята, і в полум'яніючому отворі на тлі темної стіни виднілися нижні кінці її прутів, подібних до ряду чорних зубів, гострих і рідких, що надавало горнилові схожості з пащекою казкового дракона, який вивергає полум'я. При світлі цього полум'я полонянка побачила навколо себе жахливі знаряддя, призначення яких вона не знала. Посеред кімнати, на підлозі, лежав шкіряний матрац, над яким висів ремінь з пряжкою, прикріплений до мідного кільця, затиснутого в зубах кирпичної потвори, вирізьбленої у центрі склепіння. Безладно кинуті в горнило лещата, кліщі, широкі залізні ножі, що нагадували формою лемеші, розжарювали на палаючому вугіллі. Кривавий відблиск горна освітлював купи жахливих предметів, що заповнювали склеп.

Це пекло звалося просто: "Кімната тортур".

На матраці у недбалій позі сидів П'єрра Тортеру, присяжний кат. Його помічники, двоє карликів з квадратними обличчями, у шкіряних фартухах і полотняних штанах, перевертали залізні знаряддя на вугіллі.

Нещасна дівчина даремно кріпилася: коли вона попала до цієї кімнати, її поймав жах.

Варта палацового судді вишикувалася з одного боку горнила, священники духовного суду — з другого. Протоколіст, каламар і стіл були у кутку.

Метр Жак Шармолю, солодко усміхаючись, підійшов до циганки.

— Моє любе дитя, — сказав він, — ви все ще заперечуєте?

— Так, — відповіла вона ослабим голосом.

— У такому разі, — казав далі Шармолю, — ми змушені, хоч як це прикро, допитувати вас наполегливіше, ніж ми б того бажали. — Будь ласка, сядьте на це ложе. Метре П'єрра, звільніть місце для мадемауазель і зачиніть двері.

П'єрра неохоче підвівся.

— Якщо я зачиню двері, — пробурчав він, — вогонь погасне.

— Добре, мій дорогий, — погодився Шармолю, — хай лишаються відчинені.

Тим часом Есмеральда продовжувала стояти. Це шкіряне ложе, на якому корчилося стільки нещасних, жажало її. Страх заморожував кров. Вона стояла перелякана, заціпеніла. За знаком Шармолю обидва підручні схопили її і посадили на ложе. Вони не завдали їй ніякого болю, але тільки-но ці люди доторкувалися до неї, тільки-но вона відчула дотик шкіряного ложа, вся кров прилила їй до серця. Вона обвела кімнату напівпритомним поглядом. їй здалося, ніби вона бачить, як усі ці жахливі знаряддя тортур з усіх боків рухаються до неї і зараз почнуть повзати по її тілу, кусати її, щипати. Серед досі бачених нею різноманітних інструментів вони були тим, чим є кажани, стоноги й павуки поміж комах і птахів.

— Де лікар? — спитав Шармолю.

— Тут, — відповів чоловік у чорному, що його Есмеральда досі не помічала.

Вона здригнулася.

— Мадемуазель, — знову почувся вкрадливий голос прокурора духовного суду, — втретє питаю, чи ви все ще заперечуєте те, в чому вас обвинувачують?

На цей раз у неї вистачило сил тільки кивнути головою.

— Отже, ви упираєтесь, — промовив Жак Шармолю. — Тоді, на превеликий мій жаль, я змушений виконати свій службовий обов'язок.

— Пане королівський прокурор, — різко сказав П'єрра, — з чого ми почнемо?

Шармолю хвилину вагався, наче поет, що добирає риму для вірша, і нарешті промовив:

— З "іспанського чобота".

Нещасна дівчина відчула себе настільки забутою богом і людьми, що її голова безсило, як мертва, впала на груди.

Кат і лікар підійшли до неї одночасно. А обидва помічники почали поратися в своєму огидному арсеналі.

При брязкоті цих страхітливих залізних знарядь нещасна дівчина здригнулася, наче мертва жаба, яку вдарило гальванічним струмом.

— О мій Феб! — прошепотіла вона так, що її ніхто не почув. Потім вона знову

заціпеніла, нерухома й мовчазна, немов мармурова статуя.

Це видовище могло б зворушити навіть кам'яне серце, та не серце суддів. Здавалося, що бідну грішну душу допитує сам сатана при криваво-червоному світлі пекла. Нещасне тіло, в яке збиралося вп'ястися все це жахливе зборище пилі, коліс, козел; ніжна, чиста, тендітна істота, якою готувалися заволодіти грубі лапи катів і лещат. Бідолашне просяне зернятко, яке людське правосуддя віддавало на розмелювання страхітливим жорнам тортур!

Тим часом мозолясті руки помічників П'єрра Тортерю грубо оголили її чарівну маленьку ніжку, яка своєю спритністю й красою стільки разів захоплювала людей на перехрестях Парижа.

— Шкода! — буркнув кат, розглядаючи її витончені й ніжні лінії. Якби архідиякон був тут у цю хвилину, він, напевно, згадав би про свій символ павука та мухи. Незабаром нещасна крізь туман, що застилав їй очі, побачила, як до неї підсунувся "іспанський чобіт" і як її ніжка, вкладена між двох окутих залізом брусів, зникла в страхітливому приладі. Тоді жах повернув їй сили.

— Скиньте це! — крикнула вона і, випроставшись, вся розхристана, додала — Згляньтесь!

Вона рвонулася вперед, щоб упасти до ніг королівського прокурора, але її ногу було затиснуто у важкій дубовій окутій залізом колодці, і вона впала на неї безсила, мов бджола, до крильця якої прив'язали свинець.

За знаком Шармолю її знову поклали на ложе, і дві грубі руки прив'язали її до ременя, що звисав із склепіння.

— Востаннє, чи визнаєте ви свої злочини? — спитав Шармолю із своєю незворушною добродушністю.

— Я невинна.

— У такому разі, мадемуазель, як можете ви пояснити обставини, що вас викривають?

— На жаль, монсеньйоре, я не знаю.

— Отже, ви заперечуєте?

— Усе!

— Починайте, — промовив Шармолю до П'єрра.

П'єрра повернув рукоятку механізму, "іспанський" чобіт стиснувся, і з грудей нещасної вирвався один з тих жахливих криків, що його не можна описати жодною мовою світу.

— Зупиніться, — наказав Шармолю катові. І, звернувшись до циганки, спитав — Зізнаєтесь?

— У всьому! — вигукнула бідолашна дівчина. — Зізнаюся! Зізнаюся! Тільки змилюйтесь!

Ідучи на тортури, вона не розраховувала своїх сил. Бідна дитина, життя її досі було таким радісним, безжурним, приємним, і перший же біль її зломив!

— Почуття людяності зобов'язує мене попередити вас, — зауважив королівський

прокурор, — що, зізнавшись, ви не уникнете смертного вироку.

— Знаю! — промовила вона і знову впала на шкіряне ложе, ледь жива, перегнувшись, повиснувши на ремені, застебнутому на її грудях.

— Ну, моя красуне, підведіться трохи, — сказав метр П'єрра, піднімаючи її. — Ви дуже подібні зараз до золотого ягнятка на ордені, що висить на шиї герцога Бургундського.

Жак Шармолю підвищив голос:

— Протоколісте, записуйте! Циганська дівчино, ви визнаєте, що брали участь у диявольських трапезах, шабашах і пекельному чаклунстві разом із злими духами, потворами та вампірами? Відповідайте!

— Так, — промовила вона настільки тихо, що голос її злився з її диханням.

— Ви визнаєте, що бачили того овна, якого Вельзевул примушує з являтися серед хмар, щоб зібрати шабаш, і якого можуть бачити тільки відьми?

— Так.

— Ви визнаєте, що поклонялися головам Бофомета, цим мерзенним ідолам храмовників? [232]

— Так.

— Що постійно зналися з дияволом, який під виглядом свійської кози притягнутий тепер до справи?

— Так.

— Нарешті, ви зізнаєтесь у тому, що за допомогою диявола та примари, яка серед простолюду зветься "понурий монах", у ніч проти двадцять дев'ятого числа минулого березня місяця злочинно поранили і вбили ротмістра на ім'я Феб де Шатопер?

Вона підвела на суддю свої великі нерухомі очі й машинально, не здригнувшись і не ворухнувшись, відповіла:

— Так.

Було видно, що сили її вже вичерпались до краю.

— Пишіть, протоколісте, — сказав Шармолю. І, звертаючись до катів, наказав — Відв'яжіть підсудну й проведіть її назад до судового залу.

Коли підсудну "роззули", прокурор духовного суду оглянув її ногу, все ще задерев'янілу від болю.

— Ну-у, — промовив він, — нічого поганого не сталося. Ви закричали вчасно. Ви б ще змогли танцювати, красуне!

Потім він звернувся до своїх помічників з духовного суду:

— Нарешті для правосуддя все стало ясно! Це втішає, панове! Мадемуазель повинна віддати нам належне й визнати, що ми діяли з усією можливою для нас лагідністю.

III. ЗАКІНЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПРО ЕКЮ, ЩО ПЕРЕТВОРИЛОСЯ НА СУХИЙ ЛИСТОК

Коли вона, бліда, накульгуючи, повернулася до залу суду, її зустрів шепіт загального задоволення. Це було те почуття втішеного нетерпіння, яке виникає в глядачів у театрі по закінченні останнього антракту, коли піднімається завіса й

починається розв'язка п'єси. Щодо суддів, то в них заговорила надія на можливість невдовзі повечеряти. Маленька кізка теж радісно замекала. Вона хотіла підбігти до своєї господині, та її прив'язали до лави.

Уже смеркалося. Свічки, кількість яких не збільшили, давали так мало світла, що не було видно стін залу. Сутінки, мов туманом, огортали всі предмети. З них ледве виступали тільки апатичні обличчя суддів. У кінці довгого залу можна було розгледіти невиразну білу пляму, що вирізнялася на темному тлі стіни. Це була підсудна. Вона ледве добрела до лави.

Шармолу з поважним виглядом дійшов до свого місця, сів, потім підвівся і, стримуючи почуття задоволення з нагоди досягнутого успіху, сказав:

— Обвинувачена в усьому зізналася.

— Циганко, — спитав голова, — ти зізналася в чаклунстві, проституції та вбивстві Феба де Шатопер?

Її серце стиснулося. Було чути, як вона схлипнула в темряві.

— В усьому, в чому хочете, — відповіла вона ледве чутно. — Тільки вбийте мене скоріше!

— Пане королівський прокурор духовного суду, — промовив голова, — суд готовий вислухати ваші вимоги.

Метр Шармолу витяг величезних розмірів зшиток і, посилено жестикулюючи, з перебільшеною виразністю, властивою суддям, почав читати латинську промову, де всі докази базувалися на Ціцеронових перифразах, підсилених цитатами з комедії його улюбленого письменника Плавта. Ми шкодуємо, що не можемо запропонувати нашим читачам цей чудовий твір. Промовець викладав його надзвичайно старанно. Він ще не закінчив вступу, як піт вкрив його чоло, а очі готові були вилізти з орбіт.

Раптом, саме посеред якогось періоду, він зупинився, і його погляд, звичайно досить лагідний і навіть трохи дурнуватий, почав метати блискавками.

— Панове, — вигукнув він (на цей раз по-французьки, бо в зошиті цього не було), — сатана настільки причетний до цієї справи, що ось він присутній зараз тут і глузує з величі суду! Дивіться!

Кажучи це, він показав рукою на маленьку кізку, яка, побачивши жестикуляцію Шармолу, визнала за цілком доречне почати наслідувати його і, сівши на задок, сумлінно відтворила своїми передніми лапками та бородатою голівкою патетичну пантоміму прокурора духовного суду. То був, якщо читач пам'ятає, один з її найдивовижніших талантів. Ця подія, цей останній "доказ" справили велике враження. Кізочці зв'язали ніжки, і королівський прокурор знову вдався до своєї красномовності.

Це тривало дуже довго, але закінчення промови було гідне подиву. Ось її остання фраза, уявіть собі до всього ще й хрипкий голос та жестикуляцію засапаного Шармолу:

— Ideo, Domini, coram stryga demonstrata, crimine patente, intentione cri-minis existente, in nomine sanctae ecclesiae Nostrae — Dominae Parisiensis, quae est in saisina habendi omnimodam altam et bassam justitiam in illa hac nos requirere, primo, aliquandam pecuniariam indemnitate; secundo, amendationem honorabilem ante portalium sententiam

in virtute cuius ista stryga cum sua ca-pella, seu in trivio vulgariter dicto, la Greve, seu in Insula exeunte in fluvio Sequanae, juxta pointam jardini regalis executate sint! [233]

Він надів свою шапочку і сів.

— Eheu! — зітхнув засмучений Гренгуар. — Bassa latinas [234].

Тоді біля обвинуваченої підвівся якийсь інший чоловік у чорній мантиї. Це був оборонець. Зголоднілі судді почали нарікати.

— Оборонець, говоріть коротко, — сказав голова.

— Пане голова, — відповів той, — оскільки моя підзахисна зізналася в злочині, то мені залишається сказати вам, панове, одне слово. Ось текст Саліцького закону [235]. "Якщо перевертень зжер людину і на цьому впіймався, він повинен сплатити штраф у сумі вісім тисяч деньє, що становить двісті золотих сольдів". Хай палата буде ласкава засудити мою підзахис-ну до штрафу!

— Застарілий текст, — зауважив надзвичайний королівський прокурор.

— Него [236], — промовив оборонець.

— На голоси! — запропонував один із радників. — Злочин доведено, і година вже пізня.

Почали голосувати, не покидаючи залу. Судді подавали голос "скиданням шапок", вони поспішали. У сутінках залу було видно, як у відповідь на зловісне запитання, що його тихо ставив голова, судді один по одному скидали шапочки. Нещасна обвинувачена, здавалося, дивилася на них, але її помутнілі очі нічого не бачили.

Потім протоколіст суду почав щось писати й через деякий час передав голові довгий пергаментний сувій.

Тоді нещасна почула, як заворушився народ, як забряжчали списи і чийсь крижаний голос промовив:

— Циганська дівчино, опівдні того дня, який забажає призначити наш володар-король, вас доставлять на візку босу, в сорочці, з мотузкою на шиї до головного порталу Собору Паризької богоматері, там ви, тримаючи в руках воскову свічку вагою в два фунти, читатимете привселюдну покуту; звідти вас буде доставлено на Гревський майдан, де вас повісять і задушать на міській шибениці, і вашу козу теж; крім того, ви заплатите духовному суду три ліондори на відшкодування за злочини, вами вчинені й вами визнані: за чаклунство, магію, розпусту та вбивство сйора Феба де Шатопер. Нехай бог прийме вашу душу!

— О, це сон! — прошепотіла вона й відчула, що її виносять чийсь грубі руки.

IV. LASCIATE OGNI SPERANZA [237]

У середні віки кожна будівля, якщо вона була завершена, майже настільки ж заглиблювалася в землю, наскільки здіймалася над нею. Коли її не було побудовано на палях, як Собор Паризької богоматері, то кожен палац, фортеця, церква неодмінно мали підземелля. У соборах, які вдень і вночі були залляті світлом і сповнювалися звуками органа та дзвонів, під кожним нефом був своєрідний другий, підземний собор, низький, похмурий, таємничий і німий; іноді це була гробниця. У палацах і фортецях тут були в'язниці, подекуди могильні склепи, іноді — і те й друге разом. Ці могутні будівлі,

спосіб створення та "використання" яких ми вже пояснили в іншому місці, мали не просто фундамент, а, так би мовити, корені, що розгалужувалися в ґрунті кімнатами, галереями, сходами, як і у верхній частині споруди.

Отже, церкви, палаци, фортеці були по пояс у землі, і підвали були другою будівлею, до якої спускалися замість того, щоб підніматися. Підземні поверхи підвалів прилягали до громаддя зовнішніх поверхів споруди так само, як віддзеркалені в озері ліси й гори прилягають до справжніх прибережних лісів і гір.

У фортеці Сент-Антуан, у паризькому Палаці правосуддя, у Луврі ці підземелля були в'язницями. Їхні поверхи, заглиблюючись у землю, ставали дедалі тіснішими й темнішими. Це були зони, в яких жах, у міру їх заглиблення, набирає дедалі густішого відтінку. Данте не знайшов би нічого кращого для свого пекла [238]. Ці конусоподібні в'язниці звичайно закінчувалися чимось подібним до кам'яних мішків, куди Данте посадив Сатану і куди суспільство саджало засуджених на смерть.

Коли який-небудь бідолаха попадав сюди, він міг сказати прощай світлу, повітрю, життю, *ogni speranza* [239]; звідси він виходив або на шибеницю, або на вогнище. Іноді він тут згнивав. Людське правосуддя називало це "забуттям". Між людьми і собою підсудний відчував нависле над його головою громаддя каміння й темниць; а в цілому вся в'язниця, уся масивна фортеця перетворювалася для нього на замок, що відгороджував його від живого світу.

Саме у такій ямі, в одному з таких склепів забуття, викопаному за наказом Людовіка Святого, у Турнельській "домовині" заховали, очевидно боячись, щоб не втекла, засуджену до шибениці Есмеральду. Величезний Палац правосуддя тиснув на неї всім своїм тягарем. Бідна мушка, яка не змогла б зрушити й найменшого з його каменів!

Справді, доля й суспільство були однаково несправедливі до неї: такого надміру злигоднів і мук було забагато, щоб зламати це тендітне створіння.

І ось Есмеральда тут, загублена в темряві, похована, зарита, замурована. Той, хто міг би побачити її тепер і хто раніше бачив, як вона сміялася й танцювала на сонці, здригнувся б. Холодна, мов ніч, холодна, мов смерть, вітерець не пестить її волосся, людський голос не досягає її вух, денне світло — її очей; зігнута, придушена кайданами, скорчившись, сиділа вона біля кухля з водою і шматка хліба, на оберемку соломи, в калюжі води, що натікала зі стін камери; нерухома, майже нежива, вона вже навіть не відчувала страждань. Феб, сонце, полудень, вільне повітря, вулиці Парижа, танці, оплески, солодке воркування з коханим; а потім — священик, звідниця, кинджал, кров, тортури, шибениця! Усе це ще зрідка поставало в її свідомості то наче сяюче золоте видіння, то мов страхітливий кошмар; але все це було або жахливою хаотичною боротьбою, загубленою в темряві, або віддаленою музикою, що бриніла там, нагорі, на землі, і якої не було чути в безодні, куди вкинули нещасну.

Відтоді як Есмеральда опинилася тут, вона і спала, і не спала. У такій біді, у цій темниці дівчина вже не могла відрізнити безсоння від сну, марень від дійсності, дня від ночі. Усе змішувалося, розпорошувалося, коливалося, невиразно розпливаючись у її

думках. Вона вже не відчувала, вона вже не розуміла нічого, вона вже не думала, лише іноді марила. Ще ніколи жива істота не була такою близькою до небуття.

Отак заціпенівши, заледенівши, закам'янівши, вона майже не чула, як двічі або тричі на день над нею відкривався люк, не пропускаючи при цьому й промінчика світла; крізь цей люк чиясь рука кидала їй скибку чорного хліба. А втім, ці регулярні відвідини тюремника були єдиним зв'язком з людьми, що лишився у неї.

Тільки одне підсвідомо привертало її увагу — шум крапель води, які падали через рівні проміжки часу, просочуючись над її головою крізь камені запліснявілого склепіння. Дівчина тупо прислухалася до того, як падали краплі в калюжу біля неї.

Цей плюскіт був тут єдиною ознакою життя, єдиним годинником, що відміряв час, єдиним звуком, що долітав до неї з усіх земних шумів.

Крім того, час від часу вона відчувала в цій багні й темряві, як щось холодне пробігало по її руці чи нозі, і здригалася.

Скільки часу пробула вона тут? Вона цього не знала. У неї залишився невиразний спогад про те, як десь і когось виголосили смертний вирок, потім про те, як її винесли і як вона прокинулася серед темряви й тиші, закостеніла від холоду. Вона поповзла на руках, але залізні кільця вп'ялися в ногу і задзвеніли ланцюги. Вона пересвідчилася, що навколо неї був суцільний мур, під нею — кам'яна плита, залита водою, і оберемок соломи. Ні каганця, ні душника. Тоді вона сіла на солому, а щоб змінити положення, інколи вилазила на останній східець кам'яних сходів, що вели до її темниці.

Якось нещасна спробувала полічити ті чорні хвилини, які їй відмірювала крапля води, та незабаром ця немічна робота хворого мозку сама собою урвалася, і вона поринула в повне заціпеніння.

Нарешті, чи то вдень, чи вночі (бо день і ніч у цій домовині були однаково чорні), дівчина почула над собою шум, сильніший за той, що його звичайно викликала поява тюремника, коли він приносив їй хліб і воду. Вона підвела голову й побачила червонувате світло, що пробивалося крізь щілини дверей чи люка, пробитого в склепінні цієї темниці-могили. Важкий засув заскрипів, люк заскреготав на своїх іржавих петлях, відчинився, і ув'язнена побачила ліхтар, руки й ноги двох людей, бо двері були занадто низькі, щоб вона могла розгледіти їхні голови. Світло засліпило її, і вона заплющила очі.

Коли вона їх розплющила, двері були зачинені, великий ліхтар стояв на східці, і вже один тільки чоловік стояв перед нею. Чорна чернеча ряса спадала до самих п'ят, чорний каптур ховав його обличчя. Нічого не було видно: ні лиця, ні рук. Це був довгий чорний саван, під яким щось рухалось. Вона кілька хвилин пильно дивилася на цю подобу мари. Обое мовчали. Вони нагадували дві статуї, які зіткнулися одна з одною. У цьому склепі тільки дві речі здавалися живими: гніт ліхтаря, що потріскував у вогкому повітрі, та краплі води, які, падаючи із склепіння, утворювали концентричні кола на освітленій ліхтарем маслянистій поверхні калюжі.

Нарешті дівчина порушила мовчанку:

— Хто ви?

— Священик.

Слово, тон, звук цього голосу примусили її здригнутися. Священик запитав повільно й глухо:

— Ви готові?

— До чого.

— До смерті.

— О, — промовила вона, — а чи скоро?

— Завтра.

Її голова, що радісно підвелася, знову важко впала на груди.

— Це надто довго! — прошепотіла вона. — Чому не сьогодні?

— Виходить, ви дуже нещасні? — спитав священик, помовчавши.

— Мені так холодно, — відповіла дівчина.

Зіщулившись, вона обхопила руками ступні своїх ніг. Жест, властивий нещасним, що мерзнуть. Ми вже бачили це в затворниці Роландової башти. Зуби Есмеральди цокотіли.

Священик, здавалось, оглядав з-під свого каптура камеру.

— Без світла! Без вогню! У воді! Це жахливо!

— Так, — відповіла вона з тим виразом здивування, якого надало їй нещастя. — День сяє для всіх. Чому ж мені дано тільки ніч?

— А чи знаєте ви, — знову спитав священик, трохи помовчавши, — чому ви тут?

— Здається, знала, — сказала вона, проводячи схудлими пальцями по чолу, ніби для того, щоб допомогти своїй пам'яті. — Але тепер я вже нічого не знаю.

Раптом вона заплакала, мов дитина.

— Я б хотіла вийти звідси, пане. Мені холодно, мені страшно, і щось холодне повзає по моєму тілу.

— Добре, ідіть за мною.

Сказавши це, священик узяв її за руку. Нещасна перемерзла до самих кісток. Та все ж ця рука обпекла її своїм холодом.

— О! — прошепотіла вона. — Це крижана рука смерті. Хто ж ви?

Священик підняв каптур. Перед нею було зловісне обличчя, яке так довго її переслідувало, голова демона, що з'явилась у старій Фалурдель над головою її коханого Феба, ті самі очі, блиск яких вона востаннє бачила біля блиску кинджала.

Поява цієї людини, яка завжди була для неї фатальною, завжди кидала її з одного нещастя в інше, аж до тортур, вивела її із заціпеніння. Нещасній здалося, що розірвалася завіса, яка огортала її пам'ять. Усі подробиці цієї страхітливої пригоди — від нічної сцени у Фалурдель до проголошення вироку в Турнельській башті — вмить постали перед нею, вже не затьмарені й розпачливі, як досі, а чіткі, яскраві, гострі, пронизливі, жахливі. Похмуре обличчя, яке вона бачила перед собою, оживило спогади, наполовину згладжені й майже стерті надмірним стражданням, подібно до того, як поблизу вогню проявляються на білому папері досі невидимі букви, написані симпатичним чорнилом. їй здалося, що всі рани її серця розкрилися й знову

закривавили.

— А, це той священик! — вигукнула вона і, конвульсивно здригнувшись, затулила долонями очі.

Потім вона опустила свої знесилені руки і, не перестаючи тремтіти, похиливши голову, втупила очі в землю і заніміла.

Священик дивився на неї очима коршака, який довго ширяє над бідним жайворонком, що причаївся в житі, і, поступово звужуючи величезні кола свого польоту, зненацька, як блискавка, кидається на жертву й тримає її, напівживу, у своїх пазурах.

Вона тихо прошепотіла:

— Кінчайте! Кінчайте! Добивайте! — і з жахом втягнула голову в плечі, як овечка, що очікує удару обуха різника.

— Ви мене боїтеся? — спитав він нарешті. Вона не відповіла.

— Хіба ви мене боїтеся? — повторив він.

Її губи скривилися, немов вона хотіла посміхнутися.

— Так, — сказала вона, — кат завжди знущається із засудженої. Ось уже скільки місяців, як він переслідує мене, як він погрожує мені, як він лякає мене! Доки його не було, боже мій, яка я була щаслива! Це він ввергнув мене в цю безодню! О небо! Це він убив... Це він його убив! Мого Феба! — При цих словах вона залилася сльозами і, підводячи на священика очі, вигукнула: — О мерзенний! Хто ви? Що я вам зробила? Ви мене ненавидите? Чого ви хочете від мене?

— Я кохаю тебе! — вигукнув священик.

Її сльози раптом висохли, вона подивилася на нього безтямним поглядом. Він упав навколішки і не зводив з неї палаючих очей.

— Чуєш? Я кохаю тебе! — ще раз вигукнув він.

— Та яке ж це кохання! — прошепотіла нещасна, здригаючись. Він відповів:

— Кохання проклятого.

Обоє якусь мить мовчали, пригнічені тягарем своїх почуттів: він — знавіснілий, вона — отупіла.

— Слухай, — нарешті промовив священик, і дивний спокій повернувся до нього. — Ти зараз про все дізнаєшся. Я скажу тобі те, що досі ледве наслідуювався сказати собі самому, коли крадькома питаю свою совість у мовчазні години ночі, такі темні, що, здається, сам бог не може бачити нас. Слухай! До того, як я зустрів тебе, дівчино, я був щасливий.

— І я! — прошепотіла вона ледь чутно.

— Не перебивай мене! Так, я був щасливий, у всякому разі вважав, що я щасливий. Я був чистий, душа моя була ясна й погідна. Не було людини з таким гордим і променистим чолом, як моє. Священики вчилися у мене цнотливості, вчені—науки. Так, наука була для мене всім: це була сестра, а сестри з мене було досить. Щоправда, з роками з'явилися в мене інші думки. Не раз моя плоть бентежилась, коли мимо проходила жінка. Ця сила статі, сила крові, яку я, безумний юнак, вважав придушеною

назавжди, неодноразово судорожно намагалася розірвати ланцюг залізних обітниць, що приковував мене, нещасного, до холодних плит вівтаря. Але піст, молитва, заняття, убивання плоті робили мою душу володаркою тіла. Я уникав жінок. І досить мені було розкрити книгу, як увесь нечистий чад моїх помислів розвіювався перед величчю науки. Через кілька хвилин я відчував, як відступає все плотське й земне, я знову ставав спокійним, чистим і безжурним перед величним сяйвом вічної істини. Поки диявол спокушав мене тільки невиразними видіннями жінок, які мигцем проходили перед моїми очима в церкві, на вулицях, на луках і які невиразно з'являлися мені в сновидіннях, — я легко перемагав їх. Та ба! Якщо я не здобув перемоги, винен у цьому бог, створивши людину і диявола не рівними по силі. Слухай. Одного разу...

Священик замовк, і дівчина почула, як з його грудей виривалися хриплі зітхання. Він провадив далі:

— ...Одного разу я сидів, спершись руками на підвіконня в моїй келії... Яку ж це я читав книгу? Ох, усе це вихором крутиться в моїй голові. Я читав. Вікно виходило на майдан. Аж ось чую звук тамбурина й музики. Невдоволений з того, що мене потривожили в моїй задумі, я подивився на майдан. Те, що я побачив, бачили й інші, однак це було видовище, створене не для людських очей. Там, у центрі майдану — це було опівдні, під яскравим сонцем, — танцювала дівчина. Створіння такої чарівної вроди, що бог віддав би їй перевагу перед дівою Марією, обрав би її собі за матір і захотів би бути народженим нею, якби вона існувала, коли він мав стати людиною. У неї були чорні, чудові блискучі очі. Її чорні кучері пронизували сонячне проміння, і пасма його виблискували, мов золото. Ніжки цієї дівчини мелькали, наче спиці колеса, що швидко обертається. Навколо її голови, в її чорних косах мінилися на сонці металеві кружечки, які утворювали над її чолом зоряну корону. Її синє плаття, усіяне, блискітками, мінилося, немов усипана тисячами іскорок літня ніч. Її гнучкі смугляві руки спліталися й розпліталися навколо стану, наче два шарфи. Форми її тіла захоплювали своєю довершеністю. О! Чарівний образ, сяйво якого не меркло навіть у сонячному промінні!.. Дівчино, це була ти! Вражений, сп'янілий, зачарований, я піддався спокусі дивитися на тебе, аж поки раптом здригнувся від жаху: я відчув, що мене огортають чари.

Священик, важко дихаючи, знову на мить зупинився. Потім вів далі:

— Уже напівзачарований, я намагався знайти опору, щоб утриматися від падіння. Я пригадав ті пастки, які сатана вже наставляв на мене. Істота, що була переді мною, мала ту надлюдську красу, яка може виникнути або на небі, або в пеклі. Це була не просто дівчина, створена із жмені нашої землі, нужденно освітлена зсередини мерехтливим промінням жіночої душі. Це був ангел! Але ангел темряви, витканий з полум'я, а не із світла. У ту мить, коли я про це подумав, я побачив біля тебе козу, тварину шабаша, яка дивилася на мене посміхаючись. Від полуденного сонця ріжки її здавалися вогниками. Тоді я зрозумів, що це пастка диявола, і більше не мав сумніву в тому, що ти прийшла з пекла й прийшла на мою погибель. Я в це повірив.

Тут священик глянув в обличчя ув'язненої і холодно додав:

— Я вірю в це й тепер. А тим часом чари мало-помалу діяли, твій танок паморочив мені мозок; я відчував, як таємничий пристрій вселявся в мене. Усе, що мало пильнувати, заснуло в моїй душі, і як той, хто замерзає на снігу, я з насолодою піддавався цьому сну. Аж ось ти заспівала. Що я міг зробити, нещасний? Твій спів був ще чарівніший, ніж твій танок. Я хотів утекти. Немоżliво. Я був прикутий, я вріс корінням у ґрунт. Мені здалося, що мармур плити досяг моїх колін. Довелося залишитись до кінця. Мої ноги були холодні, як лід, голова моя палала. Нарешті ти, мабуть, зглянулася на мене, ти перестала співати, ти зникла. Відблиск сліпучого видіння, відгомін чарівної музики поступово зникали з моїх очей і вух. Тоді я впав на край підвіконня, більш нерухомий і знесилений, ніж скинута з п'єдесталу статуя. Вечірній благовіст збудив мене. Я підвівся, я побіг, та ба! Щось у мені впало і вже не могло піднятися, щось з'явилося, від чого я вже не міг утекти.

Він знову зробив паузу, потім говорив далі:

— Так, починаючи з того дня, в мені сиділа людина, якої я не знав. Я вдавався до всіх моїх ліків: монастир, віттар, праця, книги. Все марно! О, якою порожнечою дзвенить наука, коли ти, сповнений пристрасті, у відчаї б'єшся об неї головою! Чи знаєш ти, дівчино, що відтоді я невпинно бачив між книгами і собою? Тебе, твою тінь, образ променистого видіння, який одного дня постав передо мною у просторі. Але цей образ уже не був світлий, він був похмурий, темний, зловісний, як чорне коло, що довго стоїть перед очима необережного, коли він глянув просто на сонце.

Не маючи сили втекти від нього, я завжди чув, як твоя пісня бринить у моєму мозку, я завжди бачив, як твої ніжки танцюють на моєму молитовнику, я завжди відчував, як уночі уві сні твоя тінь ковзає по моєму тілу, я захотів знову тебе побачити, доторкнутися до тебе, дізнатися, хто ти, чи така ти, як той ідеальний образ, що залишився в моїй уяві від тебе, і, можливо, розбити мрію дійсністю. В усякому разі я сподівався, що нове враження зітре попереднє, бо воно стало нестерпним. Я шукав тебе, я побачив тебе знову. Горе! Побачивши тебе вдруге, я хотів бачити тебе тисячу разів, я хотів бачити тебе завжди. Тоді — як же ж утриматися на цьому пекельному схилі? — тоді я перестав належати собі. Другий кінець нитки, яку демон прив'язав до моїх крил, він прив'язав до твоєї ніжки. Я став тинятись і блукати по вулицях, як ти. Я очікував на тебе в підворотнях. Я підстерігав тебе на перехрестях вулиць, я вистежував тебе з висоти своєї башти. Кожного вечора я повертався все більш зачарований, усе більш заморожений, усе більш охоплений відчаєм, усе більш безумний.

Я дізнався, хто ти, — циганка, гітана [240], зінгара [241]. Як було сумніватися в чаклунстві? Слухай, я сподівався, що судовий процес визволить мене від чарів. Колись відьма заворожила Бруно Аста; він наказав її спалити і зцілювався. Я знав про це. Я хотів випробувати цей засіб. Я спочатку подбав, щоб тобі заборонили танцювати на паперті Собору богоматері, сподіваючись, що забуду тебе, якщо ти не прийдеш. Ти не зважила на заборону. Ти знову прийшла. Потім у мене з'явилася думка вкрасти тебе. Якось уночі я спробував це зробити. Нас було двоє. Ми вже схопили тебе, коли з'явився цей мерзенний офіцер. Він визволив тебе. З цього почалося твоє, моє і його нещастя.

Нарешті, не знаючи більше, що роби-ти і як бути, я доніс на тебе в духовний суд! Я думав, що зцілюся, як Бруно Аст. Я також думав підсвідомо, що вирок віддасть тебе мені; що у в'язниці я наздожену тебе, заволодію тобою; що тоді ти не втечеш від мене, що ти досить довго володіла мною, щоб і я міг тобою оволодіти. Коли робиш зло, роби його до кінця. Безумством було б спинятися на півдорозі. Вершина злочину таїть у собі якийсь безумний екстаз. Священик і чаклунка можуть злитися в насолоді на оберемку соломи і в темниці!

Отже, я доніс на тебе. Саме тоді я лякав тебе при зустрічах. Змова, яку я задумав проти тебе, гроза, яку я збирав над твоєю головою, виривалися в мене у погрозах і спалахах. Однак я все ще вагався. Мій задум був жахливий, і це примушувало мене відступати.

Може, я б відмовився від нього; може, моя страшна думка висохла б у моєму мозку, не давши плода. Я гадав, що від мене залежатиме, про-довжувати чи припинити цей процес. Проте всяка лиха думка невблаганна і прагне свого здійснення; там, де я вважав себе всемогутнім, фатум був сильніший за мене. На жаль! На жаль! Це він заволодів тобою. Він кинув тебе під жахливі колеса тієї машини, яку я підступно збудував... Слухай. Я підходжу до кінця.

Якось одного чудового сонячного дня я бачу, як проходить повз мене мужчина, що вимовляє твоє ім'я і сміється при цьому, а в його очах виблискує хтивість. Прокляття! Я пішов за ним. Ти знаєш, що було далі.

Він замовк. Дівчина змогла лише вимовити:

— О мій Феб!

— Не вимовляй цього імені! — вигукнув священик, міцно схопивши її за руку. — Не вимовляй його! О нещасні ми! Це ім'я нас занапастило. Чи, точніше, ми занапастили одне одного, скоряючись незрозумілій грі фатуму. Ти страждаєш, еге ж? Тобі холодно, ти сліпнеш у мороці, тебе оточують мури темниці, але, можливо, ти ще маєш якесь світло в своїй душі, нехай навіть твоє дитяче кохання до цього нікчемного, який грався твоїм серцем! А я сам у собі ношу в'язницю. У моїй душі зима, крига, відчай! У моїй душі — ніч!

Чи знаєш ти, скільки я вистраждав? Я був присутній на твоєму процесі. Я сидів на лаві суддів. Так, під одним з цих священицьких каптурів я звивався від пекельних мук. Коли тебе привели, я був там; коли тебе допитували, я був там. О вовче лігво! Це був мій злочин, це я споруджував шибеницю, яка повільно зводилася над твоєю головою. При появі кожного свідка, при кожному доказі, при обороні я був там, я міг перелічити кожен крок на твоєму скорботному шляху. Я був і там, де цей лютий звір... Ох! Я не передбачав тортур! Слухай, я пішов за тобою до ка-тівні. Я бачив, як тебе роздягали, як тебе напівголу схопили мерзенні руки ката. Я побачив твою ніжку, — я віддав би ціле царство, щоб один-єдиний раз поцілувати її і померти, — ту ніжку, якою я б радо дозволив розчавити собі голову; я бачив, як її затиснули в жахливому чоботі, що перетворює ногу живої істоти на криваве місиво. О нещасний! У той час, коли я на це дивився, у мене під сутаню був кинджал, яким я бороздив собі груди! Коли ти

крикнула, я встромив собі його в тіло, а при другому твоєму зойкові він досяг би мого серця! Дивись! Мені здається, що рани ще кривавлять.

Він розгорнув сутану. І справді, його груди були подряпані, немов пазурами тигра, а на боці зяяла досить широка рана, яка ще кривавила.

Ув'язнена з жахом відсахнулась.

— О дівчино, зглянься на мене! — промовив священик. — Ти вважаєш себе нещасною? Та ні! Ти не знаєш, що таке нещастя! Кохати жінку! Бути священиком! Бути їй осоружним! Кохати з усією пристрасстю душі; відчувати, що за одну її усмішку віддав би свою кров, своє серце, своє добре ім'я, своє спасіння, безсмертя і вічність, земне і загробне життя; шкодувати про те, що ти не король, не геній, не імператор, не архангел, не бог, щоб кинути до її ніг свою могутність! День і ніч пестити її в своїх мріях і думках, і водночас бачити, що вона закохана у солдатський мундир! Не мати можливості запропонувати їй нічого, крім мізерної сутани священика, яка викличе у неї тільки страх і огиду! Знемагаючи від ревнощів і люті, бути свідком того, як вона обдаровує жалюгідного тупоголового фанфарона скарбами своєї краси й кохання! Бачити, як це тіло, вигляд якого обдає вогнем, ці такі принадні перса, — тремтять і рожевіють під поцілунком іншого! О небо! Любити її ніжки, її руки, її плечі, звиваючись на кам'яній підлозі своєї келії, щоночі мріяти про блакитне мереживо жилок, на її смуглявому тілі й нарешті побачити, що всі пестоші, про які ти мріяв для неї, звелися до тортур! Домогтися тільки того, щоб покласти її на шкіряне ложе ката! О, це справжні кліщі, розпечені на пекельному вогні! Щасливіший той, кого розпилюють між двома дошками або роздирають кіньми! Чи знаєш ти, що таке мука, яку в довгі ночі завдає кров, що кипить у жилах, серце, ладне розірватися, голова, що розколюється, зуби, що впинаються в руки? Коли ці жорстокі кати безупинно, мов розпеченими залізом, мучать думкою про кохання, ревнощі, відчай! Дівчино, змилуйся! Дай хоч хвилину відряди! Трошки попелу на це розпечене вугілля! Витри, благаю тебе, піт, який струменіє з мого чола! Дитино, терзай мене однією рукою, але другою пести! Змилуйся, дівчино! Змилуйся наді мною!

Священик качався по кам'яній підлозі, залитій водою. Він бився головою об кам'яні східці. Дівчина слухала його, дивилася на нього. Коли він, знесилений, замовк, вона повторила півголосом:

— О мій Феб!

Священик поповз до неї на колінах.

— Благаю тебе, — вигукнув він, — якщо у тебе є серце, не відштовхуй мене. Я кохаю тебе! Я нещасний! Коли ти вимовляєш це ім'я, ти ніби своїми зубами краєш моє серце! Зглянься! Якщо ти прийшла з пекла, я піду туди за тобою. Я вже все зробив для цього. З тобою пекло буде мені раєм; твоє лице краще, ніж боже! О, скажи, ти не хочеш мене? У той день, коли жінка відкине таке кохання, як моє, гори повинні здригнутись. О, якби ти захотіла!.. Які б ми були щасливі! Ми б утекли, — я допоміг би тобі втекти, — ми поїхали б куди-небудь, ми знайшли б місце на землі, де яскравіше світить сонце, зеленіші дерева і небо синіше, ніж тут. Кохаючи, ми б злили воєдино свої душі, у нас

була б невтоленна спрага, яку б ми заспокоювали спільно і безперервно з цього невичерпного келиха кохання!

Вона перервала його жахливим, різким сміхом:

— Подивіться-но, отче! У вас під нігтями кров!

Священик кілька хвилин стояв, мов скам'янілий, і не зводив очей із своєї руки.

— Ну добре, нехай! — відповів він з дивною лагідністю. — Ображай мене, глузуй з мене, обвинувачуй мене, але ходімо звідси, ходім! Поспішаймо! Це призначено на завтра, кажу тобі. Гревська шибениця, ти ж знаєш, завжди наготові. Це жахливо! Бачити, як тебе повезуть на цьому візку. Зглянься! Я ніколи ще так сильно не відчував, як я кохаю тебе! Іди за мною. Ти ще встигнеш мене покохати після того, як я врятую тебе. Можеш ненавидіти мене скільки захочеш. Але йди. Завтра! Завтра шибениця! Твоя страта! Рятуй себе! Пощади мене!

Він узяв її за руку, не тямлячись, хотів потягти її за собою силою. ' Вона зупинила на ньому пильний погляд.

— Що сталося з моїм Фебом?

— А, — промовив священик, відпускаючи її руку, — ви безжалісні!

— Що сталося з Фебом? — повторила вона холодно.

— Він помер! — вигукнув священик.

— Помер! — промовила вона, все ще холодна й нерухома. — Тоді навіщо ж ви кажете мені про життя?

Він не слухав її.

— Так, — пробурмотів він немов сам до себе, — він, мабуть, помер. Клинок увійшов дуже глибоко. Думаю, що я зачепив вістрям його серце. О, все моє життя було на вістрі цього кинджала!

Дівчина кинулася на нього, мов розлючена тигриця, і з нелюдською силою штовнула його на сходи.

— Іди геть, потворо! Іди, вбивце! Дай мені померти! Нехай кров нас обох вічною плямою ляже на твоє чоло. Бути твоєю, священику! Ніколи! Ніколи! Ніщо нас не з'єднає. Навіть пекло! Іди геть, проклятий! Ніколи!

Священик спіткнувся об сходи. Він мовчки визволив ноги, що заплутались у складках його довгого одягу, узяв свій ліхтар і почав повільно підніматися по сходах, що вели до дверей; відчинив їх і вийшов.

Раптом дівчина знову побачила його голову: вираз його обличчя був жахливий, він хриплим від люті й розпачу голосом крикнув:

— Кажу тобі, він помер!

Вона впала долілиць, і нічого більше не було чути в темниці, крім зітхання водяних крапель, що в мороці брижили калюжу.

V. МАТИ

Я не думаю, щоб у світі було щось прекрасніше за ті почуття, які виникають у серці матері, коли вона дивиться на маленький черевичок своєї дитини, особливо якщо цей черевичок святковий, недільний, для хрестин, черевичок, увесь вигаптуваний майже до

самої підшви, черевичок, у якому дитина ще не ступила й кроку.

Цей черевичок має в собі стільки принадності, він такий малюсінький, такий непридатний для ходіння, що матері здається, ніби вона бачить свою дитину. Вона до нього усміхається, вона цілує його, розмовляє з ним, питає себе, чи можливо, щоб насправді була така маленька ніжка, і, якщо навіть дитини нема коло неї, — досить гарненького черевичка, щоб уявити собі ніжне, тендітне створіннячко. Матері здається, що вона бачить свою дитину, бачить її всю, живу, радісну, її ніжні рученьки, круглу голівку, ясні оченята, білки яких ще блакитні, невинні губи. Якщо це зима — то мале ось тут, воно повзає по килиму, завзято дряпається на табурет, і мати тремтить, щоб воно не наблизилось до вогню. Якщо це літо — воно повзає до двору, по садку, рве траву, що росте поміж камінням, простодушно дивиться на великих псів, безстрашно — на великих коней, грається черепашками, квітами й примушує бурчати садівника, який знаходить пісок на грядках і землю на алеях. Усе радіє, усе сяє, усе виграє навколо нього, як і воно само: навіть вітерець, навіть сонячний промінь, що бігають навипередки, плутаючись у неслухняних кучериках його волосся. Черевичок збуджує ці спогади в уяві матері й примушує її серце танути, як віск на вогні.

Та коли дитину втрачено, ці тисячі радісних, чарівних, ніжних образів, що товпляться навколо крихітного черевичка, стають джерелом страшних мук.

Гарненький вигаптуваний черевичок стає знаряддям тортур, які вічно терзають серце матері. В її серці завжди бринить та сама струна, найглибша і найчутливіша, але бринить вона не від ніжного дотику ангела, а від грубого смикання демона.

Одного ранку, коли травневе сонце вставало в темно-синьому небі, — на такому тлі Гарофало [242] любив малювати свої "Зняття з хреста", — до затворниці Роландової башти долинув шум коліс, тупіт коней і брязкіт заліза з Гревського майдану. Її вони майже не зворушили. Щоб не чути їх зовсім, вона закрила вуха волоссям і, стоячи навколішках, знову поринула в споглядання неживого предмета, якому вона поклонялася п'ятнадцять років.

Цей малюсінький черевичок, як ми вже сказали, був для неї цілим усесвітом. У ньому було ув'язнено її думку, і визволити її звідти могла тільки смерть. Скільки гірких докорів, зворушливих скарг, молитов і ридань звертала вона до неба, натхнена цією чарівною іграшкою з рожевого шовку, — про це знала лише похмура темниця Роландової башти. Ще ніколи стільки відчаю не виливалося на таку милу й чарівну річ.

Цього ранку, здавалося, її скорбота виривалася ще бурхливіше, ніж завжди; чути було її монотонне голосіння, що краяло серце.

— Ой донечко моя, — тужила вона, — донечко моя! Моє бідне дороге дитятко! Ніколи більше не побачу я тебе! Скінчилося все! Мені весь час здається, що це сталося вчора! Боже мій, боже мій! Краще було б не дарувати її мені, якщо ти хотів так швидко її від мене забрати. Хіба ти не знаєш, що дитина є частиною нашої плоті й що мати, втративши дитину, втрачає віру в бога? Ох, я нещасна, навіщо було йти з дому того дня? Господи! Господи! Якщо ти її в мене забрав, то ти, мабуть, ніколи не бачив нас з нею разом, коли я відігрівала її, веселеньку, біля мого вогнища, коли вона, усміхаючись

до мене, ссала мою грудь, коли я вчила її ставати на ніжки і йти по моїх грудях аж до моїх губів. О, якби ти бачив це, мій боже, ти б змилювався над моєю радістю, ти б не позбавив мене єдиної любові, що залишилася в моєму серці. Невже, боже, я була такою мерзенною істотою, що ти не побажав навіть глянути на мене, перш ніж засудити? Ой лишенько моє! Ось черевичок, а ніжка, де вона? Де дитина? Донечко моя! Донечко моя! Що вони з тобою зробили? Боже, поверни мені її! Шкіра на моїх колінах стерлася за п'ятнадцять років молитов. Хіба з тебе цього не досить? Поверни її мені хоч на один день, хоча б на годину, на хвилину, одну хвилину, боже! І кинь мене потім до пекла навіки. О, якби я знала, де тягнеться край твоєї ризи, я учепилася б за нього руками й ублагала б повернути моє дитя! Ось її малесенький, гарненький черевичок. Невже тобі не жаль його, боже! Як ти міг засудити нещасну матір на п'ятнадцятирічні муки? Пречиста милосердна заступнице, поверни мені мого маленького Ісуса, в мене його забрали, в мене його вкрали, зжерли на пустирі, висмоктали його кров, обгризли його кісточки! Зжалься наді мною, пресвята діво! Моя донька! Я хочу бачити мою доньку! Що мені з того, що вона в раю? Я не хочу ваших ангелів, я хочу мою дитину! Я левиця, я хочу своє левенятко! О, я качатимусь по землі, я розтрощу камінь своєю головою, я занашу свою душу, я прокляну тебе, боже, якщо ти залишиш у себе мою дитину! Ти ж бачиш, що в мене всі руки покусані, боже! Невже милосердний бог не має милосердя? О, давайте мені лише сіль і чорний хліб, тільки б я мала свою доньку і щоб вона зігрівала мене, як сонечко. О горе! Господи боже мій, я тільки жалюгідна грішниця, але донька робила мене благочестивою. Я була сповнена віри тільки з любові до неї і бачила тебе в її усмішці, наче передо мною відкривалося небо. Коли б я могла лише один, ще тільки один раз надіти цей черевичок на її рожевеньку ніженьку, я вмерла б, милосердна діво, благословляючи твоє ім'я. П'ятнадцять років! Вона б тепер була вже великою! Нещасна дитина! Невже я ніколи більше її не побачу, навіть на небі? Бо туди я не потраплю. О, яка мука! Знати, що ось її черевичок, і це все, що залишилося мені!

Нещасна кинулася на черевичок, що був її втіхою і відчаєм протягом стількох років, і її груди здригнулися від ридань, як у перший день втрати, бо для матері, що втратила дитину, день цей триває вічно. Така скорбота не старіється. Жалобний одяг може зноситися й побілішати, але серце назавжди лишається чорним, огорнутим у жалобу.

У цю мить почулися дзвінки, радісні голоси дітей, що проходили повз її келію. Щоразу, як тільки бідна мати бачила дітей або чула їхні голоси, вона кидалася до найтемнішого кутка свого склепу і, здавалося, хотіла якнайглибше заритися в каміння, щоб нічого не чути. Цього разу, навпаки, вона швидко схопилася, випросталась і жадібно прислухалася. Один хлопчик сказав:

— А тому, що сьогодні повісять циганку.

Тим раптовим стрибком, який ми спостерігаємо у павука, коли він кидається на муху, що заплуталася в його павутинні, вона кинулася до віконця, що виходило на Гревський майдан. Справді, до постійної шибениці було приставлено драбину, і кат налагоджував заіржавілі від дощу ланцюги. Кілька людей стояло навколо.

Група дітей, що, сміючись, проходила повз келію, була вже далеко. Лахмітниця шукала очима перехожого, якого б вона могла розпитати. Поруч свого лігва вона помітила священика, який удавав, ніби читає громадський требник, але якого менш цікавило "в залізо заґратоване святе письмо", ніж шибениця, що на неї він час від часу кидав похмурий і лютий погляд. Вона впізнала монсенйора архідиякона Жозаського, святу людину.

— Отче мій, — звернулася вона до нього, — кого це там збираються повісити?

Священик подивився на неї і не відповів.

Вона повторила своє запитання. Тоді він сказав:

— Не знаю.

— Тут пробігали діти й сказали, що циганку, — знову промовила затворниця.

— Можливо, — відповів священик.

Тоді Пакетта Шантфлері зайшлася реготом гієни.

— Сестро моя, — промовив архідиякон, — ви, мабуть, дуже ненавидите циганок?

— Ще б пак! — вигукнула затворниця. — Це упирі, крадійки дітей! Вони зжерли мою маленьку донечку, мою дитину, моє єдине дитя! Я більше не маю серця, вони зжерли його!

Вона була страшна. Священик холодно дивився на неї.

— Є серед них одна, яку я особливо ненавиджу, яку я прокляла, — не вгавала лахмітниця. — Це молода циганка, їй стільки ж років, скільки було б моїй донечці, якби мати цієї циганки не зжерла її. Щоразу, коли ця молода гадина проходить повз мою келію, вся кров у мене скипає!

— Так от, сестро моя, радійте, — промовив священик, холодний, як надгробна статуя, — саме її смерть ви сьогодні побачите.

Його голова впала на груди, і він повільно пішов геть.

Затворниця радісно сплеснула руками.

— А чи не пророчила я їй шибеницю!.. Спасибі, отче! — вигукнула вона й почала ходити туди й сюди перед заґратованим віконцем, розпатлана, виблискуючи очима, наштовхуючись плечем на стіни, з хижим виглядом зголоднілої вовчиці, яка відчуває, що наближається час годівлі.

VI. ТРИ ЧОЛОВІЧИХ СЕРЦЯ, ПО-РІЗНОМУ СТВОРЕНИХ

Феб не помер. Такі люди живучі. Коли метр Філіпп Лельє, надзвичайний королівський прокурор, сказав бідній Есмеральді: "Він помирає", — то це була або помилка, або жарт. Коли архідиякон повторив засуджений: "Він помер", насправді він нічого про це не знав, він тільки так гадав, розраховував на це, не мав у цьому сумніву, на це сподівався. Йому було б надто важко передати коханій жінці добрі вістки про свого суперника. Кожен мужчина на його місці зробив би так само.

Це не значить, що рана Феба не була небезпечною, але вона була менш небезпечною, ніж на це сподівався архідиякон. Лікар, до якого нічні стражники негайно віднесли Феба, протягом восьми днів побоювався за його життя і навіть сказав йому про це по-латині. Але молодість узяла верх, і, що часто буває, всупереч прогнозам

і діагнозам, природі забажалося врятувати хворого під носом у медика. Саме в той час, коли він лежав ще на поганенькому ліжку в лікаря, його допитали Філіпп Лельє та слідчі духовного суду, що йому аж ніяк не було приємно. Тому одного чудового ранку, відчувши себе краще, він залишив свої золоті остроги, як плату за ліки, і накивав п'ятами. Це, зрештою, зовсім не порушило розслідування справи та її хід. Правосуддя того часу дуже мало дбало про точність і ретельність кримінального судочинства. Аби тільки обвинуваченого було повішено, і цим воно вдовольнялося. Крім того, судді й так мали досить доказів проти Есмеральди, вони гадали, що Феб помер, і більше їх ніщо не цікавило.

Що ж до Феба, то він утік недалеко. Він просто подався до свого загону, що стояв гарнізоном у Ке-ан-Брі в Іль-де-Франс, на відстані кількох поштових станцій від Парижа.

Щоправда, Феб не мав ніякого бажання особисто стати перед судом. Він неясно відчував, що там він здавався б смішним. По суті, він і сам не знав, що думати про всю цю історію. Він був усього-на-всього солдат, — невіруючий, але забобонний, і тому, коли він намагався розібратись у цій пригоді, його бентежило все: кізка й дивні обставини зустрічі з Есмераль-дою, і ще більше дивний спосіб, за допомогою якого вона дозволила йому дізнатися про своє кохання, і те, що вона циганка, і, нарешті, понурий монах. Він вбачав у всій цій історії більше чаклунства, ніж кохання. Можливо, циганка й справді була відьмою або навіть самим дияволом. А може, все це просто комедія або, висловлюючись тогочасною мовою, дуже неприємна містерія, в якій йому випала незavidна роль: героя побитого й осміяного. Ротмістр зовсім зніжковів, він відчув той рід сорому, що його наш Лафонтен так чудово висловив: "Зазнавши сорому, мов лис, коли його спіймала курка".

А втім, він сподівався, що ця справа не набуде розголосу, що ім'я Фе-ба де Шатопер, оскільки сам він відсутній, буде раз чи два згадане і, в усякому разі, не вийде за межі судової зали Турнель. У цьому він не помилився; тоді не існувало "Судових відомостей", а оскільки не минало й тижня, щоб на одному з численних майданчиків для страт не було живцем зварено фальшивомонетника, не повішено чаклунки, не спалено єретика, то всі так звикли бачити на перехрестях Феміду з оголеними руками, з засуканими рукавами, яка поралась біля казанів, шибениць та ганебних стовпів, що майже не звертали на це уваги. Тогочасний вищий світ навіть не знав імені засудженого, якого вели вулицею, і хіба що тільки простолюд смакував цю грубу страву. Страва була звичайним явищем вуличного життя, так само як жаровня пиріжника чи різниця шкуродера. Кат був той самий м'ясник, тільки більш вправний.

Отже, Феб досить швидко перестав думати про чарівну Есмеральду, або Сіміляр, як він її називав, про удар кинджалом, завданий чи то циганкою, чи понурим монахом (йому було байдуже, ким з них), і про наслідки процесу. Та тільки-но його серце звільнилося, до нього одразу ж повернувся образ Фльорделіс. Серце ротмістра Феба, як і тодішня фізика, боялося порожнечі.

До того ж саме перебування в Кеан-Брі було нестерпним. Це селище ковалів і

корівниць з порепаними руками було довгим рядом халуп і хижок, що простяглося на півльє обабіч шляху. Одним словом, справжній "хвіст" [243]провінції Брі.

Фльорделіс, його передостання пристрасть, була гарненькою дівчиною з чарівним посагом. Отож одного чудового ранку, цілком одужавши й припускаючи, що по двох місяцях справа циганки вже скінчена й забута. закоханий кавалер, гарцюючи на коні, підскакав до дверей будинку Гон-делор'є.

Він не звернув уваги на досить численний натовп, який юрмився на майдані перед Собором богоматері. Був травень, і Феб припустив, що, мабуть, відбувається процесія з нагоди трійці чи якогось іншого свята; він прив'язав коня до кільця під'їзду й весело піднявся до своєї красуні нареченої.

Вона була сама з матір'ю.

У Фльорделіс увесь час каменем на серці лежав спогад про сцену з чаклункою, козою і її проклятою азбукою. Її бентежила й довга відсутність Феба.

Проте коли вона побачила свого ротмістра, його принадну поставу, новий камзол, блискучу портупею, жагучий погляд очей, то аж зашарілася з задоволення. Шляхетна панна й сама здавалася чарівнішою, ніж будь-коли, її розкішне біляве волосся було заплетене в прекрасну косу, її вбрання було того небесно-голубого кольору, який так личить блондинкам (цього кокетства її навчила Коломба), а очі оповиті тією любовною, солодкою млостю, що так красить жінок.

Феба, який довгий час не бачив інших красунь, крім замазур Ке-ан-Брі, сп'янив вигляд Фльорделіс, і це надало такої запобігливості та вишуканості його манерам, що мир було негайно укладено. Сама мадам де Гон-делор'є, що, як завжди, сиділа у своєму великому кріслі, не наважилася дорікати йому. Що ж до Фльорделіс, то її докори зовсім розчинилися в ніжному воркуванні.

Молода дівчина сиділа біля вікна, продовжуючи гаптувати грот Нептуна. Ротмістр сперся на спинку її крісла, і вона півголосом почала ніжно докоряти йому.

— Що це з вами сталося в ці довгі два місяці, поганий?

— Клянуся вам, — відповів Феб, трохи збентежений запитанням, — ви такі гарні, що можете причарувати самого архієпископа.

Вона не могла стримати усмішки.

— Гаразд, гаразд, добродію. Облиште мою красу й відповідайте на запитання.

— Пробачте, любя кузино, мене було викликано в гарнізон.

— А куди саме, дозвольте спитати? І чому ви не прийшли попрощатися?

— У Ке-ан-Брі.

Феб був у захопленні з того, що перше запитання допомогло йому ухилитися від другого.

— Але ж це зовсім близько, добродію. І жодного разу не з'явилися, щоб побачитися зі мною.

— Річ у тому... служба... І крім того, чарівна кузино, я був хворий.

— Хворий? — злякано повторила вона.

— Так... поранений.

— Поранений?

Дівчина була вкрай вражена.

— О, не турбуйтеся, — недбало промовив Феб, — це дурниці. Сварка, удар шпаги. Що вам до цього?

— Що мені до цього? — вигукнула Фльорделіс, підвівши на нього свої чудові, повні сліз очі. — О, ви кажете не те, що думаєте. Що це за удар шпагою? Я хочу все знати.

— Але, любя моя... я посварився з Має Феді, ви його знаєте? Лейтенант із Сен-Жермен-ан-Ле; і ми трохи підпороли один одному шкіру. От і все.

Брехун-ротмістр дуже добре знав, що справа честі підносить мужчину в очах жінки. І справді, Фльорделіс дивилась йому в обличчя, тремтячи від страху, задоволення й захоплення. Та вона ще не зовсім заспокоїлась.

— А ви вже цілком здорові, мій Феб? — промовила вона. — Я не знаю вашого Має Феді, але це погана людина. А що призвело до сварки?

Тут Феб, уява якого не відзначалась особливою винахідливістю, вже не знав, як збутися свого подвигу.

— О, далебі, не знаю... Дрібничка... Кінь... Слово за слово... Чарівна кузино! — вигукнув він, щоб змінити розмову. — Що це за галас на майдані?

Він наблизився до вікна.

— Боже мій, мила кузино, яка там сила народу!

— Не знаю, — відповіла Фльорделіс, — здається, сьогодні ранком якась чаклунка має прилюдно каятись перед собором, потім її повісять.

Ротмістр був настільки певен у закінченні історії з Есмеральдою, що слова Фльорделіс його зовсім мало схвилювали. Усе ж він поставив їй одне чи два запитання.

— Як звуть ту чаклунку?

— Не знаю, — відповіла вона.

— А в чому її обвинувачують?

Вона й на цей раз лише знизала своїми білими плечима.

— Не знаю.

— О господи Ісусе! — сказала мати. — Тепер стільки чаклунів, що, я думаю, їх спляють, не знаючи навіть імення. З однаковим успіхом можна було б дізнатись про ім'я кожної хмаринки в небі. Зрештою, можна не турбуватись, у милосердного бога вони всі на обліку. — З цими словами шановна дама підвелась і підійшла до вікна. — Боже! — промовила вона. — Ваша правда, Фебе, людей страх як багато. Господи милосердний, навіть на дахах сидять. Знаєте, Фебе, це мені нагадує молодість. В'їзд короля Карла Сьомого. Тоді теж було стільки народу. Не пам'ятаю вже, якого року, коли я кажу вам про це, то воно вам здається сивою давниною, правда ж? А мені—недавнім минулим. О, тоді народ був куди красивіший, ніж тепер. Люди повидирались аж на бійниці Сент-Антуанської брами. На коні, позад короля, сиділа королева, а за їх величностями їхали всі придворні дами, що також сиділи позад вельмож. Я пам'ятаю, як усі сміялися, коли побачили куцого Аманьйона де Гарланда поруч сіра Матфе-лона, велетенського на зріст рицаря, що бив англійців, як мух. Це

було чудове видовище. Процесія всіх дворян Франції з їхніми прапорами, що так і полум'яніла перед очима. Одні були з корогвами, інші — із стягами. Чи ж можу я все пам'ятати? Сір де Калан — з корогвою, Жан де Шатоморан — із стягом, сір де Кусі — із стягом, найрозкішнішим з усіх інших, за винятком стяга герцога Бурбонського. Аж сумно робиться, коли згадаєш, що все це було й що від цього нічого не лишилося!

Закохані не слухали поважної вдови. Феб знову сперся на спинку крісла своєї нареченої; чудове місце, з якого його зухвалий погляд проникав у всі щілини комірця Фльорделіс. Цей комірець так до речі розгортався, дозволяючи йому побачити стільки принадних речей і догадуватися про стільки інших, ще принадніших, що Феб, засліплений цим полиском шовковистої шкіри, думав: "Як можна кохати когось іншого, крім блондинок?" Обоє мовчали. Дівчина час від часу підводила на нього ніжний, захоплений погляд, їх волосся змішувалося в промінні весняного сонця.

— Фебе, — раптом тихо промовила Фльорделіс, — через три місяці ми одружимося. Поклянись мені, що ви ніколи не кохали іншої жінки, крім мене.

— Клянуся вам, прекрасний ангел! — відповів Феб, і його пристрасний погляд підсилив переконливість його слів. Можливо, в цю хвилину він і сам собі вірив.

Добра мати, захоплена повною згодою наречених, вийшла з кімнати, щоб подбати про якісь господарські дрібниці. Феб це помітив, і те, що вони залишилися на самоті, так окрило заповзятливого ротмістра, що в його голові з явилися досить дивні думки: Фльорделіс його кохає, він її наречений, вони були вдвох; його минула прихильність до неї знову пробудилася, щоправда, не в усій своїй свіжості, зате з усією пристрасністю; отож невеликим злочином буде поїсти недозрілих овочів із свого власного городу. Не знаю, чи саме такі думки промайнули в його голові, але цілком достовірним є те, що Фльорделіс раптом злякалася виразу його очей. Вона озирнулася й побачила, що матері нема.

— Боже мій, — промовила вона, почервонівши, охоплена хвилюванням, — мені так жарко!

— Справді, — відповів Феб, — скоро полудень. Сонце припікає. Але можна опустити штори.

— Ні! Ні! — закричала сердешна. — Навпаки, мені хочеться свіжого повітря!

І, немов лань, яка відчуває наближення зграї гончарів, вона схопилася з місця, побігла до скляних дверей, розчинила їх і кинулась на балкон. Феб, дуже невдоволений, пішов за нею. Майдан перед Собором богома-тері, що на нього, як відомо, виходив балкон, являв собою у цю хвилину зловісне й незвичайне видовище, яке вже зовсім по-іншому налякало боязку Фльорделіс.

Величезний натовп, що вливався з усіх суміжних вулиць, затоплював і самий майдан. Невисока огорожа, по пояс заввишки, що оточувала паперть, не змогла б стримати натиск натовпу, якби її не підсилила густа жива огорожа з міських стражників та стрільців з аркебузами наготові.

Завдяки цим хащам із списів та аркебузів паперть була порожньою. Вхід до неї охороняла велика кількість алебардників з єпископським гербом. Широка брама

Собору була зачинена, що контрастувало з усіма численними, відчиненими навстіж вікнами на майдан, не включаючи вікон пінйонів, у яких можна було побачити тисячі голів, скупчених так само, як піраміди гарматних ядер в артилерійському парку.

Поверхня цього людського моря була сіра, брудна, землиста. Видовище, на яке очікував натовп, було, очевидно, з тих, що приваблюють лише покидьків суспільства. Немає нічого більш огидного за гамір цієї купи жовтих чепців та гидотних брудних шевелюр. Тут було більше реготу, ніж криків, більше жінок, ніж чоловіків.

Час від часу чийсь пронизливий, деренчливий голос прорізає загальний гамір.

— Гей! Майє Баліфр! Чи тут її вішатимуть?

— Дурна! Тут прилюдне покаяння в самій сорочці! Милосердний бог начхає їй латинню в пику! Це завжди відбувається тут опівдні. А якщо ти хочеш побачити шибеницю, піди на Гревський майдан.

— Піду, коли тут скінчиться.

— Скажіть-но, сусідко Букамбрі, чи правда, що вона відмовилась від духівника?

— Здається, що так, сусідко Бешен.

— Ач, поганка!..

— Такий уже звичай, добродію. Палацовий суддя повинен віддати злочинця для виконання страти, якщо він мирянин — паризькому прево, а коли духовного сану — духовному суду єпископства.

— Дякую, добродію.

— О боже мій! — промовила Фльорделіс. — Нещасне створіння! — Ця думка сповнила смутком погляд, яким вона обвела натовп.

Ротмістр, значно більше зацікавлений нею, ніж усім набродом, що скуп-чився на майдані, закохано перебирав ззаду пояс її сукні. Вона повернулася з благальною усмішкою.

— Прошу вас, Фебе, облиште мене! Якщо ввійде матуся, вона побачить вашу руку.

У цю хвилину баштовий годинник Собору богоматері повільно вибив дванадцятку.

Натовп задоволено загомонів. Тільки-но затих останній удар, як усі голови заворушилися, мов хвилі від пориву вітру, і з бруку, вікон і дахів пролунало:

— Ось вона! Фльорделіс затулила руками очі, щоб не бачити.

— Радість моя! — звернувся до неї Феб. — Чи не повернутися нам до кімнати?

— Ні, — відповіла вона, і очі, які вона заплющила з страху, знову розплющилися з цікавості.

Віз, запряжений здоровенним нормандським битюгом, оточений вершниками в лілових опанчах з білими хрестами, в'їхав на майдан з вулиці Сен-П'єр-о-Беф. Нічні стражники ударами палиць прокладали йому шлях серед натовпу. Поряд з возом їхало верхи кілька урядовців суду та поліції, яких можна було пізнати по їхньому чорному одягу й по тому, як незграбно вони трималися в сідлах. На чолі їх урочисто їхав метр Жак Шармолю.

На фатальному возі сиділа молода дівчина із зв'язаними за спиною руками, сама, без священика. Вона була в сорочці, її довге чорне волосся (за тодішнім звичаєм його

зрізували лише біля підніжжя шибениці) розсипалося по її напівоголених грудях та плечах.

Крізь це хвилясте волосся, чорне й блискуче, ніби вороняче крило, видно було грубу, сіру й вузлувату віршовку, що муляла ніжні ключиці і, мов земляний черв'як навколо квітки, обвивалася навколо чарівної шийки нещасної дівчини. Під цією віршовкою блищав маленький амулет, оздоблений зеленими намистинками, залишений їй, певно, через те, що засудженим на смерть уже ні в чому не відмовляють. Глядачі, які розташувалися на вікнах, могли побачити на днищі воза її босі ноги, що їх вона намагалася підібгати під себе, ніби спонукувана останнім інстинктом жіночої соромливості.

Біля її ніг лежала зв'язана маленька кізка. Засуджена підтримувала зубами сорочку, що спадала з її плечей. Страждання дівчини, здавалося, посилювалися тим, що її майже голу виставили перед натовпом. Ох! Не для таких потрясінь створено дівочу соромливість!

— Ісусе! — раптом вигукнула Фльорделіс і звернулася до ротмістра. — Погляньте-но, кузене, це ж та сама огидна циганка з козою.

Вона повернулася до Феба. Його очі були прикуті до воза. Він був дуже блідий.

— Яка циганка з козою? — промовив він, заїкаючись.

— Як? — спитала Фльорделіс. — Хіба ви не пам'ятаєте?.. Феб перебив її:

— Не знаю, що ви хочете цим сказати.

Він ступив крок, щоб вернутися до кімнати, але Фльорделіс, ревності якої недавно так сильно пробудила ця сама циганка, спалахнула знову. Вона кинула на нього недовірливий, гострий погляд. У цю хвилину їй невиразно пригадалися розмови про якогось ротмістра, причетного до процесу цієї чаклунки.

— Що з вами? — спитала вона Феба. — Можна подумати, що вигляд цієї жінки збентежив вас.

Феб спробував відбутися жартом.

— Мене? Аж ніяк! Анітрохи!

— Тоді залишіться! — наказала вона. — Ми подивимось до кінця.

Розгублений ротмістр був змушений залишитись. Його трохи заспокоювало те, що засуджена не відривала погляду від днища свого воза. Це справді була Есмеральда. На цьому останньому ступені ганьби й нещастя вона все ще була гарною: її великі чорні очі здавалися ще більшими через те, що схудли щоки; її мертвотно-блідий профіль був чистий і прекрасний. Вона була схожа на колишню Есмеральду так, як мадонна Мазаччо схожа на мадонну Рафаеля[244]: слабкіша, тендітніша, худіша.

А втім, у неї не було, сказати б, жодного виразного відчуття, все притупилося, за винятком соромливості. Вона цілком здалася на ласку долі, бо була приголомшена й зламана відчаєм. Її тіло підстрибувало від кожного поштовху воза, як мертва або зламана річ; погляд її був померклий і безтямний. На очах стояли сльози, нерухомі, немов застигли.

Тим часом зловісна процесія проїхала крізь натовп під радісні вигуки зівак. Проте,

щоб бути правдивим істориком, ми повинні сказати, що вигляд дівчини, такої гарної і разом з тим такої пригніченої, багато в кого, навіть у найчерствіших, викликав почуття жалю.

Віз в'їхав на паперть.

Перед центральним порталом він зупинився. Ескорт вишикувався в бойовому порядку по обидва боки. Натовп стих, і серед цієї тиші, повної урочистості й тривоги, обидві ступки головної брами повернулися, ніби самі собою, на своїх петлях, що завищали, як дудки. Тоді на всю глибину стало видно внутрішню частину Собору: похмурого, вбраного в жалобу, ледь освітленого кількома восковими свічками, що мерехтіли на головному вівтарі. Собор здавався величезною пашею печери серед залитого денним світлом майдану. У глибині, в сутінку абсиди було видно величезний срібний хрест, що вирізнявся на чорному сукні, яке спадало від склепіння до підлоги. Увесь неф був порожній. Але на віддалених лавах хорів невиразно маячило кілька голів священників, і в ту хвилину, коли головна брама відчинялася, з церкви залунав урочистий, голосний і монотонний спів, який, немов поштовхами, кидав на голову засудженої уривки зловісних псалмів:

"...Non timebo millia populi circumdantis me! Exsurge, Domine; salvum me fac, Deus!

...Salvum me fac, Deus, quoniam intraverunt aquae usque ad animam meam.

...Infixus sum in limo profundi; et non est substantia" [245].

Водночас інший голос, окремо від хору, заспівав із східців головного вівтаря скорботну пісню жертвоприношення:

"Qui verbum meum audit, et credit ei qui misit me, habet vitam aeternam et in iudicium non venit; sed transit a morte in vitam [246].

Цей спів кількох захованих у пітьмі стариків був справжньою панахидою над прекрасним, сповненим молодості й життя створінням, що його пестило тепле весняне повітря і осявало проміння сонця.

Народ благоговійно слухав.

Нещасна, охоплена жахом, ніби загубилася поглядом і думкою в темних глибинах храму. Її бліді губи ворушилися, наче вона молилась. І коли помічник ката підійшов до неї, щоб допомогти їй зійти з воза, він почув, як вона пошепки повторює слово "Феб".

Їй розв'язали руки і у супроводі кізки, яку теж розв'язали і яка мекала з радощів, відчуючи себе на волі, примусили зійти з воза, пройти босими ногами по твердому бруку до кінця сходів portalу. Вірьовка, яка була зав'язана на її шиї, повзла за нею, наче гадюка.

Спів у храмі припинився. Великий золотий хрест і ряд свічок заколихались у пітьмі. Було чути, як задзвеніли алебарди строкато вдягненої церковної сторожі; а за кілька хвилин довга процесія священників у ризах та дияконів у стихарях, урочисто виспівуючи псалми, з'явилася перед засудженою і натовпом. Але її погляд зупинився на тому, хто йшов на чолі, одразу ж після хрестоносців.

— О, — прошепотіла вона, здригаючись, — знову він! Цей священник! Справді, то був архідиякон, ліворуч від нього йшов помічник регента Собору, а праворуч — регент,

озброєний своєю паличкою.

Архідиякон підходив до неї, відкинувши назад голову, широко розкривши нерухомі очі, й голосно співав:

"De ventre inferi clamavi, et exaudisti vocem meam, et projectisti me in profundum in corde maris, et flumen circumdedit me" [247].

У ту мить, коли він з'явився при яскравому світлі дня під високим стрілчастим порталом, одягнений у широку срібну ризу з чорним хрестом, він був такий блідий, що багатьом з натовпу могло здатися, наче один з мармурових колінопреклонених єпископів випростався і зійшов з камінного саркофага хорів, щоб зустріти на порозі могили ту, котра йшла помирати.

Така ж бліда й така ж подібна до статуї, Есмеральда майже не помітила, що їй дали у руки важку запалену свічку з жовтого воску, вона не слухала верескливого голосу протоколіста, який читав фатальний зміст прилюдного покаяння; коли їй сказали, щоб вона відповіла "амінь", вона відповіла "амінь". До неї тільки тоді повернулося трохи життя і сили, коли вона побачила, як священник подав знак варті, щоб та відійшла, і сам став наближатися до неї.

Тоді вона відчула, як кров прилинула їй до голови. Останні іскри обурення спалахнули в цій душі, уже заціпенілій і холодній.

Архідиякон повільно підійшов до неї; навіть у цьому розпачливому становищі вона побачила, як його погляд, що він кинув на її оголене тіло, горить хтивістю, ревнощами й бажанням. Потім він голосно спитав її:

— Дівчино, чи просила ти в бога прощення за свої провини й гріхи? — Він нахилився до її вуха й додав (присутні гадали, що він приймає від неї останню сповідь) — Хочеш бути моєю? Я ще можу врятувати тебе!

Вона пильно подивилася на нього.

— Геть, демоне! Бо я викрию тебе! Він посміхнувся жахливою посмішкою.

— Тобі не повірять. Ти тільки до злочину додаси ганьбу. Відповідай скоріше! Хочеш бути моєю?

— Що ти зробив з моїм Фебом?

— Він помер, — відповів священник.

У цю хвилину архідиякон машинально підвів голову і на другому кінці майдану, на балконі будинку Гонделор'є, побачив ротмістра, який стояв біля Фльорделіс. Він похитнувся, провів рукою по очах, ще раз подививсь і пробурмотів прокляття. Риси його обличчя судорожно викривились.

— Так помри ж ти! — процідив він крізь зуби. — Ніхто не володітиме тобою!

Потім, піднісши руку над циганкою, він вигукнув голосом, що звучав, наче похоронний дзвін:

— I nunc, anima anceps, et sit tibi Deus misericors! [248]

То була зловісна формула, якою звичайно закінчувалися ці сумні церемонії. То був умовний знак священника катові. Народ став навколішки.

— Kyrie eleison! [249] — виголосили священники, що залишилися під склепінням

порталу.

— Kyrie eleison, — повторив натовп тим приглушеним рокотом, який пробіг над ним, наче брижі по морю.

— Amen! [250] — промовив архідиякон.

Повернувшись спиною до засудженої, він опустив голову і, схрестивши руки, приєднався до процесії священників. За хвилину разом з хрестом, свічками та ризами зник під похмурими арками Собору, а його голос, поступово завмираючи разом з хором, співав цей гімн відчаю:

"...Omnes gurgites tui, et fluctus tui super me transiurent" [251].

Ритмічний стукіт алебард, що поволі затихав під колонадою нефу, нагадував удари годинника, який відбиває смертний час засуджених.

Тим часом брама Собору богоматері залишилась відчиненою, і всім видно було порожній, сумовитий, жалобний храм, темний і мовчазний.

Засуджена стояла нерухомо, очікуючи своєї дальшої долі. Один із стражників звернув на це увагу метра Жака Шармолю, який під час усієї цієї сцени взявся до вивчення барельєфу головного порталу, що зображує, на думку одних, жертвоприношення Авраама, а на думку інших, алхімічний процес, у якому ангел символізує сонце, багаття — вогонь, Авраам — майстра.

Досить важко було відірвати його від цього споглядання. Але нарешті він обернувся, і за його знаком двоє людей, одягнених у жовте — помічники ката — підійшли до циганки, щоб знову зв'язати їй руки.

Можливо, що в ту мить, коли нещасна піднімалась на фатальний візок, щоб вирушити у свою останню путь, її охопив нестямний жаль за життям. Вона звела свої запалені, сухі очі до неба, до сонця, до сріблястих хмарок, розірваних там і тут неправильними чотирикутниками й трикутниками блакиті; потім подивилася вниз, навколо себе, на землю, на натовп, на будинки... Раптом, у той час, коли чоловік у жовтому зв'язував їй лікті за спиною, з її грудей вирвався страшний крик, крик радості. На одному з балконів, там, у кутку майдану, вона побачила його, свого друга, свого володаря, Феба, своє життя!

Суддя збрехав! Священик збрехав! Це був він, вона не могла помилитися; він був там, красивий, живий, у своєму чудовому камзолі, з пером на капелюсі, зі шпагою при боці!

— Феб! — вигукнула вона. — Мій Феб!

Вона хотіла простягти до нього свої руки, що тремтіли від кохання і захоплення, але вони вже були зв'язані.

Тоді вона побачила, як ротмістр насупив брови, як молода гарна дівчина, що спиралась на його руку, глянула на Феба гнівними очима, презирливо скрививши губи; потім Феб промовив кілька слів до неї, які не долинули до засудженої, і обоє поспіхом зникли за скляними дверима балкона, що зачинилися за ними.

— Фебе! — закричала вона в нестямі. — Невже ти цьому віриш? Жахлива думка раптом майнула в її голові. Вона згадала, що її засуджено за вбивство Феба де Шатопер.

Досі вона все витримувала. Але цей останній удар був надто жорстокий. Вона непритомна впала на брук.

— Швидше віднесіть її на віз — і кінчаймо! — наказав Шармолю. Ніхто досі не помічав на галереї серед статуй королів, вирізьблених над самою стрілчастою аркою portalу, дивного глядача, який до цієї хвилини пильно все спостерігав. Він стояв такий нерухомий, його шия була так витягнута вперед, а обличчя таке потворне, що коли б не червоно-фіолетовий одяг, його можна було б прийняти за одне з тих кам'яних страховищ, крізь пащі яких уже шістсот років витікає вода з довгих ринв Собору. Цей глядач нічого не поминув з того, що відбувалося перед порталом. Собору богоматері. У перші хвилини, непомітно для всіх, він міцно прив'язав до однієї з колон галереї товсту вузлувату вірьовку, кінець якої звисав униз на паперть. Зробивши це, він почав спокійно дивитися на майдан, час від часу посвистуючи, коли мимо нього пролітав дрозд.

Раптом, у ту мить, коли помічники ката збиралися виконати байдужий наказ Шармолю, цей чоловік перескочив через балюстраду галереї, обхопив вірьовку стопами й коліньми ніг та руками, і всі побачили, як він скотився по фасаду Собору, ніби дощова краплина, що стікає по склу. Він із швидкістю кішки, що падає з даху, підбіг до катів і звалив їх на землю ударами своїх величезних кулаків, схопив рукою циганку, як дитина свою ляльку, одним стрибком досяг церкви, піднявши дівчину над головою і ревучи громовим голосом:

— Притулок!

Усе сталося так швидко, що, якби це було вночі, все можна було б побачити при світлі одного лише спалаху блискавки!

— Притулок! Притулок! — повторив натовп. І оплески десятків тисяч людей запалили радістю і гордістю єдине око Квазімодо.

Це потрясіння примусило опритомніти й засуджену. Вона напіврозплющила повіки, глянула на Квазімодо й одразу ж знову їх заплющила, немов перелякавшись свого рятівника.

Шармолю, кати і весь ескорт остовпіли на місці. Справді, в стінах Собору богоматері засуджена була недоторканою. Собор був надійним притулком. Усяке людське правосуддя закінчувалося на його порозі.

Квазімодо зупинився під склепінням головного portalу. Його широкі ступні, здавалося, вросли в плиту Собору, як важкі романські колони. Його велика патлата голова сиділа глибоко в плечах, як голова лева, що має гриву і не має шиї. Він тримав напівпритомну дівчину, яка повисла на його мозолястих руках, немов білий шарф. Він ніс її так обережно, наче боявся розбити або зім'яти. Здавалося, він відчував, що ця тендітна, чарівна, дорогоцінна істота створена не для його рук. Хвилинами кін не насмілювався торкнутися до неї навіть своїм подихом. І раптом притискав її до своїх незграбних грудей, як свою власність, як свій скарб, паче мати свою дитину. Його око циклопа, звернуте до неї, огортало її то ніжністю, скорботою і жалістю, то раптом підводилося вгору, сповнене вогню. І тоді жінки сміялися й плакали, натовп тупотів

ногами від захвату, бо в цю хвилину Квазімодо й справді був по-своєму прекрасним. Він, цей сирота, цей підкидьок, був чудовим, він відчував себе величним і сильним, він дивився прямо в обличчя цьому суспільству, яке його вигнало і в справі якого він так владно втрутився. Дивився в обличчя людському правосуддю, що в нього він вирвав здобич, усім цим тиграм, змушеним лише клацати зубами, усім цим приставам, суддям і катам, усій королівській могутності, яку він, нікчемний, зламав за допомогою всемогутнього бога.

Заступництво істоти такої потворної за істоту таку нещасну, якою була засуджена на смерть Есмеральда, було зворушливим. Ці двоє, знедолені природою і суспільством, зустрілися, щоб допомогти одне одному.

Тим часом, після кількох хвилин тріумфу, Квазімодо раптом зник у Соборі разом зі своєю ношею. Натовп, що завжди захоплюється подвигом, шукав горбаня очима під похмурим нефом, шкодуючи, що предмет загального захоплення так швидко зник. Раптом усі побачили, що він знову з'явився в кінці галереї королів Франції. Як несамовитий, промчав Квазімодо по галереї, високо піднімаючи на руках свою здобич і вигукуючи:

— Притулок!

Натовп бурхливо заплескав у долоні. Пробігши галерею, Квазімодо вдруге зник усередині Собору. За мить він з'явився на верхній площадці з циганкою на руках, швидко біжучи уперед, не перестаючи вигукувати: "Притулок!" А натовп плескав у долоні. Нарешті Квазімодо втретє з'явився на верхівці башти великого дзвона; звідси він, здавалося, гордо показав усьому місту ту, котру він урятував. Громовим голосом, голосом, який люди чули так рідко і якого він сам не чув ніколи, голосом, що, мабуть, долинав аж до хмар, він тричі несамовито прокричав:

— Притулок! Притулок! Притулок!

— Слава! Слава! — кричав у відповідь йому народ, і цей могутній поклик вразив на другому березі натовп на Гревському майдані і затворницю, яка все прислухалася і не зводила погляду з шибениці.

КНИГА ДЕВ'ЯТА

I. МАЯЧЕННЯ

Клода Фролло вже не було в Соборі, коли його названий син так зненацька розтяв той фатальний вузол, що його нещасний архідиякон затяг на циганці і до якого потрапив сам. Повернувшись до ризниці, він зірвав із себе облачення, кинув усе це на руки здивованому паламареві, прокрався через потайний хід монастиря, наказав човняреві в Террені перевезти його на лівий берег Сени і заглибився у звивисті вулиці Університетського кварталу, не знаючи, куди йде, на кожному кроці зустрічаючи групу чоловіків і жінок, які весело поспішали до мосту Сен-Мішель, сподіваючись "ще встигнути", щоб побачити, як вішатимуть чаклунку. Блідий, розгублений, більш наляканий, більш осліплений і більш дикий, ніж нічний птах, якого серед білого дня сполошила й переслідує зграя хлопчаків, — він уже не усвідомлював, де він, що з ним, марить він чи бачить усе наяву. Він брів, кидався бігти навмання, не обираючи дороги,

весь час гнаний уперед думкою про Грев-ський майдан, про жахливий Гревський майдан, який він невиразно відчував позад себе.

Так він пробіг уздовж пагорба святої Женев'єви і вийшов нарешті з міста через Сен-Вікторську браму.

Він біг доти, доки, оглядаючись, бачив башти Університетської огорожі й розкидані будинки передмістя, а коли нарешті невеликий горб цілком заховав від нього ненависний Париж, коли він міг вважати себе за сто льє від нього серед ланів, у пустелі, він зупинився і відчув, що може зітхнути вільніше. І тоді жахливі думки знову охопили його. Він зазирнув собі в душу й здригнувся. Він згадав цю нещасну дівчину, яка його занапастила і яку він занапастив. Він озирнувся розгубленим поглядом на ту подвійну звивисту путь, якою фатум примусив пройти їхні долі, аж поки довів їх до точки перетину, де безжалісно розбив одну об одну. Він думав про безумство вічних обітниць, марність цноти, науки, віри, доброчесності, про непотрібність бога. Він із захопленням поринав у ці думки і, все глибше й глибше в них занурюючись, відчував, як груди йому розриває сатанинський регіт.

І коли, риючись у своїй душі, він побачив, яке велике місце залишила в ній природа для пристрастей, то зареготав ще з більшою гіркотою. Він розворушив у глибині свого серця всю ненависть, усю лють і побачив холодним поглядом лікаря, який досліджує хворого, що ця ненависть, ця лють були не чим іншим, як спотвореним коханням; що кохання, це джерело всіляких людських чеснот, перетворюється на щось страхітливе в серці священика і що людина, створена так, як він, ставши священиком, перетворюється на демона. Тоді він зайшовся жахливим сміхом і раптом зблід, усвідомивши найзловіснішу сторону своєї фатальної пристасті, цього роз'їдаючого, отруйного кохання, сповненого безжалісної ненависті, що закінчилося шибеницею для однієї душі й пеклом — для другої; її засуджено до страти, його — до вічних мук.

І він знову зареготав, згадавши, що Феб живий, що, незважаючи на все, ротмістр живий, веселий і вдоволений, що мундир на ньому пишніший, ніж будь-коли, і що в нього нова коханка, якій він показує, як вішають попередню. Він зареготав ще дужче, коли згадав про те, що з усіх живих людей, яким він бажав смерті, не уникла її лише циганка — єдина істота, до якої він не відчував ненависті.

Від ротмістра він перелинув думкою до натовпу, і тут його охопили не-чувані ревності. Він подумав про те, що весь цей натовп бачив жінку, яку він кохав, у самій сорочці, майже голу. Він ламав собі руки при думці про те, що ця жінка, чие тіло, побачене ним у сутінках, могло б принести йому найвище блаженство, тепер, серед білого дня, убрана, мов для ночі любоврастя, була виставлена напоказ усій юрбі. Він плакав від люті над усіма цими таємницями кохання, зневаженого, опоганеного, оголеного, навіки знеславленого. Він плакав від люті, уявляючи, скільки нечистих поглядів скористалося з цієї незапнутої сорочки; ця чарівна дівчина, ця непорочна лілія, цей келих невинності й насолоди, до якого б він насмілювався торкнутися лише тремтливими устами, була перетворена на якийсь громадський казан, що з нього найгірші покидьки Парижа — злодії, жебраки, волоцюги — прийшли спільно черпати

безсоромну, брудну, розпусну насолоду.

І коли він спробував уявити собі те щастя, що його він міг би зазнати на землі, якби зона не була циганкою, а він священником, якби не було Фе-ба, а вона кохала його, Клода; коли він подумав про те, що безжурне, сповнене кохання життя було б можливе і для нього, що в ту саму мить на землі тут і там були щасливі пари, які забувалися в нескінченних бесідах під покровом апельсинових дерев на березі струмка, осяяні призахідним сонцем чи зоряною ніччю, і що, якби на те воля божя, він створив би з нею одну з цих благословенних пар, — серце його сповнювалося ніжністю й відчаєм.

Вона! Скрізь вона! Ця невідступна думка весь час повертала до нього, невпинно терзала його, жалила його мозок і краяла серце. Він ні за чим не шкодував, ні в чому не розкаювався, все, що він зробив, він готовий був повторити; він волів бачити її в руках ката, ніж в обіймах ротмістра, але він страждав; він так страждав, що часом висмикував собі пасмо волосся, щоб побачити, чи не посивіло воно.

Була хвилина, коли він уявив собі, що, може, саме в цю мить огидна мотузка, яку він бачив сьогодні вранці, стиснула смертельним зашморгом її тендітну, граціозну шийку. Від цієї думки його кинуло в холодний піт.

І була інша хвилина, коли, сміючися з себе диявольським сміхом, він пригадав Есмеральду такою, якою він побачив її вперше — жвавою, безжурною, веселою, гарно вбраною, танцюючою, окриленою, гармонійною — і Есмеральду останнього дня: у сорочці з мотузкою на шиї, вона повільно йшла босими ногами по крутих східцях шибениці. Він так ясно уявив собі цей подвійний образ, що в нього вихопився жахливий зойк.

У той час, коли хуртовина відчаю валила, ламала, рвала, гнула й викорчувувала все в його душі, він поглянув на навколишню природу. Біля його ніг кілька курок, щось дзьобаючи, рилися в дрібному чагарнику; жуки, блискучі, мов емаль, виповзали на сонце; над його головою кілька пластівців сріблястих хмарок пливли синім небом; на обрії шпиль абатства Сен-Віктор своїм шиферним обеліском перетинав округлу лінію косогору, і мірошник з пагорба Капо, посвистуючи, дивився, як крутяться працюваті крила його вітряка; усе це життя, діяльне, налагоджене, спокійне, втілене навколо нього в тисячі форм, завдавало йому болю. Він знову кинувся бігти.

Так біг він полями до вечора. Ця втеча від природи, від життя, від самого себе, від людей, від бога тривала цілий день. Іноді він кидався обличчям на землю і нігтями видирав молоді колоски. Іноді він зупинявся серед вулиці в якому-небудь безлюдному селі, і думки його були такими нестерпно важкими, що він брався за голову обіруч, немов намагаючись відірвати її від своїх плечей, щоб розтрити об каміння бруку.

Коли сонце почало заходити, він знову зазирнув собі в душу, і йому здалося, що він майже збожеволів. Буря, що бушувала в ньому відтоді, як він втратив надію й волю врятувати циганку, ця буря не залишила в його свідомості жодного здорового поняття, жодної уцілілої думки. Розум його лежав майже вщент зламаний і знищений. Тільки два образи чітко збереглися в його свідомості: Есмеральда і шибениця. Решта була вкрита пітьмою. Ці два образи, зближуючись, утворювали жахливу групу, і чим більше

він зосереджував на них свою увагу й думки, тим більше вони зростали в якійсь фантастичній прогресії: один з них у витонченості, у чарівності, у красі та сяйві, другий — у своїй страхітливості; і кінець кінцем Есмеральда здавалася йому зіркою, а шибениця — величезною кошавою рукою.

І ось що дивно, протягом усіх цих моральних тортур він жодного разу посправжньому не подумав про смерть. Так уже цей нещасний був створений — він чіплявся за життя. А може, за ним він справді бачив пекло.

Тим часом день згасав. Тією часткою здорового розуму, яка ще в ньому животіла, він невиразно думав про повернення. Йому здавалося, що він далеко від Парижа, але, оглянувшись, Клод помітив, що лише обійшов навколо огорожі Університету. Шпиль Сен-Сюльпіс і три високі стріли Сен-Жермен-де-Пре здіймалися над обрієм праворуч від нього. Він попрямував туди. Коли біля зубчастого валу, що оточує Сен-Жермен, архідиякон почув оклик сторожі абатства: "Хто йде?", він звернув на стежку, яка пролягала між млином абатства та міською лікарнею, і за кілька хвилин опинився на Пре-о-Клер. Цей лужок прославився бешкетами, що відбувалися на ньому вдень і вночі; це була "гідра" бідолашних сен-жермен-ських ченців, *quod monachis Sancti-Germani pratensis hydra fuit, clericis nova semper dissidiorum capita suscitantibus* [252]. Архідиякон боявся зустріти тут ко-го-небудь; вигляд будь-якого людського обличчя лякав його, він манівцями обійшов Університет, передмістя Сен-Жермен; йому хотілося повернутися на вулиці міста якнайпізніше. Він попрямував уздовж Пре-о-Клер, звернувши на безлюдну стежку, яка відділяла Пре-о-Клер від Дьє-Неф, і нарешті вийшов на берег річки. Там дом Клод знайшов перевізника, який за кілька паризьких деньє перевіз його вгору Сеною до кінця Сіте і висадив саме на тій безлюдній косі, на якій читач уже бачив замріяного Гренгуара і яка простягалася за королівськими садами, паралельно до острова Перевізника корів.

Монотонне погойдування човна і плюскіт води привели нещасного Клода в якесь заціпеніння. Коли перевізник відійшов, архідиякон, отупілий, залишився на березі й дивився перед собою, сприймаючи все навколишнє немовби крізь якісь хвилі, що, колихаючись, збільшували всі предмети і перетворювали дійсність на якусь фантасмагорію. Часто буває, що втома, викликана великою скорботою, саме так впливає на мозок.

Сонце зайшло за високу Нельську башту. Смеркалося. Небо і вода в річці здавалися білими. Між цими двома білястими плямами лівий берег Сени, до якого було прикуто погляд Клода, здавався темною масою і, зменшуючись у перспективі, врізався чорною стрілою в туман обрію. Ця стріла була вкрита будинками, чорні силуети яких чітко виступали в сутінках на світлому тлі неба й води. Тут і там у будинках починали засвічуватись вікна, немов іскри в купі погаслого вугілля. Цей величезний чорний обеліск, що самотньо стояв між двох білих площин неба й річки, дуже широкий у цьому місці, справляв на дом Клода дивне враження, подібне до того, яке відчувала б людина, лежачи горілиць біля підніжжя Страсбурзького собору й дивлячись, як величезний шпиль впинається над його головою в присмеркову імлу. Тільки тут Клод стояв, а

обеліск лежав; але оскільки річка, відбиваючи небо, поглиблювала під ним безодню, величезний мис, здавалося, так само сміливо линув у порожнечу, як і стріла собору; отже, враження було таким самим. Це враження було тим більш дивовижним і глибоким, що мис дуже нагадував Страсбурзьку дзвіницю, але Страсбурзьку дзвіницю два льє заввишки, щось нечуване, гігантське, невимірне, — споруду, яку жодне людське око не бачило — Вавілонську башту. Димарі будинків, зубці огорож, різьблені гребені покрівель, стріла августинців, Нельська башта — усі ці виступи, які зазубрювали профіль величезного обеліска, ще більше посилювали ілюзію, химерно виграваючи перед очима, наче деталі пишної й вибагливої скульптури.

Клод у цьому стані галюцинації уявив, що бачить на власні очі дзвіницю пекла; тисячі вогнів, розсіяних по всій висоті цієї страхітливої башти, здалися йому отворами величезної внутрішньої печі, а голоси і гам, що виривалися звідти, — зойком і хриплим стогоном. Тоді йому стало страшно. Він затулив руками вуха, щоб більше нічого не чути, повернувся спиною, щоб нічого не бачити, і великими кроками почав відходити від страшного видіння.

Але видіння було в ньому самому.

Коли він опинився на вулицях міста, люди, що проходили, штовхаючись при тьмяному світлі, яке падало з вікон крамниць, справляли на нього враження вічного потоку привидів, що снували навколо нього туди й сюди. Дивний гуркіт стояв у нього у вухах. Химерні видіння бентежили його розум. Він не бачив ні будинків, ні бруку, ні візків, ні чоловіків, ні жінок, перед ним був лише хаос невиразних предметів, які зливалися до купи. На розі Бондарської вулиці містилась бакалійна крамничка, над вхідними дверима якої був піддашок, прикрашений з усіх боків, за споконвічним звичаєм, жерстяними обручами, з яких звисали дерев'яні свічки, що, гойдаючись від вітру, билися одна об одну й стукотіли, немов кастаньети. Йому здалося, що це в темряві стукотять скелети повішених на Монфоконі.

— О, — пробурмотів він, — це нічний вітер вдаряє їх одне до одного і змішує брязкіт ланцюгів із стуком кісток! Вона, можливо, вже там, серед них!

Напівпритомний Клод не знав, куди йде. Пройшовши кілька кроків, він спинився на мості Сен-Мішель. Вікно нижнього поверху одного з будинків світилося. Він наблизився до нього. Крізь тріснуту шибку побачив огидну кімнату, що пробудила в ньому якийсь невиразний спогад. У цій кімнаті, ледь освітленій тьмяною лампою, сидів білявий веселий юнак і, голосно сміючись, цілував надто безсоромно убрану дівчину. А біля лампи сиділа за прядкою стара жінка й співала тремтячим, хриплим голосом.

Коли юнак переставав сміятись, уривки пісні старої долітали до священника. Це було щось нерозбірливе й страшне:

Грев, гарчи, Грев, завивай!

Прядко, крутись, нитку сукай!

Добру віршовку сукай для петлі.

Кат свистить, він чекає її.

Грев, гарчи, Грев, завивай!

Добрі віршовки з коноплі у нас.

Сійте, селяни, їх повсякчас.

Сійте від Ванвра аж до Іссі!

Зашморг на шию злодюгам усім.

Добрі віршовки з коноплі у нас!

Грев, завивай, Грев, гарчи!

Щоб бачить, як шлюха в зашморзі харчить.

Як дрига ногами і смика плечима,

Всі вікна на Греві стануть очима,

Грев, завивай, Грев, гарчи!

А юнак сміявся і обнімав дівку. Стара — то була Фалурдель, дівчина — повія; юнак — молодший брат Клода — Жеан.

Архідиякон стояв і дивився. Чи не все одно, на що дивитися!

Він побачив, як Жеан підійшов до вікна в глибині кімнати, глянув на набережну, де вдалині виблискували тисячі вогнів, і почув, як юнак сказав, закриваючи вікно:

— Клянуся душею, вже ніч. Городяни запалюють свічки, а милосердний господь — зорі.

Потім Жеан знову вернувся до шлюхи і, розбивши пляшку, що стояла на столі, вигукнув:

— Вже порожня, хай йому чорт! А в мене більше нема грошей! Ізабо, серденько, я тільки тоді визнаю Юпітера за бога, коли він перетворить твої білі груди на дві чорні пляшки, з яких я день і ніч ссатиму бонське вино.

Цей вишуканий дотеп розсмішив дівку. Жеан вийшов.

Дом Клод ледве встиг кинутися на землю, щоб брат його не зустрів, не подивився йому в обличчя, не впізнав. На щастя, на вулиці було темно, а школяр був п'яний. Та він усе-таки помітив архідиякона, що лежав у багнюці на бруку.

— Го! — промовив він. — Ось хто сьогодні весело провів час. Він ногою підштовхнув дом Клода, який стримував віддих.

— Він п'яний як чіп, — вів далі Жеан. — Ото набрався. Справжня п'явка, що відпала від винної бочки Та він лисий! — додав Жеан, нахилившись. — Це дідуган! *Fortunate senex!* [253].

Потім дом Клод почув, як він, віддаляючись, розмірковував:

— А все ж розсудливість чудова річ, і щасливий мій брат архідиякон, бо він розсудливий і має гроші.

Архідиякон підвівсь і щодуху побіг до Собору богоматері, величезні башти якого виступали в темряві над будинками. Коли він, задиханий, досяг паперті, то відступив і не посмів підвести очі на зловісну будівлю.

— О, невже все це могло статися тут сьогодні, цього ранку! — тихо промовив він.

Нарешті насмілювався подивитися на Собор. Фасад його був темний. За ним мерехтіло зоряне небо. Серп місяця, який уже зійшов високо над обрієм, у цю мить зупинився над верхівкою правої башти, і здавалося, що він сидить, наче якийсь променистий птах, на

краю балюстради, що вимальовувалась у формі чорного трилисника.

Монастирська брама була замкнена. Але архідиякон завжди носив при собі ключ від тієї башти, де була його лабораторія. Він скористався ним, щоб зайти в храм.

У храмі його зустріла печерна пільма і тиша. По великих тінях, що спадали з усіх боків широкими смугами, він зрозумів, що жалобні сукна ранкової церемонії ще не зняті. Великий срібний хрест мерехтів у похмурій глибині, усіяний кількома блискучими цятками, немов зоряні розсипи у цій могильній ночі. Високі вікна хорів здіймали над чорними драпуваннями свої стрілчасті верхівки, шибки яких, пронизані місячним промінням, були розцвічені тепер тільки тьманими барвами ночі; ліловою, білою, синявою — ці відтінки можна знайти лише на обличчях мерців. Архідиякон, побачивши навколо хорів ці освітлені мертвотним світлом гостроверхі арки вікон, прийняв їх за мітри засуджених на вічну муку єпископів. Він заплющив очі, а коли знову їх розплющив, йому здалося, що він оточений колом блідих облич, які дивляться на нього.

Він кинувся бігти по церкві. Але тоді йому здалося, що церква теж захиталася, заворушилася, зарухалась, ожила, що кожна товста колона перетворилася на величезну лапу, яка тупала по підлозі своєю широкою кам'яною стопою, і що весь гігантський Собор перетворився на казкового слона, який пихтів і ступав своїми колонами-ногами, з двома хоботами-баштами й величезним драпуванням замість попони.

Так його маячення чи безумство досягло того ступеня напруженості, коли зовнішній світ перетворюється для нещасного на своєрідний Апокаліпсис, видимий, відчутний, жахливий.

На одну мить він відчув полегшення. Заглибившись у боковий неф, він побачив за масивом колон червонувате світло. Він побіг до нього, як до зірки. Це була тьмяна лампада, що вдень і вночі освітлювала під залізними ґратами громадський требник Собору богоматері. Він жадібно накинувся на священну книгу, сподіваючись знайти в ній якусь втіху або якусь підтримку. Требник було розгорнуто на книзі Іова. Ковзнувши напруженим поглядом по сторінці, він прочитав: "І якийсь дух пронісся перед лицем моїм, і я відчув його легкий подих, і волосся моє стало сторч".

Читаючи ці зловісні слова, він відчув те, що відчуває сліпеч, який уколівся об підняту ним палицю. Коліна в нього підломилися, і він упав на підлогу, думаючи про ту, яка вмерла цього дня. Він відчув, як крізь його мозок ніби проходить і шугає якийсь огидний дим, і йому здалося, що голова його перетворюється на один з димарів пекла.

Він, очевидно, довго перебував у такому стані, не думаючи ні про що, переможений і безвольний, у владі демона. Нарешті сили повернулися до нього. Він вирішив піти шукати притулку в башті, поблизу свого вірного Квазімодо. Він піднявся і, відчуваючи страх, узяв із собою лампаду, яка горіла перед требником. Це вважалося кошунством, але Клод не був тепер здатен звертати увагу на таку дрібницю. Він повільно піднявся баштовими сходами, сповнений якогось таємничого жаху. Такий самий жах, мабуть, огортав і поодиноких перехожих на Соборному майдані, які бачили загадковий вогник,

що піднімався в таку пізню пору від бійниці до бійниці, на саму верхівку башти.

Раптом в обличчя Клодові війнуло свіжим повітрям, і він опинився в дверях найвищої галереї. Було холодно; по небу мчали хмари, широкі білі вали яких, нагромаджуючись один на одного і стираючи свої обриси, нагадували зимовий льодохід на річці. Серп місяця, що застряг у хмарах, здавався небесним кораблем, який зазнав аварії серед цих повітряних крижин.

Він примружив очі й деякий час вдивлявся крізь проміжки ґрат, що з'єднували обидві башти, крізь серпанок туману та випаровувань у мовчазний натовп далеких паризьких покрівель, гострих, незліченних, скупчених і маленьких, немов хвилі спокійного моря в літню ніч.

Місяць кидав бліде проміння, яке надавало небу й землі якогось попелястого відтінку.

У цю мить баштовий годинник озвався своїм високим, надтріснутим голосом. Вибило північ. Священику пригадався полудень. Знову, як і тоді, вибило дванадцять ударів.

— О, — промовив він до себе тихо, — вона вже тепер, напевно, холодна!

Раптом порив вітру загасив лампаду, і водночас він побачив, як біля протилежного кутка башти з'явилася якась тінь, щось біле, чиясь постать, жінка. Він здригнувся. Поруч жінки стояла маленька кізка, мекання якої змішувалось із звучанням останніх ударів годинника.

У нього вистачило сили, щоб подивитися. То була вона.

Вона була бліда, сумна. Волосся її розсипалося по плечах, як і вранці. Але на шиї не було мотузки, і руки не були зв'язані. Вона була вільна, вона була мертва.

Вона була одягнена в біле, і з голови в неї звисало біле покривало.

Вона повільно наближалася до нього, дивлячись на небо. Коза-привид ішла за нею. Він відчув себе скам'янілим і надто важким, щоб побігти. З кожним її кроком вперед він ступав крок назад. Так він відступив під темне склепіння сходів. Він крижанів від думки, що вона може теж туди ввійти; якби вона це зробила, він умер би від жаху.

Вона справді підійшла до дверей, що вели на сходи, зупинилася там на якусь мить, пильно подивилася в темряву, але, очевидно, не помітивши священика, пройшла мимо. Вона здалася йому вищою на зріст, ніж була за життя, він бачив, як крізь її білий одяг просвічувався промінь місяця; він чув її дихання.

Коли вона пройшла, він знову почав спускатися сходами, так само повільно, як і примара, почувавши й себе примарою, — приголомшений, із здібленим волоссям. Усе ще тримаючи в руці погаслу лампаду і спускаючись спіральними східцями, він виразно чув над своїм вухом голос, який реготав і повторював:

"І якийсь дух пронісся перед лицем моїм, і я відчув його легкий подих, і волосся моє стало сторч".

II. ГОРБАТИЙ, ОДНООКИЙ, КУЛЬГАВИЙ

Кожне середньовічне місто, кожне місто Франції, аж до панування Людовіка XII, мало свої притулки. Серед потопу караючих законів і варварських юрисдикцій, що

заливали Сіте, ці притулки були своєрідними острівцями, які підносилися над рівнем людського правосуддя. Усякий злочинець, що переступив поріг такого притулку, був урятований. Деякі передмістя мали стільки ж притулків, скільки й шибениць. Це було зловживання безкарністю поряд із зловживанням стратами — два види зла, що прагнули знешкодити одне одного. Королівські палаци, князівські замки, а головним чином храми мали право притулку. Інколи, щоб заселити якесь місто, його цілком перетворювали на деякий час на місце притулку. Так Людовік XI у 1467 році оголосив притулком Париж.

Увійшовши до нього, злочинець був священним, але тільки доти, доки залишався в ньому. Лише один крок за межі святилища — і він знову потрапляв у вир. Колесо, шибениця, диба неусипною сторожею оточували місце притулку і безперервно підстерігали свої жертви, неначе акули, що снують навколо корабля. Бували випадки, що засуджені доживали до старості в якомусь монастирі, на сходах якогось палацу, у службах абатства, під порталом храму; у таких випадках притулок був такою ж в'язницею, як і кожна інша.

Бувало іноді, що, за особливою ухвалою судової палати, недоторканність притулку порушувалась, і злочинця віддавали до рук ката, але це траплялося рідко. Судді боялися єпископів, і коли обидва ці стани зачіпали один одного, то судовій мантії нелегко було боротися проти сутани. Часом, як у справі вбивць Маленького Жана — паризького ката, або у справі Емері Руссо, який убив Жана Валере, правосуддя діяло через голову церкви і виконувало свої вироки. Але звичайно для цього була потрібна ухвала судової палати, і горе тому, хто, не маючи такої ухвали, насмілювався із зброєю в руках переступити поріг притулку. Відомо, якою смертю загинув Робер Клермонський, маршал Франції, і Жан де Шалон, маршал Шампанії; а тим часом тут ішлося тільки про якогось Перрена Марка, служку мінійла, жалюгідного вбивцю; але маршали виламали браму церкви Сен-Мері. І це вже було неподобством.

Притулки були оточені такою пошаною, що, як розповідають перекази, вона інколи поширювалася навіть і на тварин. Емуен розповідає, що коли зацькований Дагобером олень сховався поблизу гробниці святого Діоніса, згряя гончаків зупинилася перед нею немов укопана, несамовито гавкаючи.

У церквах звичайно була келія, призначена для тих, хто шукав притулку. 1407 року Ніколи Фламель збудував на склепіннях церкви Сен-Жак-де-ла-Бушрі таку кімнату, що коштувала йому чотири ліври шість сольдів і шістнадцять паризьких деньє.

У Соборі богоматері така келія була обладнана над склепінням бокового нефу, під зовнішніми упорними арками, напроти монастиря, саме там, де тепер дружина баштового воротаря насадила садок, який так само схожий на висячі сади Вавілона, як салат на пальму, а воротарка — на Семірамиду.

Саме сюди, до цієї келії, після свого несамовитого й тріумфального бігу через башти й галереї, приніс Квазімодо Есмеральду. Поки тривав цей біг, молода дівчина була майже непритомною: немов у напівсні вона відчувала, що піднімається в повітря, летить, що якась сила несе її над землею. Час від часу вона чула вибух реготу і

громовий голос Квазімодо. Трохи розплющуючи очі, вона невиразно бачила Париж, що миготів тисячами своїх шиферних і черепичних покрівель, немов синьо-червона мозаїка, а прямо над нею — жахливе тріумфуюче лице Квазімодо. Тоді її повіки знову заплющувались, їй здавалося, що все скінчилося, що коли вона знепритомніла, її втрачено і що потворний дух, який керував її долею, оволодів нею і кудись несе. Вона не насмільовалася поглянути на нього й не чинила опору.

Але коли скуйовджений і задиханий дзвонар приніс її до келії, що служила притулком, коли вона відчула, як він своїми величезними лапами обережно розв'язує мотузку, що муляла її руки, вона відчула струс, подібний до того, який раптом серед ночі будить пасажирів судна, що вдарилось об берег. Її думки теж прокинулись, і спогади один по одному почали повертатися до неї. Вона зрозуміла, що перебуває в Соборі богоматері; згадала, що її було вирвано з рук ката, що її Феб живий, що Феб уже її не кохає. Коли ці дві думки, з яких одна своїм смутком отруювала другу, одночасно постали перед нещасною, вона обернулася до жахливого Квазімодо, що стояв перед нею, і спитала його:

— Навіщо ви врятували мене?

Він напружено дивився на неї, мов намагаючись зрозуміти, що вона хоче сказати. Вона повторила запитання. Тоді він з глибоким сумом глянув на неї і втік.

Це її здивувало.

Невдовзі він повернувся, несучи в руках пакунок, який поклав до її ніг. Це був одяг, залишений для неї на порозі церкви милосердними жінками. Тут вона поглянула на себе, побачила, що вона майже гола, й почервоніла. Життя поверталось до неї.

Квазімодо, мабуть, відчув цей сором. Він широкою долонею затулював собі очі й знову пішов, але вже повільною ходою.

Вона поспішила одягтись. Це була біла сукня і біле покривало — одяг послушниць Божого притулку.

Тільки-но встигла вона одягтись, як Квазімодо повернувся. В одній руці він ніс кошик, у другій — сінник. У кошику була пляшка, хліб і ще деяка їжа. Він поставив кошик на землю і сказав:

— Їжте.

Потім розстелив сінник на кам'яній підлозі й сказав:

— Спіть.

То був його власний обід і його власна постіль.

Циганка звела на нього очі, бажаючи подякувати йому, але не могла промовити й слова. Бідолаха був справді надзвичайно потворний. Вона опустила голову, здригнувшись від жаху. Тоді він промовив:

— Я вас лякаю? Я дуже потворний, правда? Ви не дивіться на мене. Тільки слухайте. Удень залишайтеся тут; уночі можете гуляти по всьому храму. Але ні вдень ні вночі не виходьте з Собору. Ви загинете. Вас уб'ють, а я помру!

Зворушена, вона підвела голову, щоб відповісти йому. Але він зник. Вона залишилася сама, роздумуючи про дивні слова цієї потворної істоти, вражена звуком

його голосу, грубого, хриплого і водночас такого ніжного.

Потім вона оглянула келію. Це була кімната, яка мала близько шести квадратних футів, з маленьким слуховим віконцем і дверима, що виходили на пологий схил покрівлі, викладеної плоскими плитками. Кілька риштаків у вигляді звірячих постатей схилялися над нею з усіх боків і витягали шиї, щоб заглянути у віконце. За краєм даху було видно верхівки тисяч димарів, з яких здіймався вгору дим усіх вогнищ Парижа. Сумне видовище для бідної циганки, найди, смертниці, жалюгідного створіння, позбавленого вітчизни, сім'ї, домівки.

Саме у той час, коли вона особливо гостро відчувала свою самотність, якась кудлата й бородата голівка притиснулася до її рук та колін. Вона здригнулась (тепер її все лякало), глянула — то була її бідна кізка, спритна Джалі, що втекла за нею, коли Квазімодо розігнав варту Шармолю, і вже цілу годину лащилася до неї, марно домагаючись уваги своєї господині. Циганка вкрила її поцілунками.

— О Джалі! — промовила вона. — Як я могла забути про тебе! А ти все ще мене пам'ятаєш! О, ти не вмієш бути невдячною!

Немов якась невидима рука трохи підняла тягар, що давив їй на серце, і довго стримувані сльози полилися з її очей. Чим довше вона плакала, тим більше відчувала, як разом із слізьми зникає пекуча гіркота її страждань.

Коли стемніло, ніч здалася їй такою прекрасною, сяйво місяця таким лагідним, що вона вийшла на верхню галерею, яка оперізувала Собор. Це принесло їй деяку полегкість: такою спокійною здавалася з цієї висоти земля.

III. ГЛУХИЙ

Прокинувшись другого ранку, вона помітила, що проспала всю ніч. Це здивувало її. Вона давно вже забула про сон. Веселий промінь сонця, що сходило, глянув у віконце й освітив її обличчя. Водночас у віконці з'явилося щось, що налякало її; це було потворне обличчя Квазімодо. Мимоволі вона знову заплющила очі, але даремно! Навіть крізь її рожеві повіки їй ввижалася ця маска виродка, одноока й ікласта. Не розплющуючи очей, вона почула грубий голос, що лагідно говорив до неї:

— Не лякайтесь, я ваш друг. Я прийшов поглянути, як ви спите. Це ж бо не завдає вам шкоди, якщо я прийшов поглянути на вас, коли ви спите? Що вам до того, що я біля вас, коли ваші очі заплющені? Тепер я піду. Ось я сховався за мур. Ви можете розплющити очі.

І ще жалібнішим, ніж слова, був той тон, яким вони були вимовлені. Зворушена цим, циганка розплющила очі. У віконечку не було нікого. Вона підійшла до нього й побачила бідного горбаня, який скорчивсь у покірній, журливій позі біля стіни. Насилу переборюючи відразу, що її він викликав у неї, вона тихо промовила:

— Підійдіть.

Квазімодо неправильно зрозумів порух її губ і вирішив, що вона жене його; він підвівся і, кульгаючи, опустивши голову, повільно пішов геть, не сміючи навіть підвести на молоду дівчину свій сповнений відчаю погляд.

— Підійдіть-но! — вигукнула вона.

Але він ішов далі. Тоді вона вибігла із своєї келії, наздогнала його й схопила за руку. Відчувши її дотик, Квазімодо весь затремтів. Він благально глянув на неї своїм єдиним оком і, зрозумівши, що вона стримує його, весь засяяв від радості й ніжності. Вона хотіла примусити його увійти до своєї келії, але він уперто зупинився біля порога.

— Ні, ні, — промовив він, — пугачу не місце в гнізді жайворонка. Вона граціозно сіла на своєму ложі біля кізки, що спала коло її ніг.

Обоє — дівчина і дзвонар — деякий час лишалися нерухомими і мовчазними. Він — милуючись її красою, вона — дивуючись з його потворності. Вона відкривала в Квазімодо все нові й нові каліцтва. Від його кривих колін її погляд перебігав до горбатої спини, з горбатої спини — на єдине око. Вона не могла зрозуміти, як може існувати таке бридке створіння. Проте на всій цій потворності лежав відбиток такого суму й ніжності, що вона поволі почала звикати до свого рятівника. Горбань першим порушив мовчанку:

— Ви наказали мені вернутися?

Вона ствердно кивнула головою, сказавши:

— Так.

Він зрозумів її кивок.

— На жаль!.. — промовив він нерішуче. — Річ у тому, що я... глухий.

— Бідний! — вигукнула вона з виразом доброти й співчуття. Він скорботно посміхнувся.

— Ви вважаєте, що мені тільки цього й бракувало? Правда? Так, я глухий. Отакий уже як є. Це жахливо, правда? А ви, ви така чарівна!

У словах бідлахи звучала така глибока свідомість свого нещастя, що дівчина не знайшла в собі сили відповісти йому. Та й до того ж він не почув би її. Він провадив далі:

— Я ніколи так не відчував своєї потворності, як тепер. Коли порівнюю себе з вами, я відчуваю жаль до себе, нещасної потвори. Я здаюся вам звіром, скажіть? А ви, ви сонячний промінь, ви крапля роси, ви пісня пташки. Я ж — щось жахливе — і не людина, і не звір. Я грубіший, нікчемніший і потворніший від каменя під ногами.

Він зайшовся сміхом, і ніщо на світі не могло зрівнятися з цим сміхом, що країв серце.

Потім заговорив знову:

— Я глухий, але ви можете розмовляти зі мною жестами, знаками. Я маю господаря, який завжди так розмовляє зі мною. Я скоро навчуся вгадувати ваші бажання з поруху ваших губ, з вашого погляду.

— То скажіть, — усміхаючись, спитала вона, — чому ви врятували мене? Він уважно дивився на неї, поки вона говорила.

— Я зрозумів, — відповів він. — Ви питаєте, чому я вас врятував? Ви забули того нещасного, який одної ночі намагався викрасти вас, того нещасного, до якого другого ж дня ви прийшли на допомогу, коли він стояв біля мерзенного ганебного стовпа. За ту краплю води, за ту краплю жалю я можу заплатити лише всім моїм життям. Ви забули

того бідолаху, але він пам'ятає вас!

Вона слухала його, глибоко схвильована. Сльоза заблищала в оці дзвонаря, але не скотилася. Очевидно, він вважав справою честі стримати її.

— Слухайте, — сказав він, поборовши хвилювання. — Собор має високі башти; людина, яка впаде з них, помре раніше, ніж торкнеться бруку. Якщо ви побажаєте, щоб я стрибнув униз, вам не треба буде говорити й слова, досить буде одного вашого погляду.

Він підвівся. Хоч якою нещасною почувала себе циганка, усе ж ця дивовижна істота збуджувала в ній співчуття. Вона знаком наказала йому залишатись.

— Ні, ні, — відповів він, — мені не можна тут довго залишатись. Мені ніяково, коли ви на мене дивитесь. Ви тільки з жалю не заплющуйте очей. Я піду в таке місце, звідки я вас бачитиму, але ви не побачите мене. Так буде краще.

Він вийняв з кишені маленький металевий свисток.

— Візьміть, — сказав він. — Коли я вам буду потрібен, коли ви захочете, щоб я прийшов, коли вам не буде гидко дивитися на мене, засвистіть. Цей звук я чую.

Він поклав на підлогу свисток і зник.

IV. ГЛИНА І КРИШТАЛЬ

Дні змінювалися днями. Спокій поступово повертався в душу Есмеральди. Надмірне страждання, як і надмірне щастя, викликають бурхливі почуття, які не бувають тривалими. Людське серце не може довго витримувати ніяких крайностей. Циганка так перестраждала, що в її свідомості залишилося тільки почуття здивування.

Разом з безпекою до неї повернулася і надія. Дівчина була поза суспільством, поза життям, але невиразно відчувала, що її повернення до нього все ж не виключене, наче небіжчиця, яка має при собі ключ від свого склепу.

Вона відчувала, як поступово віддаляються всі страшні образи, що так довго оточували її. Усі ці огидні примари: П'єрра Тортерю, Жак Шармолю стиралися з її пам'яті, — усі, навіть образ священика.

До того ж Феб був живий; вона була упевнена в цьому, вона сама його бачила. А життя Феба — це було все. Після ряду фатальних потрясінь, які все перевернули в ній, у її душі залишалося тільки одне почуття — кохання до ротмістра.

Кохання подібне до дерева, що виростає само по собі, глибоко пускає в нас своє коріння й нерідко продовжує зеленіти навіть на руїнах нашого серця.

І — незбагненна річ — чим більша сліпа пристрасть, тим вона впертіша. Пристрасть найсильніша тоді, коли вона безрозсудна.

Щоправда, Есмеральда не без гіркоти згадувала про ротмістра. У ній викликало жах те, що він дав себе ошукати, повірив у те, що вона, яка тисячу разів віддала б за нього життя, могла вдарити його кинджалом. А все ж таки не слід було надто суворо обвинувачувати його, бо ж вона зізналася у своєму "злочині"! Адже вона не витримала тортур! У цьому була винна вона. Краще б вона дала вирвати собі нігті, ніж вимучити таке зізнання. Тільки б раз побачити Феба, хоча б на хвилину! Досить буде слова, погляду, щоб упевнити його в безпідставності підозрінь, щоб знову повернути його. У

цьому вона не мала сумніву. Вона намагалася заглушити в собі спогади про безліч дивних фактів, яких не могла пояснити, про випадкову присутність Феба в день її прилюдного покаяння, про молоду дівчину, поруч якої він стояв. Безперечно, то була його сестра. Таке витлумачення було явно безрозсудним, але вона ним задовольнялася. Бо їй необхідно було вірити, що Феб усе ще кохає її і тільки її. Хіба він не поклявся їй у цьому? Що ж їй ще треба? Хіба всі зовнішні обставини у цій справі не були проти неї? Отже, вона чекала. Вона сподівалась.

До того ж сама церква, цей величезний Собор, що з усіх боків її обнімав, охороняв і зберігав, діяв цілюще. Величні лінії його архітектури, релігійний характер усіх предметів, що оточували молоду дівчину, благочестиві й світлі думки, які ніби видихало це каміння з усіх пор, благотворно впливали на неї всупереч її волі. Звуки, що долинали з храму, мали в собі стільки благодаті, були такими урочистими, що заколисували її хвору душу. Монотонні співи священнослужителів, відповіді зібраного в церкві люду, гармонійна вібрація шибок, рев органа, що звучав, немов тисяча труб, три дзвіниці, що бриніли, як переповнені величезними бджолами вулики, — увесь цей оркестр, над яким безперервно проносилася неосяжна гама звуків, що здіймалася від натовпу до дзвіниці й спускалася від дзвіниці до натовпу, присипляли її пам'ять, її уяву, її скорботу. Особливо сильно впливали на неї дзвони. Немов якийсь могутній магнетизм широкими хвилями проливався на неї з цих громад.

З кожним світанком вона ставала все спокійнішою, дихала все вільніше, здавалася менш блідою. У міру того, як загоювались її душевні рани, обличчя її знову розквітало чарівністю, красою, але ця краса була задумливішою, спокійнішою, ніж раніше. До неї поверталися колишні особливості її вдачі, навіть дещо від її веселості: її чарівна гримаска, її любов до кізки, бажання співати, соромливість. Одягаючись уранці, вона ховалася в куток своєї комірчини, боячись, щоб її не побачив хтось із мешканців сусідніх горіщ.

У ті хвилини, коли вона не мріяла про Феба, вона інколи думала про Квазімодо. Він був єдиною ланкою, єдиним зв'язком, що залишився у неї, єдиним засобом спілкування з людьми, з усім живим. Нещасна! Вона ще більше, ніж Квазімодо, відчувала, що світ відцурався від неї. Вона не розуміла того дивного друга, якого подарувала їй химерна доля. Вона часто дорікала собі за те, що не відчуває до нього тієї вдячності, яка примусила б її не помічати його бридкості, а проте все ж ніяк не могла звикнути до бідолашного дзвонаря. Він був надто потворний.

Вона так і не підняла з підлоги свистка, якого він їй дав. Це не завадило Квазімодо час від часу її відвідувати. Вона докладала всіх зусиль, щоб не дуже виявляти свою відразу, коли він приносив їй кошик з їжею або кухоль води, але він завжди помічав найменший прояв цієї відрази до себе і сумно йшов геть.

Якось він прийшов у ту хвилину, коли вона пестила Джалі. Він деякий час задумливо дивився на цю чарівну групу. Нарешті, похитавши своєю важкою, незграбною головою, сказав:

— Усе моє нещастя в тому, що я надто подібний до людини. Мені б хотілося бути

просто твариною, отак як ця кізка.

Вона здивовано глянула на нього. На цей погляд він відповів:

— О, я знаю чому! — і пішов.

Іншого разу він з'явився на порозі її кімнати (всередину він не входив ніколи) в ту хвилину, коли Есмеральда співала старовинну іспанську баладу, слів якої вона не розуміла, але яка залишилась у неї в пам'яті, бо циганки заколисували її цією піснею, коли вона була малюнком. Молода дівчина, побачивши цю бридку постать, що так несподівано з'явилася перед нею під час співу, зупинилась, мимоволі зробивши переляканий рух. Нещасний дзвонар упав навколішки біля порога і, склавши свої величезні недоладні руки, жалібно промовив:

— О, благаю вас, співайте, не женіть мене!

Вона не хотіла завдати йому прикrostі й тому, ще вся тремтячи, знову заспівала. Мало-помалу її переляк минув, і вона вся віддалася тій сумній і протяжній мелодії, яку співала, а він залишався навколішках із складеними, як для молитви, руками, уважно вслухаючись, ледве дихаючи, прикипівши поглядом до блискучих зіниць Есмеральди. Здавалося, він уловлював у них її пісню.

І ще раз він підійшов до неї, зніяковілий і несміливий.

— Послухайте, — із зусиллям промовив він, — мені треба вам дещо сказати.

Вона зробила знак, що слухає його. Він зітхнув, ледь розтулив губи, приготувався говорити, але, поглянувши на неї, заперечливо похитав головою і, закривши обличчя руками, повільно пішов, чим дуже здивував циганку.

Поміж химерних скульптурних зображень, вирізьблених на мурі Собору, було одне, до якого він відчував особливу приязнь і з яким нерідко обмінювався братерським поглядом. Одного разу циганка чула, як він сказав до нього: "О, чому я не кам'яний, як ти".

Якось уранці Есмеральда, підійшовши до краю покрівлі, дивилася на майдан поверх гострокутного даху Сен-Жан-ле-Рон. Квазімодо стояв позад неї. Він з власної волі завжди ставав так, щоб позбавити, наскільки можливо, молоду дівчину неприємності бачити його. Раптом циганка здригнулася. В її очах заблищали водночас сльози і вогники радості. Вона стала навколішки біля самого краю даху і тужливо, простягаючи руки до майдану, вигукнула:

— Фебе! Фебе! Прийди! Прийди! Одне слово, одне тільки слівце, в ім'я неба! Фебе! Фебе!

Її голос, її обличчя, благальний жест, уся її постать виражали відчай людини, яка, потопавши, волає про допомогу до променистого корабля, що пропливає ген на сонячному обрії.

Квазімодо, нахилившись, глянув на майдан і побачив, що предметом цього ніжного й пристрасного благання був молодий чоловік, ротмістр, пишний рицар у сліпучому вбранні та обладунку. Цей рицар, гарцюючи, проїжджав у кінці майдану й вітав своїм прикрашеним пишними перами капелюхом красиву даму, що усміхалася до нього з балкона. Зрештою, офіцер не міг чути благань нещасної, він був надто далеко.

Проте бідний глушко чув. Тяжке зітхання вирвалося йому з грудей. Він одвернувся. Стримувані ридання душили його. Він судорожно схопився руками за голову, а коли опустив їх, то в кожному кулаку залишилося по пасму рудого волосся.

Циганка не звертала на нього ніякої уваги. Він прошепотів, заскреготавши зубами:

— Прокляття! Так он яким треба бути! Красивим зовні!

А вона, стоячи навколішках, промовляла з незвичайним збудженням:

— Ось він зіскочив з коня. Він зараз увійде в той дім! Фебе! Він мене не чує! Фебе! Яка ж вона лиха, та жінка, що своїми розмовами не дає йому почути мого крику. Фебе! Фебе!

Глухий дивився на неї. Ця пантоміма була йому зрозуміла. Око дзвонаря налилось слізьми, але жодна з них не скотилася. Він обережно смикнув Есмеральду за рукав. Вона обернулася, його обличчя набрало спокійного виразу, і він сказав їй:

— Хочете, я піду до нього? Вона радісно вигукнула:

— О, йди! Поспішай! Біжи скоріше! Отой ротмістр! Отой ротмістр! Приведи його до мене! Я любитиму тебе!

Вона обіймала його коліна. Дзвонар з болем похитав головою.

— Я зараз приведу його, — сказав він слабким голосом і, відвернувшись, поспішно збіг сходами, задихаючись від ридань.

Коли він прибіг на майдан, то побачив лише чудового ротмістрового коня, прив'язаного до дверей будинку Гонделор'є. Ротмістр уже ввійшов у браму.

Горбань звів очі на дах Собору. Есмеральда все ще стояла на тому ж місці, у тій же позі. Він сумно кивнув їй головою і потім, притулившись до однієї із тумб біля дверей будинку Гонделор'є, вирішив дочекатися виходу ротмістра.

У будинку Гонделор'є справляли одне з тих свят, яке передувє весіллю. Квазімодо бачив, як туди ввійшло багато людей, але не помітив, щоб хтось виходив звідти. Часом він дивився в бік Собору. Циганка стояла нерухомо, як і він. Конюх відв'язав коня і повів до стайні. Так вони провели весь день: Квазімодо — біля тумби, Есмеральда — на даху Собору; Феб, очевидно, — біля ніг Фльорделіс.

Нарешті настала ніч, безмісячна, темна ніч. Марно Квазімодо намагався розгледіти Есмеральду. Він розрізняв лише біліючу в сутінках пляму, але й вона зeszла. Усе злилося, все було оповите пітьмою.

Квазімодо бачив, як засвітилися вікна на всьому фасаді будинку Гонделор'є. Він бачив, як одне по одному засвітилися вікна і в інших будинках, що виходили на майдан; бачив, як вони потім погасли всі до одного, бо він весь вечір простояв на своєму посту. Офіцер усе ще не виходив. Коли останній перехожий повернувся додому, коли вікна у всіх інших будинках погасли, Квазімодо залишився зовсім один у цілковитій темряві. У ті часи паперть Собору богоматері ще не освітлювалась.

А тим часом вікна будинку Гонделор'є світилися, хоч було вже далеко за північ. Нерухомий і уважний Квазімодо бачив, як на кольорових шибках вікон відбивається натовп рухливих, танцюючих тіней. Коли б він не був глухий, то в міру того як стихав шум засинаючого міста, він усе чіткіше й чіткіше чув би в домі Гонделор'є святковий

гамір, сміх і музику.

Близько години по півночі гості почали роз'їжджатися. Квазімодо, прихований темрявою, бачив, як вони виходили з освітленого смолоскипами під'їзду. Але ротмістра серед них не було. Сумні думки огортали Квазімодо. Час від часу, знудьгувавшись, він поглядав угору. Величезні чорні хмари, важкі й пошарпані, мов траурним крепом підпирали зоряне склепіння ночі. Вони здавались павутинням на небесному схилі.

Раптом він побачив, як таємниче розчинилися скляні двері балкона, камінна балюстрада якого була над його головою. Легенькі скляні двері пропустили дві постаті й зачинилися безшумно. Це були чоловік і жінка. Квазімодо ледве впізнав у чоловікові красуня офіцера, а в жінці—молоду даму, яка вранці з цього самого балкона вітала ротмістра. На майдані було зовсім темно, а подвійна червона порт'єра, що зімкнулася за ними, тільки-но зачинилися двері, не пропускала на балкон жодного промінчика світла.

Молодий чоловік і молода дівчина, наскільки міг зрозуміти глухий, який не чув жодного їхнього слова, були захоплені ніжною розмовою. Молода дівчина, видно, дозволила офіцерові обняти її за стан і лише слабо ухилялася від його поцілунку.

Квазімодо знизу міг спостерігати цю сцену, тим більш чарівну, що її не було призначено для сторонніх очей. Гірко йому було дивитися на це щастя, цю красу. Кінець кінцем поклик природи не завмер у бідоласі, і хоч його хребет був спотворений, дрож пристрасті пробігав по ньому, як і в кожній іншій людині.

Він розмірковував над тією нещасною долею, яку приготувало йому провидіння; він думав про те, що жінки, кохання, пристрасть завжди поставатимуть перед його очима, а сам він приречений вічно залишатися тільки свідком чужого щастя. Але що найсильніше його терзало, що домішувало до болю ще і обурення, то це думка про те, як би страждала циганка, коли б могла побачити цю сцену. Щоправда, ніч була темна, і Есмеральда, якщо вона все ще не покинула свого місця (а він в цьому не мав сумніву), була надто далеко, щоб бачити закоханих. Він сам ледве міг розгледіти їх у темряві. Це втішало його.

Тим часом бесіда на балконі дедалі пожвавлювалась. Дама, здавалося, благала офіцера не вимагати від неї більшого. Квазімодо бачив тільки немов до молитви складені руки, усмішку крізь сльози, підведені до зірок очі молодої дівчини й пристрасний, спрямований на неї погляд офіцера.

На щастя, бо опір молодої дівчини слабшав, балконні двері раптом розчинились, і на порозі з'явилася літня дама. Красуня, видно, збентежилась, в офіцера вихопився жест досади, і всі троє пішли до кімнати.

Через хвилину біля ґанку зафоркав кінь, і пишний офіцер, закутаний у плащ, швидко проскакав повз Квазімодо.

Дзвонар дав йому завернути за ріг, потім з мавпячою спритністю побіг за ним, вигукуючи:

— Гей, ротмістре! Ротмістр зупинився.

— Що тобі від мене треба, голодранцю? — спитав він, розгледівши в темряві дивну

постать, що бігла до нього, кульгаючи й похитуючись з боку на бік.

Квазімодо наздогнав його й сміливо взявся за вуздечку коня.

— Ідіть за мною, ротмістре; тут недалеко є хтось, хто бажає з вами поговорити.

— Клянуся Магометом, — промовив Феб, — я десь бачив цього скуйовдженого зловісного птаха! Ану ж бо, хлопче, відпусти повід!

— Ротмістре, — наполягав глухий, — ви не бажаєте дізнатися, хто вас хоче бачити?

— Кажу тобі, відпусти повід! — нетерпляче повторив ротмістр. — Чого ти повиснув на шії мого скакуна? Чи ти думаєш, що це не кінь, а шибениця?

Квазімодо зовсім не збирався відпускати коня і намагався повернути його назад. Не розуміючи, чим пояснити опір ротмістра, він поспішно сказав:

— Ходімте, ротмістре, на вас чекає жінка. — І з зусиллям додав: — Жінка, яка вас кохає.

— Ото опудало! — вигукнув ротмістр. — Він думає, що я повинен бігати до всіх жінок, які кохають мене або кажуть, що кохають! Що як ця жінка схожа на тебе, совина ти пико! Скажи тій, яка тебе послала, що я одружуюсь! Хай вона забирається під три чорти!

— Слухайте, — вигукнув Квазімодо, певний того, що цим словом він переможе усякий сумнів ротмістра, — ходімте, пане, бо вас кличе циганка, яку ви знаєте!

Це слово таки справило сильне враження на Феба, але зовсім не те, на яке сподівався глухий. Згадаймо, що наш галантний офіцер зник разом з Фльорделіс за кілька хвилин перед тим, як Квазімодо вирвав засуджену з рук Шармолю. Відтоді він, буваючи в домі Гонделор'є, старанно остерігався говорити про цю жінку, згадувати про яку йому все ж було важко, а Фльорделіс, із свого боку, вважала недипломатичним повідомляти його про те, що циганка жива. Отже, Феб був певен того, що нещасна Сіміляр мертва й що з дня її смерті минув уже місяць, а може, й два. Додамо, що ротмістр подумав у цю хвилину про глибоку нічну пітьму, про надприродну потворність і замогильний голос надзвичайного посланця, про те, що було вже за північ, що вулиця була така ж безлюдна, як і в той вечір, коли з ним заговорив понурий монах. Та й кінь хропів, косуючи на Квазімодо.

— Циганка! — вигукнув він злякано. — А ти хто? Посланець з того світу?

І він схопився за ефес шпаги.

— Скоріше, скоріше, — повторював глухий, намагаючись потягти його коня за собою. — Сюди!

Феб ударив його чоботом у груди.

Око Квазімодо заблищало. Він зробив рух, щоб кинутися на ротмістра. Потім, стримавши себе, сказав:

— О, які ви щасливі, що хтось вас кохає! — Він з особливим притиском вимовив слово "хтось". Відпустивши поводи, він крикнув:

— Ідіть собі!

Феб, лаючись, пришпорив коня. Квазімодо дивився йому вслід, аж поки той зник у нічному тумані.

— О, — прошепотів бідний глухий, — відмовитись від неї!

Він повернувся до Собору, засвітив свій каганець і піднявся на башту. Як він і гадав, циганка все ще стояла на тому ж місці. Побачивши його здалеку, вона побігла назустріч.

— Сам! — вигукнула вона, розпачливо сплеснувши руками.

— Я не міг його знайти, — холодно відповів Квазімодо.

— Треба було чекати всю ніч, — із запалом заперечила вона. Він бачив її гнівний жест і зрозумів докір.

— Я постараюся знайти його наступного разу, — промовив він, похнюпивши голову.

— Іди геть! — сказала вона.

Квазімодо пішов. Дівчина була невдоволена з нього. Але він волів зносити від неї образи, ніж завдати їй болю. Усю скорботу він залишив для себе.

З цього дня циганка його більше не бачила. Він перестав приходити до її келії. Тільки іноді бачила вона на верхівці однієї з башт дзвонаря, що сумовито дивився на неї. Та тільки-но вона його помічала, він щезав.

Ми повинні сказати, що її мало засмучувала ця добровільна відсутність бідного горбаня. У глибині душі вона навіть була йому вдячна. А втім, Квазімодо й не помилявся щодо цього.

Вона його більше не бачила, але відчувала поблизу себе присутність доброго генія. Невидима рука під час її сну приносила їй свіжу їжу. Якось уранці вона знайшла на своєму вікні клітку з пташками. Над її келією була скульптура, що лякала її. Вона не раз виявляла свій переляк у присутності Квазімодо. Одного ранку (бо все це робилося по ночах) цього зображення не стало, хтось розбив скульптуру. Той, хто видерся до неї, мусив ризикувати життям.

Іноді вечорами до неї долинав із піддашка дзвіниці чийсь голос, що наспівував, немов заколисуючи її, дивну й сумну пісню. Це були вірші без рим, які тільки й міг скласти глухий.

Не дивись на обличчя,

Дівчино, а заглядай у серце.

Серце прекрасного юнака часто буває потворним.

Є серця, в яких кохання не живе.

Дівчино, сосна некрасива,

Не така гарна, як тополя,

Але сосна і взимку зеленіє.

Та ба! Навіщо тобі співати про це?

Те, що негарне, нехай гине.

Краса любить лише красу.

І квітень не дивиться на січень.

Краса досконала, краса всемогутня,

Повним життям живе тільки краса.

Тільки вдень літає ворон,

Пугачі вилітають уночі.

А вдень і вночі літає лебідь.

Одного ранку, прокинувшись, вона знайшла у себе на вікні дві посудини з квітами. Одна з них була гарна кришталева ваза, але надтріснута. Налита у вазу вода витекла, і квіти зів'яли. Друга — глиняний грубий горщик, але повний води, і квіти в ньому залишилися свіжими, пишними.

Не знаю, чи було то зроблено навмисно, але Есмеральда взяла зів'ялий букет і цілий день носила його на грудях.

У цей день голос на башті не співав.

Це дуже мало бентежило її. Вона проводила свої дні, пестячи Джалі, стежачи за під'їздом будинку Гонделор'є, тихесенько розмовляючи сама з собою про Феба і кришачи ластівкам хліб.

Квазімодо вона зовсім перестала бачити й чути. Здавалося, бідолаха дзвонар зник із Собору. Якось уночі, коли вона не спала і мріяла про красуня ротмістра, вона почула чиєсь зітхання біля своєї келії. Перелякана, вона встала й при світлі місяця побачила безформну масу, що лежала поперек її дверей. То був Квазімодо, який спав на голому камені.

V. КЛЮЧ ВІД ЧЕРВОНОЇ БРАМИ

А тим часом народний поголос про чудесне визволення циганки дійшов до архідиякона. Дізнавшись про це, він сам не міг зрозуміти своїх почуттів. Він примирився зі смертю Есмеральди і був спокійний. Він дійшов до крайньої глибини страждань. Людське серце (Клод міркував про це) може вміщувати лише певну міру відчаю. Коли губка насичена, нехай море спокійно котить над нею свої хвилі, — вона не вбере більше ні краплі.

Есмеральда була мертва — губка насичена, у цьому світі все було скінчено для Клода. Але знати, що вона жива і Феб теж живий, це означало знову тортури, потрясіння, неспокій — життя. А Клод стомився від усього цього.

Почувши цю новину, він замкнувся в своїй монастирській келії. Він не з'являвся ні на збори капітулу, ні на відправи. Він замкнув свої двері для всіх, навіть для єпископа.

У такому відлюдді він пробув кілька тижнів. Гадали, що він хворий. І це була правда.

Але що ж він робив, замкнувшись? Проти яких думок боровся цей злощасний? Чи став він на останній бій проти своєї згубної пристрасті? Чи замишляв він останній план смерті для неї і загибелі для себе?

Його Жеан, його улюблений брат, його розпечена дитина, якось прийшов до дверей келії, стукав, закликав, благав, десятки разів називав своє ім'я. Клод не відчинив дверей.

Цілі дні проводив він, притулившись обличчям до віконної шибки. З цього монастирського вікна йому було видно келію Есмеральди; він часто бачив її з кізкою, а іноді з Квазімодо. Він помічав увагу, яку виявляв до неї жалюгідний глухий, його слухняність, його ніжність і покірність циганці. Він згадав, — бо мав чудову пам'ять, а

пам'ять — це кат ревнивців, — той дивний погляд, яким дзвонар одного вечора дивився на танцівницю. Він питав себе, що могло примусити Квазімодо врятувати її. Він був свідком тисячі коротких сцен між циганкою та глухим, — здалеку її рухи, витлумачені його пристрастю, здавалися йому надто ніжними. Він не довіряв примхливій вдачі жінок. І тоді він невиразно відчув, як в його серце вкралися ревності, на які він ніколи не вважав себе здатним, — ревності, які примушували його червоніти від сорому та обурення. "Нехай би ще ротмістр, але цей!.." Від цієї думки в ньому все скипало.

Його ночі були жахливими. Відтоді як він довідався, що циганка жива, моторошні думки про примару й могилу, які обступали його в перший день, зникли. У ньому знову спалахнула плотська пристрасть. Він корчився на своєму ложі, відчуваючи так близько біля себе молоду чорняву красуню.

Щоночі його хвороблива уява малювала йому Есмеральду в позах, що примушували закипати його кров. Він бачив її розпростерту на колінах пораненого ротмістра, із заплющеними очима, з оголеними чудовими персами, залитими кров'ю Феба, у ту блаженну мить, коли він, Клод, поклав на її бліді уста поцілунок, полум'я якого нещасна, напівмертва дівчина усе ж відчула. І ось знову вона, напівроздягнена, в жорстоких руках катів, вони оголюють і замикають в "іспанський чобіт" із залізним гвинтом її маленьку округлу ніжку, її гнучке біле коліно. Він бачив це, немов виточене із слонової кістки, коліно, що виглядало із страшного знаряддя тортур. Нарешті ось вона в сорочці, з мотузкою на шиї, з оголеними плечима, босими ногами, майже вся гола, така, якою він бачив її в останній день. Ці любовстрасні образи примушували судорожно стискатися його кулаки, і дрож пробігав по його спині.

В одну з ночей такі образи до того розпалили кров цього дівича-священника, що він уп'явся зубами в подушку, потім скочив з ліжка і, накинувши підрысника поверх сорочки, вибіг з келії зі світильником у руці, напівроздягнений, несамовитий, з палаючими очима.

Він знав, де знайти ключ від Червоної брами, що з'єднувала монастир із Собором; а ключ від баштових сходів, як відомо, був завжди при ньому.

VI. ПРОДОВЖЕННЯ ОПОВІДАННЯ ПРО КЛЮЧ ВІД ЧЕРВОНОЇ БРАМИ

Цієї ночі Есмеральда заснула у своїй келії, сповнена забуття, надії і солодких думок. Вона вже деякий час спала, марячи, як завжди, про Феба, та раптом їй почулося якесь шарудіння. Сон її був чуйний і неспокійний, мов у пташки. Найменший шелест будив її. Вона розплющила очі. Ніч була дуже темна. Однак вона побачила, що хтось дивиться на неї крізь слухове віконце. Лампада освітлювала це видіння. Тільки-но привид помітив, що Есмеральда дивиться на нього, він загасив світильник. Проте молода дівчина встигла розглядіти його, її повіки заплющилися з жаху.

— О, — переляканим голосом промовила вона. — Священик!

Немов при спалаху блискавки, знову постало перед нею все минуле нещастя, і вона, пройнята жахом, впала на сінник.

За хвилину вона відчула, як хтось притиснувся до її тіла; від цього дотику вона здригнулась і схопилася, вже зовсім прокинувшись, вкрай розлючена.

Це був священик, який вповз до неї на сінник і намагався обняти її обома руками.

Вона хотіла крикнути й не могла.

— Іди геть, страховище! Геть, убивце! — казала вона тремтячим і низьким від гніву й жаху голосом.

— Зглянься, зглянься! — шепотів священик, цілуючи її плечі.

Вона обома руками схопилася за рештки волосся на його полисілій голові й силкувалася віддалити від себе його поцілунки так, наче це були укуси.

— Зглянься! — повторював нещасний. — Якби ти знала, що таке моє кохання до тебе! Це полум'я, розплавлений свинець, тисяча ножів у серці!

І він з нелюдською силою стиснув її руки.

— Пустити мене! — не тямлячи себе, вигукнула вона. — Пустити, або я плюну тобі в лице!

Він відпустив її.

— Принижуй мене, бий мене, будь жорстокою, роби що хочеш, але зглянься! Кохай мене!

Тоді вона з дитинячою люттю почала бити його. Вона напружувала всю силу своїх прекрасних рук, щоб дошкульніше вдарити його по обличчю.

— Геть, демоне!

— Кохай мене, кохай мене! Зглянься! — кричав нещасний священик, припадаючи до неї й відповідаючи пестощами на удари.

Раптом вона відчула, що він дужчий за неї.

— Пора з цим кінчати, — промовив він, заскреготавши зубами. Переможена, тремтяча, розбита, вона лежала в його обіймах, здана на його волю. Вона відчула, як його хтива рука блукає по її тілу. Вона зробила останнє зусилля і почала кричати.

— Рятуйте! До мене! Вампір! Вампір!

Ніхто не з'являвся. Лише Джалі прокинулась і тривожно мекала.

— Мовчи! — задихаючись, шепотів священик.

Раптом рука її, відбиваючись від нього і торкнувшись підлоги, наштовхнулася на щось холодне, металеве. То був свисток Квазімодо. З проблиском надії схопила вона його, піднесла до уст і з останніх сил засвистіла. Пролунав чистий, різкий, пронизливий звук.

— Що це? — вигукнув священик.

І в ту ж мить він відчув, як його підняла з підлоги чиясь могутня рука. У келії було темно. Він не міг виразно побачити того, хто його схопив. Але чув несамопитий скрегіт зубів і побачив широке лезо тесака, що тьмяно блиснуло над його головою.

Священикові здалося, що це був Квазімодо. На його думку, це міг бути тільки він. Клод пригадав, що, входячи сюди, він спіткнувся об якусь масу, що простяглася поперек дверей. Але оскільки новоприбулий не промовив і слова, Клод не знав, що й думати. Він схопив руку, що тримала тесак, і крикнув: "Квазімодо!" У цю страшну мить він забув, що Квазімодо глухий.

Священик був блискавично звалений на землю і відчув на своїх грудях важке

коліно. По цьому вугластому коліну він пізнав Квазімодо. Але як бути, що зробити, щоб Квазімодо пізнав його? Ніч робила глухого сліпим.

Він гинув. Молода дівчина, безжалісна, як розлючена тигриця, й не пробувала рятувати його. Уже ніж навис над самою його головою, хвилина була критичною. Раптом його противник завагався.

— Кров не повинна бризнути на неї, — пробурмотів він глухо. То справді був голос Квазімодо.

І тут священник відчув, як сильна рука волочить його за ногу з келії. Йому судилось умерти за її порогом. На його щастя, за мить перед тим зійшов місяць.

Коли вони опинилися за порогом келії, блідий промінь місяця освітив священника. Квазімодо глянув на нього, затремтів і, випустивши його, відсахнувся.

Циганка, ставши в дверях, вражена, побачила, що ролі змінилися. Тепер погрожував священник, а Квазімодо благав.

Священник, жестами виявляючи гнів і докір, різко наказав глухому йти геть.

Глухий схилив голову, потім став навколішки перед порогом келії.

— Монсеньйоре, — промовив він покійно і серйозно, — потім ви можете робити, що вам завгодно, але спершу убийте мене.

І з цими словами він простягнув священникові свій тесак. Священник у нестямі хотів був схопити його, але молода дівчина виявилася спритнішою. Вона вирвала ніж з рук Квазімодо й люто зареготала.

— Підійди-но тільки! — сказала вона священникові.

Вона підняла ніж. Священник стояв нерішуче. Він не сумнівався, що вона вдарить його.

— Ти не насмілишся наблизитись, боягузе! — вигукнула вона. І потім, знаючи, що це пониже тисячами розпечених голок його серце, безжалісно додала:

— Я знаю, що Феб не вмер!

Священник відкинув ногою Квазімодо і, тремтячи від люті, зник під склепінням сходів.

Коли він пішов. Квазімодо підняв свисток, який врятував циганку.

— Він почав уже іржавіти, — промовив він, повертаючи його циганці, і пішов, залишивши її саму.

Молода дівчина, приголомшена цією бурхливою сценою, у знеможі впала на ліжку, зайшовшись риданням. Її обрій знову затягався зловісними хмарами.

Священник навпомацки повернувся до своєї келії...

Сталося! Клод ревнував до Квазімодо!

І він задумливо повторив фатальні слова:

— Вона не дістанеться нікому!

КНИГА ДЕСЯТА

І. НА БЕРНАРДИНСЬКІЙ ВУЛИЦІ У ГРЕНГУАРА ОДНА ПО ОДНІЙ ЗАРОДЖУЮТЬСЯ КІЛЬКА БЛИСКУЧИХ ІДЕЙ

Як тільки Гренгуар зрозумів, що сталося, і впевнився, що головним дійовим особам

цього лицедійства безсумнівно загрожує мотузка, шибениця та інші неприємності, він вирішив не втручатись у цю справу. Але волоцюги, серед яких він залишився, розмірковуючи, що кінець кінцем вони все ж найкраще товариство в Парижі, не переставали цікавитися долею циганки. Він вважав це цілком зрозумілим з боку людей, що, як і циганка, не мають попереду нічого, крім Шармолу або Тортерю, і котрі не заносились, як він, у захмарну височінь на крилах Пегаса. З їхніх розмов він дізнався, що його дружина, повінчана з ним за звичаєм розбитого кухля, знайшла притулок у Соборі Паризької богоматері, і на цьому заспокоївся. Він навіть не думав про те, щоб її відвідати. Часом він згадував про маленьку кізку, та цим усе і обмежувалось. Удень він давав акробатичні вистави, щоб прогодувати себе, а ночами гнув спину над обвинувальною запискою, спрямованою проти паризького єпископа, бо він не забув, як колеса єпископських млинів колись облили його водою, і затаїв на нього за це в своїй душі образу. Водночас він був зайнятий складанням коментаря до прекрасного твору Бодрі-ле-Руж, єпископа Нойонського і Турнейського, "*De cura petrarum*" [254], що викликав у нього сильний потяг до архітектури. Ця схильність витіснила з його серця пристрасть до герметики, природним, необхідним наслідком якої і була архітектура, бо між герметикою і архітектурою є внутрішній зв'язок. Гренгуар, який любив ідею, полюбив її зовнішню форму.

Одного дня він зупинився біля церкви Сен-Жермен-Оксеруа, біля будинку, який називали Єпископською в'язницею і який стояв напроти другого, що звався Королівською в'язницею. В Єпископській в'язниці була чарівна каплиця чотирнадцятого століття, завітарна частина якої виходила на вулицю. Гренгуар благоговійно розглядав зовнішню скульптуру цієї каплиці. Він перебував у стані тієї егоїстичної, всепоглинаючої насолоди, коли художник у всьому світі бачить лише мистецтво і весь світ — у мистецтві. Раптом він відчув, як чиясь рука важко лягла йому на плече. Він обернувся. То був його колишній друг, його колишній учитель — преподобний архідиякон.

Гренгуар завмер від здивування. Він уже давно не бачив архідиякона, а дом Клод був однією з тих визначних і пристрасних натур, зустріч з якими завжди порушує душевну рівновагу філософа-скептика.

Архідиякон кілька хвилин мовчав, і Гренгуар міг не поспішаючи розглядіти його. Він побачив, що дом Клод дуже змінився, зблід, мов зимовий ранок, очі його глибоко запали і волосся майже зовсім посивіло. Першим порушив мовчанку священник, сказавши спокійним, але холодним тоном:

— Як ваше здоров'я, метре П'єр?

— Моє здоров'я? — відповів Гренгуар. — Ех! Та ні те ні се, але в цілому непогано. Я вмю у всьому додержуватись міри. Ви ж бо пам'ятаєте, метре, у чому, за словами Гіппократа, секрет вічного здоров'я, *id est: cibi, potus, somni, venus, omnia moderata sint* [255].

— Отже, вас ніщо не турбує, метре П'єр? — знову заговорив священник, пильно дивлячись на Гренгуара.

— Їй-богу, ні!

— А що ви тепер робите?

— Ось бачите, метре, дивлюсь, як витесані ці камінні плити і як вирізьблено барельєф.

Священик посміхнувся тією сумною посмішкою, яка піднімає лише куточок уст.

— І це вас захоплює?

— Це рай! — вигукнув Гренгуар. І, схилившись над статуями з виглядом захопленої людини, що демонструє живих феноменів, провадив далі: — Хіба вам не здається, що зображення на цьому барельєфі виконано надзвичайно майстерно, ретельно й терпеливо? Подивіться на цю колону. Де ви знайдете листя капітелі, над яким більш тонко й любовно попрацював би різець? Ось три опуклих медальйони Жана Мальвена. Це ще не кращий твір його великого генія. Проте наївність, ніжність облич, витонченість поз, драпувань і навіть та невимовна чарівність, яка домішується до всіх його недоліків, робить ці статуетки напрочуд живими й вишуканими, можливо, навіть занадто. Чи не вважаєте ви, що це дуже цікаво?

— Звичайно, — відповів священик.

— А коли б ви побували всередині каплиці! — промовив поет з властивою йому надмірною балакучістю. — Скрізь статуї! Їх багато, як капустяного листя на качані! Від хорів віє такою благочестивістю і своєрідністю, що я ніколи ніде нічого подібного не бачив.

Клод перебив його:

— Отже, ви щасливі? Гренгуар відповів із запалом:

— Клянуся честю, так! Спочатку я любив жінок, потім тварин. Тепер я люблю каміння. Воно таке ж втішне, як жінки й тварини, але менш віроломне.

Священик приклав руку до чола. Це був його звичний жест.

— Невже?

— Ще б пак! — сказав Гренгуар. — Це дає насолоду.

Він схопив священика за руку й повів його в сходову башточку Єпископської в'язниці.

— Ну, ось вам сходи. Я щасливий, коли бачу їх. Це одні з найпростіших і найрізкісніших сходів Парижа. Тут усі східці скошені знизу, їхню красу і простоту становлять саме плити цих східців, близько фута завширшки, вплетені, вбиті, ввігнуті, вправлені, втесані, немовби зчеплені одна з одною справді міцною і витонченою хваткою.

— І ви нічого не бажаєте?

— Ні.

— І ні за чим не шкодуєте?

— Ні жалю, ні бажань. Я влаштував своє життя.

— Те, що влаштовують люди, — сказав Клод, — руйнують обставини.

— Я філософ школи Піррона [256], — відповів Гренгуар, — і в усьому намагаюся додержуватись рівноваги.

— А як ви заробляєте на життя?

— Час від часу пишу епопеї й трагедії, але найприбутковіше моє ремесло вам відоме, учителю: я ношу в зубах піраміди із стільців.

— Грубе ремесло для філософа.

— У ньому знову-таки все побудоване на рівновазі, — відповів Гренгуар. — Коли людиною володіє одна думка, вона знаходить її в усьому.

— Мені це знайоме, — відповів архідиякон. І, трохи промовчавши, священник вів далі:

— Та все-таки у вас досить нужденне життя.

— Нужденне, так, але не нещасне.

У цю хвилину почувся цокіт копит об брук, і співрозмовники побачили в кінці вулиці загін королівських стрільців на чолі з ротмістром, які проскакали з піднятими вгору списами. Це була блискуча кавалькада.

— Чого ви так дивитесь на цього офіцера? — спитав Гренгуар архідиякона.

— Мені здається, я його знаю.

— А як його звуть?

— Мені здається, — відповів Клод, — його звуть Феб де Шатопер.

— Феб! Рідкісне ім'я. Є ще інший Феб, граф де Фуа. Я знав одну дівчину, яка завжди клялася йменням Феба.

— Ходімо зі мною, — сказав священник, — мені треба вам дещо сказати.

З часу появи загону в священника під маскою крижаного спокою почало відчуватись якесь збудження. Він рушив уперед. Гренгуар пішов за ним за звичкою коритися йому, як, зрештою, і всі, хто стикався з цією владною людиною. Вони мовчки дійшли до вулиці Бернардinів, досить безлюдної. Тут Клод зупинився.

— Що ви хочете мені сказати, вчителю? — спитав Гренгуар.

— Чи не здається вам, — з виглядом глибокої задуми заговорив архідиякон, — що одяг вершників, яких ми щойно бачили, значно красивіший за ваш і мій?

Гренгуар заперечливо похитав головою.

— Я віддаю перевагу моему жовто-червоному камзолу перед цією лускою із заліза й сталі. Велика насолода гримотіти на ходу, ніби ряди з залізним крамом під час землетрусу!

— І ви, Гренгуар, ніколи не заздрили цим красивим молодцям у військовому обладунку?

— Заздрити? Але чому ж, пане архідиякон? Їхній силі, їхньому озброєнню, їхній дисципліні? Філософія і незалежність у лахмітті варті більшого. Я вважаю за краще бути голівкою мухи, аніж хвостом лева!

— Дивно, — задумливо промовив священник. — А все ж пишний мундир — дуже гарна річ.

Гренгуар, бачачи, що архідиякон замислився, залишив його, щоб помилуватися з порталу одного із сусідніх будинків. Він повернувся і, сплеснувши руками, сказав:

— Коли б ви не були настільки захоплені красивими мундирами військових, пане

архідиякон, то я попросив би вас піти подивитися на ці двері. Я завжди твердив, що вхідні двері будинку сйора Обрі найкращі в світі.

— Пере Гренгуар, куди ви поділи малу циганську танцівницю? — спитав архідиякон.

— Есмеральду? Як ви різко змінюєте тему розмови. — Здається, вона була вашою дружиною?

— Так, нас повінчали розбитим кухлем на чотири роки. До речі, — додав Гренгуар, не без лукавства дивлячись на архідиякона, — ви все ще думаєте про неї?

— А ви? Ви вже не думаєте?

— Іноді. У мене так багато справ! Боже мій, яка гарненька була маленька кізка!

— Здається, циганка вам врятувала життя?

— Так, їй-бо, це правда!

— Що з нею сталося? Що ви з нею зробили?

— Далебі, не знаю. Здається, її повісили.

— Ви так гадаєте?

— Я в цьому не певен. Коли я відчув, що тут пахне шибеницею, я вийшов з гри.

— І це все, що ви знаєте?

— Стривайте! Мені казали, що вона сховалася в Соборі Паризької богоматері і що там вона в повній безпеці. Я дуже радий цьому, але досі не межу дізнатися, чи врятувалася з нею кізка. От і все, що я знаю.

— Я розкажу вам більше! — вигукнув Клод, і його голос, досі тихий, повільний, майже глухий, раптом став громовим. — Вона справді знайшла притулок у Соборі богоматері, але за три дні правосуддя забере її звідти і її повісять на Гревському майдані. Вже є ухвала судової палати.

— Ото прикрість! — сказав Гренгуар.

Вмить до священника повернувся його холодний спокій.

— А якому дияволу, — заговорив поет, — спало на думку домагатися її повторного арешту? Хіба не можна було дати спокій суду? Кому яка шкода від того, що нещасна дівчина знайшла притулок під арками Собору богоматері поряд з гніздами ластівок?

— Між людьми бувають дияволи, — відповів архідиякон.

— Це страшенно прикро, — зауважив Гренгуар. Архідиякон, помовчавши, запитав:

— Отже, вона врятувала вам життя?

— Так, у моїх друзів-волоцюг. Ще трохи, і мене б повісили. Тепер вони б шкодували за цим.

— Ви нічого не хочете зробити для неї?

— З великою радістю, дом Клоде. Коли б тільки не вскочити у якусь халепу!

— Ну й що ж з того?

— Як це що з того? Добре вам так казати, а я почав два великих твори.

Священик ударив себе по лобі. Незважаючи на його удаваний спокій, час од часу якийсь різкий жест виказував його внутрішнє хвилювання.

— Як її врятувати? Гренгуар відповів:

— Учителю, я скажу вам: "Il padelt", що по-турецькому означає: "Бог — наша надія".
— Як врятувати її? — повторив задумливо Клод. Гренгуар теж ударив себе по лобі.
— Послухайте, вчителю! У мене багата уява. Я знайду вихід... А що коли попросити короля про помилування?

— Людовіка Одинадцятого? Про помилування?

— А чому б і ні?

— Спробуй-но відібрати кістку в тигра! Гренгуар заходився вигадувати нові засоби.

— Добре, прошу! Якщо бажаєте, я скажу повитухам, що дівчина вагітна.

Запали очі священика спалахнули.

— Вагітна! Негіднику, хіба тобі щось відомо?

Вигляд його налякав Гренгуара. Він поспішив відповісти:

— О ні, зовсім ні! Наше одруження було справжнім forismaritagium [257]. Я тут ні при чому. Але в такий спосіб можна домогтися відстрочки.

— Безумство! Ганьба! Замокни!

— Ви даремно гарячкуєте, — пробурчав Гренгуар. — Домоглися б відстрочки, це б нікому не зашкодило, а повитухи, бідні жінки, заробили б сорок паризьких деньє.

Священик не слухав його.

— А проте необхідно, щоб вона звідти вийшла! — бубонів він. — Ухвала почне діяти через три дні. Але хай не буде навіть ухвали... Квазімодо! У жінок такий збочений смак! — Він підвищив голос. — Метре П'єр, я все добре обміркував, є тільки один шлях до порятунку.

— Який саме?.. Я не бачу жодного.

— Слухайте, метре П'єр, пригадайте, що ви їй завдячуєте своїм життям. Я відверто розкриваю вам свій план. Церкву вдень і вночі охороняють. Звідти випускають лише тих, кого бачили, як вони входили. Ви прийдете. Я проведу вас до неї. Ви обміняєтеся з нею одягом — вона одягне ваш плащ, а ви її спідницю.

— Досі все йде добре, — зауважив філософ, — а далі?

— А далі? Вона вийде, ви залишитесь. Вас, можливо, повісять, зате її буде врятовано.

Гренгуар з серйозним виглядом почував себе за вухом.

— Диви-но, — сказав він, — оце ідея, яка мені самому й не спала б на думку.

При несподіваній пропозиції Клода відкрите й добродушне обличчя поета раптом спохмурніло, як хмурнішає веселий італійський пейзаж, коли раптовий подув злого вітру вкриє хмарою сонце.

— Отже, Гренгуар, що ви скажете про цей план?

— Я скажу, учителю, що мене повісять не "можливо", а напевно.

— Це вас не обходить.

— Хай йому чорт! — вигукнув Гренгуар.

— Вона врятувала вам життя. Ви лише сплатите свій борг.

— У мене багато інших боргів, яких я не сплачую.

— Метре П'єр, це необхідно. Архідиякон говорив владно.

— Послухайте, дом Клоде, — відповів остаточно сторопілий поет, — ви наполягаєте, але ви неправі. Я не розумію, чому я мушу дати себе повісити за когось іншого?

— Та що вас так прив'язує до життя?

— О! Тисячі причин!

— Які, скажіть, коли ваша ласка?

— Які? Повітря, небо, ранок, вечір, сяйво місяця, мої добрі приятелі-волоцюги, жарти з веселими дівчатами, вивчення чудових архітектурних пам'яток Парижа, три товстих твори, які я маю написати, — один з них проти єпископа та його млинів. Та хіба мало що! Анаксагор казав, що він живе на світі, щоб милуватися сонцем. І до того ж я маю щастя з ранку до ночі перебувати в товаристві генія, тобто із самим собою, а це дуже приємно.

— Базікало! — пробурмотів архідиякон. — Ну скажи: це життя, яке ти вважаєш таким приємним, хто тобі його зберіг? Кому ти завдячуєш тим, що дихаєш повітрям, що милуєшся небом, що маєш можливість утішати свій пташиний розум усякими нісенітницями й дурницями? Де б ти був, якби не Есмеральда? І ти хочеш, щоб вона вмерла. Вона, завдяки якій ти живеш? Ти хочеш смерті цієї чарівної, лагідної, надзвичайної істоти, без якої померкне денне світло! Божественнішої, ніж сам господь бог! А ти, напівмудрець, напівдивак, ти — невдала спроба чогось, подоба рослини, яка уявляє, що вона рухається і мислить, ти користуватимешся тим життям, яке вкрав у неї, життям, таким же непотрібним, як свічка, засвічена опівдні! Вияви трохи жалості, Гренгуар! Будь і ти великодушним! Вона подала тобі приклад.

Священик говорив пристрасно. Гренгуар слухав його спочатку байдуже, потім розчулився, і нарешті мертвотно-блїде обличчя його спотворилося гримасою, яка зробила його схожим на немовля, хворе на кольки.

— Ви сповнені високих почуттів! — сказав він, витираючи сльози. — Гаразд! Я подумаю про це. Ну й дивна ж думка прийшла вам в голову. Проте, — помовчавши, сказав він, — хто знає? Може, вони мене й не повісять. Не завжди той одружується, хто заручився. Коли вони мене знайдуть у цьому притулкові, так недоладно убраним — у спідниці й чепчику, може, вони розсміються. А потім, якщо вони мене навіть і повісять, ну то що ж? Смерть у зашморгу така ж смерть, як і всяка інша, чи, точніше, не схожа ні на яку іншу. Це смерть, гідна мудреця, який усе своє життя вагався; вона — ні риба ні м'ясо, наче розум справжнього скептика. Це смерть, що носить на собі відбиток пірронізму й нерішучості, що займає середину між небом і землею і примушує вас висіти в повітрі. Це смерть філософа, для якої я, може, і був призначений. Чудово померти так, як жив!

Священик перебив його:

— Отже, вирішено?

— Та й що таке кінець кінцем смерть? — запалився Гренгуар. — Неприємна мить, шляховий податок, перехід з нікчемності в небуття. Хтось спитав Церцідаса мегалополійця, чи хотів би він померти? "Чому б і ні? — відповів той. — Адже в загробному житті я побачив би великих людей: Піфагора — серед філософів, Гекатея

[258] — серед істориків, Гомера — серед поетів, Олімпія — серед музикантів".

Архидиякон подав йому руку.

— Отже, вирішено? Ви прийдете завтра. Цей жест повернув Гренгуара до дійсності.

— Е, ні, — відповів він тоном людини, яка збудилася від сну, — бути повішеним — це надто безглуздо. Я не хочу.

— У такому разі прощайте! — І архидиякон, відходячи, пробурмотів крізь зуби: "Я розшукаю тебе!"

"Я не хочу, щоб цей проклятий мене розшукав", — подумав Гренгуар і побіг за Клодом.

— Послухайте, пане архидиякон, навіщо сваритися давнім друзям! Ви зацікавлені долею цієї дівчини, тобто моєї дружини, я хотів сказати. Добре! Ви надумали хитру стратегію, щоб вивести її цілою й здоровою із Собору, але ваш задум надзвичайно неприємний для мене, Гренгуара. А що коли б я запропонував вам інший план? Запевняю вас, що в мене з'явилася зараз блискуча ідея. А що коли б я запропонував дотепний спосіб, як визволити її з біди, не наражаючи моєї шиї на небезпеку зустрічі із зашморгом, що б ви на це сказали? З вас цього було б досить? Чи так уже необхідно бути мені повішеним, щоб ви були вдоволені?

Священик нетерпляче шарпав гудзики своєї сутани.

— Базікало! Який же твій план?

— Так, — вів далі Гренгуар, розмовляючи сам із собою і приклавши палець до кінчика свого носа. — Саме так! Волоцюги — молодці. Циганське плем'я її любить. Вони повстануть на перший заклик. Нема нічого легшого. Раз плюнути. Скориставшись сум'яттям, її легко буде вкрати. Завтра ж увечері... їм тільки підкажи!

— Який же план? — струсонувши його, промовив священик. Гренгуар велично обернувся до нього.

— Облиште мене! Невже ви не бачите, що я розмірковую?

Він подумав ще кілька хвилин і потім почав аплодувати своїй думці, вигукуючи:

— Чудово! Безсумнівний успіх!

— План! — гнівно вигукнув Клод. Гренгуар сяяв.

— Підійдіть-но ближче, щоб я міг вам сказати про це на вухо. Це справді хитрий контрудар, який виручить усіх нас із скрутного становища! Хай йому чорт! Мусите визнати, що я не дурень!

Раптом він схаменувся:

— Стривайте, а кізка з нею?

— Так, чорт забери!

— Адже вони б її теж повісили?

— А мені що до того?

— Так, вони повісили б її. Минулого місяця вони повісили свиню. Катові це прибуток: він з'їдає потім м'ясо. Повісити мою гарнесеньку Джалі! Бідолашне моє козеняточко!

— Прокляття! — вигукнув Клод. — Ти сам справжній кат. Ну, що ти вигадав,

пройдисвіте? Щипцями треба тягти з тебе твій план, чи як?

— Заспокойтесь, учителю. Слухайте!

Гренгуар нахилився до вуха архідиякона і почав щось шепотіти йому, тривожно оглядаючись навколо себе, хоч вулиця була зовсім безлюдна. Коли він закінчив, Клод потиснув йому руку й холодно промовив:

— Добре, бувайте.

— Бувайте, — повторив Гренгуар, і в той час як архідиякон пішов в один бік, він попрямував у другий, бурмочучи півголосом:

— Смілива вигадка, метре П'єр Гренгуар. Ну що ж! Хоч ми й маленькі люди, та це зовсім не означає, що ми боїмося великих справ. Адже Бітон тягнув на своїх плечах цілого бика [259], а трясогузки, кропив'янки, чикалки перелітають океан!

II. СТАВАЙ ВОЛОЦЮГОЮ

Повернувшись до монастиря, архідиякон побачив біля дверей келії свого молодшого брата Жеана дю Мулена, який чекав на нього і розвіював нудьгу очікування тим, що малював вуглиною на стіні профіль старшого брата з довжелезним носом.

Клод ледь глянув на брата. Його хвилювали інші думки. Веселе лице гульвіси, посмішка якого стільки разів прояснювала похмуре обличчя священика, нині було безсиле розвіяти туман, що з кожним днем ставав дедалі густішим у цій порочній, сморідній і загниваючій душі.

— Мій брате, — несміливо звернувся до нього Жеан, — я прийшов побачитися з вами.

Архідиякон навіть не глянув на нього.

— Що далі?

— Мій брате, — мовив лицемір, — ви такі добрі до мене і даєте мені такі добрі поради, що я постійно звертаюся до вас.

— Ну, далі!

— На жаль, братику, ви були цілком праві, коли казали мені: Жеане! Жеане! *Cessat doctorum doctrina, discipulorum disciplina* [260]. Жеане, будь мудрим, Жеане, вчись, Жеане, не ночуй поза колежа без поважних причин і без дозволу наставника. Не бийся з пікардійцями, *noli, Ioannes verberare Picardos*. Не валяйся, як той безграмотний осел, *quasi asinus illitteratus*, на шкільній підстилці. Жеане, не опирайся покаранню, яке захоче накласти на тебе вчитель. Жеане, відвідуй кожного вечора каплицю і співай там псалми та молитви пречистій діві Марії. Гай-гай, які це були чудові напучування!

— Ну й що ж?

— Брате мій, перед вами злочинець, грішник, жалюгідна людина, розпусник, страховище! Дорогий мій брате, Жеан потоптав ногами всі ваші поради, він обернув їх на солому й гній. Я жорстоко за це покараний! О, милосердний господь дуже справедливий. Поки я мав гроші, я гуляв, пиячив, шаленів, провадив розгульне життя! О, наскільки приваблива розпуста зовні й настільки огидний і понурий її зворотний бік. Тепер я не маю жодного біляка; я продав своє простирало, свою сорочку і рушник. Прощавай, веселе життя! Чудова свічка погасла, і в мене залишився тільки лойовий

недогарок, що чадить мені під ніс. Дівчата глузують з мене, я п'ю саму воду. Мене терзають докори сумління і кредитори.

— Висновок? — спитав архідиякон.

— Мій любий брате, я дуже бажав би повернутися до праведного життя! Я прийшов до вас із засмученим серцем. Я покутуючий грішник. Я сподіваюсь. Я б'ю себе в груди кулаками. Ви були праві, коли хотіли, щоб я здобув ступінь ліценціата і став помічником наставника в колегі Торші. Тепер я й сам відчуваю, що в цьому моє справжнє покликання. Але моє чорнило висохло, я не маю за що його купити, я не маю пер, мені нема за що їх купити, я не маю паперу, я не маю книжок, я не маю за що їх купити. Мені вкрай потрібна невеличка сума, і я звертаюся до вас, брате, з серцем, сповненим каяття.

— І це все?

— Так, — відповів школяр. — Трохи грошей...

— Я їх не маю.

Тоді школяр відповів з серйозним і водночас рішучим виглядом:

— У такому разі, брате, хоч це мені й дуже прикро, але я мушу вам сказати, що дехто робить мені вигідні пропозиції. Ви, значить, не хочете дати мені грошей? Ні? У такому разі я стаю волоцюгою.

Вимовляючи це жахливе слово, він став у позу Аякса, який чекає, що його вдарить блискавка.

Архідиякон холодно відповів:

— Ставай волоцюгою.

Жеан вклонився йому низенько і, насвистуючи, зійшов з монастирських сходів.

У ту хвилину, коли він проходив монастирським подвір'ям під вікном келії брата, він почув, як це вікно розчинилося; він підвів голову і побачив у вікні суворе обличчя архідиякона.

— Забирайся к дияволу! — крикнув Клод. — Ось тобі останні гроші, які ти дістаєш від мене!

І з тими словами священник жбурнув Жеанові гаманець, який набив школяреві на лобі велику гулю. Жеан підняв його і пішов, розсерджений і водночас вдоволений, мов той собака, якого закидали мозковими кістками.

III. ХАЙ ЖИВУТЬ ВЕСЕЛОЦІ!

Читач, певне, не забув, що частина двору чудес була огорожена стародавнім муром, який оперізував місто. Багато його башт на той час уже почали руйнуватися. Одну з них волоцюги пристосували для своїх розваг. У нижньому залі був шинок, а все інше — на горішніх поверхах. Башта була найпожвавленішим, а значить, і найогиднішим місцем у царстві волоцюг. Немов якийсь величезний вулик, що дзижчав і вночі, і вдень. Кожної ночі, коли більшість жебрацької братії спала, коли на брудних фасадах будинків, які виходили на майдан, не залишалося жодного освітленого вікна, коли жоден крик не долітав з цих незліченних хижок, з цих мурашників, що кишіли злодіями, повіями, краденими й позашлюбними дітьми, — цю веселу башту можна було

пізнати з галасу, який не стихав, з багряного світла, яке струменіло водночас із душників, з вікон, зі щілин потрісканих стін, словом, з усіх її шпарин.

Отже, підвальний поверх башти був шинком. До нього спускалися крізь низькі двері крутими, мов класичний александрійський вірш, сходами [261]. Вивіску на дверях заміняла неймовірна мазанина, що зображала нові монети і зарізаних курчат, із жартівливим написом унизу "Шинок дзвонарів по небіжчиках".

Одного вечора, коли з усіх дзвіниць Парижа пролунав сигнал гасити вогні, нічна сторожа, якби їй було дано можливість проникнути до страшного Двору чудес, помітила б, що в таверні волоцюг галасливіше, ніж завжди, більше п'ють і крутіше лихословлять. Перед шинком, на майдані, розташувалися численні групи людей, що розмовляли між собою пошепки, як буває завжди, коли затівається яка-небудь важлива справа. Тут і там, сидячи навпочіпки, обідранці точили об каміння бруку поганенькі залізні ножі.

Тим часом у самому шинку вино й гра до такої міри відвертали п'яниць від думок, які в цей вечір заволоділи умами волоцюжної братії, що з їхніх розмов важко було зрозуміти, у чому, власне, справа. Було лише помітно, що всі вони веселіші, ніж звичайно, і що у кожного з них між колін поблискує якась зброя — кривий ніж, сокира, важкий палаш або приклад старовинної пищалі.

Круглий зал був просторий, але столи було так тісно зсунуто, а гуль-тяїв за ними було так багато, що весь вміст цієї таверни — чоловіки, жінки, лави, пивні кухлі, усе, що пило, спало, грало, здорові й каліки, — усе здавалося безладно перемішаним між собою у такому ж порядку і з додержанням такої ж симетрії, як звалені на купу устричні черепашки. На столах подекуди горіли лійові свічки, але головним джерелом світла, яке відіграло у цьому шинку роль люстри в оперному залі, було вогнище. Льох був такий вогкий, що в каміні, не згасаючи навіть улітку, невпинно палав вогонь. У цьому величезному каміні, з важкими залізними решітками та кухонним посудом, палахкотіло те сильне полум'я, що живиться дровами впереміш із торфом і яке в селах, вирываючись уночі з вікон кузні, кидає криваво-червоний відблиск на стіни протилежних будинків. Великий собака, який поважно сидів на купі попелу, вертів перед палаючим вугіллям рожен з м'ясом.

Однак, незважаючи на безладдя, роздивившись, можна було розрізнити в цьому натовпі три головних групи людей, які тіснилися навколо трьох уже відомих читачеві осіб. Одна з них, дивовижно вбрана в строкате східне лахміття, був Матіас Хунгаді Спікалі, князь циганський та богем-ський. Волоцюга сидів на столі, підібгавши під себе ноги, піднявши вгору палець, і гучним голосом відкривав таємниці чорної та білої магії численним слухачам, які пороззявляли від здивування роти.

Друга група громадилась навколо нашого давнього приятеля, уславленого володаря царства Алтинів, що був озброєний до зубів. Клопен Труйль-фу з дуже серйозним виглядом притишеним голосом віддавав накази, керуючи спорожнюванням величезної, наповненої зброєю бочки з вибитим дном, звідки, мов яблука та виноград з рогу достатку, щедро сипалися сокири, шпаги, шоломи, кольчуги, окремі частини

броні, наконечники ратищ та списів, стріли, прості й нарізні. Кожен брав з купи що хотів, — хто шолом, хто шпагу, хто кинджал з хрестоподібною ручкою. Навіть діти озброювалися, навіть безногі, одягшись у броню та лати, повзали попід ногами бенкетуючих, як величезні блискучі жуки.

Нарешті найгаласливіше, найчисленніше стовпище заповнювало лави й столи, де просторікував і лаявся якийсь пронизливий голос, що виривався з-під повного — від шолома до острогів — важкого військового озброєння. Чоловік, який так пообвішував себе рицарськими обладунками, зникав під усім цим спорядженням, і видно було тільки його нахабний, почервонілий кирпатий ніс, пасмо білявого волосся, рожеві губи й зухвалі очі. За поясом у нього було кілька ножів і кинджалів, на правому боці — великий меч, на лівому — поржавілий самостріл, перед ним — здоровенний кухоль вина, а праворуч — дебела, недбало одягнена дівка. Усі навколо реготали, лаялись, пили.

Додайте до цього ще з двадцять невеличких груп, слуг і служниць, що пробігали з глеками на голові, гравців, які схилилися над кулями, шашками, костями, рейками, над азартною грою в кільця, суперечки в одному кутку, поцілунки — у другому, і ви матимете деяке уявлення про загальний характер цієї картини, освітленої яскравим полум'ям, що примушувало танцювати на стінах шинку тисячі величезних химерних тіней.

Своїм галасом шинок нагадував нутро розгойданого дзвона під час великого благовісту.

Сковорода під рожном, на яку дощем стікало сало, заповнювала своїм невпинним шкварчанням перерви між цілим вихором перехресних розмов, що лунали в усіх кінцях залу.

Серед усього цього гвалту в глибині таверни, на лаві, біля самого вогнища, сидів, простягнувши ноги в попіл і втупивши очі в палаючі головні, філософ, заглиблений у роздуми. Це був П'єр Гренгуар.

— Ну, жвавніше! Поспішайте! Озброюйтесь! За годину ми виступаємо, — говорив Клопен Труйльфу до арготинців.

Одна з дівок наспівувала:

На добраніч, мій батьку і ненько!

Вже останні згасають вогні.

Двоє картярів лаялись.

— Ти негідник! — кричав один з них, червоний, мов буряк, показуючи другому кулака. — Я тебе так розмалюю трєфами, що сам король тебе візьме в свою колоду карт замість трєфового валета!

— Уф! — бурчав якийсь нормандець, що його легко можна було пізнати з гугнявої вимови. — Та й набилося ж нас тут, як святих у Кальювілі.

— Синочки, — говорив фальцетом князь циганський, звертаючись до своїх слухачів, — французькі відьми літають на шабаш без мітли, без мазі, не верхи на цапі, а лише за допомогою кількох чарівних слів. Італійських відьом завжди біля дверей очікує цап. Але

всі вони обов'язково вилітають через димар.

Голос молодого гульвіси, озброєного з голови до п'ят, перекривав увесь цей гамір.

— Слава! Слава! — горлав він. — Сьогодні я вперше вийду на поле бою! Волоцюга! Я волоцюга, клянуся христовим черевом! Налийте-но мені вина! Друзі мої, моє ім'я Жеан Фролло дю Мулен, я дворянин. Я певен, що якби бог був рицарем, він би став грабіжником. Брати мої, ми йдемо в чудовий похід. Ми хоробрі. Обложимо Собор, виламаємо браму, заберемо красуню, врятуємо її від суддів, врятуємо від попів, зруйнуємо монастир, спалимо єпископа в його єпископському палаці, і все це ми зробимо швидше, ніж будь-який бургомістр устигне проковтнути ложку супу. З нами справедливість! Ми пограбуємо Собор богоматері — і край. Ми повісимо Квазімодо. Чи знайомий вам, мої красуні, Квазімодо? Чи доводилося вам бачити його задиханого верхи на великому дзвоні в день трійці? Клянусь рогами сатани, це щось надзвичайне! Це справжній диявол верхи на мідній пащі. Друзі мої, вислухайте мене, я всім серцем волоцюга, всією душею арготинець, я — вроджений бродяга. Я був дуже багатий, але я проїв своє багатство. Моя матуся готувала мене в офіцери, татусь — у диякони, тітонька — у радники суду, бабуся — у королівські протонотаріуси, двоюрідна бабуся — у скарбники військового відомства, а я став волоцюгою. Я сказав про це моему татусеві, який кинув мені в пику свій прокльон, моїй матусі — шановній жінці, — вона почала хлипати й рюмсати, як оце мокре поліно на каміновій решітці. Хай живуть веселощі! Я просто шаленію! Шинкарко, мила моя, дай-но іншого вина! У мене ще є чим платити. Не хочу більше сюреньського, воно дере горло. З таким же успіхом я можу полоскати горло плетеним кошиком.

Увесь набрід реготав і аплодував йому; помітивши, що галас навколо нього посилюється, школяр вигукнув:

— Який чудовий гомін! *Populi debacchantis populosa debacchatio!* [262] — І, закотивши очі, він заходився співати, наслідуючи каноніка, що розпочинає вечерню: — *Quae cantica! Quae organa! Quae cantilenae! Quae melodiae hic sine fine decantantur! Sonant melliflua hymnorum organa, suavissima angelorum melodia, cantica canticorum mira!..* [263]

Раптом він урвав спів.

— Чортова шинкарко, давай-но вечеряти!

Настала хвилина майже цілковитої тиші, і тоді в свою чергу залунав пронизливий голос князя циганського, який повчав циган, що оточили його:

— ...Лисицю звать Адуїною, лиса — Блакитноногим, або Лісовим бродягою, вовка — Сіроногим чи Золотоногим, ведмедя — Старим або Дідом. Ковпак гнома робить людину невидимкою і дає змогу бачити невидиме. Кожну жабу, яку мають охрестити, слід убити в червоний або чорний оксамит і прив'язати їй дзвіночок на шию і дзвіночок до ніг. Кум тримає голову, кума — зад. Демон Сідрагазум має силу примусити дівчат танцювати голими.

— Клянуся обіднею! — перебив його Жеан. — Хотів би я бути демоном Сідрагазумом!

Тим часом в іншому кутку шинку волоцюги продовжували озброюватися, перешіптуючись.

— Бідолашна Есмеральда! — казав один циган. — Вона ж наша сестра. Треба її витягти звідти.

— А чи ж вона все ще в Соборі? — спитав якийсь, схожий на єврея, лахмітник.

— Так, хай йому чорт!

— Ну, тоді, друзі, — вигукнув лахмітник, — у похід на Собор богома-тері! Тим більше, що там у каплиці святого Ферреола та Ферюсьйона є дві статуї, які зображають: одна — святого Іоанна Хрестителя, а друга — святого Антонія, обидві із щирого золота, вагою сім золотих марок і п'ятнадцять естерлінів, а постамент у них із позолоченого срібла, вагою в сімнадцять марок і п'ять унцій. Я розуміюся на цьому, я — золотар.

Тут Жеанові принесли вечерю, і він, поклавши голову на груди дівки, що сиділа поруч нього, вигукнув:

— Клянуся святим Вультом Люкським, якого народ зве "святий Чванько", я цілком щасливий. Он там, проти мене, сидить бовдур, голомозий, наче той ерцгерцог, і дивиться на мене, а он ліворуч — інший, у якого зуби такі довгі, що закривають усе його підборіддя. А сам я, немов маршал Жіє при облозі Понтуаза, — мій правий фланг упирається в горб. Пуп Магомета! Приятелю, ти схожий на продавця м'ячів для гилки, а сів поруч мене! Я дворянин, мій друже. Торгівля не сумісна з дворянством. Іди геть. О-ля-ля! Гей, ви там! Не битися! Як, Батісте Птахоїд, у тебе такий надзвичайний ніс, а ти підставляєш його під кулак цього йолопа. От дурень!.. *Non cuiquam datum est habere nasum* [264]. Ти справді божественна, Жакеліно Гризи-Вухо, шкода тільки, що ти лиса. О-ля-ля! Мене звуть Жеан Фролло! У мене брат архідиякон. Чорти б його взяли! Усе, що я вам кажу, істинна правда. Ставши волоцюгою, я з легким серцем відмовився від тієї половини будинку в раю, яку мені обіцяв брат: *dimidiam domura in paradiso*[265] — я цитую справжній текст. Я маю ленне володіння на вулиці Тіршап, і всі жінки закохані в мене. Це така сама правда, як те, що святий Елуа був чудовим золотарем і що п'ять ремісничих цехів міста Парижа це: дубильники, кожум'яки, чинбарі, гаманечники та парильники шкір, і що святого Лаврентія спалили на вогнищі з яєчної шкаралупи. Клянуся вам, друзі:

Щоб я перцівки не діждав,

Якщо зараз вам збрехав.

Миленька моя, дивись, як сяє місяць, поглянь крізь душник, вітер мне хмари. Точнісінько як я твою косинку! Дівки, витріть соплі дітям і свічкам! Христос і Магомет! Що це я їм, Юпітере? Гей, звіднице! Волосся, якого бракує на головах твоїх шлюх, усе в твоїй яєчні. Стара, я люблю лису яєчню. А щоб тебе диявол зробив кирпатою! Ото нівроку! Добра Вель-зевулова харчевня, в якій шлюхи розчісуються виделками!

Сказавши це, він розбив свою тарілку об підлогу й загорланів пісню:

Не маю я нічого,

Клянуся богом я!

Ні віри, ні святого,

Ні хати, ні кілля,
Ні бога, ані короля!

Тим часом Клопен Труйльфу закінчив роздавати зброю. Він підійшов до Гренгуара, який, поставивши ноги на решітку каміна, поринув у глибоку задуму.

— Друже П'єр, про що це ти, хай йому чорт, там думаєш? — спитав король Алтинів. Гренгуар, сумно посміхаючись, обернувся до нього.

— Я люблю вогонь, мій дорогий повелителю, не за ту нікчемну властивість, що він гріє наші ноги чи варить наш суп, а за його іскри. Іноді я цілими годинами дивлюся на них. Я відкриваю тисячі речей у цих зірочках, що усіяли чорну глибину каміна. Ці зірочки — цілі світи.

— Грім і блискавка, коли я щось зрозумів! — промовив волоцюга. — Чи ти не знаєш, котра година?

— Не знаю, — відповів Гренгуар.

Тоді Клопен підійшов до князя циганського.

— Друже Матіас, погану пору ми обрали: кажуть, Людовік XI у Парижі.

— Ще одна причина, щоб вирвати з його пазурів нашу сестру, — відповів старий циган.

— Ти говориш, як належить мужчині, Матіасе, — сказав король Алтинів. — Зрештою, ми швидко впораємося з цією справою. У Соборі нема чого боятися опору. Каноніки — просто зайці, а крім того, сила за нами! Чини судової палати пошиються в дурні, коли з'являться по неї. Клянуся папськими кишками, я не хочу, щоб вони повісили цю гарненьку дівчину.

Клопен вийшов із шинку.

Жеан тим часом горлав хрипким голосом:

— Я п'ю, я їм, я п'яний, я сам Юпітер! Гей, Пере Душогуб! Коли ти ще раз подивишся на мене такими очима, то я щиглями зіб'ю порох з твого носа.

Що ж до Гренгуара, то, виведений із роздумів, він почав придивлятися до бурхливих і галасливих сцен, що відбувалися навколо нього, і бубоніти крізь зуби: "Luxuriosa res vinum et tumultuosa ebrietas" [266]. Як добре, що я не п'ю, і як добре висловився святий Бенедикт: "Vinum apostatare facit etiam sapientes" [267].

У цей час повернувся Клопен і крикнув громовим голосом:

— Північ!

Це слово справило таке враження, як сигнал сідати на коней, що його подано полку під час привалу. Усі волоцюги — чоловіки, жінки, діти — юрбою повалили з таверни, брязкаючи зброєю і старим залізом.

Місяць закрила хмара. Двір чудес поринув у цілковиту пітьму. Ніде ані вогника. А тим часом майдан зовсім не був безлюдним. Можна було розгледіти юрбу чоловіків і жінок, які розмовляли тихими голосами. Чути було, як вони притишено гудуть, і видно було, як у темряві поблискує зброя.

Клопен видерся на величезний камінь.

— Шикуйся, Арго! — загорлав він. — Шикуйся, Циганіє! Шикуйся, Галілеє!

У темряві почався рух. Здавалося, незліченний натовп витягається у колону. Кілька хвилин по тому король Алтинів знову підвищив голос:

— Тепер мовчати, як ітимемо Парижем. Пароль: "Криві ножі гуляють!" Смолоскипи запалювати тільки перед Собором. Вперед!

Через десять хвилин вершники нічного дозору тікали, перелякані процесією якихось чорних мовчазних людей, які прямували до мосту Міняйл звивистими вулицями, що перетинали в усіх напрямках величезний Ринковий квартал.

IV. ВЕДМЕЖА ПОСЛУГА

Квазімодо цієї ночі не спав. Щойно він востаннє обійшов Собор. Замикаючи браму, він не помітив, як повз нього пройшов архідиякон, явно невдоволений з тієї старанності, з якою дзвонар порався із засувами й замикав величезну браму, залізне облямування якої надавало їй міцності муру. Дом Клод, більш ніж звичайно, мав заклопотаний вигляд Після нічної пригоди в келії він поведився з Квазімодо щоразу гірше. Проте ні брутальність, ні навіть бійка не могла похитнути терплячої покірності й мовчазної слухняності відданого дзвонаря. Без нарікань і скарг терпів він від архідиякона все: образи, погрози, биття. І тільки стурбовано стежив, коли дом Клод сходами башти піднімався нагору. Тим часом архідиякон і сам уникав зустрічей з циганкою.

Отож, побіжно глянувши на свої бідні, такі занедбані ним тепер дзвони — Жакеліну, Марію, Тібо, — Квазімодо цієї ночі зійшов на вишку північної башти і звідти, поставивши на покрівлю щільно закритий потайний ліхтар, став дивитися на Париж. Ніч, як ми вже казали, була дуже темна. Париж, за тих часів майже зовсім не освітлюваний, здавався невиразним нагромадженням якихось чорних масивів, тут і там перерізаних білястими закрутами Сени. Квазімодо побачив світло лише у вікні однієї віддаленої будівлі, невиразні й похмурі обриси якої вимальовувалися високо над покрівлями, десь біля Сент-Антуанької брами. Там, очевидно, теж хтось не спав.

Блукаючи своїм єдиним оком по цьому туманному нічному краєвиду, дзвонар відчував незрозумілий неспокій і був увесь час насторожі. Ще кілька днів тому він помітив, що навколо Собору, не зводячи очей з притулку молодой дівчини, безперестанку сновигають якісь лиховісні фігури, і йому спало на думку, що проти бідолашної втіачки, можливо, є змова.

Він гадав, що народ її ненавидить так само, як і його, і через те незабаром щось має статись. Охоплений тисячею підозрінь, він чатував на своїй дзвіниці, мов відданий пес, і, як каже Рабле, "мріяв у своїй мріяльні".

Вивчаючи величезне місто своїм єдиним оком, яке, немов у нагороду за каліцтво, природа обдарувала такою зіркістю, що воно заміняло майже всі інші відсутні у нього органи чуття, Квазімодо раптом помітив: контури набережної мають дещо незвичайний вигляд, йому здалося, ніби там відбувається якийсь непевний рух, і лінія парапета, що чорніє над сріблястим фоном води, стала вже не такою прямою й непорушною, як по інших набережних, а колихається, немов річковий зиб або море голів під час руху юрби.

Це видалося йому дивним. Він подвоїв увагу. Здавалося, рух відбувається в напрямі Сіте. Тим часом ніде не було видно жодного вогника. Якийсь час рух відбувався на набережній; згодом він поволі спав, наче те, що рухалося, увійшло всередину острова; потім він припинився зовсім, і лінія набережної знову стала прямою й нерухомою.

Квазімодо не знав, що й думати, а тим часом рух знову виник на вулиці Парві, яка врізується в Сіте перпендикулярно до фасаду Собору богома-тері. Нарешті, хоч як було темно, він побачив: з цієї вулиці з'явилася голова колони, і майдан миттю заповнила юрба. У темряві не можна було розрізнити нічого, крім того, що це — юрба.

У цьому видовищі було щось жахливе. Прагнучи сховатись у темряві, дивовижна процесія намагалася додержувати цілковитої тиші. І все ж вона не могла не шуміти зовсім, чутно було глухе тупотіння ніг. Проте звуки не досягали слуху нашого глухого, і величезна юрба, яку він ледве міг бачити і якої, — дарма що вона хвилювалася й рухалась так близько від нього, зовсім не чув, — юрба ця справляла на нього враження мовчазного невідчутного й оповитого млою збіговиська мерців. Йому привиджувалося, що на нього насувається туман, у якому йдуть люди, і він немов бачив, як тіні ворухнуться в цьому тумані.

Тоді його знову огорнули сумніви, і в голові знову майнула думка про можливість замаху на циганку. Він невиразно відчув, що насувається грізна небезпека. І в цю небезпечну хвилину він швидко зрозумів становище, чого важко було сподіватися від цього неповороткого розуму. Чи варто будити циганку? Може, влаштувати їй втечу? Але в який спосіб? Вулиці сповнені людьми, а за Собором річка. Немає ні човна, ні виходу. Залишалось одне: не порушуючи сну Есмеральди, впасти мертвим на поролі Собору, але опиратися доти, доки наспіє допомога, якщо тільки вона наспіє. Прокинутись, щоб прийняти смерть, бідолашна завжди встигне. Схваливши таке рішення, він став придивлятися до "ворога" вже спокійніше.

Юрба на Соборному майдані, здавалося, збільшувалась щохвилини. Проте, вирішив він, вона додержує цілковитої тиші, бо ж вікна на майдані й на вулиці залишаються зачиненими. Раптом блиснуло світло і, коливаючи вогняними язиками, над головами замиготіло сім чи вісім запалених смолоскипів. І тоді Квазімодо виразно бачив на паперті жахливе, схвильоване стовпище обідраних чоловіків і жінок, озброєних різакми, серпами, косами, списами, вістря яких миготіли тисячами відблисків. Тут і там, наче роги на потворних головах, стирчали вила. Квазімодо невиразно пригадав цю юрбу; йому здалося, ніби ще кілька місяців тому, коли юрба оголошувала його папою блазнів, він уже бачив ці обличчя. Якийсь чоловік, тримаючи в одній руці смолоскип, а в другій ломаку, виліз на тумбу й, здавалося, виголошував промову. Після цього химерна армія відразу перешикувалася, немовби оточуючи Собор. Квазімодо взяв ліхтар і зійшов на площадку між баштами, щоб краще розглянути те, що відбувається внизу, і придумати спосіб оборони.

Дійшовши до головного portalу Собору, Клопен Труйльфу справді вишикував своє військо до бою. Не сподіваючись на опір, він, проте, як розсудливий полководець, прагнув зберегти такий порядок, який дав би йому змогу гідно зустріти несподівану

атаку нічного патруля або дозору. І він розташував свої загони так, що тому, хто глянув би на них згори й здаля, вони нагадали б римський трикутник у битві під Екномом, "свиню" Александра Македонського або знаменитий клин Густава-Адольфа [268]. Звернена однією своєю стороною до Божого притулку, а другою до вулиці Сен-П'єр-о-Беф, основа цього трикутника, перетинаючи вихід з вулиці Парві, упиралася в глиб майдану. Клопен Труйльфу, разом із князем циганським, нашим другом Жеаном і кількома найодчайдушнішими волоцюгами, став при вершині цього трикутника.

Наскоки, подібні до того, який обідранці мали намір вчинити на Собор богоматері, у середньовічних містах не були великою рідкістю. Того, що ми звемо тепер "поліцією", тоді не було. По найбільш багатолюдних містах і особливо по столицях єдиної центральної влади не існувало. Феодалізм дуже химерно побудував ці велетенські міста-общини. Місто являло собою скупчення сили-силенної окремих феодальних володінь, що поділяли його на окремі частини різноманітної форми й величини. Звідси безліч найсуперечливіших порядків, тобто, власне, ніякого порядку. У Парижі, приміром, незалежно від ста сорока одного ленного володаря з правом стягати податки, було ще двадцять п'ять володарів, які, починаючи від єпископа Паризького з його ста п'ятьма вулицями й кінчаючи настоятелем Нотр-Дам-де-Шан, у якого їх було чотири, мали, крім того, право судової влади. Усі ці феодальні законники визнавали свого сюзерена-короля тільки номінально. Усім належало право стягати шляхове мито. Усі почували себе господарями. Людовік XI, цей невтомний трудівник, широко й наполегливо заходившись руйнувати феодальний лад (що його згодом в інтересах королівської влади дбайливо відновляли Рішельє [269] й Людовік XIV і в інтересах народу остаточно знищив Мірабо), — владно, наперекір усім, видав два-три укази, якими для всіх визначалися обов'язкові правила. Так, наприклад, у 1465 році городянам, під загрозою шибениці, було наказано з настанням ночі запалювати на вікнах свічки й замикати собак; того ж таки року іншим наказом велено було ввечері перетинати вулиці залізними ланцюгами і заборонялось тримати при собі кинджали чи будь-яку іншу зброю. Проте незабаром усі ці спроби встановити загальноміське законодавство було забуто. Городяни дозволяли вітру гасити свічки на їхніх вікнах, а собакам вільно гуляти; вулиці перетинали ланцюгами лише під час облоги, а заборона носити зброю спричинилася лише до того, щоб вулицю Перерізаної Пельки почали називати вулицею Перерізаного Горла. Це вже, безперечно, було явним прогресом.

Стародавня споруда феодального законодавства стояла непохитно. Судові округи й ленні земельні володіння безладно нагромаджувалися, перехрещувалися, переплутувалися, стикались і немовби врізувались одне в одне. Даремно скрізь стояв ліс дозорів, патрулів, різноманітної нічної сторожі, — крізь неї у всеозброєнні проривалися грабунок, бунт і розбій. Не дивно, що в такому безладді несподівані наскоки черні на палаци, замки й прості будинки не були нечуваною подією. Сусіди втручалися в цю справу здебільшого лише тоді, коли пограбування загрожувало їм самим. Почувши постріли з мушкетів, вони затуляли вуха, зачиняли віконниці, барикадували двері, вичікуючи, поки сутичка закінчиться з допомогою нічної варті або

й без неї. А вранці парижани переказували один одному: "Минулої ночі розгромили палац Етьєна Барбетта", "На маршала Клермонського вчинено напад..." Не тільки королівські замки — Лувр, Пале, Бастілія, Турнель, але й резиденції звичайних вельмож — Пті-Бурбон, палац де-Санс, Ангулем-ський палац та інші — обгороджувалися зубчастими мурами, а над ворітьми в них були бійниці. Церкви охороняла їхня святість. Проте деякі з них — Собор богоматері не належав до цього числа — були укріплені. Абатство Сен-Жермен-де-Пре було оточене зубчастою огорожею, наче замок якогось барона. На гармати воно витратило міді значно більше, ніж на дзвони. Сліди укріплень цього абатства були виразно помітні ще в 1610 році. Нині ж від нього лишилася тільки сама церква...

Але повернімося до Собору богоматері.

Покінчивши з першими розпорядженнями, які, — віддамо належне дисципліні цієї армії голодранців, — виконувалися мовчазно й надзвичайно точно, Клопен зліз на парапет паперті. Ставши лицем до Собору й розмахуючи смолоскипом, полум'я якого, коливаючись на вітрі й застилаючись власним димом, то осявало фасад церкви червонуватим світлом, то залишало його в тіні, цей гідний ватажок зграї волоцюг заговорив хриплим, грубим голосом:

— Луї де Бомон, єпископе паризький, раднику верховного суду! Я, Клопен Труйльфу, король Алтинів, великий принц Арго, єпископ блазнів, кажу тобі, що наша сестра, несправедливо обвинувачена в чаклунстві, знайшла собі пристановище у тебе в Соборі. Ти повинен дати їй притулок і захист. Але верховний суд хоче забрати її з Собору, і ти дав на це згоду. Завтра нещасну мають повісити на Гревському майдані, якщо її не врятують бог і волоцюги. Тому, єпископе, ми прийшли до тебе. Якщо твоя церква недоторканна, недоторканна й наша сестра, але якщо наша сестра не є недоторканною, — то й твоя церква не є недоторканною. Ми вимагаємо: якщо ти хочеш врятувати Собор — віддай нам дівчину. Якщо ні — ми заберемо дівчину силою й пограбуємо храм. І це буде справедливо. На підтвердження цього я ставлю тут свій прапор і... нехай береже тебе бог, паризький єпископе!

На жаль, Квазімодо не міг чути цих слів, виголошених з виразом лиховісної й дикої величі. Хтось із волоцюг подав Клопену "прапор", і він урочисто встромив його в щілину між двох плит. Це були великі вила із скривавленим шматком падла на зубцях.

Зробивши це, король Алтинів обернувся й глянув на свою армію лиховісних молодчиків, очі яких блищали, неначе вістря списів. По невеличкій паузі він знову гукнув:

— Вперед, сини! До роботи, зломщики!

Тридцятеро здоровенних, кремезних хлопців, схожих на слюсарів, вийшли з лав з молотками, кліщами й залізними ломачами на плечах. Вони рушили до головної брами Собору, зійшли східцями на паперть і з допомогою підойм та кліщів заходилися ламати двері. Волоцюги юрбою подалися слідом за ними, хто допомагати, а хто й просто дивитись. Натовп миттю заповнив усі одинадцять східців паперті.

Але двері не піддавалися.

— Таж міцні і вперті, хай їм чорт! — вилаявся один.

— Такі старі, що в них хрящі заkostenіли, — сказав другий.

— Сміливіше, друзі! — продовжував закликати Клопен. — Ставлю голову проти старої пантофлі, що поки прокинеться хоч один паламар, ви встигнете відчинити двері, визволити дівча й пограбувати вівтар. Чуєте, замок уже тріщить!

Страшений гуркіт, що пролунав за спиною Клопена, заглушив його слова. Клопен обернувся. Неначе з неба на паперть гепнула величезна колода. Розчавивши на східцях кільканадцять волоцюг, вона з гуркотом гарматного пострілу відскочила на бруківку й поперебивала ноги ще декому з юрби голодранців. З криками жаху всі кинулися врозтіч. Прилегла до паперті частина майдану за мить спорожніла. Зломщики, дарма що їх захищало склепіння порталу, кинули браму, і навіть сам Клопен відступив від Собору на чималу відстань.

— Ну та й щасливо ж я відбувся! — вигукнув Жеан. — Я ж чув, як вона просвистіла. Та хай їй чорт! П'єр Горлоріз — забитий!

Важко передати, як здивувала й злякала волоцюг ця колода. Приголомшені падінням деревини більше, ніж були б вражені появою двадцяти тисяч королівських стрільців, вони стояли якийсь час нерухомо, мовчки вдивляючись у небо.

— Сатана! — пробурмотів циганський князь. — Це скидається на чаклунство.

— Я думаю, це місяць скинув на нас поліняку, — сказав Андрі Рудий.

— Кажуть, що місяць у дружбі з пречистою дівою, — додав Франсуа Шантпрюн.

— Тисяча пап! Дурні ви всі! — вилаявся Клопен. Але як пояснити падіння колоди, він і сам не знав.

Тим часом на фасаді Собору, до вершин якого світло смолоскипів не сягало, не було видно нічого. Здоровенна дубова колода лежала на бруківці, а навкруги чувся стогін нещасних, які першими потрапили під її удар і порозпорювали собі животи об гострі кути кам'яних східців.

Нарешті, отямившись після першого подиву, король Алтинів знайшов-таки найімовірніше, на думку його товаришів, пояснення.

— Нечиста сила! Та невже ж попи надумали оборонятися? Тоді громи їх, громи!

— Громи! — з несамовитим ревом підхопила юрба, і по фасаду Собору пролунав залп мушкетів та арбалетів.

Постріли розбудили мирних жителів сусідніх будинків. Відчинилося навстіж кілька вікон, з них повитикалися голови в нічних ковпаках і руки із запаленими свічками.

— Стріляйте по вікнах! — скомандував Клопен.

Вікна миттю позачинялись, і бідолашні городяни, ледве встигнувши обвести зляканими очима освітлену полум'ям смолоскипів юрбу, обливаючись холодним потом і запитуючи самих себе: що це відбувається на соборній паперті — відьомський шабаш чи новий напад бургундців, як у 1464 році, — повернулися до своїх жінок. Чоловікам уже ввижались грабунки, жінкам — гвалтування, і ті й другі тремтіли від страху.

— Громи! — кричали розлючені голодранці, але ніхто не зважувався підійти. Вони дивились то на церкву, то на колоду. Колода лежала нерухомо, а будівля стояла

спокійна й безлюдна. Та щось незбагненне сковувало волоцюг.

— До роботи, зломщики, — загорлав Труйльфу, — висаджуйте двері! Але всі немов прикипіли до місця.

— А бодай же вам животи порозпирало! — кричав Клопен. — Ото мені мужчини, злякалися колоди!

— Капітане, — відповів йому хтось із "слюсарів", — нас не затримує колода, а оці двері, оббиті залізними штабами. Тут кліщами нічого не вдієш.

— А що вам потрібно, щоб висадити їх?

— Ой, та потрібен таран.

Король Алтинів сміливо підбіг до страшної колоди й поставив на неї ногу.

— Ось і таран! — вигукнув він. — Його вам прислали самі каноніки! — І, глузливо вклоняючись у бік церкви, додав: — Спасибі вам, каноніки!

Ця витівка справила добре враження. Магічний вплив колоди розвіявся. Волоцюги посміливішали. Незабаром, підхоплена, мов пір'їна, двома сотнями дужих рук, величезна колода гучно грюкнула в масивні двері. У тьмяному світлі смолоскипів ця довжелезна колода, підтримувана юрбою чоловіків, які з розгону били нею в браму Собору, здавалась якимось тисячоногим страховищем, що, пригнувши голову, кидається на кам'яного велетня.

При кожному ударі колоди брама, зроблена наполовину з металу, гула, мов величезний барабан, але не піддавалася, хоч увесь Собор аж здригався, і чути було, як глухий гул доходив до найдалших і найглибших його закутків.

У ту мить на голови штурмуючих згори посипався дощ великого каміння.

— Сто чортів! — вигукнув Жеан. — Невже башти надумали скинути нам на голови свої балюстради?

Але перший поштовх уже дано. Приклад показував король Алтинів. Без сумніву, це оборонявся сам єпископ, — і, незважаючи на каменюки, що тут і там трошили черепи, в браму гатили колодою ще лютіше. Знаменно, що каменюки падали поодиноці, хоч і дуже часто. Волоцюги відчували одразу по два удари: один — на голові, другий — на ногах. Рідко який камінь не влучав у ціль, і вже купа вбитих та пораних стікала кров'ю й билася в судорогах під ногами людей, які раз у раз, поповнюючи свої лави, з шаленою люттю йшли на приступ. Довга колода, неначе серце дзвона, продовжувала бити в браму через рівні проміжки часу; брама стогнала, каменюки сипалися градом.

Читач, безперечно, вже догадався, що несподіваний опір, який так розлютив волоцюг, був справою рук Квазімодо.

На жаль, випадок допоміг глухому.

Коли він сходив на площадку між баштами, думки плуталися в його голові. Дивлячись згори на величезний натовп волоцюг, які готувалися напасти на Собор, він кілька хвилин, мов божевільний, бігав туди й сюди вздовж галереї, благаючи хоч диявола, хоч бога врятувати циганку. Йому спало на думку зійти на південну дзвіницю і вдарити на сполох. Але поки він розгойдав би дзвін і поки пролунав би хоч єдиний звук грубого голосу Марії, браму Собору могли висадити десять разів. Це було саме тоді,

коли зломщики попрямували до неї із своїм знаряддям. Що ж робити?

Раптом він пригадав, що сьогодні, лагодячи стіни, крокви й покрівлю, в південній башті весь день працювали муляри. Для нього це було наче промінь світла. Кроков там була така величезна кількість, що їх називали "лісом".

Квазімодо кинувся до цієї башти. У зовнішніх її приміщеннях справді була сила-силенна різноманітного будівельного матеріалу: купи дрібного каміння, сувої штабового свинцю, в'язки дранки, величезні, вже понадпилювані колоди, купи щебеню, — одне слово, готовий арсенал.

Не можна було гаяти й хвилини. Унизу щосили працювали кліщі й молотки. Відчуття небезпеки подесятерило сили Квазімодо. Піднявши одну з найдовших і найважчих колод, він просунув її крізь дахове віконце, потім підхопив із зовнішнього боку башти й, спрямувавши по виступу балюстради, що облямовувала площадку, кинув у безодню. Наче крило вітряка, що, відірвавшись, злетіло в повітряний простір, довжелезна колода, шкрябаючи стіну й розтрошуючи статуї, кілька разів перекрутилася в повітрі й нарешті впала на землю. Пролунав страшний зойк; гепнувши на бруківку, чорна колода підстрибнула вгору, немов змія, що звилася в повітря.

Квазімодо бачив, як після падіння колоди волоцюги розвіялися в різні боки, наче попіл від подуву дитини. Використовуючи сум'яття, поки охоплені забобонним жахом арготинці розглядали скинуту з неба деревину і поки вони градом стріл та великого шроту щербили кам'яні статуї порталу, дзвонар нечутно стягав на край балюстради, звідки вже впала колода, купи щебеню, велике й дрібне каміння і навіть мішки з мулярським інструментом.

І тільки-но зломщики заходилися висаджувати головну браму Собору, на них посипався такий град каменюк, що здавалося, сама церква падає їм на голови.

Хто побачив би цієї хвилини Квазімодо, той, напевне, злякався б. Не обмежуючись усім тим, що було вже скупчене на балюстраді, він нагромадив цілу гору каміння ще й на самій площадці і, коли вичерпався попередній запас, узявся до неї. Він нагинався, випростувався, знову нагинався й знову випростувався з неймовірною спритністю. Його величезна голова, подібна до голови гнома, звішувалася над балюстрадою, і тоді вниз одразу летів камінь, слідом другий, третій... Інколи він стежив, як падає яка-небудь здоровенна каменюка, і, коли вона влучала в ціль, люто ревів: "Гу-гу-у-у!"

Однак волоцюги не занепадали духом. Уже понад двадцять разів міцна брама, на яку вони так люто накидалися, здригалась під ударами тарана, вага якого збільшилася від сили сотень рук. Стулки брами тріщали. Карбовані прикраси розліталися на скалки, завіси при кожному ударі підстрибували на своїх гвинтах: ламалися дошки, сипалося стерте під залізною оббивкою на порох дерево. На щастя Квазімодо, заліза в брамі було більше, ніж дерева. І все ж він відчував, що головна брама поволі піддається. Ударів тарана він не чув, але кожен із них однаково відгукувався і в надрах Собору, і в ньому самому. Згори він бачив, як осатанілі в передчутті торжества волоцюги погрожували кулаками похмурому фасадіві церкви, і заздрих, думаючи про себе й про циганку, крилатим совам, що зграями здіймалися в нього над головою й відлітали вдалину.

Очевидно, щоб відбити напад, зливи його каміння було не досить.

У цей час трохи нижче від балюстради, з якої він громив юрбу, Квазімодо помітив дві довгі кам'яні ринви, що закінчувалися саме над головною брамою. Верхні отвори цих ринв прилягали до площадки. У нього майнула якась думка. Він побіг до своєї комірчини й приніс звідти хмизу. Поверх нього понакладав кілька оберемків дранки й сувої свинцю — запаси, яких він іще не встиг вичерпати, і, розмістивши все це перед отворами двох ринв, з допомогою свого ліхтаря розпалив вогнище.

У цей час, оскільки камінна злива вщухла, волоцюги перестали дивитися вгору. Засапавшись, мов згряя хортів перед загнаним у лігво кабаном, арготинці безладно юрмилися біля понівеченої тараном, але все ще не поваленої брами. З трепетом чекали вони останнього удару, удару, що нарешті проб'є цю браму. Кожен намагався протиснутися до неї ближче, щоб, коли вона розкриється, першому вдертися в цей багатий Собор, у цю величезну скарбницю, де протягом трьох століть нагромаджувалися незліченні скарби. Ревучи від захвату й жадоби, нагадували вони один одному про розкішні срібні розп'яття, чудові парчеві ризи, пишні, позолоченого срібла надгробні плити, величні хори, про яскраві свята, — осяяне вогнями смолоскипів різдво, залитий світлом сонячного проміння Великдень, про всі ці блискучі торжества, коли раки з мощами, ставники, дароносиці й дарохранительниці вкривали вівтарі, мов оздоблений золотом і алмазами панцир. Безперечно, у цю щасливу мить всі ці лжепаралітики й прокажені, шахраї й пройдисвіти думали не так про врятування циганки, як про пограбування Собору. Ми навіть ладні припустити, що визволення Есмеральди було для них лише приводом, якщо тільки розбійникам взагалі потрібен привід.

Раптом саме тоді, коли, затамувавши подих і напруживши м'язи для вирішального удару, волоцюги в останньому зусиллі скупчилися біля тарана, серед них розлігся страшний зойк, ще жахливіший, ніж під час падіння колоди. Хто не кричав, хто був іще живий, — ті подивилися вгору. Два потоки розтопленого свинцю лилися з верхівки Собору в самісіньку гущу юрби. Це людське море наче осіло під киплячим металом, що, стікаючи, утворював у юрбі дві чорні, паруючі діри, подібні до тих, які робить гаряча вода в снігу. Видно було напівобвуглених вмираючих людей, що корчилились і вили з болю. Від двох головних струмків у різні боки розліталися бризки цього жахливого дощу, впиваючись у черепи обложників, наче вогненні свердла. Нещасних зрешечували тисячі цих важких, розпечених градин.

Лемент стояв несамовитий. Кинувши таран на трупи, волоцюги всі як один — і найвідважніші, і найбоязкіші — розбіглися хто куди. Паперть знову спустіла.

Очі всіх обложників звернулися до вершини Собору. Те, що вони побачили, було незвичайним. Над центральною розетою горішньої галереї, між двома дзвіницями, у вихорі іскор здіймалося полум'я, — велике, безладне, люте полум'я; вітер час від часу відривав од нього вогняні пасма і разом з димом заносив геть. Нижче, з-під темної, з полум'яніючими трилисниками балюстради, дві ринви, закінчення яких були зроблені у вигляді пащек потворних страховищ, невинно вивергали на темну нижню частину

фасаду будівлі сріблісті потоки пекучого дощу. Ці потоки розплавленого свинцю, в міру наближення до землі, розбризкувалися, немов вода, що цівками нестримно б'є крізь безліч отворів лійки. Угорі над полум'ям височіли величезні, з одного боку багряно-червоні, з другого — зовсім чорні башти, які від власної тіні, що сягала самого неба, здавалися ще більшими й вищими. Незліченні скульптури дияволів і драконів, що їх прикрашали, набирали зловісного вигляду. Вони ніби ворушились у миготливому сяйві полум'я. Змії реготали, пащі ринв гавкали, саламандри роздмухували вогонь, дракони, задихаючись від диму, чхали. І серед усіх оцих вогнем і галасом пробуджених від кам'яного сну потвор, на палаючому тлі вогнища, немов кажан перед свічкою, раз у раз сновигало ще одне страховище.

Без сумніву, цей дивовижний маяк розбудив навіть дроворубів на далеких Бісетрських пагорбах, і вони тепер злякано дивились, як на порослих вересом пагорбах витанцьовують велетенські тіні башт Собору.

Приголомшені жахом волоцюги принишкли; чути було тільки тривожні крики каноніків, замкнених у себе в монастирі і спокоєних більш, ніж коні в палаючій стайні, притишений стукіт крадькома відчинюваних і блискавично зачинюваних вікон, метушню переляканих жителів навколишніх будинків і підопічних Божого притулку, стогін вітру, передсмертне хрипіння вмираючих і безнастанне цокотіння краплин свинцевого дощу по бруківці.

Тим часом ватажки волоцюг зібралися під портиком дому Гонделор'є на нараду. Князь циганський, сівши на тумбу, з якимось забобонним жахом дивився на фантастичне вогнище, що палало на висоті двохсот футів. Шаленіючи від люті, Клопен Труйльфу кусав свої величезні кулаки.

— Увійти неможливо! — бурмотів він крізь зуби.

— Вона зачарована, ця стара церква, — додав старий циган Матіас Хунгаді Спікалі.

— Присягаюся папськими вусами, — вигукнув сивий волоцюга, колишній військовий, — ці церковні ринви плюються розплавленим свинцем не згірше Лектурських бійниць.

— Дивіться-но, там перед самісіньким вогнем сновигає якийсь диявол! — крикнув циганський князь.

— Сто чортів! — вилаявся Клопен. — Та це ж клятий дзвонар, це Квазімодо!

Циган похитав головою.

— А я вам кажу, що це дух Сабнак, великий маркіз, демон укріплень. Він має вигляд озброєного воїна й лев'ячу голову. Іноді він з'являється верхи на потворному коні. Він обертає людей на каміння, з якого потім будує башти. Під його командою п'ятдесят легіонів. Безперечно, це він, я його впізнаю. Часом він одягає пишне золоте вбрання турецького крою.

— А де ж це Бельвінь-де-Летуаль? — спитав Клопен.

— Убитий, — озвалася якась злодійка.

— А! Собор богоматері таки завдав роботи госпіталям, — зайшовшись дурним реготом, сказав Андрі Рудий.

— Невже ніяк не можна виламати ці двері? — тупнувши ногою, вигукнув король Алтинів.

Циганський князь сумно показав йому на два потоки киплячого свинцю, які, ніби два довгі фосфоричні веретена, безперестанку борознили чорний фасад Собору.

— Раніше теж траплялися випадки, коли церкви самі оборонялись, — додав він, зітхнувши. — Сорок років тому Константинопольський собор святої Софії, стрясаючи своїми куполами, немов головою, тричі скидав на землю півмісяць Магомета. Будівник цього храму — Гійом Паризький — був чаклуном.

— Невже ж ми підемо звідси смиренно, немов якісь нікчеми з великої дороги? — крикнув Клопен. — Невже так і покинемо нашу сестру, щоб завтра ці вовки в священницьких каптурах її повісили?

— І ризницю, де цілі купи золота, — докинув якийсь бродяга, ім'я якого, на жаль, нам невідоме.

— А, борода Магомета! — вилаявся Труйльфу.

— Спробуймо ще раз, — запропонував той самий бродяга. Матіас Хун-гаді похитав головою.

— Через двері нам не пройти ніяк. У броні старої відьми треба знайти якийсь отвір, якусь діру, потайний хід або щілину.

— Хто за це? — спитав Клопен. — Я повертаюсь. До речі, де той маленький школяр Жеан, який навішав на себе стільки заліза?

— Його, мабуть, убило, — відповів хтось із гурту. — Більше не чути його сміху.

Король Алтинів насупив брови.

— Шкода! Під тією бронею билосся мужнє серце. А метр П'єр Грен-гуар?

— Капітане Клопен, — відповів Андрі Рудий, — він утік, коли ми були ще на мосту Міняйл.

Клопен тупнув ногою.

— Пика божя! Сам же підмовив нас на це діло та й покинув у таку гарячу мить. Підлий базіка! Боягуз! Стоптаний личак!

— Капітане Клопен, — крикнув Андрі Рудий, який у цей час дивився на вулицю Парві, — онде маленький школяр!

— Слава Плутонів! — вигукнув Клопен. — Але що за чортівиння він тягне за собою?

Справді, це був Жеан. Він біг настільки швидко, наскільки це йому дозволяли його важкі рицарські обладунки, і, насаджуючись, мов мурашка, запряжена в двадцять разів довшу за себе стеблину, відважно тягнув по бруківці довжелезну драбину.

— Перемога! Те Deum! [270]— кричав школяр. — Ось драбина вантажників з пристані Сен-Ландрі.

Клопен підійшов до нього.

— Хлопче! Що ти, на бога, хочеш робити з цією драбиною?

— Я таки здобув її, — задихаючись, відповів Жеан. — Там живе знайома дівчина, яка вважає, що я вродливий, мов Купідон. Клянусь Маго-метом! Бідолашна дівчина

вийшла мені відчиняти в самій сорочці.

— Добре! — промовив Клопен. — Але що ти хочеш робити з цією драбиною?

Лукаво й самовдоволено глянувши на нього, Жеан заляскав пальцями, як кастаньетами. У цю мить він був просто величний. На голові у нього красувався один із тих важких, поширених у п'ятнадцятому столітті шоломів, що так жахали ворогів своїми фантастичними нашоломниками. Жеанів нашоломник щирився десятьма залізними дзьобами, і хлопець міг би змагатися з Несторовим кораблем [271] за грізний гомерівський епітет "деся-тиносий".

— Що хочу я з нею робити? Найясніший королю Алтинів, бачите ви над тими трьома порталами шеренгу статуй з безглуздими пиками?

— Бачу. Що ж далі?

— Це галерея королів Франції.

— А мені що до того? — спитав Клопен.

— Стривайте-но! В кінці тієї ж галереї є двері, що їх замикають лише на засув. Я залізу туди цією драбиною, і ось я вже в церкві.

— Хлопче, дай-но мені полізти першим.

— Е, ні. Драбина моя. Ходімо, ви будете другим.

— Задавив би тебе Вельзевул! — насупившись, пробурмотів Клопен. — Я другим не буду ніколи.

— Тоді. Клопене, шукай собі драбину сам.

Жеан кинувся бігти майданом, тягнучи за собою драбину й гукаючи:

— За мною, хлопці!

Драбину миттю підняли й приставили до балюстради нижньої галереї, над одним із бічних порталів. Натовп волоцюг юрмився вниз, голосно вигукуючи й намагаючись вилізти нагору. Але Жеан пильнував свого права й перший ступив на щабель. Лізти довелося досить довго. Нині галерея королів Франції височить приблизно на рівні шістдесяти футів від бруківки. За тих часів одинадцять сходинок паперті додавали їй ще більшої висоти. Обтяжений важким озброєнням, Жеан посувався поволі, однією рукою тримаючись за драбину, а в другій стискаючи свій арбалет. Долізши до середини драбини, він засмучено поглянув на паперть, рясно вкриту трупами бідолашних арготинців.

— Господи! — вихопилося в нього. — Ось купа трупів, гідна п'ятої пісні "Іліади"!

І він поліз далі. Слідом за ним лізли волоцюги. На кожному щаблі їх було по одному, і вони утворювали собою довгу лінію закутих у лати спин. У темряві здавалося, що по стіні Собору повзе вкрита сталлю лускою змія. Жеан, лізучи першим, довершував ілюзію свистом.

Нарешті він добрався до балкона галереї і під схвальні оплески всієї зграї спритно на нього скочив. Оволодівши в такий спосіб цитаделлю, він почав був переможно кричати, та раптом замовк, наче скам'янівши.

За однією з королівських статуй він несподівано помітив Квазімодо, який, ховаючись у темряві, виблискував своїм єдиним оком.

Перш ніж другий обложник встиг ступити на галерею, страшний горбань стрибнув до драбини, мовчки схопив її кінці своїми могутніми руками й відхилив від стіни. За мить, під несамовиті крики жаху й відчаю, він розхитав цю довжелезну, пружну від тіл, згори й донизу обліплену волоцюгами драбину і раптом з надлюдською силою жбурнув цей кетяг людей на майдан. Настала хвилина, коли здригнулися навіть наймужніші. Відкинута назад драбина якусь мить, немов вагаючись, стояла сторч, тоді хитнулась і враз, описуючи страшну дугу радіусом щось із вісімдесят футів, швидше, ніж підйомний міст, у якого пообривалися ланцюги, з усім своїм живим вантажем брязнула на бруківку. Пролунали страшні прокляття; потім усе стихло. І з-під купи мертвих виповзло кілька нещасних, покалічених волоцюг.

Тріумфальні крики обложників, які щойно лунали в повітрі, змінилися лементом гніву й болю. Квазімодо, спираючись ліктями на балюстраду, байдужим поглядом дивився вниз. Тепер він був схожий на кошлатого стародавнього короля біля вікна свого палацу.

Жеан Фролло опинився в скрутному становищі. Відділений від своїх товаришів прямовисною стіною у вісімдесят футів заввишки, він опинився сам на сам із страшним дзвонарем. Поки Квазімодо порався з драбиною, школяр побіг до потайних дверей, сподіваючись, що вони відчинені. Але, входячи на галерею, глухий замкнув їх за собою. Тоді Жеан сховався за одного з кам'яних королів. Затамувавши подих, він дивився на страхітливого горбаня розгубленим поглядом, немов той зальотник, що, залицяючись до дружини сторожа звіринця і йдучи якось увечері на побачення, помилково переліз через мур десь в іншому місці й раптом опинився віч-на-віч з білим ведмедем. Спочатку глухий не звернув на Жеана ніякої уваги, та ось він повернув голову й одразу випростався. Він помітив школяра. Жеан приготувався до жорстокого нападу, але глухий стояв нерухомо; він тільки повернувся до хлопця й мовчки на нього дивився.

— Хо! Хо! — вигукнув Жеан. — Чого ти так журно дивишся на мене своїм єдиним оком?

І, говорячи це, молодий урвиголова нишком готував арбалет.

— Квазімодо, — вигукнув він, — зараз я зміню твоє прізвисько. Відтепер тебе називатимуть сліпий!

Він вистрілив. Продзвенівши в повітрі, оперена стріла впилася горбаневі в ліву руку. Квазімодо це стурбувало не більше, ніж якби стріла подряпала статую короля Фарамона. Він витяг стрілу з руки й спокійно зламав її на своєму товстелезному коліні. Потім він швидше впустив, ніж кинув ці уламки. Вистрілити вдруге Жеан уже не встиг. Зламавши стрілу і з шумом видихнувши з грудей повітря, Квазімодо, підстрибнувши, мов коник, накинувся на школяра так, що від удару об стіну його лати розплющились.

І тоді в напівтемряві, при мерехтливому світлі смолоскипів сталося щось жахливе.

Квазімодо схопив лівою рукою обидві руки Жеана, який, відчуваючи неминучу загибель, навіть не опирався, а правою мовчки, із зловісною неквапливістю почав скидати з нього всі обладунки: шпагу, кинджали, шолом, лати, наручники. Уламок за уламком кидав собі до ніг залізну шкаралупу школяра.

Побачивши себе в цих страшних руках обеззброєним, роздягненим, безсилим і кволим, Жеан не спробував навіть заговорити, а, зухвало сміючись глухому в обличчя, з безстрашною безтурботністю шістнадцятирічного хлоп'яти заспівав популярну тоді пісеньку:

У пишнім наряді зробилось гладке
Чудове місто Камбре,
Його догола роздягнув Марафен...

Він не скінчив. Схопивши школяра однією рукою за обидві ноги. Квазімодо стрибнув на парапет галереї і, мов пращею, став вертїти ним над безоднею. За мить почувся хряск, подібний до того, який видає розбита об стїну кістяна скринька, і всі побачили, як згори щось полетїло вниз, але, зачепившись за якийсь архїтектурний виступ, спинилось на третинї висоти. Це було зігнуте вдвоє, вже мертве тїло з розтрощеним черепом і поламаними кінцївками.

Крик жаху вихопився з грудей волоцюг.

— Помсти! — крикнув Клопен.

— Громи! — відгукнулась юрба. — На приступ! На приступ!

І тоді пролунав несамовитий рев, у якому зливалися всі мови, говїрки, акценти. Смерть бїдолашного школяра запалила юрбу шаленим завзяттям, її пекли сором і гнів, що якийсь горбань так довго не дає змоги під-ступитись до церкви. Шалена лють допомогла знайти драбини, збільшити кїлькїсть смолоскипів, і через кїлька хвилин розгублений Квазімодо побачив, як цей жахливий комашник з усіх боків суне на приступ Собору. Хто не мав драбини, запасся вузлуватим мотуззям; хто не мав мотуза, — дряпався по скульптурних виступах; і одні з них чїплялися за лахміття інших. Опиралися цьому страшному припливу викривлених злїстю облич, що лізли все вище й вище, не було нїякої змоги; звїрячі від лютї лиця лисніли, землисті лоби вкрилися потом, очі блищали; і всі ці зсудомлені гримасами пики, усі ці потвори насувалися на Квазімодо.

Здавалося, що це інші церкви нацькували на Собор богоматері своїх горгон, псів, драконів, демонів, — усі свої фантастичні скульптури. І здавалося, шар живих страховищ укрит кам'яні страховища фасаду.

Тим часом майдан зазорів тисячами нових смолоскипів. Безладну, досі повиту мороком картину бою раптом осяяло світло, воно запалило своїм відсвітлом небо, паперть виблискувала вогнями; далеко навкруги освітлюючи місто, палахкотїло полум'я на горїшній площадцї. Чїтко вимальовуючись над покрївлями Парижа, велетенські силуети обох башт Собору утворювали на цьому ясному тлі широку вищерблену тїнь. Місто вирувало. Десь удалинї били на сполох, і навкруги лунав стогїн дзвонів. Волоцюги ричали, лаялись, задихаючись, лізли вгору, і, безсилий проти стїлькох ворогів, бачачи, як усе ближче й ближче насуваються ці розлючені лиця, тремтячи за циганку, Квазімодо благов у неба чуда і в розпачї ламав собі руки.

V. ВІДЛЮДНИЙ ЗАКУТОК, У ЯКОМУ ЛЮДОВІК ФРАНЦУЗЬКИЙ ЧИТАЄ ЧАСОСЛОВ

Читаць, можливо, не забув, що за мить перед тим, як Квазімодо в нічному мороці помітив зграю волоцюг, він, оглядаючи з висоти своєї дзвіниці Париж, побачив у далині лише один вогник, що, немов зірочка, мерехтів у вікні останнього поверху височезної темної будівлі біля Сент-Антуанської брами. Будівля ця була Бастілія, зірочка— свічка Людовіка XI.

Справді, ось уже два дні Людовік XI був у Парижі. Через день він мав виїхати в свій замок Монтіль-ле-Тур. Треба сказати, що у своєму славному місті Парижі Людовік XI з'являвся дуже рідко й завжди лише на короткий час. Він вважав, що там до його послуг надто мало підйомних мостів, шибениць і шотландських стрільців.

Цього разу він вирішив заночувати в Бастії. Величезна, на п'ять квадратних сажнів, луврська спочивальня, з високим, оздобленим зображенням дванадцяти велетенських звірів і тринадцяти великих пророків каміном та широченням — одинадцять на дванадцять футів — ліжком, його не влаштовувала. Серед усієї цієї величі він почував себе розгубленим. Цей король мав смаки справжнього буржуа й віддавав перевагу Бастії з її тісною комірчиною й вузьким ліжком. До того ж Бастія була укріплена краще, ніж Лувр.

Улюблена "кімнатка" короля в знаменитій державній в'язниці була все ж таки досить простора. Вона займала найвищий поверх башточки, що становила частину великої замкової вежі. Кімната мала круглу форму, її стіни були оббиті блискучими солом'яними циновками, крокви оббиті позолоченими олов'яними ліліями, а дерев'яні панелі круг кімнати рясно вкриті розетами з білої олов'яної глазури й пофарбовані ясно-зеленою фарбою, виготовленою з реальгарди й індиго.

Вікно було тільки одне — вузьке, стрілчасте, перевите мідним дротом і залізними ґратами й до того ж затемнене прегарно намальованими на склі гербами короля й королеви. Вартість кожного такого скляного панно становила двадцять два сольди.

Вхід теж був тільки один — двері в стилі того часу, з низькою аркою, зсередини оббиті килимом, а зовні прикрашені портиком з ірландської сосни — тендітна, тонкої й майстерної столярної роботи споруда, яку ще років півторасти тому часто можна було побачити в старовинних будинках. "Хоч такі споруди спотворюють і захаращують житла, — з відчаєм каже Со-валь, — проте наші старі не хочуть розлучатися з ними й зберігають їх наперекір усім".

Тут не було нічого такого, чим звичайно бувають обставлені кімнати: не було ні довгих, з м'якими сидіннями лав, ні звичайних ослінчиків у формі скринь, ні чарівних, на різьблених ніжках, табуретів, вартістю по чотири сольди кожний. Стояло тільки одне складане розкішної роботи крісло; дерев'яні частини його були розписані трояндами по червоному тлу; сидіння — обтягнуте ясно-червоною іспанською шкірою, оздоблене довгими шовковими торочками і оббите безліччю золотих цвяшків. Те, що в цій кімнаті було лише одне крісло, свідчило, що тут мала право сидіти тільки одна особа. Поряд з кріслом і біля самісінького вікна стояв стіл, застелений килимом, на якому були вигаптувані зображення птахів. На столі — забризкане чорнилом письмове приладдя, кілька пергаментів, пера і срібний різьблений келих. Трохи осторонь —

маленька грубка; далі — обшитий ясно-малиновим оксамитом і прикрашений золотими шишечками аналой. Нарешті, в глибині стояло просте ліжко, накрите покривалом жовто-черво-ного штофу, без сухозлітки й позументів і з невибагливими торочками. Саме це ліжко, знамените тим, що воно навівало на Людовіка XI сон або безсоння, через двісті років стояло в домі одного державного радника, де його й бачила на схилі своїх літ уславлена в романі "Кір" [272] під ім'ям "Аррісідії" чи "Втіленої моральності" мадам Пілю.

Такою була та кімната, що її називали "Відлюдний закуток, у якому Людовік Французький читає часослов".

У ту хвилину, коли ми ввели до цієї кімнати читача, там панувала напівтемрява. Ще годину тому пролунав сигнал гасити вогні. Настала ніч, і на столі блимала тільки одна маленька воскова свічка, осяваючи своїм мерехтливим світлом п'ятьох присутніх тут осіб, які розмістилися в різних кінцях кімнати.

Перший, на кого падало світло, був пишно вбраний вельможа. Його розкішний одяг, що складався з коротеньких широких штанів, пунцового, в срібну смужку напівкамзола та вимережаного чорними візерунками й гаптованого золотом плаща, мінівся, й здавалось, що кожна його складка випромінює світло. На грудях у нього красувався гаптований барвистим шовком герб: при вершині кута, утворюваного двома перехресними смугами, біжить лань. З правого боку щита була лаврова гілка, з лівого — оленячий ріг. На поясі висів коштовний кинджал, позолочене руків'я якого, вирізьблене у формі нашоломника, закінчувалося графською короною. Обличчя він мав неприємне, зле, голова — гордовито піднесена, вираз очей зарозумілий. З першого погляду це обличчя здавалось бундючним, з другого — хитрим.

Тримаючи в руках довгий пергамент, він стояв з непокритою головою за кріслом, у якому, незграбно зігнувшись, поклавши ногу на ногу й спираючись ліктем на стіл, сидів бідненько вбраний чоловік. Уявіть собі в розкішному, оббитому іспанською шкірою кріслі вузлуваті коліна, худорляві стегна, обтягнені простим, чорним шерстяним трико, тулуб у фланелевому камзолі, отороченому облізлим хутром, і до всього цього старий заяложений капелюх із щонайгіршого чорного сукна, облямований шнуром і оздоблений якимись свинцевими фігурками. Додайте брудну ярмулку, під якою майже зовсім ховалося волосся, і це буде все, що можна було розгледіти в скоцюрбленій у кріслі фігурі. Голова цього чоловіка так низько схилилась на груди, що все обличчя тонуло в тіні й виднівся лише кінчик довгого носа, на який падав промінь світла. Худі, зморшкуваті руки свідчили про те, що сидить старий. Це був Людовік XI.

Трохи віддалік, за їхніми плечима, стиха розмовляючи, стояло двоє одягнених у вбрання фламандського крою чоловіків. Обидва вони були добре освітлені, і той, хто був присутній на виставі Гренгуарової містерії, легко впізнав би в них двох фламандських послів: проникливого гентського пенсіонарія Гійома Ріма й популярного в народі панчішника Жака Коп-пеноля. Читач пригадує, що обидва вони були причетні до таємної політики Людовіка XI.

Нарешті, в глибині кімнати, біля дверей, нерухомо, мов статуя, стояв у темряві

дужий, кремезний чоловік у панцирі й каптані з вигаптуваним гербом. Його квадратне обличчя, банькаті очі, величезний рот, широкі пасма пригладженого волосся, в якому зовсім ховалися вуха, й низьке чоло нагадували одночасно і пса, і тигра.

В усіх, крім короля, голови були непокриті.

Вельможа читав королю щось подібне до довжелезного рахунку, який його величність слухав, здавалося, дуже уважно. Фламандці перешіптувалися.

— Істинний хрест! — бурмотів Коппеноль. — Я стомився стояти, невже тут немає стільця?

Рім, стримано посміхаючись, відповів заперечливим рухом.

— Істинний хрест! — знову заговорив Коппеноль, дуже пригнічений тим, що весь час доводиться притишувати голос. — Мені так і кортить сісти на підлогу, підібгавши під себе ноги, як це роблять за своїм звичаєм усі панчішники і як це я роблю у своїй крамниці.

— Крий вас боже, метре Жак!

— Та що ж це, метре Гійом? Виходить, тут дозволяється тільки стояти на ногах?

— Або на колінах, — відповів Рім.

У цю хвилину почувся голос короля. Вони замовкли.

— П'ятдесят сольдів на лівреї нашим слугам, дванадцять ліврів на плащі наших королівських писарів. Так, так, розсипайте золото бочками! Ви збожеволіли, Олів'є.

Кажучи це, старий підвів голову. На шиї в нього заблищали золоті раковинки ланцюжка ордена святого Михаїла. Світло осяяло худий, понурий профіль. Старий видер з рук вельможі пергамент.

— Ви мене розоряєте! — вигукнув він, перебігаючи запалими очима по рахунку. — Для чого все це? Навіщо нам здалася при дворі така розкіш? Двом капеланам по десять ліврів щомісяця кожному, по сто сольдів паламареві! Дев'яносто ліврів на рік камердинерові! Чотирьом кухарям по сто двадцять ліврів на рік! Наглядач за робітниками, городник, помічник кухаря, ще один кухар, зброяр, два писарчуки — кожному з них по десять ліврів на місяць. Двоє кухарчуків — по вісім ліврів. Розсильний, пиріжник, пекар, два возії — по шістдесят ліврів на рік кожному, старший коваль — сто двадцять ліврів. Скарбникові — тисяча двісті ліврів, а контролерові — п'ятсот! Ні, це безумство! Утримання наших слуг розоряє Францію! Усі багатства Лувру розплавляться на вогні такого марнотратства. Нам доведеться продати увесь наш посуд. І наступного року, якщо з ласки господа бога й пречистої діви (тут він скинув капелюх) ми ще будемо живі, нам доведеться пити ліки з олов'яного кухля.

Кажучи це, він кинув погляд на срібний келих, що виблискував на столі. Відкашлявшись, він провадив далі:

— Метре Олів'є, правителі, поставлені на чолі великих володінь, наприклад королі та імператори, не повинні допускати розкошів при своїх дворах, бо звідси цей вогонь перекидається на всю країну. Отже, метре Олів'є, запам'ятай це раз назавжди! Наші витрати зростають щорічно. Це нам не подобається. Як же це так? Клянуся Великоднем! До сімдесяти дев'ятого року вони не перевищували тридцяти шести тисяч

ліврів, у вісімдесятому році вони досягли сорока трьох тисяч шестисот дев'ятнадцяти ліврів — я добре пам'ятаю цю цифру. У вісімдесят першому році — шістдесят шість тисяч шестисот вісімдесяти ліврів, а цього року — клянуся душею! — вони дійдуть до вісімдесяти тисяч! За чотири роки вони зросли вдвоє! Це жахливо!

Він замовк, важко дихаючи, потім із запалом проказав:

— Навколо себе я бачу тільки людей, що жиріють за рахунок моєї худини! Ви висмоктуете екю з усіх пор мого тіла.

Усі мовчали. Це був один з тих приступів гніву, який слід було пережити. Він заговорив знову:

— Це нагадує нам те послання латинською мовою, з яким феодали Франції надумали звернутися до нас, прохаючи, щоб ми знову поклали на них так званий "тягар" почесної придворної служби! Це справді тягар! Тягар, від якого хребет тріщить! Ви, панове мої, запевняєте, що ми не справжній король, бо королюємо *parifero nullo, buticulario nullo* [273], а ми вам ось покажемо, клянуся Великоднем, король ми чи ні!

Тут він посміхнувся, свідомий своєї могутності; це пом'якшило його роздратування, і він звернувся до фламандців:

— Чи бачите, куме Гійом? Усі ці панове кравчі, головні виночерпії, головні камергери та дворецькі не варті останнього слуги. Запам'ятайте це, куме Коппеноль, з них нема ніякої користі. Вони без будь-якої потреби стовбичать біля короля, як чотири статуї євангелістів, що оточують циферблат великого палацового годинника, щойно відновленого Філіппом де Бріллем, вони вкриті позолотою, але годин вони не показують, і годинникова стрілка може обійтися без них.

Він на хвилину замислився і потім, похитуючи сивою головою, додав:

— Хо-хо! Клянуся пресвятою дівою, я не Філіпп Брілль і не золотитиму знатних васалів. Далі, Олів'є!

Чоловік, якого він назвав цим ім'ям, узяв у нього з рук зошита і почав читати вголос:

— "Адамові Тенону, що перебуває при хранителеві печаток паризького превоства, за срібло, роботу й карбування згаданих печаток, які довелося зробити заново, бо колишні, через свою ветхість і зношеність, стали непридатними до вжитку, — дванадцять паризьких ліврів.

Гійомові Фреру — чотири ліври чотири паризьких сольди за його працю та витрати на прохарчування й утримання голубів на двох голубниках палацу Турнель протягом січня, лютого та березня місяців цього року. На це саме він витратив сім мірок ячменю.

Францисканському монахові за те, що сповідав злочинця, — чотири паризьких сольди".

Король слухав мовчки. Іноді він покашлював. Тоді він підносив келих до губів і, скривившись, відпивав ковток.

— "Торік за розпорядженням суду було зроблено під звуки сурм на перехрестях Парижа п'ятдесят шість оповіщень. Рахунок підлягає оплаті.

На розшуки й розкопки, проведені як у самому Парижі, так і в інших місцевостях, з

метою розшукати скарби, які, за чутками, було там закопано, хоч нічого й не знайдено, — сорок п'ять паризьких ліврів".

— Це значить закопати екю, щоб викопати сольд, — зауважив король.

— "За доробку шести шиб з білого скла в приміщенні, де знаходиться залізна клітка, у палаці Турнель, — тринадцять сольдів. За виготовлення й доставку згідно з наказом короля в день свята блазнів чотирьох щитів з королівськими гербами, облямованих гірляндами з троянд, — шість ліврів. За два нових рукави до старого камзола короля — дванадцять сольдів. За коробку жиру для змазування взуття короля — п'ятнадцять деньє. За побудову нового хліва для чорних поросят короля — тринадцять паризьких ліврів. За кілька перегородок, дощок і підйомних дверей, які було зроблено в приміщенні для левів при палаці Сен-Поль, — двадцять два ліври".

— Дорогенько обходяться ці звірі, — зауважив Людовік XI. — Ну, та гаразд, це справжня королівська вибаганка. Там є величезний рудий лев, якого я люблю за його тонкі манери. Ви бачили його, метре Гійом? Правителям слід мати таких дивовижних звірів. Нам, королям, собаками повинні служити леви, а кицьками — тигри. Велич личить короні. У давнину, коли ще поклонялись Юпітерові, коли народ у своїх храмах приносив у жертву сто биків і стільки ж баранів, імператори дарували сто левів і сто орлів. У цьому було щось грізне й прекрасне. Королі Франції завжди чули ричання цих звірів біля свого трону. Однак слід віддати належне, що я витрачаю на це менше грошей, ніж мої попередники, і що кількість левів, ведмедів, слонів та леопардів у мене набагато скромніша. Далі, метре Олів'є. Ми тільки це бажали сказати нашим фламандським друзям.

Гійом Рім низько вклонився, тоді як Коппеноль стояв насупившись, нагадуючи одного з тих ведмедів, про яких казав його величність. Король не звернув на це уваги. Він тільки знову доторкнувся губами до свого келиха і, відпльовуючись, промовив:

— Тьху, ну й гидке ж зілля! Той, що читав, вів далі:

— "За про погодування нероби-волоцюги, що перебуває шість місяців замкнений у комірчині для грабіжників, аж поки стане відомо, що з ним робити, — шість ліврів чотири сольди".

— Що це таке? — перепинив його король. — Годувати того, кого слід повісити? Клянуся Великоднем, я більше не дам на це й сольда! Олів'є, поговоріть з паном Естутвілем і сьогодні ж увечері приготуйте все, щоб повінчати цього молодця з шибеницею. Далі.

Олів'є нігтем зробив помітку проти статті про "неробу-волоцюгу" і прочитав:

— "Анріє Кузенові — головному катові міста Парижа, за визначенням та розпорядженням монсеньйора паризького прево, видано шістдесят паризьких сольдів на купівлю ним, згідно з наказом вищезгаданого сйора прево, великого, широкого меча стинати голови та страчувати осіб, засуджених до цього правосуддям за їхні провини, а також на купівлю піхов і всіх приладь до нього; а так само і на полагодження та відновлення старого меча, що тріснув і вищербився при відтинанні голови месірові Луї Люксембурзькому, що цілком відповідає..."

— Досить, — перебив король. — Залюбки затверджую цю суму. На такі витрати я не скуплюся. На це я ніколи не шкодував грошей. Далі!

— "На спорудження нової великої дерев'яної клітки..."

— Ага! — вигукнув король, хапаючись обома руками за бильця крісла. — Я знав, що дарма поїхав до Бастілії. Стривайте, метре Олів'є, я хочу сам поглянути на цю клітку. Ви читайте мені рахунок витрат, поки я її оглядатиму. Панове фламандці, ходімо поглянемо. Це цікаво.

Він підвівся, сперся на руку свого співбесідника і, подавши знак мовчазній особі, що стояла біля дверей, іти вперед, а двом фламандцям іти за ним, вийшов з кімнати.

Біля дверей кімнати почет короля поповнився закутими в залізо воїнами й стрункими пажми, що несли смолоскипи. Деякий час усі вони йшли внутрішніми ходами темної башти, перерізаної сходами і коридорами, місцями проробленими навіть у самій товщі стіни. Комендант Бастілії виступав на чолі, наказуючи відчиняти низькі, вузькі двері перед старим, хворим, згорбленим королем, який ішов покашлюючи. Перед кожними дверцятами усі змушені були згинатися, крім уже зігнутого роками короля.

— Гм! — бурмотів він крізь ясна, бо зубів уже не мав. — Ми вже цілком готові переступити поріг могильного склепу. Зігнутому подорожньому — низенькі дверцята.

Нарешті, залишивши за собою останні дверцята, обтяжені такою кількістю замків, що минуло чверть години, поки їх відімкнули, вони ввійшли до високого, просторого залу із стрілчастим склепінням, посеред якого при світлі смолоскипів можна було побачити величезний масивний куб із заліза та дерева. В середині він був порожній. То була одна з тих знаменитих кліток, призначених для державних злочинців, які звалися "донечками короля". У стінах цього куба було два чи три віконця, так густо заґратованих, що шиб не було видно. Дверима правила велика, гладенька камінна плита, схожа на могильну. Одні з тих дверей, які відчиняються лише для того, щоб людина могла ввійти. Але тут поховали живу людину.

Король повільно обійшов навколо цієї споруди, уважно її розглядаючи, тоді як метр Олів'є, що йшов за ним слідом, голосно читав:

— "На спорудження нової, великої дерев'яної клітки з товстих колод, з рамами й лежнями завдовжки дев'ять футів, завширшки вісім та сім заввишки від підлоги до стелі, відполірованої й окованої товстими залізними штабами, яка була побудована в приміщенні однієї з башт Сент-Антуанської фортеці і в якій утримується, за наказом нашого наймилости-вішого короля, в'язень, що раніше перебував у старій, ветхій, напіврозваленій клітці; на згадану нову клітку витрачено дев'яносто шість колод на ширину, п'ятдесят дві на висоту, дев'ять лежнів завдовжки три туази кожний; а для обтесування, нарізки та пригонки на подвір'ї Бастілії переліченого лісу найнято було дев'ятнадцять теслярів на двадцять днів..."

— Непоганий дуб, — зауважив король, постукуючи кулаком по колодах.

— "На згадану клітку пішло, — вів далі читець, — двісті двадцять товстих залізних брусів по дев'ять і вісім футів завдовжки, не рахуючи деякої кількості менш довгих, з додатком до них обручів, шарнірів та скріп для згаданих вище брусів. Разом ваги у

цьому залізі три тисячі сімсот тридцять п'ять фунтів, крім восьми товстих залізних кілець для прикріплення зазначеної клітки до підлоги, що важать разом з цвяхами й скобами двісті вісімнадцять фунтів, не рахуючи ваги віконних ґрат у тій кімнаті, де поставлено клітку, дверних залізних засувів та іншого..."

— Тільки подумати, скільки заліза потрібно для того, щоб приборкати легковажний розум! — сказав король.

— "А вартість усього — триста сімнадцять ліврів п'ять сольдів та сім деньє".

— Клянуся Великоднем! — вигукнув король.

При цьому улюбленому вигукові Людовіка XI всередині клітки щось заворушилося, забряжчали, вдарившись об підлогу, ланцюги й почувся слабкий голос, який виходив, здавалося, з могили:

— Сір! Сір! Згляньтеся! — Людини, яка промовляла ці слова, не було видно.

— Триста сімнадцять ліврів, п'ять сольдів та сім деньє! — повторив Людовік XI.

Від жалібного голосу, що пролунав з клітки, у всіх захололо серце, навіть у самого метра Олів'є, лише король, здавалося, не чув його. За його наказом метр Олів'є знову почав читати, і їх величність холоднокрівно продовжував оглядати клітку.

— "Крім цього, заплачено муляру, який просвердлив діри, щоб вставити віконні ґрати, і тому, хто перестелив підлогу в приміщенні, де знаходиться клітка, бо інакше підлога не витримала б ваги клітки, — двадцять сім ліврів чотирнадцять паризьких сольдів..."

Знову почувся благаючий голос:

— Змилуйтеся, сір! Клянуся, це не я зрадив вас, а пан кардинал Анжерський!

— Дорогенько обійшовся муляр! — зауважив король. — Читай далі, Олів'є.

Олів'є читав:

— "Столярів на лиштви на вікнах, за нари, стільчак та інше — двадцять ліврів два паризьких сольди..."

— О горе! Сір! — благав голос. — Невже ви не вислухаєте мене? Запевняю вас, це не я писав монсеньйорові Гієнському, а пан кардинал Балю!

— Дорогенько обійшовся нам і тесляр, — зауважив король. — Ну, все?..

— Ще ні, сір. "...Скляреві за шибки у вікнах вищезгаданої кімнати — сорок шість сольдів вісім паризьких деньє".

— Змилуйтеся, сір! Невже не досить того, що все моє майно віддали суддям, мій посуд — панові Торсі, мою бібліотеку метрові П'єру Доріолю, мої килими — намісникові в Руссільйоні. Я не винен. Ось уже чотирнадцять років, як я тремчу від холоду в залізній клітці. Змилуйтеся, сір, небо винагородить вас за це!

— Метре Олів'є, — спитав король, — яка ж загальна сума?

— Триста сімдесят ліврів вісім сольдів і три паризьких деньє.

— Мати божа! — вигукнув король. — Ця клітка для нас — справжнє розорення.

Він вирвав зошит з рук метра Олів'є і заходився сам перелічувати по пальцях, дивлячись то в зошит, то на клітку. Тим часом звідти долітало ридання в'язня. У темряві це справляло жахливе враження, і всі присутні, бліднучи, переглядалися.

— Чотирнадцять років, сир, ось уже чотирнадцять років з квітня тисяча чотириста шістдесят дев'ятого року! Іменем пресвятої богородиці, сир, вислухайте мене! Ви весь цей час втішалися сонячним теплом. Невже я, бідолашний, ніколи більше не побачу денного світла! Пощадіть, сир! Будьте милосердним! Милосердя — це висока чеснота монарха, що перемагає гнів. Невже ваша величність гадає, що для короля у його смертний час буде великою втіхою усвідомлення того, що жодної образи він не залишив без покарання? До того ж, сир, не я зрадив вашу величність — зрадив кардинал Анжерський, але до моєї ноги приковано ланцюг з важкою залізною кулею на кінці, вона значно важча, ніж я того заслужив. О сир, згляньтеся на мене!

— Олів'є, — промовив король, похитуючи головою, — я бачу, що мені порахували вапно по двадцять сольдів за бочку, а воно ж коштує всього дванадцять сольдів. Виправте цей рахунок.

Він повернувся спиною до клітки й попрямував до виходу. З того, як віддалялося світло факелів та затихав шум кроків, нещасний в'язень зрозумів, що король іде геть.

— Сир! Сир! — закричав він у розпачі.

Двері зачинились. В'язень більше нічого не бачив і не чув, крім хриплого голосу тюремника, який над самим його вухом наспівував:

Кардинал Балю

Паству всю свою

Втратив, як на зло.

І Верденський друг його

Теж позбувся усього:

К бісу все пішло!

Король мовчки піднімався до своєї кімнати, а його почет ішов за ним, пойнятий жахом після почутих зойків в'язня. Раптом його величність обернувся до коменданта Бастілії.

— А, до речі! Здається, у тій клітці хтось був?

— Так, сир! — відповів комендант, вражений цим питанням.

— А хто саме?

— Пан єпископ Верденський.

Королю це було відомо краще, ніж будь-кому іншому, а запитання було одним з його дивацтв.

— А! — промовив він з найпростодушнішим виглядом, немов щойно згадав про це.

— Гійом де Аранкур, друг пана кардинала Балю. Добряча душа був єпископ!

За кілька хвилин двері королівської комірки знову розчинились, а потім знову зачинилися за п'ятьма особами, яких читач бачив на початку цього розділу і які, зайнявши ті ж місця, набравши тих самих поз, як і раніше розмовляли півголосом.

У відсутність короля на його стіл поклали кілька листів, які він сам розпечатав. Потім він швидко один по одному прочитав їх і дав знак метрові Олів'є, який, очевидно, виконував при ньому обов'язки першого міністра, щоб той узяв перо. Не повідомляючи його про зміст листів, король почав півголосом диктувати відповіді, які той записував у

досить незручній позі, ставши навколішки біля стола. Пан Рім спостерігав їх. Але король говорив так тихо, що до фламандців долітали тільки уривки малозрозумілих фраз, як наприклад: "Підтримувати плодородні місцевості торгівлею, а неродючі — мануфактурною промисловістю... Показати панам англійським вельможам наші чотири бомбарди: "Лондон", "Брабант", "Бург-ан-Брес" та "Сент-Омер"... Артилерія є причиною того, що війна провадиться нині більш розсудливо... Нашому другові пану де Брессюїру... Армію не можна утримувати, не стягаючи данини" і т. ін.

Проте одного разу він підвищив голос:

— Клянуся Великоднем! Його величність король Сіцилійський запечатує свої грамоти жовтим воском, наче король Франції. Ми, мабуть, погано робимо, дозволяючи це. Мій шановний кузен герцог Бургундський нікому не давав герба з темно-червоним полем. Велич королівської влади ґрунтується на недоторканності її привілеїв. Запиши це, куме Олів'є.

Іншого разу він вигукнув:

— О-о! Яке довге послання! Чого хоче від нас наш брат імператор? І він пробіг очима послання, перериваючи своє читання вигуками:

— Це так! Німецькі королівства такі численні й такі сильні, що ледве можна повірити цьому! Але ми не забуваємо старого прислів'я: немає графства кращого за Фландрію; немає герцогства кращого за Мілан; немає королівства кращого за Францію!.. Чи не так, панове фламандці?

На цей раз Коппеноль вклонився одночасно з Гійомом Рімом. Патріотичне почуття панчішника було приємно вражене.

Останній лист примусив Людовіка XI насупитись.

— А це що таке? Чолобитна та скарги на наші пікардійські гарнізони? Олів'є, надішли з посланцем повідомлення панові маршалу де Руо про те, що дисципліна ослабла, що вістові-кіннотники, дворяни-ратники, вільні стрільці, швейцарці чинять безліч кривд простолюдові... Що воїни, не задовольняючись тим добром, яке знаходять у хаті хліборобів, примушують їх за допомогою київ або списів їхати до міста по вино, рибу, прянощі та інші зайві ласощі... Що його величності королю відомо про це... Що ми бажаємо захистити наш народ від кривд, грабунків та здирств... Що така каша воля. Клянуся царицею небесною, що, крім того, нам не бажано, Щоб які-небудь музиканти, цирульники чи військова челядь наряджалися, мов князі, в оксамит, шовк і золоті персні... Що подібна пиха немила господу богові... Що ми самі, хоча й дворяни, задовольняємось камзолом із сукна по шістнадцять сольдів за паризький лікоть... Що, отже, і панове обозні служителі теж можуть задовольнятися цим. Передайте і накажіть... панові Руо, нашому другові... Добре!

Він продиктував це послання гучним, твердим і уривчастим голосом. У ту хвилину, коли він закінчував його, двері розчинилися і пропустили вкрай перелякану людину, яка вбігла до кімнати, вигукуючи:

— Сір! Сір! Паризька чернь збунтувалася!

Суворе обличчя Людовіка XI скривилося, але цей прояв хвилювання промайнув на

його обличчі, як блискавка. Він стримав себе і сказав із спокійною суворістю:

— Куме Жак, ви вже надто несподівано вдираєтеся сюди!

— Сір! Сір! Заколот! — задихаючись, повторив кум Жак.

Король, підвівшись із свого крісла, грубо схопив прибулого за плече, стримуючи гнів і скося поглядаючи на фламандців, прошепотів йому на вухо так, щоб ніхто більше не чув:

— Замовкни або говори тихше!

Новоприбулий зрозумів і почав пошепки плутано розповідати. Король слухав спокійно. Гійом Рім звернув увагу Коппенюля на обличчя й одяг новоприбулого — на його хутряну шапку — *caputia forrata*, коротку опанчу — *eritogia curta* і довгий нижній одяг з чорного оксамиту, який свідчив про те, що це голова рахункової палати.

Після того, як кум Жак дав королю потрібні пояснення, Людовік XI, зареготавши, вигукнув:

— Та невже? Кажі голосніше, куме Котье! Що ти там шепочеш? Мати божа знає, що ми не маємо ніяких таємниць від наших друзів-фламандців.

— Але, сір...

— Кажі голосно!

Кум Котье мовчав, зацікавившись від здивування.

— Отже, — знову заговорив король, — розповідайте, добродію, — у нашому доброму місті Парижі виникло заворушення черні?

— Так, сір.

— Спрямоване проти пана головного судді Палацу правосуддя?

— Мабуть, так, — бурмотів кум, усе ще приголомшений раптовим і незрозумілим поворотом у ході думок короля.

Людовік XI спитав:

— А де ж нічний дозор зустрів натовп?

— На шляху від Злодійського кварталу до мосту Міняйл. Та й я їх там зустрів, коли, за наказом вашої величності, йшов сюди. Я навіть чув, як деякі з натовпу горлали: "Геть головного палацового суддю!"

— А що вони мають проти судді?

— Та те, що він їхній ленний володар.

— Справді?

— Так, сір. Це волоцюги з Двору чудес. Вони вже давно скаржаться на суддю, васалами якого вважаються. Вони не бажають визнавати його ні як суддю, ні як збирача шляхового мита.

— Он як! — вигукнув король, марно намагаючись приховати задоволену посмішку.

— У всіх своїх чолобитних, якими вони засипають вищу судову палату, — вів далі кум Жак, — вони твердять, що у них лише два володарі: ваша величність і їхній бог, який, на мою думку, сам диявол.

— Го-го! — сказав король.

Він потирав руки й сміявся тим внутрішнім сміхом, від якого сяє все обличчя. Він

не міг приховати своєї радості, хоча часом намагався надати своєму обличчю відповідного до обставин виразу. Ніхто нічого не розумів, навіть метр Олів'є. Король якось мить мовчав із задумливим, але вдоволеним виглядом.

— А багато їх? — спитав він раптом.

— Так, сір, чимало, — відповів кум Жак. — Скільки?

— Щонайменше тисяч шість.

Король не міг стриматися й вигукнув: "Чудово!"

— А вони озброєні? — спитав він.

— Косами, пищалями, списами, сапами. Сила-силенна найнебезпечні-шої зброї.

Але король, очевидно, анітрохи не був занепокоєний цим переліком.

Кум Жак знайшов за потрібне додати:

— Якщо ваша величність не накаже негайно надіслати допомогу судді, він загине.

— Ми надішлемо, — відповів король з удаваною серйозністю. — Звичайно, надішлемо. Пан палацовий суддя наш друг. Шість тисяч! От так одчайдушні голови! Їхнє зухвальство нечуване, і ми на них дуже гніваємося. Але цієї ночі у нас напхвату мало людей... Ми встигнемо надіслати й завтра вранці.

— Негайно, сір! — закричав кум Жак. — Бо інакше приміщення суду буде двадцять разів розгромлене, права сюзерена зневажені, а суддя — повішений. Заради бога, сір, пошліть, не чекаючи завтрашнього ранку.

Король пильно подивився йому в очі.

— Я сказав, завтра вранці.

Це був погляд, що не припускав заперечення. Помовчавши, Людовік XI знову підвищив голос:

— Куме Жак, ви, здається, повинні знати про це. Які були... — він поправився, — ...які тепер феодалські права судді Палацу правосуддя?

— Сір, палацовому судді належить Прокатна вулиця аж до Зеленого ринку, площа Сен-Мішель та будівлі, які простолюд називає "муровані", розташовані поблизу церкви богоматері на Полях (при цьому Людовік XI трохи підняв свій капелюх), яких разом нараховується тринадцять, крім того, Двір чудес, потім лікарня для прокажених, що зветься Передмістям, і вся дорога від цієї лікарні до брами Сен-Жак. В усіх цих частинах міста він користується правом збирати шляхове мито і є єдиним вершителем правосуддя і повним володарем.

— Он воно що! — промовив король, почухуючи правою рукою за лівим вухом. — Це чималий шмат мого міста! Ага! Значить, пан суддя був над усім цим володарем?

На цей раз він не поправився і провадив далі у роздумі, ніби говорячи сам до себе:

— Чудово, пане суддя! Непоганий шматочок нашого Парижа був у ваших зубах.

Раптом він вибухнув:

— Клянуся Великоднем! Що це за пани такі, які привласнили собі право збирачів мита, суддів, ленних володарів і стали цілковитими господарями у нас? На кожному лані у них своя застава, на кожному перехресті — свій суд і свої кати. Таким чином, подібно до грека, у якого було стільки ж богів, скільки джерел в його країні, або до

перса, у якого стільки ж богів, скільки він бачить зірок на небі, француз нараховує стільки ж королів, скільки бачить шибениць! Хай йому чорт! Це шкідливо, і мені такий безлад не до вподоби! Я б хотів знати, чи є на те воля Всевишнього, щоб у Парижі був інший збирач податків, крім мене, інше судилище, крім нашої судової палати, та інший володар у нашій державі, крім мене. Клянуся душею, що час уже настати тому дню, коли у Франції буде один король, один сюзерен, один суддя і один кат, так як у раю є тільки один бог.

Він ще раз трохи підняв свого капелюха і, все так само заглиблений у свої думки, тоном мисливця, що нацьковує й спускає зграю псів, вів далі:

— Добре, народе мій! Чудово! Знищуй цих лжеволодарів! Роби своє діло! Ату, ату їх! Грабуй їх, вішай їх! Громи їх! А-а! Ви захотіли бути королями, монсеньйори? Бери їх, народе, бери!

Тут він раптом замовк, закусив губу, немов бажаючи стримати наполовину висловлену думку, по черзі оглянув своїм проникливим поглядом кожен з п'яти оточуючих його осіб і раптом, зірвавши обома руками капелюх з голови і пильно дивлячись на нього, промовив:

— О, я спалив би тебе, якби тобі було відомо, що таїться в моїй голові!

І знову, обвівши присутніх пильним і недовірливим поглядом лиса, що потай скрадається до своєї нори, він сказав:

— А втім, хоч би що там було, ми подаємо допомогу панові судді. На нещастя, у нас зараз напихваті дуже мало військ, щоб упоратися з таким натовпом. Доведеться зачекати до ранку. У Сіте відновлять порядок і, не зволікаючи, повісять на шибениці усіх тих, кого буде зловлено.

— До речі, сір, — сказав кум Котьє, — я про це забув у першу хвилину тривоги. Нічний дозор захопив двох людей, що відстали від зграї. Якщо ваша величність побажає їх бачити, то вони тут.

— Чи побажаю я їх бачити! — вигукнув король. — Як же, клянуся великоднем, ти міг забути про таку річ! Поквапся, Олів'є, біжи по них!

Метр Олів'є вийшов і за хвилину повернувся у супроводі двох полонених, оточених стрільцями королівської варти. Один з них мав одутлу дурну пику, п'яну й здивовану. Він був одягнений у лахміття і йшов, кульгаючи та тягнучи одну ногу. У другого було мертвотно бліде, усміхнене обличчя, уже знайоме читачеві.

Король хвилину розглядав їх, не кажучи ні слова, а потім раптом звернувся до першого:

— Як тебе звуть?

— Ж'єфруа Брехун.

— Твоє ремесло?

— Волоцюга.

— Чого ти вплутавсь у цей проклятий заколот?

Волоцюга дивився на короля з дурнуватим виглядом, розмахуючи руками. Це була одна з тих недоладно скроєних голів, де розумові було так само привільно, як полум'ю

під гасильником.

— Не знаю, — відповів він. — Усі йшли, пішов і я.

— Ви мали на меті зухвало напасти на вашого сюзерена — пана палацового суддю й пограбувати його будинок?

— Я знаю тільки, що люди йшли щось у когось брати, от і все. Один з воїнів варті показав королю кривого ножа, що його було відібрано у волоцюги.

— Ти пізнаєш цю зброю? — спитав король.

— Так, це мій ніж. Я виноградар.

— А! А цей чоловік — твій спільник? — Людовік XI показав на другого полоненого.

— Ні, я його зовсім не знаю.

— Годі, — сказав король і подав знак мовчазній фігурі, яка нерухомо стояла біля дверей і на яку ми вже звертали увагу нашого читача.

— Куме Трістан, бери цю людину, вона твоя.

Трістан-Самітник [274] вклонився. Він пошепки віддав наказ двом стрільцям, і ті повели нещасного волоцюгу.

Тим часом король наблизився до другого полоненого, з якого градом лився піт.

— Твоє ім'я?

— П'єр Гренгуар, сір.

— Твоє ремесло?

— Філософ, сір.

— Як ти смієш, негіднику, йти проти нашого друга — пана палацового судді й що ти можеш сказати про цей заколот?

— Сір, я не брав участі в ньому.

— Тобто як це, розпуснику? Хіба тебе не захопила нічна сторожа серед цієї злочинної зграї?

— Ні, сір, тут сталося непорозуміння. Це моя зла доля. Я пишу трагедії. Сір, я благаю вашу величність вислухати мене. Я поет. Властива людям моєї професії мрійливість жене нас по ночах на вулицю. Я був охоплений нею сьогодні ввечері. Це цілковита випадковість. Мене помилково затримали. Я не винен у цьому вибухові народних пристрастей. Ваша величність зволили чути, що волоцюга навіть не пізнав мене. Я закликаю вашу величність...

— Замовкни! — промовив король між двома ковтками своєї настойки. — Від твого базікання голова тріщить.

Трістан-Самітник наблизився до короля і, показуючи на Гренгуара, спитав:

— Сір, а цього теж можна повісити? Це були перші слова, вимовлені ним.

— Ха! — недбало відповів король. — Не бачу ніяких перешкод.

— Зате я бачу! — вигукнув Гренгуар.

Філософ у цю хвилину був зеленіший за оливку. З холодного і байдужого обличчя короля він зрозумів, що врятувати його може лише якась високопатетична дія. Він кинувся до ніг Людовіка XI, вигукуючи з одчайдушною жестикуляцією:

— Сір! Ваша величність, зробіть ласку, вислухайте мене! Сір, не сер-дьтеся на такого нікчому, як я! Громи небесні не вражають салату. Сір, ви величний, наймогутніший монарх, змилюйтесь над нещасним, але чесним чоловіком, який так само мало здатний підбурювати до заколотів, як крижина — давати іскру. Наймилостивіший володарю, милосердя — чеснота лева і монарха. О так! Суворість лише залякує розум. Несамовитими поривами північного вітру не зірвати плаща з подорожнього, тим часом як сонце, виливаючи на нього своє проміння, мало-помалу так пригріває його, що примушує залишитися в самій сорочці. А сонце, сір, це — ви! Запевняю вас, мій високий повелителю й пане, що я не приятель волоцюг, не злодій, не розпусник. Бунт і розбій не личать слугам Аполлона. Не така я людина, щоб кинутися в ці грозові хмари, які вибухають заколотом. Я вірний підданий вашої величності. Подібно до того, як чоловік дорожить честю своєї дружини, як син дорожить любов'ю батька, так і добрий підданий повинен дорожити славою свого короля. Він повинен горіти бажанням служити своєму монархові, горіти бажанням збільшувати свою відданість. Усі інші пристрасті, які захопили б його, були б помилковими. Такі, сір, мої політичні переконання. Тому не вважайте мене за бунтаря і грабіжника з вигляду мого потертого на ліктях одягу. Якщо ви помилуєте мене, сір, то я протру його на колінах, вдень і вночі благаючи за вас творця. Так, на жаль, я не дуже багатий. Я навіть, можна сказати, бідний. Але це не зробило мене порочним. Бідність — не моя провина. Усім відомо, що літературною працею не нагромадиш великих багатств, і в тих, хто найбільш майстерний у створенні чудових книг, не завжди взимку палахкотить яскравий вогонь у грубі. Самі тільки стряпчі збирають зерно, а іншим науковим професіям залишається тільки солома. Існує сорок чудових приказок про діряві плащі філософів. О сір, милосердя—єдиний світоч, спроможний освітити глибину великої душі! Милосердя освітлює шлях усім іншим чеснотам. Без нього ми йшли б навіпацки, мов сліпці, шукаючи бога. Милосердя тотожне великодушності, воно породжує у підданих ту любов, яка становить найнадійнішу охорону короля. Що вам від того, вам, вашій величності, блиск якого всіх сліпить, якщо на землі буде більше на одного чоловіка — бідного, безневинного філософа, що блукає в п'ятні бідувань з порожнім гаманцем, з порожнім шлунком? До того ж, сір, я вчений, а ті великі володарі, які брали під свою опіку вчених, вплітали додаткову перлину в свій вінець... Геркулес не гребував титулом покровителя муз. Матвій Корвін прихильно ставився до Жана Монрояля, окраси математиків. Що ж це буде за сприяння наукам, коли вчених вішатимуть? Яка ганьба була б для Александра, коли б він наказав повісити Арістотеля! Це була б не мушка, що прикрашає обличчя його слави, а злаякісна потворна виразка. Сір, я написав дуже вдалу епіталаму на честь Маргарити Фландр-ської та найяснішого дофіна. На це палій заколоту не здатен. Ваша величність може пересвідчитися, що я не якийсь там жалюгідний писака, що я відмінно вчився і маю велику природну красномовність. Клянуся вам, що мене дуже страхає думка бути повішеним.

Промовляючи це, нещасний Гренгуар цілував пантофлі короля.

Тим часом Гійом Рім пошепки говорив до Коппенюля:

— Він добре робить, що валяється біля ніг. Королі подібні до Юпітера Критського — у них вуха тільки на ногах.

А панчішник, зовсім не думаючи про Юпітера Критського і не зводячи очей з Гренгуара, з грубуватою посмішкою сказав:

— Ох, як мені це до вподоби! Мені здається, що я знову чую канцлера Гугоне, який благає мене про пощаду.

Коли Гренгуар, зовсім задихавшись, нарешті замовк, він, тремтячи, звів погляд на короля, який нігтем відчищав пляму на колінах своїх панталон. Потім його величність почав пити з келиха свою настойку. Він не видав ні звуку, і ця мовчанка терзала Гренгуара. Нарешті король глянув на нього.

— Що за нестерпний базікало! — сказав він. І, обернувшись до Трі-стана-Самітника, промовив:

— Гей, відпусти-но його!

Гренгуар, не тямлячись від радості, так і присів.

— Відпустити? — пробурчав Трістан. — А чи не потримати б нам його трохи у клітці?

— Куме, — заперечив Людовік XI, — невже ти гадаєш, що ми будемо ці клітки вартістю в триста шістдесят сім ліврів вісім сольдів і три деньє для таких-от птахів? Негайно відпусти цього розпусника (Людовік XI дуже любив це слово, яке разом з приказкою "клянуся Великоднем" вичерпувало весь запас його дотепів) і вижени його за двері стусаном.

— Уф! — вигукнув Гренгуар. — Оце великий король!

І, побоюючись, щоб король не передумав, він кинувся до дверей, які Трістан похмуро відчинив перед ним. Слідом за ним вийшла й варта, підштовхуючи його ззаду кулаками, що Гренгуар зніс терпляче, як і належить справжньому філософові-стоїку.

Благодушний настрій, що оволодів королем з тієї хвилини, як його повідомили про заколот проти палацового судді, позначався на всьому. Виявлене ним надзвичайне милосердя було тому неабияким доказом. Трістан-Самітник похмуро поглядав із свого кутка, наче той пес, якому показали кістку, а дати — не дали.

Король тим часом весело вибивав пальцями на бильці крісла пон-тодемерський марш. Людовік XI був монарх скритний, але вмів краще приховувати свої турботи, ніж радощі. Часом ці зовнішні прояви задоволення при добрій звістці заходили дуже далеко: так, наприклад, дізнавшись про смерть Карла Сміливого, він проголосив обітницю пожертвувати срібні решітки у храм святого Мартіна Турського; а при вступі на престол забув дати розпорядження про похорон батька.

— Так, сір, — схаменувся раптом Жак Котьє, — а що ж ваш гострий напад хвороби, заради якого ви мене сюди викликали?

— Ой! — простогнав король. — Я й справді дуже страждаю, куме. У мене страх як шумить у вухах, а груди немов роздирають вогняні пазури.

Котьє взяв руку короля і з ученим виглядом почав промацувати пульс.

— Погляньте, Коппеноль, — сказав притишеним голосом Рім. — Ось уже він сидить

між Котье і Трістаном. Це увесь його двір. Лікар — для нього, кат — для інших.

Тримаючи руку на пульсі короля, Котье робив дедалі тривожнішу міну. Людовік XI дивився на нього з деяким занепокоєнням. Котье хмурнішав з кожною хвилиною. У бідного лікаря не було іншого джерела прибутків, крім поганого здоров'я короля. Він витягав з цього усе, що міг.

— О-о! — пробурмотів він нарешті. — Це дуже серйозно.

— Справді? — спитав схвильований король.

— *Pulsus creber, anhelans, crepitans, irregularis* [275], — відказав лікар.

— Клянуся Великоднем!

— При такому пульсі за два-три дні може не стати людини.

— Пресвята діво! — вигукнув король. — Які ж ліки, куме?

— Я про це подумаю, сір.

Він примусив Людовіка XI показати язик, похитав головою, зробив гримасу й серед усіх цих кривлянь несподівано сказав:

— До речі, сір, я повинен повідомити вас, що звільнилося місце збирача королівських податків з єпархій та монастирів, а у мене є небіж.

— Даю це місце твоєму небожеві, куме Жак, — відповів король, — тільки позбав мене цього вогню в грудях.

— Якщо ви, ваша величність, такі милостиві, — знову заговорив лікар, — то ви не відмовите мені в невеличкій допомозі, щоб я міг закінчити побудову мого будинку на вулиці Сент-Андре-дез-Арк.

— Гм, — сказав король.

— У мене гроші кінчаються, — не вгавав лікар, — а було б дуже шкода залишити такий будинок без даху. Справа не в самому будинкові, — це скромний, звичайний дім городянина, — але в малюванні Жана Фурбо, що прикрашає стіни. Там є Діана, яка летить у повітрі, така чудова, така ніжна, така гожа, така простодушно жвава, з такою прекрасною зачіскою, увінчана півмісяцем, з такою білосніжною шкірою, що введе в спокус кожного, хто надто пильно на неї подивиться. Там є ще й Церера. Це ж надзвичайна богиня. Вона сидить на снопах у гарному вінку з колосків, перевитих жовтцем та іншими польовими квітами. Немає в світі нічого принаднішого від її очей, її округлих ніжок, більш благородної постави, ніж у неї, нічого більш вишуканого за складки її одягу. Це одна з найдосконаліших і непорочних красунь, що їх будь-коли породив пензель художника.

— Кате! — пробубонів Людовік XI. — Кажі, до чого ти ведеш?

— Мені потрібен дах над усім цим малюванням, сір. Хоч це дурниці, але в мене більше немає грошей.

— Скільки треба на твій дах?

— Я так гадаю, мідний дах з прикрасами та позолотою — не більше двох тисяч ліврів.

— Ох, убивце! — вигукнув король. — За кожен видертий зуб йому доводиться платити діамантами.

— Буде в мене дах? — наполягав Котьє.

— Так! Хай тобі чорт! Тільки вилікуй мене. Жак Котьє низько вклонився і сказав:

— Сір, вас врятують розсмоктуючі ліки. Ми покладемо вам на поперек великий пластир з вощаної мазі, вірменського болюса, яєчного білка, оливкового масла та оцту. Ви будете продовжувати пити вашу настойку, і ми відповідаємо за здоров'я вашої величності.

Світло свічки притягає до себе не одну мошку. Метр Олів'є, побачивши таку щедрість короля і вважаючи хвилину слушною, теж наблизився до нього:

— Сір...

— Ну, що там ще? — спитав Людовік XI.

— Сір, вашій величності відомо, що метр Сімон Раден помер.

— Ну й що?

— Він був королівським радником у судових справах скарбниці.

— Що ж далі?

— О сір, тепер його місце звільнилося.

І при цих словах на пихатому обличчі метра Олів'є зухвалий вираз змінився улесливим. Тільки ці два вирази й властиві обличчю придворного. Король глянув йому прямо в очі й сухим тоном відповів:

— Розумію. Потім вів далі:

— Метре Олів'є, маршал Бусіко [276] казав: "Тільки й чекати подарунка, що від короля, тільки й добрий улов, що в морі". Я бачу, що ви додержуєтесь думки пана Бусіко. Тепер послухайте, що я вам скажу. У мене добра пам'ять. У шістдесят восьмому році ми призначили вас своїм спаль-ником; у шістдесят дев'ятому — комендантом замку біля мосту Сен-Клу з платнею у сто турських ліврів (ви хотіли паризьких)... У листопаді сімдесять третього року наказом нашим, даним у Жержоль, ми призначили вас наглядачем венсенських лісів замість дворянина Жільбера Акля; у сімдесять п'ятому році — лісничим у Рувре-ле-Сен-Клу на місце Жака Ле-мер; у сімдесять восьмому році ми наймилостивішою королівською грамотою з двома печатками із зеленого воску дали вам і дружині вашій право стягати ренту в десять паризьких ліврів з торговців на ринку поблизу Сен-Жерменської школи. У сімдесять дев'ятому році ми призначили вас лісничим Сенарського лісу на місце цього бідлахи Жеана Деза. Потім комендантом замка Лош, далі — правителем Сен-Кантена, потім — комендантом Меланського мосту, і відтоді ви почали іменуватися графом Ме-ланським. З п'яти сольдів, які сплачує кожен цирульник, що голить бороди в святковий день, на вашу пайку припадає три сольди, а на нашу — те, що залишається після вас. Ми милостиво виявили згоду, щоб ви змінили ваше колишнє ім'я — ле Мове [277], — яке надто відповідало виразові вашого обличчя, на інше. У сімдесять четвертому році, на превелике невдоволення нашого дворянства, ми дарували вам різнокольоровий герб, який робить ваші груди подібними до грудей павича. Клянуся Великоднем, ви все ще не наситились? Невже ваш улов недостатній? Хіба ви не боїтеся, що ще один зайвий лосось у вашому човні — і він може перекинутись? Гординя занастить вас, куме. За пихою завжди по п'ятах іде

розорення і ганьба. Поміркуйте-но над цим і помовчіть.

Ці суворо вимовлені слова примусили обличчя метра Олів'є знову набрати властивого йому зухвалого виразу.

— Добре, — пробубонів він майже вголос, — одразу видно, що король нині хворий. Усе віддає лікареві.

Людовік XI не тільки не розсердився на цю вихватку, але сказав досить лагідно:

— Стривай! Я забув тобі нагадати, що свого часу я призначив тебе послом у Генті при особі герцогині Марії. Так, панове, — сказав король, обернувшись до фламандців, — він був послом. Ну, куме, — промовив він, звертаючись до метра Олів'є, — годі сердитись, ми ж бо давні друзі. Уже дуже пізно. Ми закінчили наші заняття. Поголіть нас.

Читаць, безперечно, вже давно пізнав у метрові Олів'є того жахливого Фігаро, якого провидіння — цей великий творець драм — так майстерно вплело у довгу й криваву комедію, розіграну Людовіком XI. Ми не маємо наміру займатися тут докладною характеристикою цієї своєрідної особи. Цей королівський цирульник мав три ймення. При дворі його шанобливо іменували Олів'є ле Ден [278], народ — Олів'є-Диявол. Справжнє ж його ім'я було Олів'є ле Мове.

Отже, Олів'є ле Мове, насупившись на короля, скося поглядав на Жа-ка Котье.

— Так, так. Усе для лікаря! — бурмотів він крізь зуби.

— Авжеж, для лікаря, — підтвердив з надзвичайною добродушністю Людовік XI. — Лікар користується у нас більшим довір'ям, ніж ти. І це зрозуміло. У його руках уся наша особа, а в твоїх — одне підборіддя. Ну, ти не сумуй, мій бідний цирульнику, залишиться й для тебе. Що б ти сказав і що б ти став робити, коли б я був подібний до короля Хільпе-ріка, який мав звичку триматися за свою бороду? Ну ж бо, куме, берись до своїх обов'язків, поголи мене. Піди принеси все потрібне.

Олів'є, побачивши, що король усе обернув на жарт і що навіть неможливо розсердити його, бурмочучи, пішов виконувати наказ.

Король підвівся, підійшов до вікна і, раптом розчинивши його, вигукнув у великому збудженні, плескаючи в долоні:

— О правда! Заграва над Сіте! Це палає дім судді. Сумніву бути не може! О мій добрий народе! Нарешті ти мені допомагаєш розправлятися з феодалами.

І, звертаючись до фламандців, він сказав:

— Панове, підійдіть подивитись. Це ж бо відблиск пожежі. Чи не так?

Обидва мешканці Гента підійшли до нього.

— Сильний вогонь, — промовив Гійом Рім.

— О, — додав Коппеноль, і очі його раптом заблищали. — Це мені нагадує спалення будинку пана Емберкура. Очевидно, повстання розбурхалося не на жарт.

— Ви так гадаєте, метре Коппеноль? — При цьому погляд короля був майже таким веселим, як і погляд панчішника. — Його вже важко буде придушити?

— Істинний хрест, сір, вашій величності доведеться кинути туди не один загін воїнів.

— О! Щодо мене... Це інша річ! Якби я тільки побажав... Панчішник сміливо заперечив:

— Якщо цей заколот справді такий, як я гадаю, то тут мало самих ваших побажань...

— Куме! — відповів Людовік XI. — Двох загонів моєї варти й одного залпу з кулевріни досить, щоб покінчити з цією зграєю мужланів.

Але панчішник, незважаючи на знаки, які подавав йому Гійом Рім, вирішив, очевидно, не поступатися перед королем.

— Сір, швейцарці були теж мужлани, а герцог Бургундський був знатний вельможа і чхати хотів на цей набрид. Під час битви під Гран-соном [279], сір, він кричав: "Каноніри, вогонь по хлопах". І лаявся святим Георгієм. Але міський старшина Шарнахталь кинувся на розкішного герцога із своєю палицею та своїм народом, і від натиску мужланів у грубому шкіряному одязі блискуча бургундська армія розлетілася вщент, мов скло від удару каменякою. Там було немало рицарів, перебитих мужиками; і пана Шато Гійона, найзнатнішого вельможу Бургундії, знайшли на лужку серед болота мертвим разом з його великим сірим конем.

— Друже мій, — відповів король, — ви говорите про битву? Тут же всього-на-всього заколот. І мені досить лиш бровою повести, щоб покінчити з цим.

Фламандець незворушно відповів:

— Можливо, сір. Але це свідчить лише про те, що час народу ще не настав.

Гійом Рім визнав за потрібне втрутитися:

— Метре Коппеноль, ви говорите з наймогутнішим королем.

— Я це знаю, — з повагою відповів панчішник.

— Нехай він говорить, пане Рім, друже мій, — промовив король. — Я люблю таку прямоту. Мій батько Карл VII казав, що істина занедужала. Я ж гадав, що вона вже мертва і до того ж так і не знайшла собі сповідника перед смертю. Тепер метр Коппеноль доводить мені, що я помилявся.

І, по-дружньому поклавши руку на плече Коппеноля, сказав:

— Отже, ви кажете, метре Жак...

— Я кажу, сір, що, може, ви й слушно зауважили, але ще не настала година для вашого народу.

Людовік XI проникливо поглянув на нього.

— А коли ж, метре, вона настане?

— Коли почне бити, почуєте.

— А на якому ж годиннику?

Коппеноль із своєю незворушною безцеремонністю підвів короля до вікна.

— Слухайте, сір! Ось башта, дозорна вишка, гармати, городяни, солдати. Коли з височини вдарять на сполох, коли загримлять гармати, коли зі страшним гуркотом завалиться башта, коли солдати й городяни з ревом кинуться одні на одних у смертельній сутичці, ось тоді й настане година.

Обличчя Людовіка XI стало задумливим і похмурим. Одну мить він стояв мовчки,

потім легенько, немов погладжуючи круп скакуна, поплескав рукою по товстому муру башти.

— Ну, ні! — сказав він. — Ти ж не так легко впадеш, моя добра Бастіліє? — І, круто обернувшись до сміливого фламандця, він спитав: — Вам колись доводилося бачити заколот, метре Жак?

— Я сам піднімав його, — відповів панчішник.

— А що ж ви робили, щоб підняти повстання?

— Овва, це не так уже й важко, — відповів Коппеноль. — На це є сотні способів. По-перше, необхідно, щоб у місті існувало незадоволення. Це буває нерідко. По-друге — це залежить від характеру мешканців. Гент-ці дуже схильні до повстань. Вони завжди люблять наслідника володаря, а самого його — ніколи. Ну, добре! Припустимо, одного чудового ранку до мене в крамницю приходять і кажуть: "Батечку Коппеноль, відбувається те-то й те-то, герцогиня Фландрії бажає врятувати своїх міністрів, верховний суддя подвоїв податки". Або щось у цьому роді, що завгодно. Я тоді кидаю роботу, виходжу з крамниці й кричу: "Бий, трохи!" У місті завжди знайдеться якась бочка з вибитим дном. Я вилізаю на неї й голосно кажу все, що спаде на думку, все, що лежить на серці... А коли ти з народу, сір, у тебе завжди щось лежить на серці. Ну от, тут збирається народ. Вигукують, б'ють на сполох, відібраною у солдат зброєю озброюють простолюд, базарні торговці й собі приєднуються, і заколот готовий! І так буде завжди, поки в маєтках будуть пани, у містах — городяни, а в селах — селяни.

— І проти кого ж ви бунтуєте? — спитав король. — Проти ваших сусідів? Проти ваших ленних володарів?

— Всяко буває. Це як коли доведеться. Іноді проти нашого герцога. Людовік XI знову сів у крісло і, посміхаючись, сказав:

— Он як! Ну, а у нас беруться поки що тільки до суддів.

У цю хвилину ввійшов Олів'є ле Ден. За ним ішли два пажі, що несли туалетне приладдя короля. Але Людовіка XI вразило те, що Олів'є супроводили, крім того, паризький прево і начальник нічної сторожі, зовсім розгублені. Злопам'ятний цирульник теж здавався приголомшеним, але разом з тим у ньому прозирило внутрішнє задоволення.

Він заговорив першим:

— Сір, прошу вашу величність пробачити мені за ту лиху вістку, яку я несу!

Король жваво обернувся, прорвавши ніжкою крісла циновку, що вкривала підлогу.

— Що це означає?

— Сір, — мовив Олів'є ле Ден із злобним виглядом людини, яка радіє від того, що може завдати жорстокого удару. — Народ бунтує зовсім не проти палацового судді.

— А проти кого ж?

— Проти вас, сір.

Старий король схопився на ноги і випростався на весь зріст, немов юнак.

— Поясни свої слова, Олів'є! Поясни! Та перевір, чи міцно тримається твоя голова на плечах, куме, бо, клянуся тобі хрестом святого Лоо, коли ти нам брешеш, то меч,

який відтяв голову герцогові Люксембурзькому, ще не так пощербився, щоб не відтяти й твоєї.

Клятва була жахливою. Тільки двічі в своєму житті Людовік XI клявся хрестом святого Лоо.

Олів'є зібрався був відповісти:

— Сір...

— Навколішки! — різко перебив його король. — Трістане, пильнуй цю людину!

Олів'є став навколішки й холодно сказав:

— Сір! Ваш королівський суд засудив на смерть якусь чаклунку. Вона знайшла притулок у Соборі богоматері. Народ хоче силою її звідти взяти. Пан прево і пан начальник нічної сторожі, що прибули звідти, тут перед вами і можуть викрити мене, якщо я кажу неправду. Народ облягає Собор богоматері.

— Он як! — промовив тихим голосом король, збліднувши й тремтячи від гніву. — Собор богоматері! Вони облягли пречисту діву, милостиву мою володарку в її власному Соборі! Встань, Олів'є. Твоя правда. Місце Сімона Радена за тобою. Твоя правда. Це проти мене вони повстали. Чаклунка перебуває під захистом Собору, а Собор — під моїм. А я гадав, що збунтувалися проти судді! Виявляється, проти мене!

І тоді, немов помолодівши від люті, він почав ходити великими кроками по кімнаті. Він уже не сміявся, він був страшний, він ходив туди й назад. Лис обернувся на гієну. Здавалося, він задихався й не міг вимовити ні слова, губи його ворушились, а кістляві кулаки судорожно стискалися.

Раптом він підвів голову, впалі очі спалахнули полум'ям, і голос загримів, мов сурма:

— Хапай їх, Трістане! Хапай цих мерзотників! Біжи, друже мій Трістане! Убивай їх! Убивай!

Після цього спалаху він знову сів і з холодною, зосередженою люттю сказав:

— Сюди, Трістане! Тут, у Бастілії, у нас є п'ятдесят рицарів віконта Жіфа, які разом із зброєносцями становлять триста кінних воїнів, — візьміть і їх. Тут є також рота стрільців королівської охорони під командою пана де Шатопера — візьміть і їх. Ви — старшина цеху ковалів, у вашому розпорядженні всі люди вашого цеху, — візьміть їх. У палаці Сен-Поль Ви знайдете сорок стрільців з нової гвардії дофіна — візьміть їх! І з усіма цими силами скоріше до Собору! А-а, паризька голого, ти, значить, ідеш проти короля Франції, проти святощів Собору богоматері, ти зазіхаєш на мир нашої держави? Винищуй їх, Трістане! Знищуй їх! А хто залишиться живий, того на Монфокон.

Трістан вклонився.

— Добре, Сір!

І, помовчавши, додав:

— А що мені робити з чаклункою?

Це питання примусило короля замислитись.

— А! — сказав він. — Чаклунка? Пане Естутвіль, а що з нею хотів зробити народ?

— Сір, — відповів паризький прево, — я гадаю, що коли народ намагався витягти її

з Собору богоматері, де вона знайшла притулок, то тому, напевно, що ця безкарність обурює його і він хоче повісити чаклунку.

Король, здавалося, поринув у глибокий роздум і потім, звернувшись до Трістана-Самітника, сказав:

— Ну що ж, куме, у такому випадку народ перебий, а чаклунку повісь.

— Так, так, — тихо промовив Рім до Коппенля, — покарати народ за його бажання, а потім зробити те, чого бажав цей народ.

— Слухаю, сир, — відповів Трістан. — А якщо чаклунка все ще в Соборі богоматері, то взяти її звідти, незважаючи на право притулку?

— Клянуся Великоднем! Дійсно... Право притулку! — вимовив король, чухаючи себе за вухом. — А втім, треба, щоб ця жінка була повішена.

І тут, немов у нього раптом виникла якась думка, він кинувся навколішки перед своїм кріслом, скинув капелюх, поклав його на сидіння і, благоговійно дивлячись на одну із свинцевих фігурок, що його прикрашали, промовив, молитовно склавши на грудях руки:

— О Паризька богоматір! Моя милостива заступнице, прости мене! Я роблю це тільки єдиний раз! Ту злочинницю треба покарати. Запевняю тебе, моя наймилостивіша пані, що ця чаклунка не гідна твого ласкавого захисту. Бо ж тобі відомо, владичице, що багато дуже побожних королів порушувало привілеї церкви в славу божу і з державної необхідності. Святий Гюг, єпископ англійський, дозволив королю Едуардові схопити чаклуна у своїй церкві. Святий Людовік Французький, мій покровитель, з цією ж метою порушив недоторканність храму святого Павла, а Альфонс, син короля Єрусалимського, — навіть недоторканність церкви Гробу господнього. Пробач же мені на цей раз, богоматір Паризька! Я цього більше не робитиму й принесу тобі в подарунок гарну срібну статую, подібну до тієї, яку я торік пожертвував церкві богоматері Екуї. Амінь.

І, перехрестившись, він підвівся з колін, знову надів свій капелюх і сказав Трістанові:

— Покваптеся, куме, візьміть із собою пана де Шатопера. Накажіть ударити на сполох. Розчавіть чернь. Повісьте чаклунку. Я так сказав, і я бажаю, щоб кара була здійснена вами. Ви дасте мені про це звіт... Ходімо, Олів'є. Цієї ночі я не ляжу спати. Поголи мене.

Трістан-Самітник вклонився і вийшов. Тоді король жестом відпустив Ріма й Коппенля.

— Хай береже вас господь, добрі мої друзі, панове фламандці. Ідіть відпочиньте трохи. Ніч біжить, і швидко вже ранок.

Фламандці пішли. І коли вони, у супроводі коменданта Бастілії, дійшли до своїх кімнат, Коппенля сказав Рімові:

— Гм! Я ситий по горло цим кашляючим королем. Мені довелося бачити п'яного Карла Бургундського, але він не був таким лютим, як цей хворий Людовік XI.

— Метре Жак, — відповів Рім, — це тому, що від вина королі менш жорстокі, ніж від

напоїв з цілющих трав.

VI. "КРИВІ НОЖІ ГУЛЯЮТЬ!"

Вийшовши з Бастії, Гренгуар із швидкістю коня, що зірвався з прив'язі, кинувся бігти вниз по вулиці Сент-Антуан. Добігши до брами Бодуайє, він попрямував до кам'яного розп'яття, що височіло серед майдану, немов він міг побачити у пільмі людину в чорному плащі з каптуром, що сиділа на східцях біля підніжжя хреста.

— Це ви, метре? — спитав Гренгуар. Чорна постать підвелася.

— Страсті господні! Я киплю від нетерпіння, Гренгуар. Сторож на башті Сен-Жерве вже прокричав пів на другу після півночі.

— О! — відповів Гренгуар. — У цьому винен не я, а нічна сторожа й король. Я насилу від них відкараскався. Я завжди пропускаю нагоду бути повішеним. Така моя доля!

— Ти завжди все пропускаєш, — відповів священик. — Але поспішаймо. Чи знаєш ти пароль?

— Уявіть, учителю, я бачив короля. Я щойно від нього. На ньому фланелеві штани. Це надзвичайна пригода.

— Ох, який базікало! Що мені до твоїх пригод? Чи відомий тобі пароль волоцюг?

— Відомий, не турбуйтеся: "Криві ножі гуляють!"

— Добре, без нього нам не дійти до церкви. Волоцюги загородили всі вулиці. На щастя, вони, здається, нашттовхнулися на опір. Може, ми ще встигнемо вчасно.

— Звичайно, вчителю. Але як ми проберемося в Собор богоматері?

— У мене є ключі від башт.

— А як ми звідти вийдемо?

— Позаду монастиря є потайні дверцята, що виходять на Террен, а звідти до річки. Я захопив ключ від них і ще зранку приготував човен.

— Ну й щасливо я уникнув шибениці! — знову заговорив Гренгуар.

— Та скоріше! Біжімо! — підганяв його Клод. І обидва квапливо попрямували до Сіте.

VII. ШАТОПЕР, ВИРУЧАЙ!

Можливо, читач пригадує, в якому критичному становищі ми залишили Квазімодо. Відважний глушко, оточений з усіх боків, втратив якщо не всяку мужність, то принаймні всяку надію врятувати не себе, — про себе він і не думав, — але циганку. Він бігав розгублений по галереї. Ще трохи — і Собор богоматері здобудуть обложники. Раптом оглушливий кінський тупіт залунав на сусідніх вулицях, з'явився довгий ряд смолоскипів і густа колона вершників з опущеними поводками й списками напереваги. На майдан, немов хуртовина, обрушився несамовитий галас і крики: "Франція! Франція! Бийте мужланів! Шато-пер, виручай! За прево! За прево!"

Волоцюги у замішанні повернулись обличчям до ворога.

Квазімодо, не чуючи нічого, побачив оголені шпаги, смолоскипи, вістря списів, усю цю кінноту, на чолі якої впізнав Феба. Він бачив замішання волоцюг, жах одних, розгубленість інших і в усій цій несподіваній допомозі почерпнув таку силу, що

відкинув від церкви перших сміливців, які вже почали вступати на галерею.

Це справді наспіли загони королівських стрільців.

Волоцюги діяли хоробро. Вони оборонялися запекло. Атаковані з флангу через вулицю Сен-П'єр-о-Беф, а з тилу — через Папертну вулицю, відступивши до самого Собору богоматері, який вони продовжували облягати і який Квазімодо все ще захищав, вони стали і обложеними і обложниками водночас. Волоцюги перебували в такому ж незвичайному становищі, в якому пізніше, у 1640 році, під час горезвісної облоги Туріна, опинився граф Анрі д'Аркур, що облягав принца Фому Савойського і сам був обложений військами маркіза Легане, "Taurinum obsessor idem et obsessus [280], як провіщав його надгробний напис.

Сутичка була жахлива. "Вовчій шкурі — собачі ікла", — як каже Матьє. Королівські кіннотники, серед яких вирізнявся відвагою Феб де Шатопер, не милували нікого. Вони рубали мечем тих, хто уникав списа. Волоцюги, погано озброєні, охоплені люттю, кусали з оскаженінням. Чоловіки, жінки, діти, кидаючись на крупі та груди коней, впиналися в них, немов кицьки, зубами й пазурами. Другі тикали смолоскипами в обличчя стрільців. Треті — чіпляли залізними гаками вершників, стягали їх із сідла й роздирали на шматки.

Особливо вирізнявся один волоцюга, який довгий час косив широкою, блискучою косою ноги коней. Він був жахливий. Гугняво виспівуючи пісню, він безупинно махав косою. При кожному змаху навколо нього лягало широке коло відрізаних ніг. Так спокійно й повільно, похитуючи головою, просувався він до самого серця кінноти, рівномірною ходою косаря, що починає свою ниву. Це був Клопен Труйльфу. Постріл з пищалі порішив його на місці.

Тим часом вікна будинків знову розчинилися. Мешканці, почувши войовничий заклик королівських кіннотників, втрутилися в бійку, і з усіх поверхів на волоцюг дощем посипалися кулі. Майдан затягло густим димом, пронизуваним вогняними спалахами мушкетних пострілів. У цьому диму невиразно вимальовувався фасад Собору богоматері і ветхий Божий притулок, із слухових вікон якого дивилися на майдан виснажені обличчя хворих.

Нарешті волоцюги здалися. Втома, нестача доброї зброї, переляк від раптового нападу, стрілянина з вікон, навальний удар королівських кіннотників — усе це зламало їхній опір.

Вони прорвали ланцюг тих, хто нападав, і розбіглися в усіх напрямках, залишивши на майдані купи трупів.

Коли Квазімодо, який ні на мить не припиняв боротьби, побачив цю втечу, він упав на коліна й простяг руки до небес. Потім, сп'янівши від радості, він із швидкістю птаха полетів до келійки, підступ до якої він так відважно захищав. Тепер ним володіла лише одна думка: схилити коліна перед тією, яку він щойно вдруге врятував.

Коли він увійшов до келії, то побачив, що вона порожня.

КНИГА ОДИНАДЦЯТА

I. ЧЕРЕВИЧОК

У той час, коли волоцюги облягали Собор, Есмеральда спала. Та незабаром дедали більший шум навколо Собору і тривожне мекання її кізки, яка прокинулася раніше, ніж вона, збудили її від сну. Вона підвелась на своїй постелі, почала прислухатися, приглядатися; потім, злякана гамором і світлом, вибігла з келії довідатися, що сталося. Вигляд майдану, вигляд примар, які метушилися по ньому, безладдя цього нічного нападу, огидний натовп, наче хмара стрибаючих жаб, який ледве можна було розглядіти в темряві, хрипле квакання, кілька червоних смолоскипів, які мерехтіли й схрещувалися в пільмі, немов блукаючі вогники, що борознять туманну поверхню болота, — усе це видовище справило на неї враження якоїсь таємничої битви між примарами шабашу та кам'яними потворами Собору. Перейнята з дитинства забобонами циганського племені, вона спочатку подумала, що потрапила на збіговище таємничих духів. Жахнувшись, вона кинулася назад і причаїлась у своїй келії, сподіваючись знайти на вбогому ложі захисток від цих страхітливих кошмарів.

Поступово перший переляк розвіявся. З безперервно зростаючого галасу та багатьох інших проявів реального життя вона усвідомила: її обступають не примари, а живі істоти. Від цього жах не посилювався, а набрав іншої форми. Їй спало на думку, що, можливо, народ повстав, щоб силою взяти її з притулку. Свідомість того, що, може, їй вдруге доведеться прощатися з життям, надією, Фебом, який незмінно був присутній у всіх її мріях про майбутнє, глибока безпорадність, неможливість утечі, брак будь-якої підтримки, самотність — усе це й тисячі інших подібних думок придавили її важким тягарем. Вона впала на коліна, обличчям у постіль, заломивши над головою руки, сповнена тривогою і страхом. Циганка, ідолопоклонниця, язичниця, — вона почала, ридаючи, благати про допомогу християнського бога і молитися пресвятій богородиці, що дала їй притулок. Бувають у житті хвилини, коли навіть невіруючий ладен сповідати релігію того храму, який буде біля нього.

Так лежала вона досить довго, розпростерта на землі, щоправда, більш тремтячи, ніж молячись, крижаніючи від подиху цієї розлюченої юрби, що все ближче й ближче підступала до неї. Вона нічого не розуміла в усьому цьому шалі, не знала, що затівається, що діється навколо неї, чого домагаються ті люди, але невиразно передчувала якийсь страшний кінець.

Аж ось серед цих мук вона почула біля себе ходу. Вона обернулася. Двоє людей, з яких один ніс ліхтар, увійшли до її келії. Вона тихо скрикнула.

— Не лякайтеся, — промовив голос, що здався їй знайомим, — це я.

— Хто ви? — спитала вона.

— П'єр Гренгуар.

Це ім'я заспокоїло її. Вона підвела очі й упізнала поета. Але поруч нього стояла якась темна постать, закутана з голови до ніг, що вразила її своєю мовчазністю.

— Ах! Джалі впізнала мене раніше, ніж ви, — промовив Гренгуар з докором.

І справді, кізка не чекала, поки Гренгуар назве своє ім'я. Тільки-но він увійшов, вона почала ніжно тертись об його коліна, вкриваючи поета пестощами й білою вовною, бо вона в той час линяла. Гренгуар так само ніжно відповідав на її пестощі.

— Хто це з вами? — притишеним голосом спитала циганка.

— Не турбуйтеся, — відповів Гренгуар, — це один з моїх друзів. Потім філософ поставив ліхтар на підлогу, сів навпочіпки і, обнімаючи Джалі, із захопленням вигукнув:

— О чудова тварина! Щоправда, вона відзначається більше своєю охайністю, ніж розмірами, але кмітлива, спритна й учена, немов якийсь граматик. Ну ж бо, Джалі, побачимо, чи не забула ти чого з твоїх кумедних штучок? Ну, як робить метр Жак Шармолу?..

Чоловік у чорному не дав йому договорити. Він підійшов до Гренгуара і грубо струсонув його за плече. Гренгуар схопився.

— Правда, — сказав він, — я й забув, що нам треба поспішати. Але, метре, це все ще не підстава так поводитися з людьми! Моє любе, чарівне дитя, ваше життя в небезпеці, і життя Джалі теж. Вас знову хочуть повісити. Ми ваші друзі й прийшли врятувати вас. Ідіть за нами.

— Невже це правда? — вигукнула вона, вражена.

— Істинна правда. Біжімо скоріше.

— Та я рада, — пробурмотіла вона, — але чому ваш приятель мовчить?..

— Його батьки були диваками й залишили йому в спадщину мовчазний характер, — відповів Гренгуар.

Есмеральді довелося задовольнитись цим поясненням. Гренгуар узяв її за руку, його супутник підняв ліхтар і пішов попереду них. Страх приголомшував молоду дівчину; вона дозволила повести себе. Кізка, підстрибуючи, побігла за ними: вона так раділа зустрічі з Гренгуаром, що раз у раз тикалася йому в коліна ріжками, примушуючи поета спотикатись.

— Ось воно, життя! — говорив філософ щоразу, коли спотикався. — Частенько саме найкращі друзі підставляють нам ніжку.

Вони швидко спустились баштовими сходами, перейшли через храм, безлюдний і похмурий, але весь резонуючий відголосами бою, що створювало якийсь жахаючий контраст з його німотною тишею, і вийшли Червоною брамою на монастирське подвір'я. Монастир був безлюдний. Монахи заховалися в єпископському палаці, де творили соборну молитву; двір теж спорожнів, лише кілька переляканих слуг забилося в темні закутки. Втікачі попрямували до хвіртки, яка виходила на Террен. Чоловік у чорному відімкнув хвіртку своїм ключем. Нашому читачеві уже відомо, що Терреном звався мис, обгороджений з боку Сіте муром; мис цей належав капітулу Собору Паризької богоматері і був східним краєм острова за монастирем. Тут не було ні душі. Галас наступаючих долітав сюди неясним віддаленим гулом. Свіжий вітер з річки ворухив гілки єдиного дерева, яке росло на самому краю Террену; виразно чувся шелест листя. А втім, утікачі ще не уникли небезпеки. Найближчими до них будівлями були єпископський палац і Собор. Видно було, що в єпископському палаці панував страшний переполох. Похмурий масив будівлі борознили вогники, що перебігали від вікна до вікна, немов яскраві іскри, які проносяться химерними лініями по темній купі

попелу від згорілого паперу. Поряд — дві неосяжні башти Собору богоматері, що спиралися на головний корпус будівлі і, вимальовуючись чорними силуетами на широкому тлі навислої над майданом кривавої заграви, здавалися двома величезними таганами вогнища циклопів.

Усе те, що було видно від розкинутого навколо Парижа, мерехтіло в очах сумішшю тіней і світла. Подібне тло можна бачити на полотнах Рем-брандта.

Чоловік з ліхтарем попрямував до краю мису Террен. Там, біля самої води, тягнувся оплетений ликом напівзогнилий тин, за який чіплялося кілька чахлих, витягнутих, мов пальці, лоз дикого винограду. Позаду, у тіні, що її відкидав цей тин, погойдувався прив'язаний човен. Чоловік дав знак Гренгуарові та його супутниці увійти в нього. Кізка стрибнула слідом за ними. Незнайомець увійшов останнім. Потім, перерізавши мотузку, що тримала човна, він відштовхнувся довгим гаком від берега, схопив весла, сів на носі й щосили взявся веслувати до середини річки. Течія Сени в цьому місці дуже швидка, і йому довелось докласти багато сил, щоб відчалити від острова.

Першою турботою Гренгуара було взяти кізку собі на коліна. Він сів на кормі, а молода дівчина, в якій незнайомець викликав незбагненний страх, сіла поруч поета, притулившись до нього.

Коли наш філософ відчув, що човен поплив, він заплескав у долоні й поцілував Джалі в тім'я між ріжками.

— Ох, — вигукнув він, — нарешті ми всі четверо врятовані! І з глибокодумним виглядом додав:

— Часом ми маємо завдячувати щасливим кінцем великого починання удачі, а часом — хитрощам.

Човен повільно плив до правого берега. Молода дівчина з прихованим неспокоєм стежила за незнайомцем. Він дбайливо закрив світло потаємного ліхтаря і, немов примара, вимальовувався в темряві на носі човна. Його опущений на обличчя каптур здавався маскою, і при кожному змахові весел його руки, з яких звисали широкі чорні рукави, скидалися на великі крила кажана. За весь цей час він не вимовив ані слова, не видав жодного звуку. У човні було чути лише рівномірний плескіт весел і дзюрчання тисячі струменів води за бортом човна.

— Клянуся душею! — раптом вигукнув Гренгуар. — Ми тут усі бадьорі й веселі, мов сичі! Мовчимо, як піфагорійці [281] або риби! Клянуся вели-коднем, друзі мої, мені дуже хочеться, щоб хто-небудь заговорив. Звук людського голосу — це музика для слуху. Слова ці належать не мені, а Дідіму Александрійському, — чудовий вислів!.. Без сумніву, Дідім Алек-сандрійський — неабиякий філософ... Промовте до мене хоч одне слово, чарівне дитя, благаю вас, хоч одне слівце!.. До речі, ви робили колись таку забавну гримаску, скажіть, чи не забули ви її?.. Чи відомо вам, моя люба, що всі місця притулків підпорядковані вищій судовій палаті, і ви наражалися на велику небезпеку у вашій келійці в Соборі богоматері. На жаль, колібрі в'є гніздечка в пащі крокодила... Метре, а от і місяць випливає... Тільки б нас не помітили... Ми робимо гідний похвали вчинок, рятуючи цю дамуазель, а проте, якщо нас піймають, то повісять іменем короля.

На жаль!.. До всіх людських вчинків можна ставитись по-різному: за що таврують одного, за те другого вінчають лаврами. Хто ганьбить Катіліну, той благоговіє перед Цезарем [282]. Чи не так, учителю? Що ви скажете на таку філософію? Я ж бо знаю філософів за інстинктом, за своєю природою: *ut apes geometriam* [283]. Ну що? Ніхто мені не хоче відповідати? Ну й поганий настрій у вас обох! Доведеться базікати самому. У трагедіях це зветься монологом... Клянуся Великоднем!.. Треба вам сказати, я щойно бачив короля Людовіка XI і від нього перейняв цю клятву... Отже, клянуся Великоднем, вони все ще продовжують свій могутній рев там, у Сіте... Поганий злюка цей старий король! Він увесь закутаний у хутро. Він усе ще винен мені за епіталаму, а мало не наказав повісити мене сьогодні ввечері, що було б дуже не до речі... Він скнара й скупиться на нагороди гідним людям, йому слід було б прочитати чотири томи "*Adversus avaritiam*" [284] Сальвіана Кельнського. Справді! У цього короля дуже вузький погляд на літераторів, і він по-варварському жорстокий. Це якась губка для висмоктування грошей з народу. Його казна — це хвора селезінка, що розпухає за рахунок усіх інших органів тіла. Тим-то скарги на погані часи перетворюються в ремствування на короля. Під владою цього благочестивого й тихенького монарха шибениці так і тріщать від повішених, плахи загнивають від крові, в'язниці лускають, як переповнені черева! Однією рукою він грабує, другою — вішає. Це постачальник пана Податка і пані Шибениці. У знатних відбирає їх сан, а бідняків без кінця обтяжує новими податками. Це король, який ні в чому не знає міри! Я його не люблю! А ви, метре?

Чоловік у чорному не перешкоджав балакучому поетові базікати. Він боровся з сильною течією вузького рукава річки, що відділяє округлий берег Сіте від мису острова Богоматері, який тепер зветься островом святого Людовіка.

— До речі, метре, — раптом знову почав Гренгуар. — Чи помітили ви, коли ми пробивалися крізь цей натовп оскажених волоцюг, бідолашного хлопчиська, якому ваш глухий збирався розтрити голову об поруччя галереї королів? Я короткозорий і не міг його розпізнати. Чи не знаєте ви, хто б це міг бути?

Незнайомий не відповів ані слова. Але раптом припинив веслувати, руки його повисли, немов зламані, голова впала на груди, і Есмеральда почула судорожне зітхання. Вона затремтіла. Це зітхання було їй знайоме.

Човен, пущений сам по собі, кілька хвилин плив за течією. Але чоловік у чорному випростався й знову почав веслувати проти течії. Вони обігнули мис острова Богоматері й попрямували до Сінної пристані.

— А ось і палац Барбо, — сказав Гренгуар. — Дивіться, метре, ви бачите цю групу чорних дахів, що утворюють такі химерні зубці, — он там, з-під тих низько навислих, волокнистих, брудних хмар, між якими лежить цей розчавлений місяць, що розплився, немов жовток розбитого яйця? Це чудова будівля. У ній є каплиця, увінчана невеликим склепінням, уся вкрита прегарним різьбленням. Над нею ви можете побачити дзвіницю з дивовижно тонко вирізаними просвітами. При будинку є сад, а в ньому ставок, пташник, "луна", майданчик для гри в м'яч, лабіринт, будиночок для диких звірів і

багато тінистих алей, дуже привабливих для богині Венери. Є там і цікаве дерево, яке називається "Сластолюбець", бо воно прикривало любовні втіхи однієї знатної принцеси та галантного, дотепного конетабля Франції. На жаль, що таке ми, жалюгідні філософи, в порівнянні з яким-небудь конетаблем? Те ж саме, що грядка капусти й редьки в порівнянні з садами Лувру. Але це не має значення! Життя людське як для нас, так і для сильних світу цього сповнене добра й зла. Страждання є завжди супутником насолоди, так само як спондей чергується з дактилем. Метре, я мушу вам розказати історію палацу Барбо. Вона закінчується трагічно. Це було в тисяча триста дев'ятнадцятому році, за коронування Філіппа V, найбільш довготелесого з усіх французьких королів. Мораль цього оповідання полягає в тому, що спокуса плоті завжди згубна й лукава. Не треба здивлятися на дружину ближнього свого, хоч би якими чутливими ми були до її принад. Думка про перелюбство вкрай розпусна. Перелюбство — це прагнення зазнати насолоди, яка належить ближньому... Ого! А галас там усе посилюється!

Справді, метушня навколо Собору збільшувалася. Втікачі прислухалися. До них виразно долетіли переможні вигуки. Раптом сотні смолоскипів, при світлі яких заблищали шоломи воїнів, замиготіли по всіх ярусах Собору, на баштах, на галереях, під упорними арками. Очевидно, когось шукали, і незабаром до втікачів виразно долинули віддалені вигуки: "Циганка! Відьма! Смерть циганці!"

Нещасна затулила обличчя руками, а незнайомець із шаленим завзяттям почав веслувати до берега. Тим часом філософ розмірковував. Він притискав до себе кізку і обережно відсувався від циганки, яка все тісніше й тісніше горнулася до нього, немов до свого єдиного й останнього захисту.

Безперечно, Гренгуар перебував у дуже скрутному становищі. Він думав про те, що, за існуючими законами, маленька кізка, коли її схоплять, теж буде повішена, а її, бідної Джалі, було б дуже шкода; що двох приречених, які вчепилися за нього, — забагато як на його сили; що його супутник, нарешті, не бажає нічого більше, тільки взяти циганку під свою опіку. Він переживав жорстоку боротьбу і, наче Юпітер в "Іліаді" [285], по черзі зважував долю циганки й кози, поглядав то на одну, то на другу вологими від сліз очима, бурмочучи крізь зуби: "Та не можу я врятувати вас обох".

Різкий поштовх дав їм відчуття, що човен нарешті причалив до берега. Зловісний гул усе ще стояв над Сіте. Незнайомець підвівся, наблизився до циганки й хотів був узяти її за руку, щоб допомогти вийти з човна, але вона відштовхнула його і вхопилася за рукав Гренгуара, який, заклопотаний кізкою, у свою чергу відштовхнув її. Тоді дівчина без сторонньої допомоги вистрибнула з човна. Вона була така схвильована, що зовсім не розуміла ні того, що робить, ні того, куди йде. Так вона постояла якусь хвилину, розгублено дивлячись на води річки. Коли ж вона трохи отямилась, то побачила, що залишилася на березі сама з незнайомцем. Гренгуар, видно, скористався з моменту висадки на берег і зник разом з кізкою серед тісно притулених один до одного будинків прибережної Горищної вулиці.

Бідна циганка затремтіла, побачивши себе на самоті з цим чоловіком. Вона хотіла

говорити, кричати, звати Гренгуара, але язик не корився їй, і жоден звук не зривався з її уст. Раптом вона відчула на своїй руці руку незнайомця. Це була сильна й холодна рука. Зуби дівчини зацокотіли, обличчя стало блідішим за місячне проміння, що падало на нього. Чоловік не вимовив ні слова. Швидкою ходою він попрямував до Гревського майдану, тримаючи її за руку. Вона невиразно відчула, що воля фатуму непереборна. Не маючи сили, вона більше не опиралася й бігла поруч, ледве встигаючи за його швидкими кроками. У цьому місці набережна йшла вгору. Проте їй здалося, що вона спускається крутим схилом.

Вона озирнулася навколо. Жодного перехожого. Набережна була зовсім безлюдна. Рух і гомін долітали тільки з бурхливого й освітленого загравою Сіте, від якого її віддаляв лише рукав Сени і звідки доносилось її ім'я впереміш з погрозами смерті. Решта Парижа оточувала її величезними брилами пітьми.

Незнайомець так само мовчазно й так само швидко тягнув її вперед. Вона не впізнавала жодного з тих місць, якими вони йшли. Проходячи повз якесь освітлене вікно, вона з великим зусиллям відсахнулася від незнайомця і крикнула:

— Рятуйте!

Якийсь городянин у самій сорочці відчинив вікно, визирнув з нього, тримаючи в руках лампу, тупо оглянув набережну, промовив кілька слів, що їх вона не розчула, і знову зачинив віконницю. Це був останній промінь надії, і він згас.

Чоловік у чорному не видав ні звуку і, міцно тримаючи її за руку, пішов ще швидше. Змучена, вона вже більше не опиралася й покійно йшла за ним.

Час від часу вона збирала останні сили й голосом, що уривався від швидкого бігу по нерівному бруку, задихаючись, питала:

— Хто ви? Хто ви? Він не відповідав.

Так ішли вони весь час уздовж набережної, аж поки опинилися на якомусь досить просторому майдані. Він був напівосвітлений місячним сяйвом. То був Гревський майдан. Серед майдану височіло щось подібне до чорного розп'яття. То була шибениця. Дівчина впізнала її і зрозуміла, де вона опинилась.

Чоловік зупинився, обернувся до неї й підняв каптур.

— О, — пролепетала вона, закам'янівши на місці, — я так і знала, що це знову він!

То був священик. Він здавався власною тінню. Це була гра місячного сяйва. У цьому освітленні всі предмети здаються тінями.

— Слухай, — промовив він, і вона здригнулася від звуку цього зловісного голосу, якого вона вже давно не чула. Він говорив уривчасто й задихаючись, що свідчило про його глибоке внутрішнє хвилювання. — Слухай. Ми прийшли. Я хочу з тобою поговорити. Це Гревський майдан. Далі шляху нема! Доля віддала нас одне одному. У моїх руках твоє життя, у твоїх — моя душа. Ось майдан і ніч, поза ними — порожнеча. То слухай же мене. Я хочу сказати тобі... Але тільки не згадуй про твого Феба! (Кажучи це, він метався, немов людина, яка не може встояти на місці, і тягнув дівчину за собою). Не згадуй про нього! Чуєш? Якщо ти вимовиш це ім'я, я не знаю, що я зроблю, але це буде жахливо!

Сказавши це, він, наче тіло, що знайшло центр ваги, знову став нерухомим, але його мова була й далі така сама схвильована. Голос ставав дедалі глухішим:

— Не відвертайся від мене. Слухай! Це дуже серйозна річ. По-перше, ось що сталося... Це зовсім не жарт, клянуся тобі... Про що це я казав? Допоможи мені згадати! Ага, так. Є ухвала вищої судової палати, яка знову засуджує тебе до шибениці. Я щойно видер тебе з їхніх пазурів. Але вони переслідують тебе! Дивись!

Він простягнув руку в бік Сіте. Там справді продовжувалися розшуки. Гамір усе наближався. Башта будинку заступника верховного судді, розміщена проти Гревського майдану, була сповнена галасу й світла. На протилежному березі було видно, як бігають воїни із смолоскипами, і чути було, як вони кричать: "Циганка! Де циганка? Смерть їй! Смерть!"

— Ти сама бачиш, що вони шукають тебе і що я не брешу. А я, я кохаю тебе. Мовчи! Краще не говори зі мною, якщо хочеш сказати, що ненавидиш мене. Я не хочу більше цього чути!.. Я щойно врятував тебе... Постривай, дай мені спочатку договорити... Я можу зовсім врятувати тебе. Я все приготував. Усе залежить від тебе. Якщо ти захочеш, я зможу...

Тут він різко урвав свою мову:

— Ні, ні, я кажу не те!

Не випускаючи її руки, він побіг до шибениці й показав на неї пальцем.

— Вибирай між нами! — холодно промовив він.

Вона вирвалася з його рук і впала до підніжжя шибениці, обіймаючи цю зловісну підпору. Потім, повернувши чудову голівку, через плече поглянула на священика. У цю хвилину вона нагадувала божу матір біля підніжжя хреста. Священик стояв нерухомо, показуючи на шибеницю, закам'янілий, немов статуя.

Нарешті циганка промовила:

— А все ж таки я боюся її менше, ніж вас!

Тоді він повільно опустив руку і втупив сповнений глибокої безнадії погляд у брук.

— Коли б це каміння могло говорити, — прошепотів він, — то воно б сказало: ось справді нещасна людина.

І він заговорив знову. Молода дівчина, стоячи навколішках біля підніжжя шибениці і вся огорнута своїм довгим волоссям, не перебивала його. Тепер його голос звучав жалібно й лагідно, що так суперечило гордовитій суворості його обличчя.

— А я, я кохаю вас! О! Це гірка правда. Значить, від полум'я, що спалює моє серце, не виринається назовні жодна іскра? Дівчино, день і ніч, день і ніч палає воно! Невже це не заслуговує співчуття? Це кохання, що палає день і ніч, повторюю вам: це тортури... Ох! Я надто страждаю, моє дитя! Це, повір мені, гідне співчуття. Ви бачите, я розмовляю з вами лагідно. Я б так хотів, щоб ви більше не жахалися мене. Кінець кінцем чи ж винен мужчина, коли він кохає жінку!.. О боже мій!.. Як! Ви, значить, ніколи не пробачите мені? Ви вічно будете мене ненавидіти? Виходить, усе скінчено! Це й робить мене таким злобним, знайте, і страшним самому собі!.. Ви навіть не дивитесь на мене! Може, ви думаєте про щось інше, коли я, тремтячи, говорю до вас,

стоячи перед вами на порозі готової поглинути нас обох вічності!.. Тільки не говоріть зі мною про ротмістра!.. Що ж! Нехай я впаду до ваших ніг, нехай я цілуватиму не стопи ваші, ні, цього ви не дозволите, — але землю, по якій вони ступають! Нехай я, немов дитина, захлинуся від ридань, нехай вирву собі з грудей, — ні, не слова, а моє серце, мою душу — і все буде марно, все!.. А проте у вашій душі живе тільки чулість і милосердя, ви сяєте найніж-нішою лагідністю, ви сама привітність, співчутливість, доброта й чарівність! О горе! У вашому серці живе жорстокість лише до мене одного! О! Яка доля!

Він затулив обличчя руками. Молода дівчина почула його ридання. Це було вперше. Стоячи перед нею і здригаючись від плачу, він був більш жалюгідним і нещасним, ніж коли б стояв перед нею навколішках. Так плакав він деякий час.

— Ні, — заговорив він знову, трохи заспокоївшись. — Я не знаходжу потрібних слів. А втім, я добре обміркував те, що повинен був сказати вам. А зараз я тремчу, я слабну, у вирішальну хвилину я чую, як щось фатальне огортає нас, і мій язик дерев'яніє. О! Я зараз упаду на землю, якщо ви не змилуєтесь наді мною, не змилуєтесь над собою! Не занепадайте нас обох! Коли б ви знали, як я кохаю вас! Яке серце я віддаю вам! О! Яке зречення усіх чеснот! Яке безнадійне зневаження себе! Учений — я сміюся з науки; дворянин — я вкриваю ганьбою своє ім'я; священнослужитель — я перетворюю требник на подушку для похитливих мрій; я плюю в обличчя своєму богові! Все заради тебе, чарівнице! Щоб бути гідним твого пекла! А ти відштовхуєш грішника! О, нехай я скажу тобі все! Ще більше... Ще жахливіше! О так, ще жахливіше...

При цих словах його обличчя набрало зовсім безумного виразу. Він замовк на мить і знову заговорив гучним голосом, немов звертаючись до самого себе:

— Каїне, що зробив ти з братом своїм? Він знову замовк, потім вів далі:

— Що зробив я з ним, господи? Я пригорнув його, я виростив його, вигодував, я любив його, боготворив, і я ж його убив! Так, господи, ось, щойно на моїх очах йому розтрошили голову об плити твого будинку, і це з моєї провини, з провини цієї жінки, через неї... його погляд був диким. Його голос згасав, він повторював знову й знову, машинально, через довгі проміжки часу, немов дзвін, коливання якого поволі завмирили:

— Через неї... Через неї...

Потім його язик уже не міг вимовити жодного виразного слова, а проте губи ще ворухилися. Раптом ноги його підломилися, він упав на землю і залишився нерухомим, уткнувшись головою в коліна.

Легенький рух, яким дівчина спробувала визволити з-під нього свою ногу, примусив його опам'ятатись. Він повільно провів рукою по запалих щоках і деякий час з безмежним здивуванням дивився на свої мокрі пальці.

— Що це? — прошепотів він. — Я плакав!

І раптом, повернувшись до дівчини, він з невимовною мукою сказав:

— О горе! І ви байдуже дивилися на мої сльози? Дитя! Чи знаєш ти, що ці сльози — кипляча лава? Невже це правда? Коли ненавидиш мужчину, ніщо не викликає до нього

жалості. Якби я помирав на твоїх очах, ти б сміялася. Ох, а я, я не хочу бачити тебе конаючою! Одне слово! Одне лише слово прощення! Не говори мені, що ти любиш мене, скажи тільки, що ти згодна; і цього буде досить. І я врятую тебе. Якщо ж ні!.. О! Час біжить. Усім святим благаю тебе, не жди, щоб я став кам'яним, як ця шибениця, яка теж кличе тебе! Подумай про те, що в моїх руках наші долі, що я божевільний, — це жахливо, — що я можу все занапастити! Під нами тільки безодня, куди я впаду, нещасна; і моє падіння переслідуватиме тебе вічно. Одне-єдине добре слово! Скажи слово, лише одне слово!

Вона розтулила уста, щоб відповісти йому. Він упав перед нею навколішки, щоб з благоговінням сприйняти слово співчуття, яке, можливо, нарешті зірветься з її уст.

— Ви вбивця! — промовила вона.

Священик люто схопив її в обійми і зайшовся огидним реготом.

— Ну добре! Так! Убивця! — відповів він. — Але ти, ти належатимеш мені. Ти не побажала, щоб я був твоїм рабом, так я буду твоїм паном. Ти будеш моєю! Є в мене лігво, куди я затягну тебе. Ти підеш за мною! Тобі доведеться піти за мною, інакше я викажу тебе! Треба або вмерти, красуне, або належати мені! Належати священику! Належати віровідступнику! Належати вбивці! І починаючи з сьогоднішньої ночі! Чи чуєш ти? Ну ж бо! Веселіше! Ну ж бо! Цілуй мене, дурненька! Могила або моє ложе.

Його погляд виблискував хтивістю і шалом. Його сластолюбні губи впивалися в шию молодой дівчини. Вона билася в його руках. Він осипав її несамовитими поцілунками.

— Не кусай мене, страховище! — кричала вона. — О гидотний, брудний чернець! Облиш мене! Я видеру твоє погане сиве волосся і кину його тобі в обличчя.

Він червонів, блід, нарешті випустив її і подивився на неї похмурим поглядом. Гадаючи, що перемога залишилася за нею, вона не вгавала:

— Я кажу тобі, що я належу моєму Фебові, що Феба кохаю, що Феб гарний! А ти, піп, старий і потворний! Іди геть!

Він дико скрикнув, немов злочинець, якого припекли розпеченим залізом.

— Так умри ж! — вигукнув він, заскреготівши зубами.

Вона побачила його страшний погляд і хотіла бігти. Він піймав її, струсонув, повалив на землю і швидко попрямував до Роландової башти, тягнучи її за руки по бруківці. Дійшовши до башти, він обернувся до неї:

— Питаю тебе востаннє: згодна ти бути моєю? Вона відповіла твердо:

— Ні.

Тоді він голосно крикнув:

— Гудуло! Гудуло! Ось циганка! Помстися за себе!

Дівчина відчула, як хтось швидко й грубо схопив її за лікоть. Вона обернулася. Чиясь кощава рука, що висунулася з віконця в мурі, тримала її, немов залізними кліщами.

— Держи її міцно! — сказав священик. — Це збігла циганка. Не випускай її. Я піду по сторожу. Ти побачиш, як її вішатимуть.

Гортанний регіт пролунав з-за муру у відповідь на ці жорстокі слова:

— Га-га-га!

Циганка побачила, що священник прожогом кинувся до мосту Богоматері. Саме звідти долинав тупіт коней.

Молода дівчина впізнала злу затворницю. Задихаючись від жаху, вона спробувала вирватись. Вона звивалася, робила розпачливі, судорожні рухи, вона будь-що прагнула визволитись, але та тримала її з нелюдською силою. Сухі й кошові пальці боляче впивалися в її руку, затискаючи її, немов лещатами. Здавалося, вони були припаяні до неї. Це було щось гірше, ніж ланцюг, гірше, ніж залізний браслет, — це були свідомі й живі кліщі, які висувалися з муру.

Знесилівши, молода дівчина припала до муру, і тоді її огорнув жах смерті. Вона подумала про красу життя, про молодість, про синє небо, про чарівність природи, про кохання Феба, — про все, що віддалялось, і про все, що наближалось до неї, — про священника, який її виказав, про ката, який зараз прийде, про шибеницю, що стоїть тут, поруч. І тоді вона відчула, як страх пройняв усю її істоту. Водночас вона почула зловісний сміх затворниці та її шепіт:

— Га-га-га! Тебе зараз повісять!

Зібравши останні сили, вона озирнулась і побачила крізь ґрати озвіріле обличчя лахмітниці.

— Що я вам зробила? — спитала вона, майже непритомніючи. Затворниця не відповіла, вона почала співуче бубоніти, злісно й глузливо: "Циганська дочка, циганська дочка, циганська дочка!"

Нещасна Есмеральда безсило схилила голову, зрозумівши, що має справу з істотою, у якої не залишилося нічого людського.

Раптом затворниця, немов питання циганки тільки зараз дійшло до її свідомості, вигукнула:

— Що ти мені зробила, питаєш? А! Ти хочеш знати, що ти мені зробила, циганко? Гарзд, послухай! У мене була дитина! Розумієш? У мене була дитина! Дитина, кажу я тобі! Чудова, малесенька дівчинка!.. Моя Агнеса, — говорила вона схвильовано, цілуючи щось у темряві. — Так ось, бачиш, циганко, у мене відняли мою дитину, у мене вкрали моє дитя. Моє дитя зжерли! Ось що ти зробила мені!

Молода дівчина відповіла як невинне ягня:

— Ох! У той час мене, може, й на світі ще не було!

— О ні! — промовила затворниця. — Ти вже тоді, мабуть, жила. Ви були б однолітками! Ось уже п'ятнадцять років, як я тут, п'ятнадцять років, як страждаю, п'ятнадцять років, як я молюся, п'ятнадцять років, як б'юся головою об стіни... Мою дитину, кажу тобі, вкрали цигани, і вони роздерли її своїми зубами... Є у тебе серце? Так уяви собі, що таке дитина, яка грається, яка ссе груди матері, яка спить. Це ж сама невинність! І от! Це в мене відібрали, вбили! Господь бог про це добре знає... Тепер мій час настав, тепер я зжеру циганку! Ох, я б покусала тебе, якби не пруті ґрат! Моя голова через них не пролізе!.. Бідне малятко! Воно тоді спало! А якщо вони розбудили

його, крадучи, то воно кричало марно: мене не було поруч!.. Ага, циганські матері, ви пожерли моє дитя! Тепер дивіться, як помре ваше!..

І вона почала чи то реготати, чи скреготати зубами: не можна було відрізнити одне від одного на цьому викривленому люттю обличчі.

Починало світати. Сірий, мов попіл, відблиск зорі блідо освітлював усю цю сцену, і шибениця дедалі виразніше вимальовувалася на майдані.

З протилежного берега, від мосту Богоматері, все чіткіше долітав до слуху нещасної засудженої тупіт коней.

— Пані! — вигукнула вона, благально згортаючи руки, падаючи в розпуці навколішки, з безладно розвіяним волоссям, напівзбожеволівши від жаху. — Пані, змилуйтесь! Вони наближаються! Я нічого лихого вам не зробила. Невже ви хочете бачити, як я умру на ваших очах такою лютою смертю? Я певна, у вашому серці є жаль! Це надто страшно! Відпустіть мене! Я хочу врятуватись! Я не хочу вмирати!

— Віддай мені дитину! — сказала затворниця.

— Змилуйтесь! Змилуйтесь!

— Віддай мені дитину!

— Відпустіть мене ради бога!

— Віддай мені дитину!

І знову молода дівчина впала, знесилена, зломлена, з очима, які здавалися скляними, немов у мертвої.

— На жаль, — пролепетала вона, — ви шукаєте свою доньку, а я своїх батьків.

— Віддай мені мою маленьку Агнесу! — не вгавала Гудула. — Ти не знаєш, де вона? То вмирай! Я розповім тобі. Послухай. Я була гулящою дівкою, у мене була дитина, у мене її забрали! Це зробили циганки. Тепер ти розумієш, чому ти мусиш умерти. Коли твоя мати-циганка прийде по тебе, я скажу їй: "Мати, подивись на цю шибеницю!" А може, ти повернеш мені дитя? Може, ти знаєш, де вона, моя маленька донечка? Стривай, я покажу тобі. Ось її черевичок, — усе, що мені від неї залишилось. Чи не знаєш ти, де другий? Якщо знаєш, скажи, і якщо це навіть на другому кінці світу, я поповзу до нього навколішках.

При цих словах вона, простягнувши з-за ґрат другу руку, показала циганці маленький, вигаптуваний черевичок. Уже настільки розвиднілось, що можна було розглядіти і форму, і колір черевичка.

— Покажіть мені черевичок! — вигукнула, здригаючись, циганка. — Боже мій! Боже!

Своєю вільною рукою вона поспіхом розкрила невеличку ладанку, оздоблену зеленими намистинками, що висіла у неї на шиї.

— Так! Так — бурмотіла про себе Гудула. — Хапайся за свій диявольський амулет!

Раптом її голос урвався, і, затремтівши всім тілом, вона скрикнула голосом, що виривався із самих глибин її душі:

— Моя донька!

Циганка вийняла з ладанки черевичок, такий точнісінько, як і перший. До

черевичка був прив'язаний клапоть пергаменту, на якому було написано такий двовірш:

Як ще такий у тебе є,
Руками ненька обів'є.

Затворниця блискавично порівняла обидва черевички, прочитала напис на пергаменті і, припавши до віконних ґрат обличчям, що сяяло небесною радістю, вигукнула:

— Доню моя! Доню моя!

— Мамо! — відповіла циганка. Ми безсилі описати цю зустріч. Мур і ґрати розділяли їх.

— Ох, цей мур! — вигукнула затворниця. — Бачити її і не обняти! Дай рученьку, твою рученьку!

Молода дівчина просунула у віконце свою руку. Затворниця припала до неї, притулилася губами і завмерла в цьому поцілункові, не подаючи інших ознак життя, крім ридання, від якого час від часу здригалось усе її тіло. Але сльози її струменіли ручаями у мовчанці, у пітьмі, неначе нічний дощ. Бідна мати потоками зливала на цю кохану руку те темне, бездонне джерело сліз, що таїлося в її душі і в якому крапля по краплі п'ятнадцять років збиралась уся її мука.

Раптом вона схопилася, відкинула з чола довгі пасма сивого волосся і, не кажучи ні слова, почала обома руками, з розлюченістю левиці, розхитувати ґрати свого лігва. Прути не піддавалися. Вона кинулася в кут своєї комірки, схопила важкий камінь, що служив їй за подушку, і з такою силою жбурнула ним у ґрати, що один з прутів, бризнувши тисячею іскор, зламався. Другий удар остаточно розбив стару хрестоподібну поперечку, якою було заґратоване вікно. Тоді вона голими руками зламала пруття й відігнула їх поржавілі кінці. Бувають хвилини, коли руки жінки набувають надлюдської сили.

Розчистивши в такий спосіб путь, на що їй було потрібно не більш однієї хвилини, вона схопила свою доньку за стан і втягла до своєї нори.

— Іди сюди! Нехай моя дитина знов буде зі мною! — шепотіла вона. Коли дівчина вже була в келії, затворниця обережно опустила її на землю, потім знову підняла її і, тримаючи на руках, ніби це була її колишня маленька Агнеса, почала ходити туди й сюди по вузькій комірці, сп'яніла, нестямна, радісна. Вона викукувала, співала, цілувала свою доньку, щось промовляла до неї, заходила сміхом, заливалася слізьми — все водночас і все немов у гарячці.

— Донечко моя! Донечко моя! — казала вона. — Моя доня зі мною! Ось вона! Милосердний господь повернув її мені. Гей, ви! Ідіть усі сюди! Чи є там хто! Нехай поглянуть. Моя донька зі мною! Господи Ісусе, яка вона гарна! П'ятнадцять років ти примусив мене ждати, милостивий боже, все для того, щоб повернути її мені красунею... Так, значить, циганки не з'їли її! Хто ж це вигадав? Моя маленька донечко! Моє малятко, поцілуй мене! Добрі циганки! Я люблю циганок... Так, це ти! Так ось чому моє серце завжди тремтіло, коли ти проходила мимо! А я гадала, що це з

ненависті! Пробач мені, моя Агнесо, пробач мені! Я здавалася тобі дуже злою. Чи не так? Я люблю тебе... Де твоя манюсінка родимка на шийці, чи є вона й досі? Покажи! Ось вона. Ох, яка ти прекрасна! Це я вам подарувала ваші величезні очі, панно. Поцілуй мене. Я люблю тебе. Тепер мені байдуже, що в інших матерів є діти, тепер мене це аж ніяк не обходить. Нехай вони прийдуть сюди. Ось і моя! Ось її шийка, її оченята, волоссячко, рученьки. Знайдіть кращу за неї! О, я ручуся вам, що вона матиме поклонників! П'ятнадцять років я плакала! Уся краса моя зів'яла — і ось знову розцвіла в ній. Поцілуй мене!

Вона говорила доньці безліч недоладних слів, уся чарівність яких полягала у їхньому тоні; при цьому вона так розхристовувала одяг молодої дівчини, що та аж червоніла, вона гладила її шовковисте волосся, цілувала її ноги, коліна, чоло, очі, вона захоплювалася всім. Дівчина корилася всьому і лише час від часу тихенько, з безмежною ніжністю повторювала:

— Моя матуся!

— А знаєш, моя донечко, — казала затворниця, перериваючи свою мову поцілунками. — Я дуже любитиму тебе. Ми поїдемо звідси. Ми будемо щасливі! Я маю невеличку спадщину в Реймсі, на нашій батьківщині. Ти пам'ятаєш Реймс? Ах, ні, ти не можеш його пам'ятати, ти була ще надто маленька. Якби ти знала, яка ти була гарненька, коли тобі було чотири місяці! У тебе були такі малюсінські ніжки, що милуватися з них приходили навіть з самого Еперне, а воно було за сім льє від Реймса. У нас буде своє поле, своя хатинка. Я кластиму тебе спати на моєму ліжку! Боже мій! Боже мій! І хто б міг повірити! Моя донечка зі мною!

— Моя матусю, — промовила дівчина, перемігши нарешті своє хвилювання, — циганка все це мені передрікала. Серед них була одна добра циганка, що завжди піклувалася про мене, як годувальниця, — вона вмерла минулого року. Це вона одягла мені на шию ладанку. Вона завжди повторювала: "Дівчинко, бережи цю дрібничку. Це скарб. Він тобі допоможе відшукати матір. Ти носиш у себе на шиї свою матір". Вона це передрікала, циганка!

Лахмітниця знову стиснула доньку в обіймах.

— Дай я тебе поцілую! Ти так мило все це розповідаєш. Коли ми поїдемо на батьківщину, ми підемо до церкви і взуємо в ці черевички статую Ісуса-дитятка. Ми повинні це зробити для милосердної пречистої діви. Боже мій! Який у тебе чудовий голосок! Коли ти зараз говорила зі мною, це звучало, наче музика. О боже всемогутній! Я знайшла свою дитину. Чи можна в це повірити? О, якщо я від такої радості не вмерла, то від чого тоді помирають!

І знову вона почала плескати в долоні, сміятись і вигукувати: "Ми будемо щасливі!"

У цю хвилину від мосту Богоматері та з набережної до келії долинув брязкіт зброї і тупіт коней, що швидко наближалися. Циганка з відчаєм кинулася в обійми лахмітниці:

— Мамо! Рятуй мене! Рятуй мене! Вони йдуть! Затворниця зблідла.

— О небо! Що ти кажеш! Я зовсім забула! За тобою женуться! Що ти кажеш! Я зовсім забула! За тобою женуться! Що ж ти вчинила такого?

— Не знаю, — відповіла нещасна дівчина, — але мене засуджено на смерть.

— На смерть! — вигукнула Гудула, похитнувшись, немов уражена громом. — На смерть! — повільно повторила вона, спинивши на доньці застиглий погляд.

— Так, мамо, — розгублено промовила дівчина. — Вони хочуть мене вбити. Вони йдуть, щоб мене повісити. Ця шибениця — для мене! Рятуй мене! Рятуй мене! Вони вже близько! Рятуй мене!

Затворниця якусь мить стояла, немов кам'яна статуя, потім, із сумнівом похитавши головою, зайшлася реготом, своїм жахливим колишнім реготом:

— Га-га-га! Та тобі просто привидівся страшний сон! Як?.. Ах, так, я втратила її, це тривало п'ятнадцять років, а тепер знайшла її, і що ж — лише на одну хвилину? І її відберуть у мене! Тепер відберуть, коли вона стала красунею, коли вона вже виросла, коли вона розмовляє зі мною, коли вона любить мене. Вони прийдуть, щоб пожерти її на моїх очах, на очах матері? О! Ні, це неможливо! Милосердний господь цього не дозволить!

Загін вершників, видно, зупинився. Здалеку почувся чийсь голос:

— Сюди, месіре Трістан. Священик сказав, що ми знайдемо її біля Щурячої нори.

Знову почувся кінський тупіт.

Затворниця з розпачливим криком схопилася на ноги.

— Біжи! Біжи! Дитино моя! Я згадала все! Твоя правда. Це йде смерть! Жах! Прокляття! Рятуй себе!

Вона просунула голову у віконце й швидко відсахнулася назад.

— Стій! — уривчасто, похмуро сказала вона, судорожно стискаючи руки циганки, напівмертвої від жаху. — Стій! Не дихай! Скрізь солдати. Тобі не втекти. Уже зовсім розвиднілося.

Її сухі очі палали. Вона на мить замовкла. Великими кроками ходила вона по келії, час від часу зупинялася, виривала у себе пасмо сивого волосся і роздирала його зубами.

Раптом вона сказала:

— Вони наближаються. Я з ними поговорю. Сховайся сюди, в цей куток. Вони не помітять тебе. Я скажу, що ти втекла. Що я тебе не вдержала, клянуся богом!

Вона заховала свою доньку, яку весь час носила на руках, у найдальшому кутку келії, куди зовні не можна було зазирнути. Там вона посадила її, подбавши про те, щоб її руки й ноги не виступали з тіні. Розпустила її чорне волосся і, прикривши ним її біле плаття, поставила перед нею свій кухоль і камінь — усе своє майно, — наївно сподіваючись, що кухоль і камінь допоможуть їй приховати доньку. Покінчивши з усім цим, вона, трохи заспокоївшись, упала навколішки й почала молитися. Ще тільки займалося на світ, і Щуряча нора все ще тонула в пітьмі.

У цю мить голос священика — цей пекельний голос — пролунав біля самої келії:

— Сюди! Ротмістре Феб де Шатопер!

Це ім'я, цей голос примусили Есмеральду, яка причаїлася в своєму кутку, заворушитися.

— Не ворущись! — прошепотіла Гудула.

Вона не встигла закінчити, як шум голосів, кінський тупіт, брязкіт зброї пролунали біля самої келії. Тоді мати швидко схопилася і стала перед віконцем, щоб затулити його. Вона побачила великий озброєний загін пішої та кінної сторожі, що вишикувався на Гревському майдані. Начальник, зіскочивши з коня, підійшов до неї.

— Стара, — мовив цей чоловік з жорстоким обличчям. — Ми шукаємо чаклунку, щоб її повісити. Нам сказали, що вона у тебе.

Нещасна мати з удавано байдужим виглядом відповіла:

— Я не зовсім розумію, що ви кажете. Чоловік вилаявся:

— Хай йому чорт! Що ж він нам набрехав, цей божевільний архідиякон? Де він?

— Монсеньйоре, — відповів один із стрільців. — Він зник.

— Ну, навіжена бабо, — крикнув начальник, — гляди мені, не бреш! Тобі доручили стерегти чаклунку, ти куди її діла?

Затворниця, боячись заперечувати, щоб не викликати цим підозри, похмуро і з показною простодушністю відповіла:

— Якщо ви говорите про ту високу дівчину, яку мені годину тому нав'язали, то вона, скажу вам, укусила мене, і я її випустила. От і все. А тепер дайте мені спокій.

Начальник загалу зробив невдоволену гримасу.

— Дивись, не здумай брехати мені, старе опудало! — повторив він. — Я Трістан-Самітник, кум короля. Трістан-Самітник, розумієш? — Оглядаючи Гревський майдан, він додав — Тут на це ім'я озивається луна.

— Будьте ви хоча б самим сатаною, я більше нічого не знаю, і не Скажу, і боятися мені вас нема чого, — сказала Гудула, до якої почала повертатися надія.

— Чортівня! — вигукнув Трістан. — Ото клята баба! Ех! Утекла чаклунка! Ну, а куди вона побігла?

Гудула з байдужим виглядом відповіла:

— Здається, Овечою вулицею.

Трістан обернувся і подав своєму загонові знак рушати. Затворниця перевела подих.

— Монсеньйоре, — раптом втрутився в розмову один із стрільців, — спитайте-но цю стару відьму, чому в неї поламані ґрати на віконці?

Це запитання сповнило серце нещасної матері тривогою. Проте вона не зовсім втратила самовладання.

— Вони завжди були такі, — затинаючись, відповіла вона.

— Овва! — заперечив стрілець. — Ще вчора вони красувались у вигляді чорного хреста, що закликав до благочестя!

Трістан скося глянув на затворницю.

— Кума, здається, чогось збентежилась?

Нещасна зрозуміла, що все залежить від її витримки, і, приховуючи в душі смертельну тривогу, розсміялася. Тільки матері мають таку силу.

— Отакої! — сказала вона. — Цей чоловік п'яний. Вже рік минув, як віз,

навантажений камінням, ударив у моє віконце й погнув ґрати! Ну й лаяла я цього візника!

— Це правда, — підтримав її другий стрілець, — я сам це бачив. Завжди і скрізь знайдуться люди, які все бачили. Це несподіване свідчення стрільця підбадьорило затворницю, яка під час допиту почувала себе, немов людина, що переходить над безоднею по лезу ножа.

Але їй судилося безперестанно переходити від надії до відчаю.

— Якби ґрати зламав візок, то пруті вдавилися б усередину, а вони вигнуті назовні, — зауважив перший стрілець.

— Хе! Хе! — звернувся Трістан до стрільця. — Нюх у тебе, як у слідчого Шатле. Ну, що ти на це скажеш, стара?

— Боже мій! — вигукнула тремтячим від сліз голосом доведена до відчаю Гудула. — Клянуся вам, монсеньйоре, що ці пруті зламав візок. Ви ж бо чули, що он той чоловік сам бачив, та, зрештою, до чого тут циганка?

— Гм!.. — пробурчав Трістан.

— Хай його чорт візьме! — вигукнув стрілець, потішений похвалою начальника. — А надлам на залізі зовсім свіжий!..

Трістан похитав головою, Гудула зблідла.

— Коли, кажете ви, проїжджав тут візок?

— Та ніби з місяць тому, а може, тижнів зо два, монсеньйоре. Я добре не пам'ятаю!

— А спочатку вона казала, що рік, — зауважив стрілець.

— Це вже підозріло, — сказав Трістан.

— Монсеньйоре! — закричала вона, ще міцніше притискаючись до вікна і тремтячи від думки, що підозра може спонукати їх заглянути до келії. — Монсеньйоре, клянуся, ці ґрати зламав візок. Клянуся вам усіма небесними ангелами. А якщо я брешу, то нехай я буду навіки проклята й забута богом!

— Щось дуже вже ти палко клянешся, — промовив Трістан, оглядаючи її інквізиторським поглядом.

Бідна жінка відчувала, що все більше і більше втрачає самовладання, починає робити промахи, і з жахом розуміла, що вона говорить не так, як треба.

Саме в цю хвилину прибіг стрілець і вигукнув:

— Монсеньйоре, стара відьма все бреше. Чаклунка не могла бігти Овечою вулицею, бо загороджувальний ланцюг не знімали цілу ніч, і сторож каже, що ніхто не проходив.

Трістан, обличчя якого з кожною хвилиною ставало все зловіснішим, зажадав пояснень від затворниці.

— Ну, а на це що ти скажеш?

Вона спробувала дати відсіч і цим новим підозрам.

— Звідки я знаю, монсеньйоре, може, я й помилилась. Здається, вона переправилась через річку.

— Але ж це у протилежному боці, — сказав Трістан, — та й мало вірогідно, щоб вона захотіла повернутися в Сіте, де її шукають. Ти брешеш, стара!

— І крім того, — додав перший стрілець, — ні з цього, ні з другого берега немає ніяких човнів.

— Вона, мабуть, перепливла, — сказала затворниця, відстоюючи п'ядь за п'яддю свої позиції.

— А хіба жінки плавають? — спитав стрілець.

— Хай йому чорт! Стара, ти брешеш! Ти брешеш! — гнівно крикнув Трістан. — Мені так і кортить плюнути на ту чаклунку й схопити тебе замість неї. Чверть години в катівні вирвуть правду з твоєї пельки! Гайда! Іди за нами!

Вона жадібно вхопилася за ці слова.

— Як хочете, монсеньйоре. Хай буде по-вашому! Допит? Я готова! Ведіть мене! Скоріше, скоріше! Ходіте негайно! "А тим часом, — думала вона, — моя донька встигне сховатись".

— Хай йому чорт! — промовив Трістан. — Вона так і рветься на дибу! Зовсім не розумію цієї божевільної!

Із загону виступив сивий сержант нічного дозору і, звернувшись до нього, сказав:

— Вона справді божевільна, монсеньйоре. І якщо вона випустила циганку, то не з своєї волі. Вона їх ненавидить. Ось уже п'ятнадцять років я в нічному дозорі і щовечора чую, як вона проклинає циганок на всі заставки. Якщо та, котру ми шукаємо, мала танцюристка з козою, то її вона найбільше ненавидить.

Гудула зробила над собою зусилля і сказала:

— О так, ту найбільше!

Решта стрільців одностайно підтвердила слова старого сержанта. Це переконало Трістана-Самітника. Втративши надію чогось домогтися від затворниці, він повернувся до неї спиною, і вона з невимовним хвилюванням дивилась, як він повільно йшов до свого коня.

— Ну, рушай! — промовив він крізь зуби. — Вперед! Треба продовжувати розшуки. Я не засну, поки циганку не буде повішено.

Однак, перш ніж скочити на коня, він ще трохи затримався. Гудула ні жива ні мертва стежила за тим, як він неспокійно оглядав майдан, немов мисливський пес, що чує дичину й не хоче піти геть. Нарешті він струсонув головою і скочив у сідло. Стиснуте жахом серце Гудули знову забилося, і вона прошепотіла, обернувшись до доньки, на яку до цього часу жодного разу не зважилася глянути:

— Врятована!

Бідолашна дівчина увесь цей час просиділа в своєму кутку, боячись зітхнути, боячись поворушитися, з однією лише думкою про смерть, що стояла перед нею.

Вона не пропустила жодного слова з усієї розмови між матір'ю і Трістаном, і всі муки матері озивалися в її серці. Вона відчувала, як потроху розривалася нитка, що тримала її над безоднею, двадцять разів їй здавалося, що ось-ось ця нитка розірветься, і тільки тепер вона зітхнула вільніше, нарешті відчувши під ногами твердий ґрунт. У цю хвилину до неї долинув голос, що промовляв до Трістана.

— Роги диявола! Пане начальнику, я людина військова, і не моя справа вішати

чаклунок. З черню ми покінчили, а щодо решти — займіться самі. Якщо ви дозволите, то я повернуся до свого загону, який залишився без ротмістра.

Це був голос Феба де Шатопер. Важко описати, що сталося в душі циганки. Виходить, він тут, її друг, її захисник, її підпора, її притулок, її Феб! Вона скочила з місця і, перш ніж мати встигла стримати її, кинулася до віконця, вигукуючи:

— Фебе! До мене, мій Фебе!

Але Феба вже не було. Він галопом завертав за ріг вулиці Ножівників. Зате Трістан ще був тут.

Затворниця з диким ревом кинулася на дочку. Вона швидко відтягла її назад, вп'явши в її шию нігті. Бо матері-тигриці не відзначаються особливою обережністю. Але було вже пізно. Трістан її побачив.

— Хе! Хе! — вигукнув він із сміхом, що відкрив до ясен його зуби і зробив його обличчя схожим на вовчу морду. — У мишоловці виявилось дві миші!

— Я так і думав, — промовив стрілець. Трістан поплескав його по плечу й сказав:

— У тебе нюх, як у кішки. Ану ж бо, де тут Анріє Кузен?

Чоловік, не схожий ні виглядом, ні одягом на стрільця, виступив із рядів. Його вбрання було напівкоричневе, напівсіре, з шкіряними рукавами; волосся гладенько зачесане; у кремезній руці він тримав жмут мотузків. Цей чоловік завжди супроводив Трістана, як Трістан — Людовіка XI.

— Слухай, приятелю, — звернувся до нього Трістан-Самітник, — мені здається, що це та сама чаклунка, яку ми шукаємо. Повісь-но її! Є в тебе драбина?

— Вона в сараї "Будинку з колонами", — відповів той. — Чи на оцьому правосудді зробимо діло? — спитав він, показуючи на кам'яну шибеницю.

— Так!

— Хо! Хо! — ще брутальніше й ще більш по-звірячому, ніж його начальник, зареготав кат. — Ходити далеко не доведеться!

— Ну, жвавніше! Потім нарегочешся! — вигукнув Трістан.

З тієї хвилини, як Трістан помітив циганку і всяка надія на врятування була втрачена, затворниця не вимовила ні слова. Вона кинула нещасну, напівмертву дівчину в куток склепу й стала перед віконцем, вчепившись пальцями обох рук, мов пазурами, у підвіконня. У цій позі вона безстрашно водила по солдатах очима, що знову стали дикими і божевільними.

Коли Анріє Кузен наблизився до келії, обличчя Гудули набрало такого несамовитого виразу, що він позадкував.

— Монсеньйоре, — спитав він, підійшовши до Трістана, — яку з них узяти?

— Молоду.

— Тим краще! Із старою, здається, важкувато було б упоратись.

— Бідна маленька танцівниця з кізкою, — сказав старий сержант нічного дозору.

Анріє Кузен знову підійшов до віконця. Погляд нещасної матері примусив його опустити очі. Він промовив досить боязко:

— Пані...

Вона перебила його лютим шепотом: — Чого тобі треба?

— Я не по вас, — відповів він, — по ту, другу.

— Яку другу?

— Ту, молоду.

Вона захитала головою, вигукуючи:

— Тут немає нікого! Немає нікого! Немає нікого!

— Є! — заперечив їй кат. — Ви самі це добре знаєте. Дозвольте мені взяти молоду.

Вам я не хочу заподіяти ніякого лиха.

Вона заговорила з дивною посмішкою:

— Он воно що! Ти мені не хочеш заподіяти ніякого лиха!

— Віддайте мені тільки ту, другу, добродійко, монсеньйор так наказує. Вона повторила з божевільним виглядом:

— Тут немає нікого!

— А я кажу, що є! — відповів кат. — Ми всі бачили, що вас було двоє.

— Ану, подивися сам! — сказала затворниця. — Просунь-но голову у віконце.

Кат поглянув на її пазури і не насмілювався.

— Поспішай-но! — закричав Трістан, який встиг вишикувати свій загін півколом перед Щурячою корою, а сам під'їхав до шибениці.

Анріє Кузен, вкрай збентежений, ще раз підійшов до начальника. Він поклав свої мотузки на землю і незграбно бгав у руках капелюх.

— Монсеньйоре, як же туди увійти? — спитав він.

— Через двері.

— Дверей нема.

— Через вікно.

— Воно занадто вузьке.

— Тоді розшир його! — гнівно відповів Трістан. — Хіба ти не маєш кайла?

Мати, все ще насторожена, дивилася на них з глибини своєї нори. Вона вже ні на що не сподівалася, вона вже сама не знала, чого їй домагатися, вона тільки не хотіла, щоб у неї забрали дочку.

Анріє Кузен пішов по свої інструменти до сарая біля "Будинку з колонами". Заразом він витяг звідти драбину, яку тут же приставив до шибениці. П'ять чи шість чоловік із загону озброїлися кайлами та ломами, і Трістан попрямував разом з ними до віконця.

— Стара, — сказав начальник суворим голосом, — віддай нам це дівчисько добром.

Вона поглянула на нього, немов не розуміючи.

— Хай йому чорт! — крикнув Трістан. — Чого це ти не хочеш, щоб ми повісили цю чаклунку, як того бажає король?

Нещасна зайшлася диким реготом.

— Чому я не хочу? Вона моя донька!

Вираз, з яким вона вимовила ці слова, примусив здригнутися навіть самого Анріє Кузена.

— Мені прикро, — відповів Трістан, — але така воля короля. Затворниця ще

голосніше зайшлася своїм жахливим реготом і вигукнула:

— Яке мені діло до твого короля! Кажу тобі, що це моя донька!

— Ламайте стіну, — наказав Трістан.

Для того, щоб розширити отвір, досить було вийняти під віконцем один ряд мурування. Коли мати почула удари кайл і ломів, що проламували її фортецю, вона страшенно закричала і з шаленою швидкістю почала кружляти по своїй норі, — цю звичку дикого звіра вона набула за довгий час життя в клітці. Вона мовчала, але очі її палали. У стрільців холонуло серце.

Раптом вона схопила свій камінь, зареготала і обома руками кинула його в стрільців. Незграбно кинутий камінь — бо руки її тремтіли — не зачепив нікого і впав під ноги коневі Трістана. Затворниця заскреготала зубами.

Тим часом, хоча сонце ще не зійшло, вже зовсім розвиднілось. Чудова рожева заграва веселила старі напівзруйновані димарі "Будинку з колонами". Це була та година, коли на дахах весело відчиняють свої віконця мешканці горищ, які прокидаються раніше за всіх. Кілька селян, кілька торговців фруктами верхи на осликах потяглися на базар через Гревський майдан. На хвилину вони зупинилися біля загону стрільців, що з'юрилися навколо Щурячої нори, зачудовано дивилися на них і потім рушали далі.

Затворниця сіла біля дочки, загородила її своїм тілом і з застиглим поглядом слухала, як нещасне дитя, що лежало нерухомо, пошепки повторювало єдине слово: "Феб!.. Феб!.."

У міру того як робота сторожі, що руйнувала мур, посувалася вперед, мати машинально відхилялася назад і все міцніше притискала молоду дівчину до стіни. Раптом затворниця помітила (бо, чатуючи, вона не зводила очей з руйнівників), що камінь захитався, і почула голос Трістана, який підбадьорював солдатів. Тоді її недовге заціпеніння раптом минуло, і вона почала кричати. Голос її то різав слух, мов скрегіт пилки, то захлинався, немов усі прокляття світу тіснилися в її устах, щоб водночас вибухнути.

— О-о-о! Це жахливо! Розбійники! Невже ви справді хочете забрати в мене доньку? Я ж вам кажу, що це моя донька! О підлі! О посіпаки!

Мерзенні вбивці! На поміч! На поміч! Рятуйте! Невже вони так і заберуть у мене моє дитя? Кого ж тоді звуть милосердним богом?

І, звертаючись до Трістана, з піною на губах, з диким поглядом, стоячи навкарачки, немов готова до стрибка пантера, вона заговорила:

— Ну ж бо, підійди, спробуй узяти в мене мою доньку! Хіба ти не розумієш, — мати каже тобі, що це її донька! Чи знаєш ти, що таке донька? Гей, ти, вовче! Хіба ти ніколи не спав із своєю вовчицею? Хіба у тебе ніколи не було вовченят? А якщо у тебе є малята, то хіба у тебе не болить душа, коли вони виють?

— Виймайте каміння, — наказав Трістан, — воно ледве тримається. Підойми трохи підняли важку плиту. Як ми вже згадували, це був останній оплот нещасної матері. Вона кинулась на неї. Вона хотіла її утримати; вона дряпала камінь нігтями, але

масивна брила, зсунута з місця шістьма чоловіками, вирвалася у неї з рук і повільно ковзнула на землю по залізних підоймах.

Мати, побачивши, що вхід готовий, упала поперек отвору, загороджуючи пролом своїм тілом, б'ючись головою об камінь, ламаючи руки і кричачи охриплим від втоми, ледве чутним голосом: "Рятуйте! Пожежа! Пожежа!"

— Тепер хапайте дівчисько! — все так само незворушно наказав Трістан.

Мати окинула стрільців таким страшним поглядом, що вони зупинились.

— Ну ж бо, — квапив Трістан. — Анріє Кузен, вперед! Ніхто не рушив з місця.

— Хай йому чорт! — вилаявся Трістан. — Ото солдати! Жінки злякались!

— Монсеньйоре, — сказав Анріє Кузен, — та хіба це жінка?

— У неї лев'яча грива, — зауважив другий.

— Вперед! — наказав Трістан. — Отвір уже широкий. Лізьте по троє в ряд, як у пролом під час облоги Понтуаза. Час кінчати, клянуся Маго-метом! Першого, хто поверне назад, я розрубаю надвое!

Опинившись між двох вогнів — матір'ю і начальником, — стрільці після деякого вагання вирішили ввійти до Щурячої нори.

Побачивши це, затворниця стала навколішки, випроставшись, відкинула з чола волосся і безпомічно опустила худі, подряпані руки. Великі сльози навернулися їй на очі й одна по одній потекли по зриту зморшками обличчю, немов струмок, що сам проклав собі річище. Вона заговорила таким благальним, лагідним, покірним, таким проймаючим серце голосом, що навколо Трістана не один старий з серцем людожера тюремник витирив сльози.

— Монсеньйоре! Одне лише слово! Я повинна вам дещо розповісти. Це моя донька, знаєте, моє любе малятко, донька, яку я колись втратила! Послухайте, це ціла історія. Я ж дуже добре знаю панів сержантів. Вони завжди були добрими до мене ще тоді, коли хлопчак кидали мені навздогін каміння за моє розпусне життя. Я — жалюгідна вулична дівка. Послухайте! Ви повинні мені залишити доньку, коли я вам усе розповім!

Її вкрали в мене циганки. І це така ж правда, як те, що п'ятнадцять років я зберігаю у себе її черевичок. Ось він, дивіться! Такою маленькою була її ніжка... Це було в Реймсі! На вулиці Фоль-Пен-Шантфлері! Ви, може, чули про неї? То була я. Це було в дні вашої юності, коли так весело минав час! Непогано було провести зі мною годинку. Ви ж бо змилюєтесь наді мною, монсеньйори, адже так? Її вкрали в мене цигани і п'ятнадцять років ховали від мене. Я вважала її мертвою. Подумайте, друзі мої, — мертвою! П'ятнадцять років я в цьому льоху. Цілу зиму без вогню. Це тяжко. Бідний, дорогий черевичок! Я так голосила, що милосердний бог почув мої молитви! Нині вночі він повернув мені доньку. Це чудо господнє. Вона не вмерла. Ви її не заберете в мене, я знаю. Якби ви хотіли взяти мене, тоді справа інша, але вона — дитя, їй шістнадцять років. Дайте ж їй надивитися на сонце! Що лихого вона зробила вам? Нічого. І я теж. Якби ви тільки знали! Вона — все, що я маю на цьому світі! І дивіться, яка я стара. Це божа мати послала мені своє благословення. А ви всі такі добрі! Ви ж бо не знали, що це моя донька, ну а тепер ви це знаєте! О, я так її люблю, о монсеньйоре, я краще дам

розпороти собі живіт, ніж побачити маленьку подряпинку на її пальчику. У вас вигляд добросердного вельможі! Тепер, коли я вам усе розповіла, вам усе зрозуміло. Адже так? О! У вас теж була мати, монсеньйоре! Ви ж бо начальник, ви залиште мені моє дитя! Погляньте, я навколішках благаю вас про це, як благають самого Ісуса Христа. Я ні в кого нічого не прошу. Я народилася у Реймсі, монсеньйоре, у мене там є клаптик землі, який дістався мені від мого дядька Майє Прадона. Я не жебрачка. Мені нічого не треба. Лише моє дитя! О! Я хочу зберегти моє дитя! Господь, володар наш, повернув його мені даремно! Король! Ви кажете — король! Хіба для нього така вже насолода, коли вб'ють моє малюк? А до того ж король добрий! Це моя донька! Моя, моя донька! А не короля, не ваша. Я хочу виїхати. Ми хочемо виїхати. Ось ідуть дві жінки, з яких одна мати, а друга — донька, і ніхто їх не зупиняє. Відпустіть же нас! Ми обидві з Реймса. О! Ви всі дуже добрі, монсеньйори сержанти, я всіх вас дуже люблю!.. Ви не візьмете у мене мою дорогу крихітку! Це ж неможливо. Правда ж, неможливо? Моє дитя! Дитя моє!

Ми не маємо сил описати ні її жестів, ні її голосу, ні її сліз, якими вона захлиналась, ні рук, які вона то складала, наче до молитви, то розпачливо ламала, ні її зворушливої посмішки, благального погляду, зойків, зітхань, ні жалісних і проймаючих вигуків, якими вона супроводжувала свою уривчасту, безладну і безумну мову. Коли вона замовкла, Трістан-Самітник насупив брови, але на цей раз тільки для того, щоб приховати сльозу, яка навернулася йому на очі — очі тигра. Проте він переміг цю слабкість і коротко відповів їй:

— Така воля короля!

Потім, нахилившись до Анріє Кузена, прошепотів: "Кінчай скоріше!" Можливо, грізний Трістан відчув, що і в нього не витримує серце.

Кат і сторожа ввійшли до келії. Мати не чинила їм опору. Вона лише підповзла до доньки і, в нестямі обхопивши її, затулила своїм тілом.

Циганка побачила солдатів, що наближалися до неї. Жах смерті повернув її до життя.

— Мамо! — з виразом невимовного відчаю вигукнула вона. — Мамо! Вони йдуть! Захисти мене!

— Так, люба моя, так, я захищаю тебе, — згаслим голосом відповіла мати, і, міцно стискаючи доньку в своїх обіймах, вона вкрила її поцілунками. Обидві, мати і донька, розпростерті на землі, являли собою видовище, гідне жалю.

Анріє Кузен схопив молоду дівчину поперек стану. Відчувши дотик його руки, вона лише слабо скрикнула і знепритомніла. Кат, з очей якого крапля по краплі падали крупні сльози, хотів був узяти дівчину на руки. Він спробував відштовхнути матір, але вона затягла, немов вузлом, свої руки навколо ніг дочки і так міцно вчепилася в неї, що її неможливо було відірвати. Тоді Анріє Кузен поволик з келії молоду дівчину, а разом з нею і матір. У матері, як і в доньки, очі були заплющені.

Вже сходило сонце, і на майдані зібрався досить численний натовп людей, які здалеку спостерігали, як щось тягнуть по бруку до шибениці. Таким був звичай

Трістана при стратах. Він не любив близько підпускати цікавих. У вікнах не було ні душі. Лише здалеку, на верхівці тієї башти Собору богоматері, з якої видно Гревський майдан, на яасному ранковому небі вимальовувалися чорні силуети двох мужчин, що, здавалося, дивилися вниз, на майдан.

Анріє Кузен зупинився разом із своєю ношею біля підніжжя фатальних сходів і, ледве переводячи дух, — такий він був схвильований, — накинув зашморг на чарівну шийку молодої дівчини. Нещасна відчула жахливий дотик конопляної мотузки. Вона підвела повіки і над своєю головою побачила простягнуту кощаву руку кам'яної шибениці. Тоді дівчина затремтіла і крикнула гучним, роздираючим серце голосом:

— Ні! Ні! Я не хочу!

Мати, голова якої ховалася в одязі дочки, не промовила ні слова; тільки видно було, як вона вся затремтіла і ще нестямніше почала цілувати свою доньку. Кат скористався з цього, щоб швидко розімкнути її іруки, якими вона стискала засуджену. Чи то знесилившись, чи зневірившись, вона не чинила опору. Кат перекинув молоду дівчину через своє плече, і тіло чарівного створіння, граціозно перегнувшись, звисало за його великою головою. Потім він поставив ногу на щабель драбини, збираючись лізти.

У цю хвилину мати, що лежала скорчена на бруківці, широко розплющила очі. Мовчки, із страшним виразом обличчя вона випросталася, кинулася на ката, мов звір на здобич, і вчепилася зубами в його руку. Це сталося блискавично. Кат заревів від болю. Підбігли солдати. Насилу вирвали його скривавлену руку із зубів матері. Вона мовчала. її грубо відштовхнули. Голова її важко впала на брук. її підвели, вона знову впала. Мати була мертва.

Кат, який весь час не випускав дівчини з рук, почав знову лізти по драбині.

II. LA CREATURA BELLA BIANCO VESTITA (DANTE)[286]

Коли Квазімодо побачив, що келія спорожня, що циганки там нема, що поки він її захищав, її вкрали, він схопився обома руками за волосся і затупотів ногами від несподіванки і горя. Потім став бігати по всій церкві, розшукуючи циганку, дико вигукуючи по всіх закутках, усіваючи плити Собору своїм рудим волоссям. Це було саме в ту мить, коли королівські стрільці переможно вступили в Собор і теж почали розшуки циганки. Бідолашний глушко допомагав їм, не здогадуючись про їхні наміри; він гадав, що ворогами циганки були волоцюги. Він сам повів Трістана-Самітника по всіх закамарках Собору, він відчиняв йому всі потаємні двері, він провів його за вівтар і у внутрішнє приміщення ризниць. Якби нещасна тоді була в Соборі, він сам би її зрадив.

Коли стомлений марними розшуками Трістан нарешті відступився, — а відступався він не так-то легко, — Квазімодо продовжував шукати сам. Він двадцять разів, сто разів оббіг Собор уздовж і впоперек, зверху донизу, то піднімаючись, то збігаючи по сходах, гукаючи, обнюхуючи, нишпорячи, обшукуючи, просовуючи голову в усі щілини, освітлюючи смолоскипом кожне склепіння, сповнений відчаю, божевільний. Самець, що втратив самку, не міг би ревти більш голосно й дико. Нарешті, коли він пересвідчився, і пересвідчився остаточно, що Есмеральди нема, що її вкрали, він став

повільно підніматися баштовими сходами, тими ж сходами, якими він з таким тріумфом і з таким захопленням вибіг у той день, коли врятував її. Він пройшов тими ж місцями, з похиленою головою, мовчки, без сліз, майже не дихаючи. Собор знову спорожнів і поринув у тишу. Стрільці його покинули, щоб улаштувати облогу на чаклунку в Сіте. Залишившись сам у цьому Соборі, ще недавно сповненому шуму облоги, Квазімодо попрямував до тієї келії, в якій циганка стільки тижнів спала під його охороною.

Наближаючись до келії, він сподівався, що, можливо, знайде її там. Коли за рогом галереї, що виходила на дах бокових нефів, він побачив вузьку келію з малесеньким віконцем і маленькими дверцятами, що, немов пташине гніздечко, причаїлася попід аркою, у бідолахи завмерло серце, і він сперся на колону, щоб не впасти. Він уявляв, що, можливо, вона повернулася, що якийсь добрий геній привів її туди, що ця келія була надто спокійна, безпечна й затишна, щоб вона могла покинути її. Він не насмілювався рушити з місця, аби не розвіяти цієї ілюзії. "Так, — казав він до себе, — так, вона, напевно, спить або молиться. Не треба її турбувати".

Нарешті, набравшись духу, він навшпиньках наблизився до дверей, зазирнув і увійшов. Пустка! Келія, як і раніше, була порожня. Нещасний глухий повільно обійшов її, підняв постіль, зазирнув під неї, наче циганка могла сховатися між кам'яною плитою та сінником, потім, похитавши головою, завмер, ніби заціпенівши. Раптом він з люттю затоптав ногою свій смолоскип і, не кажучи ні слова, без жодного зітхання, розігнавшись, ударився головою об мур і впав непритомний на землю.

Опритомнівши, він кинувся на постіль і, качаючись на ній, пристрасно цілував місце, де ще недавно спала молода дівчина і яке, здавалося, ще зберігало її тепло; якийсь час він лежав нерухомо, мов мертвий, потім підвівся і, обливаючись потом, задихаючись, божеволіючи, почав знову битися головою об мур з жахливою рівномірністю розгойдуваного дзвона і наполегливістю людини, яка вирішила вмерти. Знесилений, він знову впав, потім навколішках виповз із келії і сів проти дверей, і вся його скорчена постать виражала здивування.

Так просидів він понад годину, не ворухнувшись, пильно вдивляючись у спорожнілу келію, більш похмурий і задумливий, ніж мати, що сидить між спорожнілою колискою і труною своєї дитини. Він не говорив ні слова; лише зрідка бурхливе ридання потрясало його тіло, але то було ридання без сліз, подібне до безшумно спалахуючих блискавиць.

Мабуть, саме тоді, дошукуючись у своїй сумній задумі, хто б міг так несподівано викрасти циганку, він згадав про архідиякона. Він пригадав, що лише Клод мав ключ від сходів, які ведуть до келії. Він пригадав його нічні замахы на дівчину — перший, в якому він, Квазімодо, допомагав йому, і другий, коли він, Квазімодо, перешкодив йому. Він пригадав тисячу подробиць і незабаром уже не мав сумніву, що саме архідиякон відібрав у нього циганку. Однак його пошана до священика була така велика, його вдячність, відданість і любов до цієї людини пустили таке глибоке коріння в його серці, що навіть і тепер ці почуття не піддалися пазурам ревності і відчаю. Він думав, що це зробив архідиякон, але кривава, смертельна ненависть, якою б він пройнявся до кожного іншого, тут, коли це стосувалося Клода Фролло, обернулася в нещасному

глухому тільки на почуття ще глибшої скорботи.

У ту хвилину, коли його думка зосередилася на священикові, арки Собору освітилися вранішньою зорею, і він побачив на верхньому ярусі Собору, на повороті, зовнішньої балюстради, що оперізувала склепіння над хорами, якусь постать. Вона прямувала в його бік. Він упізнав її. То був архідиякон.

Клод ішов важкою і повільною ходою. Ідучи, він не дивився перед собою; він прямував до північної башти, але обличчя його було звернене в бік правого берега Сени. Він тримав голову високо, немов силкуючись розглядіти щось поверх дахів. Такий косий погляд часто буває у сови. Вона летить вперед, а дивиться вбік. Архідиякон пройшов над самим Квазімодо, не помітивши його.

Глухий, скам'янівши від його несподіваної появи, побачив, що священик увійшов у сходові дверцята північної башти. Читачеві відомо, що саме з цієї башти видно ратушу. Квазімодо підвівся і пішов за архідияконом.

Дзвонар піднявся баштовими сходами, його цікавило, чого архідиякон?де нагору. Бідолаха не знав, що він зробить, що скаже, чого хоче. Він був сповнений водночас і люті, і страху. В його серці зіткнулися архідиякон і циганка.

Дійшовши до верхівки башти, він, перш ніж виступити з п'ятьма сходами на площадку, обережно озирнувся, шукаючи поглядом священика. Той стояв до нього спиною. Площадку облямувала ажурна балюстрада. Священик, втупивши погляд у місто, стояв, спираючись грудьми на той з чотирьох боків балюстради, що виходить на міст Богоматері.

Безшумно підкравшись до нього, Квазімодо намагався побачити, на що саме він так пильно дивиться.

Увага священика була настільки чимось поглинута, що він навіть не почув біля себе кроків Квазімодо.

Чудове, привабливе видовище являє собою Париж, — особливо Париж того часу, — з висоти башт Собору богоматері влітку, при першому промінні зорі. Був липень. Безхмарне, погідне небо. Кілька запізнілих зірок гасли то тут, то там, лише одна, дуже яскрава, світила на сході, де небо було найяснішим. Ось-ось мало з'явитися сонце. Париж починав прокидатись. У чистому ранковому світлі звернені на схід стіни безлічі будинків здавалися сліпучо-білими. Велетенські тіні дзвіниць повзли з даху на дах, простягаючись від одного кінця міста до другого. У деяких кварталах уже чувся шум і гомін. Тут дзвонили дзвони, там лунали удари молота чи деренчав, проїжджаючи, візок. Де-не-де над поверхнею покрівель уже з'являлися димки, немов вирываючись із тріщин величезної димлячої сопки. Річка, що дробила свої хвилі об боки стількох мостів, об миси стількох островів, здавалася стрічкою із срібного муару. Навколо міста, за його кам'яною огорожею, око потопало в широкому півколі туману, крізь який бовваніла нечітка лінія рівнин і витончена округлість пагорбів. Найрізноманітніші звуки линули над цим напіврозбудженим містом. На сході ранковий вітерець гнав по небу білі жмути, вирвані з гриви туманів, які вкривали пагорби.

На паперті кілька кумась з глеками молока здивовано показували одна одній

дивовижне пошкодження головної брами Собору богоматері й два потоки розплавленого свинцю, застигли в розщілинах каміння. Це було все, що залишилося від нічного сум'яття. Вогнище, запалене Квазімодо між двох башт, згасло. Трістан уже очистив майдан і наказав кинути трупи в Сену. Королі, подібні до Людовіка XI, дбають про те, щоб швидше помити брук після кровопролиття.

Із зовнішнього боку балюстради, якраз під тим місцем, де стояв священник, був один з химерно обтесаних кам'яних жолобів, якими їжаться готичні будівлі. У розщілині жолоба два розквітлі чудові левкої, які колихав вітерець, наче живі, пустотливо вклонялись один одному. Над баштами, високо в чистому небі, щебетали пташки.

Але священник нічого цього не чув, ні на що не дивився. Він був з тих людей, для яких не існує ні світанку, ні пташок, ні квітів. Серед цього неосяжного простору, що мінився навколо нього таким багатством картин, його увага була зосереджена лише на одній-однісінській точці.

Квазімодо дуже кортіло спитати у нього, що він зробив з циганкою. Але архідиякон у цю мить, здавалося, поринув у зовсім інший світ. Він, видно, переживав один з тих гострих моментів життя, коли людина не здатна була б навіть відчувати, як під нею розступається земля. Вступивши погляд в одну точку, він стояв мовчазний і нерухомий. І в цій мовчазності, у цій нерухомості було щось таке жахливе, що навіть відлюдькуватий дзвонар затремтів і не насмівся їх порушити. Він тільки простежив очима за напрямком погляду священника, — що, зрештою, було теж запитанням, — і погляд його спинився на Гревському майдані.

Він побачив те, на що дибився архідиякон. Біля постійної шибениці стояла драбина. На майдані виднілися купки людей і багато стрільців. Якийсь чоловік тяг по бруку щось біле, за ним волочилося щось чорне. Цей чоловік зупинився біля підніжжя шибениці.

Тут сталося щось, чого Квазімодо не міг добре розглядіти. Не тому, що його єдине око втратило зіркість, але тому, що скупчення стрільців біля шибениці заважало йому бачити те, що там відбувалось. У цю хвилину зійшло сонце. І такий потік світла ринув з обрію, що здавалося, всі високі шпилі Парижа — дзвіниці, димарі й вишки, запалали водночас.

Тим часом чоловік почав лізти по драбині. Тепер Квазімодо виразно розглядив його. На плечі він ніс жінку — молоду дівчину у білому одязі; на шию дівчини було накинуто зашморг. Квазімодо пізнав її.

То була вона.

Чоловік доліз до верху драбини. Там він поправив зашморг.

Тут священник, щоб краще бачити, став навколішки на балюстраду.

Раптом чоловік різким рухом каблука відштовхнув драбину, і Квазімодо, що вже кілька хвилин затамовував віддих, побачив, як на кінці мотузки, на висоті двох туазів, над бруком загойдалося тіло нещасної дівчини з людиною, що скочила їй на плечі. Мотузка перекрутилася кілька разів у повітрі, і Квазімодо побачив, як по тілу циганки пробігли страшні судороги. Священник теж, витягнувши шию, очима, що вилізли з орбіт, дивився на цю жахливу групу, на чоловіка й дівчину — на павука і муху.

І в найстрашніший момент цієї сцени диявольський регіт, регіт, в якому не було нічого людського, викривив мертвотно-бліде обличчя священика. Квазімодо не чув цього реготу, але він побачив його. Дзвонар відступив на кілька кроків за плечима архідиякона і, раптом з люттю кинувшись на нього, штовхнув його своїми могутніми руками в безодню, над якою нахилився Клод.

— Прокляття! — крикнув священик і впав.

Ринва, над якою він стояв, затримала його падіння. Клод обіруч судорожно вчепився за неї, і в ту мить, коли він відкрив рот, щоб крикнути вдруге, то побачив над краєм балюстради нахилене над своєю головою страшне, мстиве обличчя Квазімодо.

І він замовк.

Під ним зяяла безодня. Відстань понад двісті футів. До того ж брук.

У цьому страшному становищі архідиякон не вимовив ні слова, не застогнав ні разу. Він звивався, докладаючи нелюдських зусиль, щоб влізти по жолобу на балюстраду. Але його руки ковзали по граніту, його ноги, дряпаючи почорнілу стіну, даремно шукали підпори. Тим, кому доводилося сходити на башти Собору богоматері, відомо, що зразу за балюстрадою є кам'яний укіс. Саме на цьому укосі й бився нещасний архідиякон. Стіна не була крутою, але вона вислизала з-під нього.

Квазімодо досить було простягнути руку, щоб урятувати його, але він навіть не дивився на Клода. Він дивився на циганку.

Глухий сперся ліктями на балюстраду в тому місці, де щойно стояв архідиякон. Він не відривав погляду від того єдиного на світі, що в цю мить існувало для нього, він був нерухомий і німий, як людина, вражена блискавкою, і сльози невпинним потоком тихо струменіли з його єдиного ока, яке досі пролило лише одну сльозу.

Архідиякон знемагав. По його чолу котився піт, з-під нігтів на каміння сочилася кров, коліна були у саднах.

Він чув, як при кожному його зусиллі сутана, що зачепилася за жолоб, тріщала і рвалася. Жолоб закінчувався свинцевою трубою, що гнулася під вагою його тіла. Архідиякон відчував, як труба повільно гнеться. Нещасний думав, що коли втома знесилить його руки, коли його сутана розірветься, коли свинцева труба зігнеться, то він неминуче впаде, і жах проймав його до самих кісток. Іноді він спрямовував розгублений погляд на тісну площадку, утворювану десятьма футами нижче якимись архітектурними оздобами, і з глибини своєї зневіреної душі благав небо послати йому милість закінчити свій вік на цьому просторі в два квадратних фути, навіть якщо йому судилося прожити там сто років. Раз він поглянув униз на майдан, у безодню; і коли знову підвів голову, то повіки його були заплющені, а волосся стояло сторч.

Було щось страшне в мовчанці цих двох людей. У той час, коли архідиякон за кілька футів від Квазімодо гинув такою лютою смертю, Квазімодо плакав і дивився на Гревський майдан.

Архідиякон, зрозумівши, що всі його зусилля тільки розхитують його останню слабеньку підпору, вирішив більше не ворухитись. Обхопивши жолоб, він висів, ледве дихаючи, нерухомо, відчуваючи лише судорожне скорочення м'язів живота, схоже на

те, яке відчуває людина, коли їй сниться, що вона падає. Його застигли очі були хворобливо й здивовано розширені. Він відчував, що от-от зірветься, його пальці ковзали по жолобу, його руки слабшали, тіло ставало дедалі важчим. Свинцева труба, що підтримувала його, все нижче й нижче схилялася над безоднею. Він бачив під собою, — і це було жахливо, — покрівлю Сен-Жан-ле-Рон, що здавалася маленькою, немов зігнута вдвоє карта. Він по черзі дивився на байдужі статуї башти, що повисли, як і він, над урвищем, але без страху за себе, без співчуття до нього. Усе навколо було кам'яне: прямо перед ним — розкриті пащі страховищ, під ним, у глибині майдану — брук, над його головою — Квазімодо, що плакав.

На Соборному майдані стояли купки добродушних зівак, які спокійно обмірковували, хто б міг бути той безумець, який забавляється в такий дивний спосіб. Священик чув, що вони говорили, бо їх високі й чіткі голоси долітали до нього.

— Та він же скрутить собі в'язи!

Квазімодо плакав.

Нарешті архідиякон, з піною люті й жаху на губах, зрозумів, що все марно. Все ж він зібрав рештки сил для останньої спроби. Він відкинувся на жолобі, коліном відштовхнувся від стіни, учепився руками за розщілину в камінні, і йому пощастило підтягтися приблизно на один фут; але від цього поштовху свинцева труба, що підтримувала його, одразу ж зігнулась. Одночасно прорвалася і його сутана. Тоді, відчуваючи, що він втратив усяку підпору, що тільки його заціпляли, слабкі руки ще за щось чіпляються, нещасний заплющив очі і випустив жолоб. Він упав.

Квазімодо дивився, як він падає.

Падіння з такої висоти рідко буває прямовисним. Архідиякон спочатку падав униз головою, витягнувши руки, потім кілька разів перевернувся в повітрі. Вітер відніс його на покрівлю одного з сусідніх будинків, об яку нещасний вдарився. Однак, коли він долетів до неї, він був ще живий. Дзвонар бачив, як він чіплявся пальцями, намагаючись затриматись, за виступ даху. Але поверхня була надто похила, а він уже не мав сил. Він швидко покотився вниз по даху, мов черепиця, що відірвалася, і впав на брук. Там він уже не ворухнувся.

Тоді Квазімодо перевів свій погляд на циганку, тіло якої під білком одягом билосся на шибениці в останніх передсмертних судорогах, потім знову глянув униз на архідиякона, що лежав розпростертий біля підніжжя башти, втративши всяку людську подобу, і промовив з риданням, що сколихнуло його потворні груди:

— Ось усе, що я любив.

Монфокон був, як каже Соваль, "найстародавнішою і найпишнішою шибеницею королівства". Між передмістями Тампль та Сен-Мартен приблизно за сто шістдесят сажнів від фортечної стіни Парижа, на відстані кількох пострілів від Куртіль, на вершині пологого, але досить високого пагорба, височіла своєрідної форми споруда, яка трохи нагадувала кельтський кромлех і де також приносились людські жертви.

Уявіть собі на верхівці вапняного насипу величезний кам'яний паралелепіпед, п'ятнадцять футів заввишки, тридцять завширшки і сорок завдовжки, з дверима,

зовнішніми сходами та площадкою. На цій площадці — шістнадцять величезних стовпів з необтесаного каміння, заввишки тридцять футів, розміщених колонадою по трьох боках масивної основи і з'єднаних між собою вгорі міцними балками, з яких на однаковій відстані один від одного звисали ланцюги. На кожному ланцюгу — скелет; віддалік на рівнині — кам'яне розп'яття і дві другорядні шибениці, які, здавалося, відпаростилися від головної. Над усім цим високо в небі незліченні зграї круків. Це — Монфокон.

Наприкінці п'ятнадцятого століття велетенська шибениця, поставлена в 1328 році, була вже напівзруйнована. Бруси підточив шашіль, ланцюги вкрила іржа, стовпи запліснявіли. Кладка з обтесаного каміння розійшлася по швах, і площадка, по якій не ступала нога людини, поросла травой. Моторошним силуетом вимальовувалася на тлі неба ця споруда, особливо вночі, коли на білих черепах мерехтіли місячні відблиски і нічний вітер, торкаючись ланцюгів і скелетів, ворухив їх у пітьмі. Ця споруда кидала зловісну тінь на всю околицю.

Кам'яна брила, що правила за фундамент цієї огидної споруди, була порожньою. У ній влаштували просторий, загороджений старими залізними, уже погнутими ґратами льох, до якого звалювали не тільки всі трупи, що падали з ланцюгів Монфокона, але й тіла всіх нещасних, страчених на інших постійних шибеницях Парижа. У цьому глибокому льосі, в якому стільки людських останків, а з ними й стільки злочинів зотліло разом, склав кістки не один з великих світу цього і не один з невинних, починаючи від Ангерана де Маріньї, що обновив Монфокон і був праведником, та кінчаючи адміралом Коліньї [287], який замкнув коло Монфокона і теж був праведником.

А ось усе, що нам пощастило дізнатися про таємниче зникнення Квазімодо.

Приблизно через півтора або два роки після подій, що завершили цю історію, коли до склепу Монфокона прийшли люди по труп повішеного за два дні перед тим Олів'є ле Дена, якого Карл VIII ласкаво дозволив поховати у Сен-Лорані, в більш гідному товаристві, знайшли серед жахливих трупів два скелети, з яких один стискав другий в обіймах. Один скелет був жіночий. На ньому збереглося ще кілька клаптиків тканини, колись білої, та намисто навколо шиї із зерняток лавра, з невеличкою шовковою ладанкою, прикрашеною зеленими намистинками, відкритою і порожньою. Ці предмети, очевидно, мали таку незначну цінність, що навіть кат ними погребував. Другий скелет, який міцно обнімав перший, був скелет чоловіка. Помітили, що спинний хребет його був скривлений, голова глибоко сиділа між лопаток і одна нога була коротша за другу. Однак його шийні хребці не були пошкоджені, і це свідчило про те, що він не був повішений. Отже, чоловік цей прийшов сюди сам і тут помер. Коли цей скелет хотіли відділити від того, який він обнімав, він розсипався на порох.

1831

Примітки

1

'ANAGKH — фатум, доля (грец.)

2

Невеличкий острівцець на р. Сені, найстаріша частина Парижа, де містяться Собор Паризької богоматері та Палац правосуддя

3

Маргарита Фландрська (1482-1530) — дочка імператора Максиміліана Австрійського. З дитинства виховувалася при французькому дворі, бо призначалася в дружини дофінові (майбутньому Карлу VIII).

4

Середньовічний театральний твір повчального змісту, написаний в алегоричній формі

5

Середньовічна сатирична п'єса

6

Жан де Труа — секретар паризького суду в XV ст. Йому приписувалось авторство хроніки часів Людовіка XI, використаної Гюго при написанні "Собору Паризької богоматері".

7

Представник королівської влади в місті, він же головний суддя

8

Саваль Анрі — паризький адвокат, автор цінної за багатством фактичного матеріалу роботи "Старий і новий Париж" (1654).

9

Слово "готичний" у тому розумінні, як його широко вживають, зовсім не відповідне, але загальноприйняте. Отже, ми його приймаємо так само, як і всі, щоб визначити архітектуру другої половини середньовіччя, в основі якої є стрілчасте склепіння, що змінило архітектуру попереднього періоду, першоосновою якої є півкругле склепіння. (Прим. авт.)

10

Фарамонд — вождь одного з франкських племен (V ст.).

11

Равальяк — єзуїт-фанатик, який 1610 року вбив французького короля Генріха IV. Підпал Палацу правосуддя приписували спільникам Равальяка.

12

...чотиривірш Теофіля. — Теофіль Віо — французький поет-вільнодумець, який у XVII столітті продовжував традиції гуманізму доби Відродження; оспівував радість земного життя та особисту свободу.

13

Гра слів: *epices* — давньою французькою мовою — і "присмаки", і "винагорода", "хабар"

14

Так само французьке *palais* — і "піднебіння", і "палац"

15

Філіпп Красивий — французький король, що правив з 1285 по 1314 р.

16

Роберт Благочестивий — король Франції, що правив з 996 по 1031 р. — Ельгаль-дус — радник короля, історик.

17

Людовік Святий "завершив свій шлюбний акт"... — Людовік IX, король Франції з 1226 по 1270 р., був канонізований католицькою церквою за участь у хрестовому поході. У 1234 р. одружився з дочкою графа Прованського Маргаритою, але з огляду на неповноліття нареченої юридичне оформлення цього шлюбу було завершено лише багатьма роками пізніше.

18

...разом з Жуєнвілем... вершив суд. — Людовік IX реформував французьке феодальне судочинство: заснував загальний для всієї країни верховний суд короля, зробив центральним судовим органом Паризьку суддівську раду. За переказом, король сам щоденно вислуховував скарги підданих. — Жуєнвіль Жан — близька до Людовика IX особа, супроводжував його в хрестовому поході та брав участь у його реформах.

19

...Марсель... зарізав Робера Клермонського і маршала Шампанського... — Етьєн Марсель — купецький старшина (прево) Парижа — у 1356-1358 рр. очолив повстання паризьких купців і ремісників, що було спробою буржуазії, яка народжувалася, обмежити владу короля. Під час повстання були вбиті найближчі радники дофіна Карла, що їх згадує Гюго.

20

...пошматовано булли антипапи Бенедикта... — Під час розколу католицької церкви супротивники папи римського обирали свого папу (антипапу), резиденція якого була у м. Авіньйоні. Обидва папи постійно силкувалися втягти в свої інтриги європейські держави, у тому числі Францію. Антипапа Бенедикт XIII був при владі з 1394 по 1417 р. Бросс Жак де — французький архітектор, що спорудив Люксембурзький палац і портал церкви Сен-Жерве у Парижі; після пожежі 1618 р. перебудував один з головних залів Палацу правосуддя.

21

...у базіканні усяких Патрю... — Патрю Олів'є — паризький юрист, вважався першим адвокатом свого часу і славився ораторським мистецтвом, за що був обраний до Академії. Особистий приятель теоретика класицизму Буало. Патрю уособлював для Гюго придворний літературний стиль XVII ст., чим і пояснюється ворожий відзив про нього.

22

У цій лавочці всього по чотири... — У середньовічному Паризькому університеті було чотири факультети: богословський, юридичний, медичний і факультет мистецтв. Останній складався з чотирьох національних груп: французької, пікардійської,

нормандської та англійської (яка за Карла VI, після війни з Англією, була перейменована в германську).

23

Мулен — млин, вітряк (франц.)

24

Рогатий і кошлатий (лат.)

25

...що це венеційський дож, який їде на заручини з морем. — Дож — виборний довічний правитель купецької республіки Венеції у VIII-XVIII століттях. З кінця X ст. у Венеції було встановлено церемонію заручин дожа з морем — символ тісної залежності від моря всього життя Республіки. У день церковного свята вознесіння пишна процесія вельможних осіб та духівництва впливала на гондолах у відкрите море, де дож кидав у воду обручку.

26

Тібо — гравець у кості (лат.)

27

Тібо з гральними костями (лат.)

28

Thibautode (франц.) — тогочасна назва однієї з вулиць Парижа; при іншому написанні: Tibaut aux des означає те саме, що й наведене вище латинське: "Тібо з гральними костями"

29

А ось вам і горішки до свята (лат.)

30

Або підбиті сірим хутром (середньовічна латинь)

31

Корнель П'єр (1606-1684) — видатний французький драматург, основоположник драматургії класицизму XVII ст.

32

Або одну гульню (лат.)

33

За вершником сидить похмура журба. — Горацій (лат.)

34

Різні види старовинної артилерійської зброї

35

Нехай бог не втручається (лат.)

36

Тріумфуй, Юпітере! Аплодуйте, громадяни! (Лат.)

37

...за часів облоги Парижа, у неділю 29 вересня 1465 року. — Мається на увазі боротьба між Людовіком XI та бургундським герцогом Карлом Смільвим.

38

Гра слів: французьке dauphin — означає і дельфін, і дофін — престолонаслідник.

39

Лафонтен Жан (1621-1695) — відомий французький байкар і поет, писав також і комедії.

40

Карл Сміливий був найнебезпечнішим політичним суперником Людовіка XI. Володіючи Бургундією та Нідерландами, він прагнув об'єднати ці роз'єднані області, захопив багато прирейнських земель і мріяв про імператорську корону. Перебуваючи у васальній залежності від Людовіка XI, брав участь у всіх феодальних змовах та коаліціях проти нього; 1464 року почав проти Людовіка XI відкриту війну. У вирішальній битві при Нансі 1477 року Карла Сміливого було вбито; більша частина його земель увійшла до складу французької держави.

41

...які вже поглинули герцога Немурського і конетабля Сен-Поля. — Під час феодальної міжусобиці середини XV століття герцог Немурський зрадив Людовіка XI і пристав до "Ліги суспільного блага", що її організували 1465 року вороги короля, герцоги Орлеанські (партія "арманьяків"). Король захопив його, посадив у залізну клітку в Бастилії, а згодом обезглавив. Конетабль Сен-Поль теж брав участь у "Лізі суспільного блага"; неодноразово перебігав від короля до Карла Сміливого та назад, прагнучи виграти на їхньому суперництві. Схоплений Карлом і переданий ним Людовікові XI, Сен-Поль був обезглавлений як державний зрадник.

42

...додав до тіари третю корону. — Тіара — парадний головний убір папи римського, оточений трьома коронами, що символізують собою судові, законодавчі та культові права папства.

43

"П'ємо по-папськи" (лат.)

44

Герцог Сен-Сімон Луї (1675-1755) — французький мемуарист і політичний діяч. У своїх "Мемуарах" Сен-Сімон дає гостро викривальну картину життя дворянської монархії часів Людовіка XIV.

45

Ряса, просякнута вином (лат.).

46

Голова виконавчої влади в колишній Фландрії

47

Філіпп де Комін (1445-1509) — французький історик середньовіччя, автор мемуарів про царювання Людовіка XI та Карла VIII.

48

Каламбур, побудований на омонімії слів gant — рукавичка та Gand — Гент. Цей

каламбур, очевидно, слід розуміти так: ерцгерцог не раз переконувався, що Гент (тобто його городяни) перебував під більшим впливом панчішника, ніж його, ерцгерцога. Тут панчішник виступає як представник нового буржуазного суспільства, що в середніх віках виходило на арену, змітаючи феодальний устрій, представником якого був ерцгерцог. (Прим. перекл.)

49

...зробив Агамемнон Тіманта. — На картині старогрецького художника IV сторіччя до н. е. Тіманта "Жертвопринесення Іфігенії" батько Іфігенії Агамемнон зображений у момент, коли він, жахаючись, закриває своє обличчя плащем.

50

Перла перед свиньми (лат.). Відповідає прислів'ю: "Не розкидайте перла перед свиньми"

51

Свині перед Маргаритою (лат.). Гра слів: "Margarita" — перлина і водночас жіноче ім'я

52

Пілон Жермен — французький придворний скульптор (XVI ст.). Статуями його роботи прикрашено гробницю короля Генріха II в Сен-Дені та Новий міст у Парижі.

53

Сама її хода виявила богиню. — Вергілій (лат.)

54

Навіть Тенірс... — Давид Тенірс-Молодший (1610-1690) — фламандський художник доби Відродження. Його картини відображають сцени з фламандського народного побуту, особливо народні свята (кermеси).

55

Сальватор Роза (1615-1673) — італійський художник, відомий своєю серією батальних і пейзажних картин, що характеризуються романтичною пристрасністю, сильними світловими контрастами.

56

Совер Жозеф (1653-1716) — французький фізик, який багато працював у галузі акустики. — Біо Жан Батіст (1774-1862) — французький учений, фізик та астроном.

57

...й Гомер жебракував по грецьких селищах, а Назон помер у вигнанні серед московитів. — Згідно з легендою, сліпий Гомер заробляв собі на прожиток виконанням своїх пісень. — Публій Овідій Назон, римський поет I ст. до н. е., на схилі віку був засланий імператором Октавіаном Августом на берег Чорного моря, у містечко Томи (нині територія Молдавії).

58

Конклав — рада кардиналів, що обирає папу; тут — збори.

59

Пірричний танець — військовий танець у стародавній Греції.

60

Поцілунки за удари (ісп.)

61

Багатства великого скриню

В колоні неждано знайшли,

А в ній на знаменах шовкових

Страховищ малюнки були... (Ісп.)

62

Араби на конях сиділи

Без руху, немов неживі,

На плечах у них самопали,

В руках їх — мечі бойові... (Ісп.)

63

Argot (франц.) — своєрідна умовна мова якої-небудь суспільної групи, професії, товариства та ін., що відрізняється від загальної мови наявністю слів, не зрозумілих стороннім. Тут Гюго називає "королівством Арго" декласований прошарок тогочасного Парижа

64

Метр Ніколи Фламель (близько 1330-1418) — алхімік, автор численних творів. У середні віки його ім'я було оточене легендами.

65

Герметика — поширене в середньовіччі теофілософське вчення вигаданого автора Гер-меса Трисмегіста, — один з розділів алхімії.

66

Герметика — поширена в середньовіччі псевдонаука про таємницю виготовлення золота та ін.

67

Дом — від латинського "dominus" — один з титулів католицького духовенства.

68

Людина, що подарувала своє майно монастирю й сама перейшла на його утримання

69

Вулкан — староримський бог вогню, якому приносилися криваві жертви, що спалювалися на триніжку.

70

"Геть увесь шлях, покручений і заплутаний" (лат.)

71

"Рятуй, рятуй, зоре морська!" (Лат.) — церковний гімн католиків.

72

Подайте, синьйоре! Подайте (Італ.)

73

Пандемоніум — царство сатани, вертеп (грец); столиця пекла в поемі англійського письменника XVII ст. Джона Мільтона "Втрачений рай".

74

Сеньйоре рицарю, подайте на шматок хліба! (Ісп.)

75

Подайте милостиню! (Лат.)

76

Минулого тижня я продав свою останню сорочку (середньовічна латинь)

77

З Милостиню! (Лат.)

78

Подайте! (Італ.).

79

Шматок хліба! (Ісп.)

80

Куди біжиш, чоловіче? (Ісп.)

81

Мікеланджело Буонаротті (1475-1564) — славнозвісний італійський скульптор, живописець, архітектор і поет часів Ренесансу, монументальні образи якого відзначаються драматизмом і величавістю.

82

Калло Жак (1592-1635) — французький гравер, офортист, його гравюри й офорти відображали народний і військовий побут: "Історія блудного сина", "Цигани", "Тягар війни" та ін.

83

Бенсерад Ісаак (1613-1691) — придворний поет Людовіка XIV, відомий своїми салонними віршами.

84

Капелюха геть, чоловіче! (Ісп.)

85

А філософія і філософи охоплюють усе (лат.).

86

Подайте милостиню (лат.).

87

Марціал — римський поет I ст. н. е., автор сатиричних епіграм.

88

Берінгтон Джозеф (близько 1743-1827) — англійський учений, автор численних творів з історії середніх віків.

89

Депрео Ніколя (1636-1711) — теоретик французького класицизму, поет і критик, відомий під псевдонімом Буало.

90

Коли цесарки змінюють пір'я, і земля... (ісп.)

91

Esmeralda — смарагд (ісп.).

92

Мікромегас — велетень, герой однойменної філософської повісті Воль-тера

93

Час ненажерливий, людина ще ненажерливіша (лат.).

94

"Романсеро" — збірка італійських народних пісень ("романсів") та поем, що склалися в XIII–XIV ст. ст. I видані у XVI ст.

95

Який своєю величчю нагонить жах на глядачів (лат.).

96

Палац Пті-Бурбон — резиденція французьких королів династії Бурбонів до 1527 р.

97

...роз'їдати лице мистецтва ще в каплиці Катерини Медічі... сконати в будуарі Дюбаррі. — Мається на увазі виродження французького аристократичного мистецтва, яке, на думку Гюго, почалося вже в другій половині XVI ст., у період регентства Катерини Медічі, і стало цілком очевидним у XVIII ст... напередодні Першої буржуазної революції. — Дюбаррі — одна з фавориток Людовіка XV, що правив до 1774 р.

98

...справа заколотів від Лютера до Мірабо. — Лютер Мартін (1483–1546) — засновник релігійного протестантства: "95 тез" Лютера стали прапором народного руху, що назрівав у Німеччині і за умов XVI ст. набрав форми релігійної реформації, досягнувши найвищого розвитку в селянській війні проти князів, дворян і попів. — Мірабо Оноре-Габріель Рікетті (1749–1791) — один з найвидатніших діячів початкового етапу Першої буржуазної революції у Франції; представляв інтереси крупної буржуазії, заради яких зраджував інтереси народу.

99

Вітрувій Марк (I ст. до н. е.) — римський архітектор, автор трактату "Про архітектуру".

100

"Історія галліканської церкви", книга II, період III, фоліо 130, стор. 1. (Прим. авт.)

101

Він'йоль (Жак Бароціо) — відомий італійський архітектор XVI ст., при королі Франціску I кілька років жив і працював у Франції.

102

...дожило до часів Вільгельма Завойовника — тобто до XI ст.

103

Перервані діла залишаються незакінчені. — Вергілій (лат.).

Це те мистецтво, що зветься, залежно від місцевості, клімату і населення, ломбардським, саксонським та візантійським. Ці чотири споріднені різновиди архітектури існують паралельно; кожен з них має свій особливий характер, але в основі їх лежить той самий принцип півкруглого склепіння. "Всі не на одне лице, однак дуже подібні" і т. ін. (Прим. авт.).

105

Цю дерев'яну частину шпиля знищила блискавка в 1823 році. (Прим. авт.)

106

Своєрідне (лат.).

107

Григорій VII — папа римський з 1073 по 1085 р.

108

Вірність громадян володарям, що, однак, інколи переривається заколотами, породила багато привілеїв (лат.)

109

Юліан Відступник збудував свої терми. — Терми — староримські купальні, згодом використані як палацові приміщення для диспутів, гімнастичних ігор, бібліотек та ін. — Юліан — римський імператор, до початку царювання був римським намісником у Галлії, де відбудовував зруйновані міста; у 50-х роках IV століття жив у Парижі.

110

Паск'є Етьєн (1529–1615) — французький правознавець, автор "Листів Паск'є", що вміщують багатий матеріал з історії Франції XVI ст. — Фавен Андре (друга половина XVI ст.) — автор численних робіт із середньовічної історії Франції).

111

...у пам'ять про те болото, що до нього Камюложен затягнув Цезаря. — Камюложен — вождь племені паризіїв, очолив у I ст. до н. е. опір галльських племен, що жили на берегах Сени, військам Юлія Цезаря. Захищаючи місто Лютецію (стародавня назва Парижа), загинув у битві в 52 р. до н. е.

112

Альгамбра — старовинний палац та архітектурний ансамбль у Гренаді, в Іспанії, створений в XIII–XIV ст. ст.; чудовий пам'ятник середньовічної маврітанської архітектури. — Шамборський замок — пишна споруда XVI ст. у стилі французького Відродження.

113

Ми з сумом, що змішується з обуренням, бачили, як намагалися збільшити, перекроїти й переробити, тобто зруйнувати цей чудовий палац. Руки сучасних нам архітекторів надто грубі, щоб торкатися цих тендітних творінь епохи Відродження. Ми не втрачаємо надії, що вони цього й не наслідяться зробити. Крім того, зруйнувати тепер Тюїльрі було б не тільки грубим варварством, яке примусило б почервоніти навіть п'яного вандала, але було б зрадою. Тюїльрі не просто шедевр мистецтва

шістнадцятого століття, але й сторінка історії дев'ятнадцятого. Цей палац належить уже не королю, а народові. Залишімо його таким, яким він є. Наша революція двічі поставила свій знак на його чолі. Один його фасад пробито ядрами 10 серпня, другий — 29 липня. Це святиня. (Париж, 7 квітня 1831 р.). (Примітка автора до п'ятого видання).

114

Мін'яр П'єр (1612-1695) — французький живописець, уславився головним чином як автор парадних ідеалізуючих портретів, переважно жіночих. Стояв на ворожих реалізові позиціях. 1690 р. очолив Паризьку Академію художеств і став "першим живописцем короля" при дворі Людовіка XIV.

115

Собор святого Петра — одна з найкрупніших пам'яток італійської архітектури доби Відродження; у створенні його (XVI-XVII ст. ст.) брали участь такі великі майстри, як Батісто Альберті, Брамонте, Рафаель, Мікеланджело та ін.

116

...як конституція III року нагадує закони Міноса. — Мінос — могутній цар о. Криту, що вславився мудрим законодавством, у складанні якого йому допомагав сам верховний бог Зевс {міф.}. — Конституція III року — конституція, проголошена у Франції 22 серпня 1795 р. (третього року Республіки за календарем Першої буржуазної революції), закріплювала перемогу буржуазної контрреволюції над народом.

117

Давати ляпаси та вискубувати волосся (середньовічна латинь).

118

Назва папської булли (лат.).

119

Вівтар ледарів (лат.).

120

"Quazimodo" (лат.) — ніби, майже. Так у католиків називається перша після великодня неділя — провідна неділя.

121

Пастух лютого стада сам ще лютіший (лат.).

122

"Стиль мессідора". — Маються на увазі архітектурні пам'ятники часів якобінської диктатури, позначені неприхованим наслідуванням староримським взірцям і прагненням до пишної монументальності (наприклад, будівля Медичної школи в Парижі). — Мессідор — десятий місяць (від 19-20 червня по 18-19 липня за нашим стилем) республіканського календаря, введенного після буржуазної революції 1793 року, який діяв до 1805 року.

123

Сильний хлопець злий (лат.).

124

Суфло Жак — французький архітектор XVIII ст., що збудував основну частину

Пантеону.

125

Пломби — в'язничні камери-одиночки, розміщені на горищі Палацу дожів у Венеції. Вони мають свинцеву покрівлю, яка активно реагує на кожну зміну температури, що робить перебування в них жорстокою мукою.

126

Католицька молитва до діви Марії, що читається тричі на день. Король Людовік XI впровадив звичай дзвонити під час її читання.

127

Наче збуджені звуком сурми (лат.).

128

Бійка; перша причина — випите вино найкращої якості (лат.).

129

Де замикається коло (лат.).

130

Дозволене (лат.).

131

Недозволене (лат.).

132

Гуго II з Бізунсію, 1326-1332. (Прим. авт.)

133

До загального наспіву (лат.)

134

Деякі вельможні жінки, яких не можна не прийняти, не завдаючи їм образи (лат.)

135

Кентавр — напівлюдина-напівкінь (міф.).

136

Гра слів. Дослівно: "Гей! Гей! Клод з кульгавим!" (Лат.)

137

Абат Мартіна Блаженного (лат.)

138

"Про приречення та вільну волю" (лат.).

139

Астольф — персонаж з лицарської поеми "Несамовитий Роланд" італійського поета доби Відродження Людовіко Аріосто. Верхи на крилатому коні лицар Астольф здійснює польоти на Місяць, у рай, у пекло тощо.

140

Гра слів: "l'abricotier" — абрикосове дерево і "l'abri cotier" — прибережний притулок (франц.). Крім того, назву можна розшифрувати також як "притулок Котьє".

141

Реньє Матюрен (1573-1613) — французький поет, автор сатир, в яких описано

звичаї; його творчість позначена рисами реалізму і відзначається барвистою народною мовою.

142

Вірю в бога (лат.).

143

Господа нашого (лат.).

144

Амінь (лат.).

145

...франш-контуаським акцентом. — Франш-Конте — французька провінція, що до XVII ст, входила до складу Германської імперії.

146

Помиляєшся, друже Клод (лат.).

147

Голуб.

148

"Тлумачення на послання святого Павла". Нюрнберг, Антоній Кобургер, 1474 (лат.).

149

"Абат монастиря Мартіна Блаженного, тобто король Франції, є каноніком за установленням і має невелику парафію, що належить церкві святого Венанція, і повинен засідати на місці скарбника" (лат.).

150

Ямблїх — грецький філософ-платонік III ст. до н. е.

151

Сікра — ступінчатий храм у стародавній Халдеї.

152

Дольмени — стародавні поховальні споруди у кельтів з кількох великих кам'яних брил і плит, поставлених вертикально і перекритих горизонтальною плитою. Кромлехи — ритуальні споруди, головним чином бронзового віку, у вигляді огорож, що їх використовували для поховань або релігійних церемоній. Тумулюс — кам'яні конусоподібні споруди, які ставилися на могилах. Гальгаль — брила землі та дрібного каміння, якими закривали вхід до гробниці.

153

Карнак — руїни староегипетських храмів на правому березі Нілу.

154

...бурхливий період жакерій, прагерій і ліг. — Жакерія — селянське повстання у Франції 1358 року; спрямоване проти феодалізму, воно охопило кілька провінцій і було жорстоко придушене. Згодом цим терміном позначалися взагалі повстання селян проти феодалів. Прагерія — повстання реакційних феодалів у Франції проти королівської влади, що посилилась (1440); назване так за аналогією до повстання гуситів у Празі. Ліга — військова спілка дворян-католиків, метою якої була боротьба

проти кальвінізму та обстоювання католицизму під час релігійних воєн у другій половині XVI ст. у Франції.

155

Тому, що звуся левом (лат.).

156

Черпаха (лат.) — захисний дах із щитів над головами воїнів, що йшли в наступ.

157

Рафаель Санті (1483-1520) — один з найвидатніших живописців італійського Відродження. Гужон Жан (1515-1568) — славнозвісний французький скульптор і архітектор доби Відродження. Палестріна Джованні (1525-1594) — італійський композитор.

158

...єресіархи... зробили широкі проломи в католицизмі. — За історичних умов раннього середньовіччя протест проти соціальних устоїв феодалізму, освячених правлячою церквою, виступав у формі релігійних єресей (тобто відхилень від "ортодоксального" католицизму). — Єресіархи — засновники єресей.

159

...Петербург — свій. — Гюго має на увазі Казанський собор у Ленінграді, творіння російського архітектора Андрія Вороніхіна (1759-1814). Царські чиновники вимагали від Вороніхіна наслідування соборові св. Петра в Римі, однак Вороніхін надав будові цілком самобутнього архітектурного рішення.

160

...архітектура часів Мазаріні, колегіум Чотирьох націй. — У перші роки царювання короля Людовіка XIV, з 1643 по 1661 р., фактичним правителем Франції був кардинал Джуліо Мазаріні, італієць за походженням. 1661 р. Мазаріні заснував у Парижі "Колегіум Чотирьох націй", де навчалося 15 італійців, 15 ельзасців, 20 фламандців та 10 русильйонців.

161

Махабхарата — визначна пам'ятка давньо-індійського героїчного епосу, що описує війни моравів та пандавів, нащадків царів "Місячної династії". Нібелунги (точніше "Пісня про Нібелунгів") — германський середньовічний народний епос.

162

Віаза — індуський самітник, за переказами складач Вед — священної книги брамінів, найстародавньої пам'ятки індуської літератури.

163

Ретіф де ла Бретон (1734-1806) — французький письменник фрівольного жанру.

164

"Енциклопедія" — грандіозне видання, розпочате у XVIII ст. французьким філософом-матеріалістом і письменником Дені Дідро у співробітництві з математиком Дела́мбером, що зібрало навколо себе найкрупніших прогресивних учених, стало центром французького Просвітництва і могутньою зброєю боротьби проти феодалізму.

165

"Монітер" — газета, створена на початку революції, у 1789 р., давала звіт про політичні події. Спрямування "Монітера" багато разів змінювалось; у період Реставрації він став офіційною газетою реакційного уряду Бурбонів.

166

Це та комета, при появі якої папа Каліст, дядько папи Борджіа, наказав правити молебні і яка з'явилася знову 1835 року. (Прим. авт.)

167

Посада, що поєднана не тільки з державною владою, але й з багатьма привілеями та правами (лат.)

168

Аудитор (лат.) — "той, хто слухає", службова особа в суді, що виконує обов'язки судді

169

Звіти по управлінню державним майном, 1383 р. (Прим. авт.)

170

Закон суворого змісту (лат.).

171

По-перше (лат.).

172

По-друге (лат.).

173

Імовірно, повії (лат.).

174

По-третє (лат.).

175

Голосно в пітьмі (лат.)

176

"Мовчи і сподівайся" (лат.)

177

"Міцний щит — порятунок вождів" (лат.)

178

"Це твоє" (лат.)

179

"Ти, молись!" (Лат.)

180

Людовіку Великому (лат.) — напис на Тріумфальній арці, спорудженій у Парижі на бульварі Сен-Дені на честь перемоги Людовіка XIV над Фландрією та Франш-Конте.

181

Французьке "Trou aux Rats" майже співзвучне з латинським "Tu, ora"

182

Нерівними кроками (лат.).

183

...під час коронації в Реймсі... — До Першої французької буржуазної резолюції французькі королі коронувалися в Реймському соборі.

184

Отець Жеан — легендарний первосвященик і цар фантастичної християнської держави XII ст., начебто розташованої десь на Сході.

185

Менестрель — мандрівний середньовічний музикант, який сам складав пісні і співав їх, акомпануючи собі на в'єлі, середньовічному музичному струнно-клавішному інструменті.

186

Безумна скорбота (франц.).

187

Співоцвіт (франц.).

188

Господи (лат). — початок молитви.

189

Глухий — дурний (лат.).

190

Тобто, судді, які носили квадратної форми головний убір.

191

Бандеріла — коротка, прикрашена строкатими стрічками пікоподібна зброя, уколами якої дратують биків під час бою.

192

...Дюбарта, цей класичний прабатько перифрази... — Дюбарта Гійом — французький поет (XVI ст.), який писав пишномовним складом. Перифраза — заміна прямого найменування предмета описовим виразом; письменники класицизму користувалися перифразами з метою уникнути вживання "низьких" слів.

193

Прізвище Гонделор'є складається із слів "gonde" — гак та "laurier" — лаврове дерево, що й зображалося на їхньому родовому гербі.

194

Мужчина з жінкою на самоті не здумають читати "Отче наш" (лат.).

195

"Отче наш", "Богородиця", "Вірую" (лат.) — початкові слова молитов.

196

"Яким чином" і "проте, однак" (лат.).

197

"Воістину ці харчевні — щось надзвичайне!" (італ.)

198

...жалюгідну статую Періне Леклерка. — Під час феодальної міжусобиці у Франції, за короля Карла VI, у 1418 р., городянин Періне Леклерк відчинив браму Парижа військам "арманьяків" (партії бургундських феодалів, зв'язаних з англійцями), які захопили місто й полонили короля.

199

Дихай, сподівайся (лат.).

200

Звідки? Звідти? (Лат.) — Людина людині звір (лат.). — Зірка, табір, ім'я, божество (лат.). — Велика книга, велике зло (грец.). — Дерзай знати (лат.). — Віє, де хоче (лат.).

201

Піст (грец.).

202

Небесне називай божим, земне — загибеллю (лат.).

203

Ману — священна книга індусів.

204

Полум'я (лат.).

205

Фатум, доля (лат.).

206

"Розірвали одяг" (середньовічна латинь).

207

Сорочку, а не плащ (лат.).

208

Це по-грецьки, отже, не до прочитання (лат.).

209

З моїм лакеєм (середньовічна латинь).

210

"Хто не працює, хай не їсть" (лат.).

211

Діоген і знайшов би людину... — Діоген з Сінопа (414–323 до н. е.) — грецький філософ школи кініків; за переказом, блукав по світу із засвіченим ліхтарем, шукаючи справжню людину.

212

Проти (нього): гаки, розпечене залізо, диба, кайдани, нагаї, ланцюги, в'язниця, ножні колодки та рабський ошийник (лат.).

213

Через себе, і з собою, і в собі (лат.).

214

Безглуздий набір слів.

215

"Голий, зв'язаний, ти важиш сто фунтів, коли тебе повішено за ноги" (лат.).

216

...мук Мюммоля. — Мюммоль Енніус — бургундський воєначальник VI ст., організатор міжусобиць серед крупних феодалів; інтригував проти бургундського короля Гонтрана, згодом перейшов на його бік. Король обіцяв Мюммолю зберегти життя, але скарав на смерть.

217

"Відьма або перевертень" (середньовічна латинь).

218

"Діалог про енергію та діяльність демонів" (лат.).

219

Сервіус — римський учений-граматик IV століття.

220

"Кожне місце має свого духа" (лат.)

221

Тебе, бога, хвалимо! (Лат.)

222

"При збереженні своєї форми душа залишається непошкодженою" (лат.)

223

Гра слів, побудована на тому, що "стара наука" (*vieille science*) фонетично тотожна "стара розпилює дужку" (*vieille scie anee*) (франц.)

224

Негідник, хто живе серед лихослів'я (лат.)

225

"Колись я був стовбуром фігового дерева" (лат.).

226

"Єпископ Адуенський", тобто Отенський (лат.).

227

Зізнаюсь (лат.).

228

Готон — зменшене ім'я від Маргарити (Маргерітон — Марготон — Готон) — одне з поширених імен серед простолюду Франції

229

"Про фігури правильні й неправильні" (лат.)

230

"Учення" (грец.)

231

Спис з широким лезом, що нагадує бердиш.

232

...мерзенним ідолам храмовників — Храмовники (або тамплієри) — духовно-рицарський Орден XII ст., створений для воєнного захисту земель на Сході, захоплених

європейськими феодалами під час хрестових походів. З утратою цих земель Орден занепав, і в 1312 р. папа Клімент V оголосив храмовників єретиками. На початку XIV ст. французький король Філіпп Красивий, бажаючи привласнити величезні багатства Ордену, організував інквізиційний процес проти нього, внаслідок чого велику групу рицарів було спалено на вогнищі як ідолопоклонників.

233

Оскільки, панове, ця жінка викрита в чаклунстві, її злочин виявлено і злочинний намір наявний, ми від імені соборної церкви Паризької богоматері, якій привласнене право всієї, як нижчої, так і вищої юрисдикції в межах острова, що іменується Сіте, заявляємо присутнім, що вимагаємо: по-перше, засудження її до грошового штрафу, по-друге, засудження до прилюдної покути перед головним порталом Собору Паризької богоматері, по-третє, вироку, в силу якого ця чаклунка була б страчена разом з її козою на місці, що серед простолюду іменується "Грев", або на острові на річці Сені, поблизу королівських садів (середньовічна латинь)

234

Ох! Варварська латинь! (Лат.)

235

Саліцький закон, або "Саліцька правда" — збір законів франкських племен (V ст.).

236

Заперечую (лат.)

237

Облиште всяку надію (італ.). — Данте, "Пекло"

238

Данте не знайшов би нічого кращого для свого пекла. — У поемі "Божественна комедія" великого італійського поета Данте (1265-1321) пекло зображується у вигляді конуса, що звужується до центру землі і поділений на дев'ять кіл, причому чим більший гріх, тим глибше у конус посаджено грішника й тим більші його страждання.

239

...сказати прощай ... будь-якій надії (лат). — Напис на воротах Дантового пекла гласить: "Облиште будь-яку надію всі, що входите сюди".

240

Циганка (ісп)

241

Циганка (італ.)

242

Гарофало — прізвище італійського художника Бенвенуто Тізі (1481-1559), що писав картини переважно на релігійні теми.

243

Queue (ке) — хвіст; околиця (франц.).

244

...як мадонна Мазаччо схожа на мадонни Рафаеля. — Мазаччо (Томазо ді Гвіді,

1401-1428)— італійський художник, один з основоположників реалізму в живопису доби Відродження. Стримано-суворі образи Мазаччо чітко відрізняються від легких і витончених образів великого італійського художника Рафаеля Санті (1483-1520).

245

"...Не побоюся полчищ, що обступають мене! Почуй мене, господи, спаси мене, боже мій!

...Спаси мене, боже мій, бо води зростають і піднялися до самої душі моєї...У глибокій трясовині загруз я, і немає поблизу твердої опори" (середньовічна латинь)

246

"Хто почує слово моє і увірує в того, хто послав мене, матиме життя вічне й судові не підлягатиме, а перейде із смерті в життя" (середньовічна латинь)

247

"З глибини пекла звернувся я до тебе, і голос мій був почутий; ти ввергнув мене в надра та пучину морську, і хвилі обступили мене" (середньовічна латинь)

248

Так іди ж, грішна душе, і хай змилується над тобою господь! (Середньовічна латинь)

249

Господи помилуй! (Грец.)

250

Амінь! (Лат.)

251

Усі безодні твої і потоки твої пройшли наді мною (середньовічна латинь)

252

Це була гідра для монахів святого Германа-на-Лугах, бо клерики раз у раз розпалювали там нові сварки (лат.)

253

Щасливий старий! (Лат.)

254

"Про тесання каміння" (лат.).

255

А саме: їжа, питво, сон, кохання — усе хай буде в міру (лат.).

256

Я філософ школи Піррона... — Піррон — старогрецький філософ IV ст. до н. е., родоначальник античного скептицизму; твердив, що щастя — в душевній незворушності.

257

Фіктивний шлюб (лат.).

258

Гекатей Абдерський — історіограф Александра Македонського, що супроводжував його в походах (IV ст. до н. е.).

Адже Бітон тягнув на своїх плечах цілого бика... — Гюго тут сплутує два античних сюжети: міф про Бітона та Клеобіса, синів жриці Цидіппи, які впряглися в колісницю замість биків, щоб відвезти свою матір у храм Юнони, і легенду про силача Мілона Кротонського (VI ст. до н. е.), який начебто виніс на плечах бика, убив його і з'їв за одним присідом.

260

Вичерпується ученість учених, слухняність учнів (лат.).

261

...крутими, мов класичний олександрійський вірш, сходами. — Александ-рійський вірш (12-складовий, з цезурою після шостого складу, попарно римований) був канонізований поетикою класицизму для драматургії та урочистих поем. Виступивши як новатор у поезії та драмі, Гюго сміливо відмовився від важкого олександрійського вірша, замінивши його гнучкими й різноманітними розмірами та ритмами.

262

Шаленіючого люду багатолюдне шаленство! (Середньовічна латинь).

263

Який спів! Які органи! Які кантилени! Які мелодії линуць тут без краю. Звучать медоточивими гімнами органи, лунає найніжніша ангельська мелодія, чудова пісня пісень!.. (Середньовічна латинь).

264

Не кожному дано мати ніс (лат.).

265

Половина будинку в раю (лат.).

266

"Від вина розпуста і веселощі буйні" (лат.)

267

"Вино доводить до гріха навіть мудреців" (середньовічна латинь)

268

... римський трикутник у битві під Екномом, "свиню" Александра Македонського або знаменитий клин Густава-Адольфа. — Мається на увазі бойовий порядок, застосований зокрема в екномській битві між римським та карфагенським флотом у 256 р. до н. е., "свиня" Александра Македонського та "клин" шведського короля XVIII ст. Густава-Адольфа — також бойові порядки військ, що мають у своїй основі трикутник.

269

Рішельє (Арман-Жан дю Плессі, 1585-1642) — герцог і кардинал, найкрупніший діяч французького абсолютизму; фактично правив країною за короля Людовіка XIII.

270

Початкові слова католицької церковної пісні "Te Deum laudamus" — "Тебе, бога, хвалимо..." (Лат.)

271

...змагатися з Несторовим кораблем... — Нестор — персонаж "Іліади", цар Пілоса, що командував грецьким флотом під Троєю.

272

"Кір" — псевдоісторичний галантний роман французької письменниці-аристократки XVII ст. Мадлени де Скюдери, в якому під вигаданими іменами було введено завсідників її салону.

273

Без кравчого й без виночерпія (лат.).

274

Трістан-Самітник — історична особа, верховний суддя Людовіка XI. Відзначався надзвичайною жорстокістю.

275

Пульс прискорений, переривчастий, слабкий, неправильний (лат.).

276

Маршал Бусіко Жан — французький полководець, який у XV ст. користувався великою популярністю. У народі ходили перекази про його хоробрість та влучні слівця.

277

Злий, лихий (франц.).

278

Олень (франц.).

279

Під час битви під Грансоном... — У своїй боротьбі проти Карла Сміливого Людовік XI спирався на Швейцарський Союз, якому постійно загрожувало вторгнення бургундських військ. У 1476 р. Карл Сміливий захопив швейцарське місто Грансон і наказав повісити й утопити близько 800 його захисників. Обурені цією жорстокістю швейцарські городяни та горці лавиною накинулись на блискуче феодальне військо бургундців і доценту розбили його з першого удару.

280

"Облягаючи турінців, сам був обложений" (лат.).

281

Мовчимо, як піфагорійці. — Мається на увазі реакційна містична секта "неопіфагорійців" (I ст. до н. е.). Назву секти запозичено від старогрецького гуртка піфагорійців — учнів філософа Піфагора.

282

Хто ганьбить Катіліну, той благоговіє перед Цезарем. — Катіліна Луцій — римський патрицій (I ст. до н. е.), який намагався встановити в Римі політичну диктатуру. Змозі Катіліни співчував Юлій Цезар, прагнучи використати її у власних інтересах.

283

Як бджоли геометрію (лат.).

284

"Проти скупості" (лат.).

285

...наче Юпітер в "Іліаді". — Згідно з грецьким міфом, під час облоги Трої Зевс (Юпітер) вагався, яку з воюючих сторін зробити переможницею.

286

Прекрасне створіння в білому одязі. — Данте (італ.).

287

...з невинних, починаючи від Ангерана де Маріньї... кінчаючи адміралом Коліньї...
— Ангеран де Маріньї — головний управитель фінансів за короля Філіппа Красивого (XIV ст.), несправедливо засуджений, загинув на ним же збудованій шибениці Монфокона. — Адмірал Коліньї — вождь французьких протестантів, підступно вбитий під час Варфоломійської ночі (1572 р.). Його труп було повішено на шибениці Монфокона.